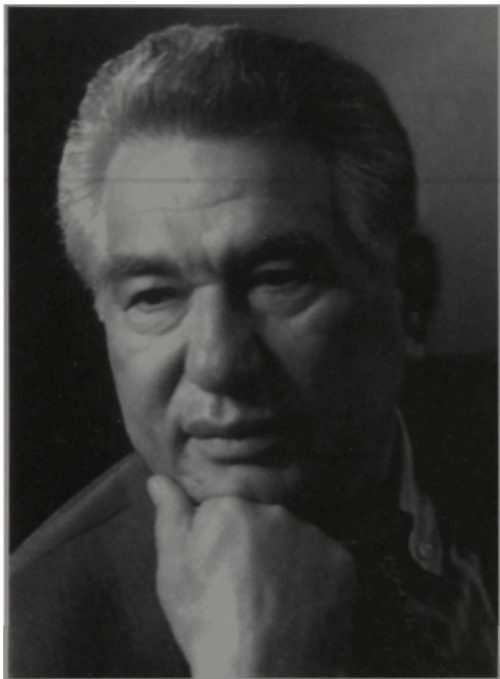

«АТАМУРА»
АЛМАТЫ 2005

ШЫҢҒЫС
АЙТМАТОВ

АҚ КЕМЕ

«АТАМУРА»

Құрастырған Асқар Алтай

Айтматов Ш.

А 32 Ақ кеме. Повестер. – Алматы: Атамұра, 2005. –368 бет.

ISBN 9965-34-131-1

Өйгілі жазушы «Ақ кеме» повесінде кішкентай ғана баланың көзімен күллі әлемнің қуанышы мен қайғысына үн қосқан аңыз бен мифті шындықпен ағастыра суреттейді.

«Ұрпақ – өмір жалғасы» деген мәңгі философиялық қағиданы қарапайым аз ғана халық – нивхлер тіршілігінен алып, шегіне жеткізе бере білген шығармасы «Теңіз жағалай жүгірген тарғыл төбет» көркемдік қуат-күшімен ерекшеленеді. «Қош бол, Гүлсары!» – жүйрік жылқының тағдыры арқылы қоғамдық-әлеуметтік болмысты тереңнен тануға арналған.

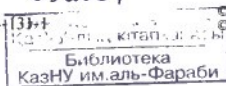
Жинақ қалың оқырманның көңілінен шығады деп ойлаймыз.

А 4702300100 - 005 хабарландырусыз –2005
418(05)-2005

ББК 84 Кирг 7-44

092084

ISBN 9965-34-131-1

© Айтматов Ш., 2005
© «Атамұра» баспасы, 2005

ҚОШ БОЛ, ГҮЛСАРЫ!

Повесть

1

Қаусаған арбаның үстінде қарт адам келеді. Тайпалма жорға Гүлсары да ыңыршағы айналған лақса кәрі жылқы еді.

Өрге тартқан қасқа жол ашы ішектей созылып жатыр. Мына құлазыған сұрқай далада қыстың күні борасын сумандайды, жазда тозақтың аптабындай ыстық болады.

Осы өрлеуіт жол ұдайым-ақ Танабайдың титығына тиюші еді. Ілбіп жүргенді ол жек көреді, шабан жүріс құдайдың қу азабы. Аудан орталығына жиі қатынайтын сонау жас кезінде қайтар жолда осы өрлеуіттен ылғи да атты шапқылатып өтетін. Аямастан камшыны басатын-ай кеп. Ал енді өгіз жеккен мажармен қайтатын кездерінде Танабай серіктерін тастап, шекпенін иығына салып, жаяу тарта-тын. Шабуылға шыққандай-ақ өрге қарай өршелене жүріп отырып, қырқаға көтерілгенде бір-ақ «уһ!» дейтін. Өкпесі өшіп, алқына дем алып тұрып, төменде қыбырлап келе жатқан мажарды тосатын. Қатты жүрістен жүрегі тарсылдап, кеудесі сырылдап қалушы еді. Бәрібір анау өгіз аяңнан гөрі осы жүрістің өзі жақсы.

Шора марқұм Танабай досының бұл әпенделігіне күлетін.

— Неге жолың болмайтынын білесің бе, Танабай? — деуші еді ол. — Тағатсыздығыңнан. Құдай ақына. Бір сәтте «аспандағыны арбап, жердегіні жалмағың» келеді. Дүниежүзілік революцияны табан астында талап етесің. Жә, революцияны былай жайына қояйықшы. Кәдімгі өзіміздің Александровканың қырқасынан асар жолдан асықпай өтуге шыдамың жетпейді ғой. Жұрттың бәрі аласұрмай-ақ, асықпай-ақ аяңмен келе жатқанда сен арбадан секіріп түсіп, артыңнан арлан қасқыр қуғандай өңмендейсің-ақ өрге қарай. Сонда бұрын барғанда біреу саған бас бере ме? Бәрібір басқаларды күтіп, шокиып отырғаның. Біліп қой, досым, дүниежүзілік революцияға бәрібір сен жалғыз бармайсың, өзгелерді күтуге тура келер.

Шора мұны айтқалы қашан. Одан бері талай заман.

Бұл жолы Танабай тіпті Александровканың биігінен қалай асып кеткенін де байқамай қалды. Қартайған шақта жай жүруге көндігейін деген-ау, сірә. Шабан да емес. Шапшаң да емес, көрі аттың өз жүрісіне салып еді. Енді Танабай жолға ылғи да жалғыз аттанар. Сонау отызыншы жылдары дәл осы жолмен ұбап-шұбап бірге жүретін серіктерден қазір ешкімді таппайсын. Бірсыпырасы соғыста мерт болды, бірсыпырасы ажалынан кетті, бірсыпырасы қартайып, төрінен көрі жуық боп үңірейіп үйлерінде отыр. Ал, бүгінгі жастар машинаға мінеді. Көтеншегі үңірейген көтерем ат жеккен арбаға мініп, Танабайға жол серік бола алмас.

Көп мүжілген көне жол үстінде дөңгелектер тоқылдайды. Әлі де талай тоқылдар. Алдарында кербез керіліп дала жатыр, ал анау каналдан өткен соң тау бөктерлеп тағы да едәуір жүру керек.

Аттың болдыра бастағанын иесі алдақашан байқаған. Бірақ ауыр ойлар алаңдатқан көңілі бөлініп кете беріпті. Алыс жолда ат арыса несі таң? Бұдан да ауыр сапар болған. Болдырса несі бар, өйтеуір бір жеткізер...

Бірақ тайпалма жорға Гүлсары Александровка қырқасынан соңғы рет асқанын, енді міне, ақырғы аттам жерлер жүріп келе жатқанын Танабай білген жоқ еді. Меңдуана жеп қойғандай-ақ аттың басы айналып, көзі тұнып, үстіне түрлі түсті шеңбер шашылып дүние шыр көбелек айналып, аспан асты өткеншек ойнап бара жатқандай, алайда Танабай оны қайдан білсін. Гүлсарыға кей-кейде алдындағы жол кілт үзіліп, түпсіз шыңырауға тірелгендей боп көрінеді. Алдында көсіліп жатқан тау емес, қанталаған қалың тұман сияқты.

Аттың алдақашан деміккен жүрегі сыздап тұрып алды. Алқымын қамыт қысып тынысы тарылды. Шлиясы бір жағына ысырылып, сауырына қатты батты. Қамыттың астынан өткір бір нәрсе сол жақ омырауына қадалды да тұрды. Әлде тікен, әлде қамыттың киізі қағылған шегенің ұшы. Шоқтығындағы кара қотыр ескі жауырдың аузы ашылып жан шыдатпай дуылдап ашып келеді. Аяғы да зіл тартып, сужайылған айдаумен келе жатқандай, өрең басады.

Өйтсе де көрі ат өзін-өзі зорықтырып жүріп келеді. Танабай болса анда-санда делбені сілкіп қалып әйтшулеп қойып, ну ормандай ойдың ортасында отыр. Ойлайтын нәрсе көп еді-ау.

Көне жол үстінде дөңгелектер дамылсыз тоқылдайды.

Гүлсары әлі де болса сол баяғы тайпалма жорғасынан жаңылмай келеді. Ол алғаш рет төрт аяқтап тұрып, көгал үстімен қабажал мама енесінің соңынан тәлтіректей басып, ілескелі бері бұл жорғасынан танған емес.

Гүлсары туа жорға еді, сол даңқы асқан жорғалығына бола өз өмірінің ішінде көп рахат күндер кешті, көп жапа да шекті. Бұрын оны арбаға жегу ешкімнің ойына келмеген, олай ету күпірлік болар. «Ат басына күн туса ауыздықпен су ішер, ер басына күн туса етігімен су кешер» деген осы еді.

Бәрі де бір күнгідей болған жоқ, өткен дәурен өтті — кетті. Енді жорға соңғы көмбеге әлсіреп әрең келеді. Көмбе атаулыға ол ешқашан мұнша баяу, әрі мұншама қас-қағым арасында жеткен емес. Соңғы меже одан ылғи да бір-ақ аттам жерде тұрды да қойды.

Көне жол үстінде дөңгелектер тоқылдайды.

Тұяғының астынан тұрақсыз жылжып, сусыған қара жердің әсері Гүлсарының өлеусіреген шамдай сөніп бара жатқан санасында көмескі бір көріністерді оятты: алыста қалған жадыра жаздың күндері, тау ішінің шық басқан «көкорай шалғын» түс көргендей таңғажайып дүниедегі шұғылалы күн иә... иә... кәдімгі бір шоқыдан бір шоқыға қарғып жүрген айғырдай көктегі шуақты күн бәр-бәрі көлбеңдеп көз алдына келе берді, сонда бұл Гүлсары деген ақымақ құлыншақ күнді қуып жетпек болып үйірдегі айғыр құлағын жымитып қайырып тастағанша шалғыннан, асау өзеннен, аршалы алқаптан айнала шауып өтіп бара жататын. Сол бір сағымдай боп қалған сағынышты күндерде үйірдегі жылқылар көл түбіндегі сурет құсап, аяқтары аспанға қарап жүрер еді. Ал, Гүлсарының қабажалды мама енесі ақымақ құлыншақтарға жып-жылы сүтті бұлт сияқты көрінуші еді. Енесінің еміреніп, кенет әлгіндей пысқырылған бұлтқа айналатын сәттерін сары құлыншақ сағынып тұратын. Енесінің емшегі тырсылдап, тәп-тәтті боп кететін, құлыншақтың аузын ақ көбік көміп, бұлақтай иіп аққан сүтке шашалып та қалушы еді. Ол өзінің қабажал мама енесінің бауырына түмсығын тығып осылай тұра бергенді ұнатады. Апырай, неткен көусар, неткен желікті саумал сүт еді сол! Бір жұтым саумал сүттің ішіне күллі дүние — күн де, жер де, өзі енесі де сыйып кеткендей көрінетін. Кенірдектеп тойып тұрып үсті-үстіне сорғысы келетін еді-ау...

Өткен, бұл күндер қас қаққанша өте шықты. Артынша-ақ дүние өзгеріп сала берді. Аспандағы күн жирен айғыр сықылды кісінемейтін болды, шоқыдан-шоқыға қар-

ғымайтын болды. Тек шығыстан шығады да, жан-жағына бұрылмай батысқа қарай тура тартады. Үйірдегі жылқылар да енді аяқтарын аспанға қаратып жүрмейтін болды, бір кездегі көкорай шалғын аякасты боп тапталып қалды, ал сайтабандағы тастар тұяқ тисе тарсылдап, шытынап сына береді екен. Ат тұяғы таптаған көгал қуарып барады. Қабажал мама бие де қатыгездеу мінез шығарып, Гүлсарының еркелегенін, ұзақ емгенін көтере алмай, шоқтығынан аямай тістеп алатын болды. Бие суалып, сүті де азая бастады. Сары құлын отқа үйренді. Шырғалаңы мен бұралаңы мол ұзақ өмір осылай басталып еді, енді міне, ақырына таянды.

Сол бір жарқын жазды Гүлсары ұзақ өмірінің ішінде бірде-бір рет қайтып есіне алған емес. Арқасынан ер түспеді, сан түрлі жолдарды қусырып сарнап өтті, алуан-алуан адамдар ауысып мінді үстіне, ал бірақ жолдардың өлі шегі жоқ. Енді міне, көзінің алды бұлдырап, мұнарлы сағым арасынан күн тағы да секеңдеп, астындағы жер өткеншекше тербетілген шақта сонау бір адасып қалған жадыра жаз қайта оралғандай болды. Сол баяғы заңғар таулар, сол баяғы саздауыт көк майса, сол баяғы бір үйір жылқы, сол баяғы қабажал мама бие бәр-бәрі қазір шок-шок үшқын шашып көз алдына келе берді. Гүлсары сол бір қайта оралған ғажайып дүниеге тезірек енгісі келіп, мойнындағы қамыттан, екі жанындағы тертеден, желкедегі доғадан тез босанып шықпаққа жанталасып, мықшиып алға тырмысып бақты. Бірақ қайран алдамшы дүние Гүлсары жақындаған сайын шегіншектей берді, шегіншектей берді, мұнысы азап еді. Құлыншақ күніндегідей енесі мекірене кісінеп шақырады, үйірдегі тай-құлын асыр салып оны жанап өтіп, құйрықтарын шапаттап бара жатыр, ал Гүлсарыда оларға ілесер дәрмен жоқ, үшқындаған мұнарлы борасыннан шыға алар емес, қарлы құйын құтырынып, ши сыпыртқыдай сабалап, көзіне, танауына қар тығылып, бір жағынан ыстық тер, бір жағынан суық жел қысып, тұла бойы қалтырады. Ал, әлгі қолжетпес жадыра жаздың керемет дүниесі бұрқасынның бұрк-сарқ сарынына үн-түнсіз батып кетіп, біржола ғайып болды. Заңғар таулар, жасыл көк майса, сарқырама су бірінен соң бірі көзден бұлдырап ұшты кетті, тек қабажал дәу енесінің буалдыр қарасы, көз алдынан көлбеңдеп кетпей қойды. Енесі мұны тастағысы келмейді, жүр-жүрлеп шақырады, қарайлай береді. Гүлсары зарыққаннан бар пәрменімен ашына кісінеп қоя берді, бірақ өз даусын өзі естімеді. Бәрі күрдым, борасында сап басылған. Дөңгелектер тоқылдамайды. Қамыт қажап келе жатқан жарасының ашығаны да сап тыйылды.

Сары жорға төрт тағандап тұра қалды, жел шайқаған қурайдай тәлтіректеп тоқтады. Жанары суалып, көзінің түбі суырды. Басы айналып, үзіліссіз бір ызың құлағында шуылдап тұрып алды.

Танабай делбені тастай беріп, қорбандап арбадан аунап түсіп, ұйып қалған аяғын созып, тұнжыраған күйі аттың қасына келді.

—Ай, жамандатқыр! — деп күңк етті ол жорғаға қарап.

Қылдырықтай арық мойнын көтере алмағандай аттың басы қамыттан төмен саяндап қалыпты. Жорғаның қабырғалары жоғары-төмен ойнақшып, арық бүйірін көрікше басып, кереді. Бір кездегі алтын түстес, әсем сары аттың түрі сауырынан тер мен лай араласып аққан соң, енді қарақошқылданып кетті. Шодырайып шығып тұрған қырка омыртқадан аққан лайсаң тер жылғалап бауырын жуып, аяғына, тұяғына төгіліп жатыр.

—Зорықтырып қуған жоқ сияқты едім, — деп Танабай күйбеңдеп қалды. Тартпасын босатып, ершікті сыпырып, ауыздығын алды. Жалқаяқ сілекей жабысқан ауыздық ыпыстық екен. Тонының жеңімен аттың тұмсығын, мойнын сұртті. Жалма-жан арбаға жүгіріп барып, қорапта қалған шөпті сыпырып-сиырып жарты құшақ пішенді аттың алдына әкеліп тастады. Гүлсары пішенге басын иген жоқ, тұла бойы қалшылдап барады.

Танабай бір уыс шөпті жорғаның аузына әкеп тосты.

—Алсаңшы енді, не болды саған!

Жорғаның ерні қыбырлады, бірақ шөпті іліп ала алмады. Танабай аттың көзіне қарады да, түсі тұнжырап сала берді. Ұясына кіріп кеткен болар-болмас жұмулы қатпар-қатпар тықыр қабақтың арасынан Танабай ештеңе көре алмады. Иесіз қалған үйдің әйнегіндей жанарсыз көз үнірейіп тұр екен.

Танабай дегбірі қашып, алақтап жан-жағына қараты, аулақта таулар айнала — даңғыраған дала, жол бойында жан жоқ. Жылдың бұл мезгілінде де жолаушы некен-саяқ болады.

Февральдың ақыры еді. Беткейдегі қар кеткен, тек қыстың жырынды апандарындай сайлар мен қамысты қорымдарда ғана арланның жалындай болып қысқы үрінді қардың қалдықтары жатыр. Ескі қардың иісі білінер-білінбес, жердің тоңы әлі жібімеген, әлі саз беттеніп, жансыз жатыр. Тастақ дала қыстың аяғын ала осылай бір қаңырап, жүдеу тартып жетімсіреп қалады. Соны көріп Танабайдың іші-бауыры қалтырап қоя берді.

Ұйысып қалған бурыл сақалды иегін көтеріп, тонынын қасаңдау жеңімен көзін көлегейлеп батыс жаққа тесіле ұзақ қарады Танабай. Күн көзі бір қиырда бұлт бүркеніп мұнар-тып тұр. Оның көмескі әлсіз сәулесінен көкжиекті көкшіл түтін тұмшалапты. Күн бұзылар нышан жоқ, бірақ денені суық қарып, ызғар қысып барады.

«Мұны білсем, бүгін жолға шықпас едім, — деп өкінді Танабай. — Не онда жоқ, не мұнда жоқ, ортада қалдым да қойдым. Атты болдыртып, обалына қалатын болдым».

Айтса айтқандай. Бүгін шыдап, ертең ертемен жүріп кеткенде болатын еді. Жолда олай-былай жағдай болса, өткен-кеткен жүргінші кездесер еді. Танабай болса жолға түс қайта шықты. Жылдың осы мезгілінде кісі жолға мұнша кешігіп аттанар ма?

Машина көрінбес пе екен деп Танабай қыратқа шығып қарады. Не о жақтан, не бұ жақтан ештеңе көрінбеді. Ол ілбіп басып арбаға қайтып келді.

«Бекер-ақ шыққан екенмін», — деп ұдайы асығып жүретіні үшін опық жеп, өзін-өзі күстаналады. Ұлының үйінен асығыс аттануға мәжбүр еткендерге де, өзіне де ыза боп ашуға булықты. Сонда түнеп, атты тынықтырып алу керек еді. Оның орнына!..

Танабай ашуланып қолын бір-ақ сілтеді. «Жоқ бәрібір қалмас едім, жаяу кетер едім! — деді өзін өзі ақтап. — Қайын атасына да солай сөйлейді екен-ау? Кім болсам, ол болайын, әйтеуір қайын атасымын ғой. Айтады-ау, шіркін! — Мәңгі бақи қой бағып, жылқы бағып салпақтасан, ақырында қуып жіберсе, о басында партияға өтіп нең бар еді? — деді-ау. Ұлымды айтсаңшы. Үн-түн жоқ. Төмен қарайды. Әйелі: жолама әкеңе! — десе жоламас, сірә. Ай, шірік-ай, тағы да бастық болғысы келеді. Е, айтты не, айтпады не? Өзгерді ғой адамдар, өзгерді».

Қараптан қарап тұрып, Танабай ыстықтап кетті, көйлегінің түймесін ағытып, алқына дем алып атты да, жолды да, түнеріп келе жатқан түнді де ұмытып, арбаны айналып жүрді де қойды. Өзін-өзі тежей алсашы. Әлгінде, баласының үйінде сабыр сақтап бағып еді, келінімен салғыласып жатуды ар көрген. Енді қазір зығырданы қайнап шыға келді. Қазір кездессе келініне күні бойғы ащы ойының бәрін айтып салар еді. «Партияға мені сен қабылдаған жоқсың, сен шығарған жоқсың. Ол кезде қалай болғанын саған білу қайда, келінжан. Қазір бәрін сынап-мінеу оп-оңай. Қазір шетінен оқымысты, шетінен құрмет пен қошеметке қарқ. Ал, бізден іс талап етер еді, талап еткенде де әкенді таны-

тар еді. Әкең үшін де, анаң үшін де, досың үшін де, қасың үшін де, өзің үшін де, көршінің иті үшін де — бәрі үшін де жауапты едік. Ал, енді мені партиядан неге шығарғанында сенің ісің болмасын! Бұл менің қасіретім, келінжан. Ісің болмасын онда!»

— Ісің болмасын! — деп күбірледі ол арбаның қасында ары-бері жүріп. — Ісің болмасын! — деп тағы да пысықтады. Қорлық болғанда сол бір «ісің болмасыннан» басқа аузына сөз түспей қойғаны ғой.

Арбаның қасында ары-бері сенделіп осылай жүре берер ме еді, кенет есіне түні бойы бұлай жүре бермейтіні, бір әрекет жасау керектігі түсті.

Гүлсары арбаға жегулі күйі тапжылмай әлі тұр. Аяқтары ағашқа ұсап, сіресіп, өзі бүкшиіп меніреу халде қалған.

— Не болды саған? — Танабай аттың жанына таянғанда ауыр ыңыранғанын естіді. — Қалғып кеттің бе? Ауырып қалдың ба, жануар. Не болды саған? — Жалма-жан аттың құлақ түбін ұстап көрді: сүп-суық. Жалының астына қол сұғып еді бұрынғыдай күдірейіп тұрған жоқ, көдедей жеп-жеңіл екен. Соны сезіп Танабайдың жүрегі су ете түсті. «Әбден қартайған-ау, жалы сұйылып, селдіреп қалыпты. Бәріміз де қартайымыз, бәріміздің ақырымыз бір» — деген қапалы ой келді басына. Не істерін білмей дағдарып тұрып қалды. Ат пен арбаны тастап жаяу кетсе, шатқалдағы өзінің қарауыл үйіне түн ортасына таман жетіп те қалар еді. Тау ішіндегі базда Танабай әйелі екеуі ғана. Ел дегеннен тек өзеннің жоғарғы жағында, бір жарым шақырымдай жерде судың қарауылы тұратын. Жазда Танабай шабындықты қориды, қыс болса маяларды қарауылдайды. Шопан ағайындар қарап тұрмасаң, маяға малды мезгілсіз жауып жіберіп, берекесін кетіреді.

Өткен күзде Танабай бір шаруамен жолы түсіп кеңсеге бара қалды. Бригадир жаңадан келген бір агроном жігіт екен, Танабайды көріп:

— Ақсақал, ат қораға барыңыз. Сізге басқа ат бөліп қойдык. Рас, көрілеу жылқы, дегенмен сіздің жұмысыңызға жарап жатыр, — дегені.

— Ол қандай ат? — деп Танабай секем алып қалды. — Тағы да бір көтерем бәле шығар.

— Барсаңыз — көрсетеді ғой. Сары ат бір. Сіз білуге тиіссіз, бір кезде мініп жүрген көрінесіз.

Танабай ат қораға жөнелді. Қорада жорғаны көрген кезде жүрегі сыздап қоя берді. «Тағдыр бізді тағы да табыстырды

ма» — деді ол мініле-миніле жауыр болған көрі атқа. Алмаймын деуге ары бармады. Жетектеп үйіне әкелді.

Әйелі жорғаны әрең таныды.

— Танабай-ау, мынау шынымен Гүлсары ма? — деп таңданды.

— Соның дәл өзі. Несі бар екен? — деп күнкілдеді әйеліне қарамауға тырысып. Жорғаға байланысты өткен-кеткен оқиғаларды онша естеріне алмай-ақ қойса да болар еді екеуіне. Жас кезінде Танабайдың ептеген жігітшілігі болған. Әңгіме насырға шаппас үшін Танабай дүңк етіп:

— Неғып тұрсың, асыңды жылытсайшы, аштан өлетін болдым, — деп сөзді басқа жаққа аударып жібермек болды.

— Неғып тұрушы ем, көрілік деген осы екен-ау деп тұрмын. Сол Гүлсарының өзі деп сен айтпағанда, танымай да қалатын екенмін.

— Таңданатын не бар. Екеуміздің де оңып тұрған жеріміз қайсы? Әр нәрсе өзінің уақытымен.

— Е, менің де ойлап тұрғаным сол. — Танабайдың бәйбішесі басын шайқап қойып, зілсіз ғана күлді. — Бәлкім, жорғаға мініп тағы да түнделетіп бозбалалыққа аттанарсың. Рұхсат.

— Әй, сен де қайдағыны айтады екенсің, — деп қолын ебедейсіз бір сілтеп, теріс айналып кетті. Өзілді әзілмен жарастырудың орнына, қысылғаннан сарайдың төбесіне шығып, шөп алуға кетті. Ұмытқан шығар десе ұмытпаған екен.

Мұржадан түтін бүрк етті, бәйбіше ас жылытудың қамына кірісті. Танабай болса шөптің қасынан шықпай жүріп алды. Әйелі есіктен:

— Ау, түссенші, тамақ тағы суып қалатын болды ғой, — дегенде ғана жерге түсті.

Әйелі қайтып әлгі өткен әңгімені қозғаған жоқ. Керегі не?

Күз бойы, қыс бойы Танабай жорға атты бағумен болды. Кебек шылап береді, қызылша турап береді. Гүлсарыда жарытымды тіс жоқ, тек тұқылдары ғана қалған. Сөйтіп, атты төрт аяғынан тік тұрғызып, етейтіп алған сияқты еді, бұлай болар деп кім ойлаған. Енді қайтпек?

Орта жолға атты тастап кетуге Танабайдың дәті шыдамады.

— Қайттік, Гүлсары, тұрамыз ба осылай? — деп Танабай жорғаны қолымен түртіп қойды. Ат теңселіп, аяқтарын көтеріп қойды. — Сәл тұра тұр, мен қазір...

Келініне картоп салып апарып берген қапшықты Танабай арба үстінен камшы сабымен іліп алды да, ішінен

түйіншек шығарды. Әйелі жолға деп нан пісіріп беріп еді, оны ұмытып та кетіпті, нан еске түсетіндей уақыт болды ма, тәйірі. Танабай таба нанның жарымын үзіп алып, майдалап үгітіп, бешпетінің етегіне салып, аттың алдына тосты. Гүлсары нан иісіне қоса ауаны күрсіне жұтты, бірақ жемді жей алмады. Болмаған соң Танабай нанды аттың аузына алақанымен тосты. Бірнеше түйір нанды аузына тықпалап еді, ат ақырын шайнамалай бастады.

— Же, жей түс, әлден соң жетіп те қалармыз, а? — деді Танабай көңілденіп. — Бір басып, екі басып, аяңмен үйге жетіп те қалармыз, а? Бір жетіп алсақ қорқыныш жоқ, кемпіріміз екеуміз сені бағып-қағар едік. — Дірілдеген қолына аттың аузынан сілекей ағып еді, сол сілекейдің жып-жылы келе жатқанына Танабай қуанып қалды. Соған соң ол атты жетекке алды.

— Ал, көне, жүр! Тұра беретін не бар. Жүр! — деп кату айтты.

Жорға орнынан әрең қозғалды, арба сықырлап, дөңгелектер қара жолда баяу тоқылдай бастады. Қартаң кісі, кәрі ат екеуі бір-бір басып, тауға беттеді.

— Әбден қажыған екен байғұс, — деді Танабай ат туралы ойдан арыла алмай. — Сенің жасын қаншада осы, Гүлсары? Жиырма ма екен, әлде одан да көп пе? Көбірек-ау, сірә...

2

Танабай мен Гүлсары алғаш рет соғыстан соң кездесіп еді.

Ефрейтор Танабай Бақасов Батыс майданында да, Шығыс шайқасында да болып, Квантун армиясы талқандалғаннан кейін елге оралды. Алты жылдай майдан жолын жүріп өтті. Қырық жыл қырғын болса да, ажалды өледі деген. Мұны да құдай сақтады, Танабай бір рет арба үстінде келе жатып жарылған минадан есеңгіреп қалды. Енді бірде жарықшақ оқ кеудесін жаралап, госпитальда екі ай жатты да, өз бөлімшесін өкшелеп қуып жетті.

Ақыры елге жетіп, станцияда поездан түскенде саудагер қатындар оны алдымен көріп, шал боп қапсың ғой десті. Қалжыңдап айтыла салған сөз. Танабай оны көңіліне де алған жоқ. Уылжып тұрған жас та емес, еңкейіп қалған кәрі де емес, ал сырт пішініне қарағанда қартайып қалған тәрізді, соғыста жүрген жылдар ішінде ақ кіріп сақал-мұрты бурыл тартты. Бірақ қайраты мол, жан дүниесі әлі жас. Танабай әскерден қайтқан соң бір жылдан кейін әйелі бо-

санып қыз тапты, келесісі тағы да қыз болды. Қазір екеуі де тұрмыс құрған. Жаз шыққанда төркініне келіп-кетіп тұрады. Үлкен қызының күйеуі шофер. Жекжат-жұратты машинаға салып алып, тауда жатқан кемпір-шалға сәлемдесіп, аунап-қунап қайтысады. Шал-кемпір қыздары мен күйеу балаларына дән риза. Ал жалғыз ұл жарамсыздау болып шықты... Бұл басқа хикая.

Сонау бір соғыстан жеңіспен қайтып келе жатқан жолда Танабайға нағыз өмір деген енді басталған сияқты боп көрініп еді. Көңілі хош, жаны жайраң еді сол жолы. Ірі-ірі станцияларда эшелонды оркестрлер музыкамен қарсы алып, ойын-күлкімен шығарып салып жатты. Үйде жары күтіп отыр, ұлы биыл сегізге шығады, түңғыш рет мектепке барады. Бұған дейін көрген білгенінің бәрі, өмір сүрген жылдары санатқа кірмей, шын ғұмыр енді басталғандай, дүниеге жаңа келгендей әсерде еді сол жолы. Өткеннің бәрін ұмытып, тек алдағы үміт дүниесін ғана ойлағысы келеді. Сол болашақ жайнаң қағып көз алдында тұрды: қайғысыз өмір, бала-шаға қамы, шаруашылықтың көп күйбеңі, үй тұрғызып, баспана салу — не керек, тіршілік ету керек. Бұл ниетіне енді ештеңе кеселін тигізбейтін сияқты. Олай болатыны осы бір рахат ғұмыр кешу үшін бүкіл өмірі күреспен өтті, сол үшін соғыстың от пен суына түсті.

Сөйтсе Танабай тым асыққан екен, болашақ үшін әлі талай-талай тер төгілуі керек екен.

Әуелі ұста дүкенінде балғашы болып жүрді. Баяғы жас кезде темір-терсекпен айналысканы бар еді, енді ертеден кешке дейін баланың басындай балғамен теміртөсті солқылдата соққылайды да тұрады, ұста жолдасы қызған темірді өрең аударыстырып үлгіруші еді-ау. Тіршіліктің күнделікті күйбеңі мен уайымын ұмыттырып жіберетін сол бір балға мен төстің шыңылы анда-санда оның құлағына келіп тұрады. Әлі де аш-жалаңаш кез болатын. Әйелдер қоңылтаяк ескі кебіс киіп жүретін, балалар төтті көрмегелі қай заман. Колхоз белшесінен қарызға батқан. Банк бір тиын ақша бермей қарысып қалған. Ал Танабай сол қиыншылықтың бәріне де балғаны құлаштай соғып: «аулақ, аулақ» деп тұрған сияқты еді. Төс шыңылдап, қызған темірден шашырап көгілдір шоқтар ұшатын. «Уһ-ха! Уһ-ха!» — деп дем алар еді Танабай балғаны құлаштай соғып тұрып. Бәрі оңалар, ашынған қарын тойынар, жауды жеңдік, ең бастысы — жауды жеңдік! Ал балға болса оның ойын: «Жеңдік, жеңдік, дік, дік, дік!» — деп қайталайтын.

Жалғыз Танабай ғана емес, сол кезде бүкіл елге жеңіс рухы қасиетті нандай азық болған.

Содан Танабай жылқышы боп, тау жайлап кетті. Шора жанын қоймады. Шора марқұм ол кезде колхозға бастық болатын. Соғыстың басынан аяғына дейін, соғыстан кейін де сол бастық болды. Жүрегі ауру деп әскерге алған жоқ. Соғыстың бетін көрмесе де, қатты қартайып кеткен екен. Сол Шораның шөгіп кеткені әскерден қайтқанда Танабайдың көзіне бірден түсті.

Шора болмаса ұста дүкенді тастап, жылқышы боп кетуге Танабайды, сірә, ешкім көндіре алмас еді. Шора екеуі баяғыдан дос болатын. Екеуі сонау комсомол күндерінен бастап жұртты колхозға кіруге үгіттеп, бай-кулактың апшысын қуырды. Әсіресе Танабай құлшына күресті. Кулактардың тізіміне ілінгендерді аяған жоқ.

Ұста дүкеніне Шора өзі келіп, Танабайды көндірді. Досының келісім бергеніне мәз болып қалған сияқты.

— Мен сені балғамен біте қайнасып кетті ғой деп қорқып едім, дүкеннен шығара алмапсын деп едім.

Шора дімкәс еді, қырым ет жоқ, мойны кылқиып, бетінің әжімдері қыртыс-қыртыс боп тұратын. Күн әлі жып-жылы, бірақ Шора шілденің ыстығында да үстінен күпайкесін тастамайтын.

Екеуі дүкеннің жанындағы арықтың жағасында шөкелеп отырып әңгімеге көшті. Танабай Шораның жас кезіндегі келбетін есіне алып отыр. Ол кезде Шора бүкіл ауылдың бетке шығары, көрікті десең — көрікті, білімді десең — білімді жігіт еді. Бірсыдырғы, мейірімді мінезіне бола жұрт сыйлайтын. Ал, оның бұл қайырымдылығы Танабайға ұнамайтын. Жауларға қарсы тап күресінде Шораның болаттай берік болмай, аяушылық таныта бергені үшін жиналыстарда Танабай шыдай алмай орнынан атып-атып тұрып, досын қатаң сынға алатын. Сөйлеген сөзі газет сөзіндей әсерлі шығар еді. Мұның бәрін Танабай саяси оқуда тыңдап, жаттап алған. Кей-кейде өз айтқанынан өзі шошып кететін. Алайда сөзі әсерлі шығатын.

— Осыдан екі күн бұрын тауға барып қайтып едім, — деді Шора. — Әскерден жігіттер түгел келді ме деп сұрайды шалдар. Тірі қалғандарының бәрі келді дедім мен. «Жөн-жөн, — десті шалдар, — енді олар жұмысқа қашан кіріспек?» — Кірісіп жатыр, дедім мен, біразы егінде, енді бірі құрылыста, қалғандары әр түрлі жұмыста жүріп жатыр. «Оны білеміз ғой, — дейді шалдар. — Жылқыны кім бағалды? Біздің ақырымызды күтіп жүр ме? Біздің онсыз да

төрімізден көріміз жақын.» Мен қатты қысылдым. Түсініп отырсың ба, әңгіменің әуселесін? Бұл шалдарды біз тауға жылқы бағуға соғыс жылдары жіберіп едік. Содан бері сонда. Жылқы бағу қарт адамның жұмысы емес екенін өзін түсінесің ғой. Күндіз-түні ат үстінде. Қыстың қақаған түнінде, құдай көрсетпесін, қиын ғой. Дербішбай есінде ме, аттың үстінде қатып қалды ғой. Асау үйретіп, әскерге ат дайындады өлгі шалдар. Жасың жетпіске жеткенде тау мен таста асаумен алысып көрші, қандай болар екен. Сүйегінді де таба алмай қаларсың. Рахмет шалдарға, шыдап баққан! Ал, енді біздің майданнан қайтқан жігіттер жылқы бағуға арланатын сияқты, қанша айтқанмен сыртта жүріп мәдениетке үйреніп қалған ғой. Тауда жылқы бағып қаңғырып нем бар дейді. Көрдің бе, қалай. Сен түсін, Танабай. Сен барсаң, басқаларды да көндіреміз.

— Жарайды, Шора, бәйбішемен кеңесіп көрейін, — деді Танабай. Ішінен: «Басымыздан нелер дауыл-сұрапыл өтіп кетті, — деді. — Сен болсаң, сол қалпыңда қалыпсың-ау, Шора. Жұртқа істеген жақсылығыңның жалынына күйіп кетпесең нетті. Мұның бір есептен дұрыс та шығар. Соғыста біз не көрмедік, сенің қайырымдылығыңды бізге берер ме еді. Бәлкім, өмірдегі хақ тіршілік қайырымдылық шығар?»

Сөз тамам, екеуі орындарынан тұрды. Танабай ұста дүкенге беттеген. Соңынан Шора дауыстап шақырып алды:

— Тұра тұршы, Танабай! — Аттың үстінде отырған күйі, ердің қасына етбеттеп, досының бетіне қарады. — Сен маған өкпелеп жүрген жоқсың ба? Сінбіруге уақыт жоқ. Еркін отырып, баяғыдай әңгімелесіп, шер тарқатайын дейсің — уақыт болмайды. Біз көріспегелі қай заман. Ойлаушы едім: соғыс бітеді, ақжарылқап күн туады деп. Сөйтсем, күйбең көбеймесе, азаяр емес. Кей-кейде көз ілмей, түні бойы ой түбінде жатасың. Жадау шаруашылықтың қайтсе қабырғасын жабуға болады, халықты қайтсе тойындыруға болады, жоспар қайтсе орындалады? Ел-жұрт есін жиды, енді тұрмыс түзегісі келеді...

Бірақ екеуі еркін бір отырып әңгімелесе алмай-ақ қойды. Бір жұмысбасты боп кеткен соң, мойын бұруға мұрша бермейді. Уақыт өте берді, сөйтіп жүріп бір-бірінен мүлде ажырасқанын да білмей қалды...

Сөйтіп сол әңгімеден кейін Танабай тауға барып, Торғай шал бағып жүрген жылқының ішінен сары тайды тұңғыш рет көрді.

— Маған не мұра қалдырып бара жатырсыз, ақсақал? Жылқыларыңыз онша емес қой, а? — деп тиісті Танабай

шалға жылқыны қорадан санап шығарып, өз қарамағына өткізіп алғаннан кейін.

Торғай шәушиген бетінде де, иегінде де қылтанақ жоқ. шынашақтай қатып қалған көсе шал еді. Басында дағарадай сеңсең бөрік — тап бір қозы күйрықтың қалпағындай болып тұр. Әдетте мұндай шалдар шақар, тілі ащы, шақылдақ болады.

Бірақ Торғай шамданған жоқ.

— Барымен мәзір деген, — деді саспастан. — Түгін тартсаң май дей алмаймын. Бағып көрерсің өзін.

— Жай, әзіл ғой, ақсақал, — деді Танабай жуып-шайып.

— Ішінде іліп алар біреуі бар, — деді Торғай көзіне түсіп кеткен сеңсең бөрікті түріп қойып, аттың үстінде үзеңгіге аяғын тіреп көтеріле беріп, қамшының сабымен нұсқалды: — Әне, анау оң жақ қанатта жайылып жүрген сары тайды көрдің бе? Содан шығады әлі.

— Ол қайсысы, әне бір доп-домалақ келтек пе? Көзге қораш екен, тұрқы қып-қысқа.

— Кеш туған ғой. Өсе келе — жетіліп кетеді.

— Е, оның кандай қасиеті бар?

— Туасы жорға.

— Е, жорға аз ба?

— Мұндайды көп көрмедім. Бұрынғы заман болса, бұған баға жетпес еді. Бұрын жорға жарыста мұндай жылқы үшін қырқыста атам қырғыз қан төгісетін.

— Көне, көрейік! — деді Танабай.

Екеуі аттарын тебініп қалып, жылқының сыртын айнала беріп, сары тайды шетке қақпайлап шығарып алды да, алдарына салып қуалап көрді. Сары тай да жүгіріп алғысы кеп тұрғандай, басын шайқап, кекілін бір сілкіп тастап, пыскырып жіберді де, кілтпен бұрап-бұрап қоя берген ойыншық аттай бір толқынмен жүйткіп ала жөнелді. Табынға қосылмақ болып, алыстан оралып кері қайтты. Сары тайдың жорғасына қызыққан Танабай шыдай алмай:

— О-о, карай гөр, жүрісіңе болайын! Қара-қара! — деп айқайлап жіберді.

— Енді қалай деп едің! — деп кәрі жылқышы шірене жауап қатты.

Екеуі аттарын желдірте басып, бәйге басындағы жас балаларша қиқулап, жорғаның соңында келе жатыр. Екеуінің дауысына елірген тай жорғасын үсті-үстіне үдетіп, су жорғасынан бір мүдірмей, ұшқан күстай емін-еркін агып жөнелді.

Екеуінің астындағы аттар тайдың жорғасына жай желіспен ілесе алмай, шапқылап келеді, ал сары тай сол сарында жорғасынан жаңылмай жайнаң қақты.

— Көрдің бе-ей, Танабай! — деп Торғай шал шауып келе жатып, бөркін басынан жұлып алды. — Дауыс сезгішін көрдің бе, ұстараның жүзіндей, қайда салсаң, солай қылып тұр. Дауыс танығыш-ақ, айқайға арындай түсуін қарашы! Айт, айт, айта-аа-ай!

Сары тай табынға қайта келіп қосылған соң салт аттылар жайына кетті.

Бірақ екеуі де астындағы еті қызған аттарын суытып, көпке дейін таңдай қағысып, таңданумен болды.

— Торғай-аға, көп-көп рахмет сізге! Тамаша тай өсіріпсіз. Менің де көңілім өсіп қалды.

— Тамаша, — деді шал да қостап. — Тек сен байқа, — деп кенет желкесін қасып қатулана қалды. — Тіл-көз тимесін. Күні бұрын дабыра қылып жүрме. Жақсы жорға — сұлу қыз сияқты, күлкын қаққан құмарлар көп болады. Қыз байғұстың күнін білесің ғой: жақсы адам жолықса — жадырай түсіп, гүл-гүл жайнайды; жаман адам жолықса шөлдеген шөптей суалады. Оған қайтып шарапатыңды тигізе алмайсың. Жақсы ат та сондай. Жақсы атты жайрату оп-оңай. Шауып келе жатып, зорығып жығылады.

— Қам жеменіз, ақсақал. Мен де бірдеңе білемін, бала емеспін ғой.

— Е, солай болсын. Аты — Гүлсары. Ұмытпа.

— Гүлсары дейсіз бе?

— Иә. Өткен жазда немере қызым келіп, колымда тұрды. Соның қойған аты ғой. Жанындай жақсы көріп кетті. Ол кезде жабағы еді. Ұмытпа — Гүлсары.

Торғай қартайған соң сөзшең болып кетіпті. Түні бойы ақыл айтып шықты. Танабай шыдап бақты.

Торғай мен кемпірі екеуін Танабай көш жерге дейін шығарып салды.

Қаңырап қалған киіз үйге енді. Танабай өз үйін көшіріп әкелуі керек. Көрші үйде оның көмекшісі тұратын болады. Бірақ бұған әлі көмекші бөлген жоқ. Әзірше жалғыз. Қоштасарда Торғай тағы да пысықтады:

— Сары тайға ыме. Ешкімді мінгізбе. Көктем шыққан-да өзің үйрет. Абайлап үйрет. Ер салып мінген соң қатты шаппа. Ауыздығын тарта берме, жорғасынан жаңылып, қыршаңқы болады. Байқа, Танабай, ө дегенде терлеп тұрып су ішіп жүрмесін. Ет қызуда су ішсе аяғынан қалады. Кейін

өбден бас үйретіп болған соң, мен өліп қалмасам, көрсетерсің маған!..

Сонымен Торғай жүк артқан түйесін жетелеп, кемпірі екеуі кете барды. Танабайға жылқы қалды, киіз үй қалды, тау қалды.

Сонда Гүлсары білсе ғой, өзі туралы қанша әңгіме болғанын, әлі қанша дүрмек сөз боларын, алда нелер күндер күтіп тұрғанын!..

Ол әлі басына жүген-күрық тимеген, бұлан күйде үйірде бұлғақтап жүрген. Бәрі баяғыдай, айнала сол бір заңғар тау, сол бір балауса шөп, сол бір сарқырама су. Тек оларды енді бұрынғы шалдың орнына сұр шинель, солдат құлақшын киген кісі қайыратын болды. Жаңа қожайынның даусы қырылдақтау, бірақ зілді екен. Жылқылар оған демде үйреніп кетті. Жатырқамайды, жатсынбайды.

Артынша қар түсті. Деміл-деміл жапалақтай жауып, көпке дейін тырп етпей жатып алатын болды. Жылқылар тұяғымен қарды тарпып, тебіндей бастады. Қожайынның бет-ауызы күрең тартты, қолы да желқақты боп домбығып қалыпты. Аяғына пима, үстіне тон киетін болды. Гүлсары жабағы жүн жамылды, бірақ сонда да жаурайды, әсіресе түн суық. Аязды түндерде үйір-үйір жылқы ықтасынға үймелеп, бірі-біріне тығылып, таң атқанша ақ қырау жамылып тырп етпей мүлгіп қалады. Қожайын қастарынан шықпай, ат үстінен түспей, қолғапты қолдарын ұрғылап, бет-аузын уқалап жүреді де қояды. Кейде кетіп калып, қайтып келеді. Әрине, кетпегені жақсы. Қожайын кейде дауыстап яки аяз қысып жөткірініп жібергенде аттар басын жұлып алып, құлақтарын тіге қалады: қожайынның қастарында екенін көріп, түнгі желдің ызыңы мен сыбдыры әлдилеген қалпы қайтадан қалғып кетеді. Сол қыстан бастап Гүлсарының құлағында Танабайдың даусы бүкіл өмір бойына қалып қойды.

Бір күні тау ішінде боран соқты. Қар тызылдап инелей қадалады. Жылқының жалы қармен соқталанып, құйрықтары зіл тартып, көздерін аша алмай қалды. Табынның іші беймаза. Жылқылар бір-біріне тығылып, қалшылдап барады. Тіс қаққан, кәрі биелер дегбірсіз оқыранып, жабағы құлындарын ортаға үйіріп жүр. Олар Гүлсарыны шетқаппайлап сыртқа шығарып жіберіп еді, Гүлсары қайтып ортаға кіре алсашы. Біразымен тебісіп, омыраулап көріп еді, қайта бұрынғыдан бетер шеттеп кетті де, үйірдің айғырынан қатты соққы жеп қалды. Айғыр о баста-ақ айнала орағытып, болаттай тұяқтарымен қар үріндісін қанырата

кешіп, үйірден шашау шығармай бас-аяғын жинап бакты. Оқтын-оқтын қаһарлы айғыр мойнын жерге салып жіберіп, құлағын жымқырып, көз түртсе көргісіз қараңғы қойнауға қойып кетіп, әлденемен арпалысады, алапат оскырынады, біраздан соң қаһар шашып үйірге қайтып келеді. Шетке шығып кеткен Гүлсарыны көріп қалып, кең кеудесімен оны қағып өтіп, қайырыла беріп артқы екі аяғымен бүйіріне бар пәрменімен теуіп кеп жіберді. Гүлсары дем ала алмай, талып қалды. Ішінде бір нәрсе үзіліп кеткендей болды, шыдай алмай шыңғырып жіберіп, тәлтіректеп барып бойын әрең жиды. Содан қайтып ол саяқ шығып кетуді қойды. Үйірдің шетіне тығылып, жуасып қалды. Бүйірі ауырып, азулы айғырдың көрсеткен жәбірін ұмыта алмады. Жылқылар қыбырсыз қалған бір сәтте ол алыстан талып жеткен ұлыма дауысты естіді. Бұдан бұрын еш уақытта Гүлсары қасқыр үнін естімеген, лезде тұла бойы мұздап, үрей қармап қалды. Жылқылар дүр етті. Тың тындап қалт тұра қалысты. Құлаққа ұрған танадай тым-тырыс. Жан шошырлық тыныштық. Қар әлі жауып тұр, Гүлсарының тұмсығына тырс-тырс құлап, жабысып қалып жатыр. Қожайын қайда бұл? Мына үрейлі шақта қайда кеткен? Тым болмаса даусын естіп, ыстанған тоның иісін сезер ме еді. Зым-зия, жоқ. Гүлсары сәл қиястап, жанына көз тастап еді, қорыққаннан қозғала алмай қалды. Қараңғыда қар үстімен жермен-жексен болып бір көленке жүгіріп өткендей болды. Гүлсары жалт берді, сол сол-ақ екен үйір жылқы теңіздің жарға соғылып кері серпілген толқынындай жапырылып, сөгіліп жүре берді. Есі шыққан жылқылар жан ұшыра шыңғырып, азыната кісінеп, көзге түртсе көргісіз қараңғылықта тау суындай сарқырай құлап жөнелді. Енді оларды тоқтатар күш-күдірет жоқ еді. Күздан құлаған тау тасындай біріне-бірі іліктес, алға қарай арындай шауып барады. Гүлсары жан ұшырып, есі шыға көсіліп келе жатқан. Кенет тарс етіп мылтық даусы естілді, артынша мылтық тағы атылды. Жылқылар құлдырап бара жатып, қожайынның ащы айқайын естіді. Айқай бір бүйірден шығып еді, енді үсті-үстіне үдеген күйі жылқының алдын орап алды. Жылқылар әлгі тынымсыз ащы айқай шыққан жерге барып тірелді. Сол дауыс оларды бастап ала жөнелді. Иесі қастарында. Ол алдарына түсіп пышақтың жүзіндей қия жолмен үйірді бастап шауып бара жатыр. Сол тайып кетсең — түпсіз шыңырау, құлама құз, қыл көмрден өткендей. Қожайынның даусы бұрынғыдай емес, бәсеңдеп қырылдаңқырап бара жатты. Сонда да тын-

бай: «Қайт, қайт, қайт-а-а-айт!» деп қуат беріп қояды. Жылқы жануар алдындағы адамға сеніп, әлгібір үрей мен қорқыныштан ес жия алмай, қожайынның соңынан сапырыла ілесіп келеді.

Таң қылаң бере Танабай жылқыны бұрынғы тебінге жеткізді. Жылқылар сонда барып саябырлады. Жылқы біткен өте шыққан үрейден әлі арыла алмай, өз денелерінен шыққан қалың будың астында дірдектеп тұр. Ып-ыстық еріндерімен қарды қарпып жатыр. Қарды Танабай да жеді. Жүрелеп отырып алып, сүп-суық, аппақ қарды сығымдап уыстап-уыстап асады. Содан соң алақанына бетін басып, тапжылмастан көпке дейін отырды. Қар болса әлі толастаған жоқ. Жауған қар жылқылардың арқасына тиісімен еріп, сап-сары суға айналды да, аяқ астына ағып кетіп жатты.

Үрінді қар еріп, жердің көгі көтеріліп қалды. Гүлсары тез ет алып, қондана бастады. Жылқылар түлеп, жондары жалтылдап, реңі кірді. Қақаған қыс пен жұтаңшылық мүлде болмаған сияқты. Өтіп кеткен қиыншылық жылқы баласының есінде қалмайды, ондай-ондайды ұмытпайтын адам ғой. Сақылдаған сары аяз, ит-күс ұлыған түндер, ат үстінен түспеген ақ боранды күндер, қатып қалған аяқ-қолын жылытып жан шақырған от басы, ауыр азаптан қажып жылап жібермес үшін ерінін тістелеп сазарған шақтар, көктемнің қара қатқағы, жылқы тебіндеуге мұрша бермей темірдей күрсаулаған көк мұз, омақаса құлап орнынан тұра алмай қалған көтерем аттар, — бәрі-бәрі адамның ғана есінде. Таудан түсіп, колхоздың кеңсесіне келіп, өлген мал туралы актіге, кірерге жер таба алмай тұрып қол қойғаны да есінде. Кенет колхоз бастықтың столын жұдырығымен қойып қалып, шыдай алмай айқайлағаны да есінде.

— Сен неге маған алая қарайсың! Мен фашист емеспін ғой! Жылқының қорасы қайда, жем-шөбі, сұлысы қайда, тұзы қайда? Жел обып күн көреміз! Өстіп те жұмыс істеуге бола ма екен? Көрсенші мына біздің қандай қамыт киіп жүргенімізді! Біздің қырық құрақ киіз үйімізді, менің үй ішімнің қандай екенін көрсенші бір барып! Бүйіріміз томпайып нан жемейміз бір. Майдандағы өмір жүз есе артық екен бұдан. Ал, сен болсаң маған ана арам қатқан жылқыларды мен қылқындырып өлтіргендей ала көзіңмен қарайсың!

Колхоз бастықтың сондағы үн-түнсіз үрейлі кескіні есінде, күл беттеніп кеткен екен. Әлгібір ашу үстінде айтып салған сөзінен өзі қысылып, колхоз бастықтан кешірім сұрағаны да есінде.

— Сен... сен кешір мені, ашумен абайламай... — деп мінгірледі ол.

— Мен сені емес, сен мені кешір, — деді сонда Шора.

Колхоз бастық қамбашыны шақырып алып:

— Мынаған бес кило үн бер, — деп бұйырған кезде Танабай бұрынғыдан бетер қысылды.

— Яслиге ше? — деді қамбашы.

— Қайдағы ясли? О құдайдың құдыреті, ұдайы шатасырасың да жүресің! Бер! — деп шорт кесті Шора.

Танабай үнды алмайын-ақ деп бақты. Жакында сиыр туады, қымыз да болады, өйтіп-бүйтіп жаңа астыққа ілінерміз демекші еді, бірақ бастықтың түрін көріп, оның қамбашыны алдағансыған амалын аңдап, үн қатпай қалды. Кейін сол үннан істелген кеспе көжеге аузын күйдіріп алмасы бар ма:

— Сен немене, мені жидітіп өлтірейін деп пе ең? Мынауың қайнап, піскен бе? — деп қасықты тастап кеп жіберетін.

— Суытып іш, кішкентай бала емессің ғой, — деуші еді әйелі аспай-саспай.

Ұмытпапты, бәрі есінде.

Енді міне, май келді. Айғырлар азынап, бірімен-бірі қактығысып, қай жеңгені бөтен үйірдің жас байталдарын қуалап кетіп жатыр. Жылқышылардан да тыныштық кеткен. Алысқан айғырларды ажыратып сабылып-ақ жүргені, кейде сол айғырларға бола өзара керілдесіп, тіпті қамшы үйірісіп қалады. Ал, Гүлсарының бұлаңдаған жүрісін айтсаңшы. Өткінші жаңбырдан соң күн жарқырап, тас екеш таска дейін шөп шығып, қаулап барады. Көкорай шалғын жап-жасыл, ал жасыл зүмірәт үстінде асқар-асқар таулар басында аппақ қар күнге шағылысып жатады. Сол бір көктемде сары жорға жас дәуреннің қызығына мас еді. Жабалы жүндес жалағайлау тапал тай күлпыра түсіп құнан шығып келе жатты. Бойы жазылып, тұрқы ұзарып, бұрынғы балауса жұмыр денесі енді шиыршық атып, кеудесі дамып, қарны қаншырдай қатып тұлғалана түсті. Кең қолтық, тар бөксе, басы да нағыз жорғаға жарасымды бас: қырнап алар қырым еті жоқ, бөкен түмсық, тостағандай төңкерілген көздері алшак біткен, жымқырма жинақы ерін. Бірақ өзінің бұл сымбатын біліп жатқан Гүлсары жоқ. Бұл кезде оның бар құмары тынымсыз шаба беру еді. Қожайынға да тыныштық жоқ. Өзі құралпы тай-құнанды еліктіріп, еліртіп солардың арасында сап-сары жұлдыздай боп ағып жүргені. Қайдағы бір қажымас күш бойын кернеп, өрге шабады, өрден ылдига, ылдидан сайға, сайдан қырға,

тау-тасты қоймай тасырлата кезеді. Жұлдыздар жамырап, түн жамылып, жылқылар жусап жатқан кезде де, Гүлсары түсінде аяғының астында танабы тарылып, зымырап жердің қалып бара жатқанын көріп, құлағында жел ызындап, тұяқтарының тарсылы қоныраудай сыңғырлап естілер еді.

Жылқышыға Гүлсары әбден үйреніп кетті, жатсынбайды, жатырқамайды. Танабай малға қатыгез емес. Рас, кейде тай-құнандар тым есіріп, алыстап кеткенде ғана қуып жүріп балағаттайтын. Кей-кейде сары жорғаға жетіңкіреп қалғанда сауырына құрықпен бір-екі рет салып қалғаны да бар. Сонда Гүлсары ұрғаннан емес, үріккеннен тұла бойы дір-дір етіп шошынып қалып, іле-шала бұрынғыдан бетер су жорғасына басатын. Үйірге қарай Гүлсары жұлдызша ағып келе жатады. Соңынан құрығын көлденең ұстап Танабай шауып келеді, Гүлсарының жорғасына сүйсінгеннен шыдай алмай айқайлап өнге басады. Жылқышының масаттанып өн салғаны Гүлсарыға ұнайды, өн әуенінің ырғағымен шапқанды жақсы көреді. Кейін ол әр түрлі әуенді көп естіді: көңілдісін де, мұнлысын да, ұзағын да, келтесін де, сөзі барын да, сөзі жоғын да талай-талай естіді. Гүлсары тағы да Танабайдың жылқыларға түз жалатқан сәтін ұнататын. Ұп-ұзын ағаш астауға қожайын тікен түз әкеп салған кезде жылқы біткен жапа-тармағай жабылар еді. Әне, рахат деп соны айт. Ақыры Гүлсарының түбіне сол түз жетті.

Бір күні қожайын бос шелекті қаңғырлатып: «По-по-по!» деп жылқыларды шақырды. Жылқылар жүгіріп келіп, астауға бастарын тығып жіберіп, түз жалай бастады. Басқа аттардың арасында Гүлсары да түз жалап тұрған. Қожайын көмекшісі екеуі қолына құрық ұстап жүрген. Оған Гүлсары мән берген жоқ. Құрық оған тимейді. Құрықпен мініс аттарын, сауын биелерді ұстайды, Гүлсарыға құрық тимейді. Гүлсары жүген-құрықтан азат жануар. Кенет қыл арқан оның басын сипай өтіп, мойнына барып ілінді де қалды. Гүлсары тұзактан әзір секем алмай, түз жалап тұра берді. Басқа баз бір жылқыларға құрық салғанда оскырынып, тұра кеп жұлқынып, шапшып аспанға атылады, ал Гүлсары болса былқ етер емес. Бір мезгілде тұздан шөліркеген Гүлсары сайдан барып су ішпек боп жүре беріп еді, мойнындағы тұзақ тартылып қалып, кілт тоқтатты. Мұндай бөле бұрын болып көрген емес. Гүлсары кегжең етіп, көзі шарасынан шыға аларып оскырынып кеп қалды да, аспанға бір-ақ қарғыды. Жанында жаңа ғана тұрған жылқылар қас-қағым ішінде безіп кетіпті. Гүлсары қыл

арқан ұстап тұрған адамдармен бетпе-бет жалғыз қалды. Қожайын алдында, арт жағында көмекшісі тұр. Бір топ бала жиналып қалыпты. Олар мына жылқышылардың тауға ылдидан таяуда ғана келген балалары еді. Келе сала жылқыны үздіксіз айнала шауып шуылдап Гүлсарыны меңізді.

Жорғаның үрейі ұшты. Жанталасып аспанға тағы атылды, үсті-үстіне шапшыды. Күн селтендеп секіріп тұрғандай-ақ көзінің алдынан шеңбірек атып от жарқылдады. Тау төңкеріліп, жер айналып, адамдар аласапыран құлап түсіп жатты. Алдыңғы аяғымен тынымсыз тарпып тұрған кара қорқау шыңырау бір сәтке көзінің алдын көлбеді.

Бірақ ол қанша жанталасып тулағанмен құрықтан құтыла алмады, қайта мойнындағы қыл тұзақ қылқындырған үстіне қылқындырып, демін бітеді. Енді жорға бұрынғыдай адамдардан аулаққа қарай жұлқынбай, түп-тура солардың өздеріне қарсы қарғыды. Әлгі кісілер жапырыла жалт берген кезде аз да болса қыл арқан босаңсып қалды. Гүлсары арқан ұстаған адамдарды сүйрете-мүйрете шаба жөнелді. Әйелдер ойбайлап, балаларын үйлеріне қуалап тықты. Әйткенмен жылқышылар жермен сүйретіліп барып, аяқ тіреп үлгерді. Енді Гүлсарының мойнындағы тұзақ бұрынғыдан бетер буындырып, тынысы тарылды. Демі таусылып, басы айналып сандалып барып, тұрып қалды.

Қолындағы арқанды саумалай ұстап кожайын бір бүйірден бірте-бірте жақындай берді. Гүлсары оны бір көзінің қиығымен көріп тұр. Қожайынның киімі дал-дал, бет-аузы жырылып, қанталап кетіпті. Сонда да жүзі жылы, көзі мейірімді екен. Алқына дем алады, қанаған ерні қыбырлап, даусы шығар-шықпас сыбырлап:

— Тек, тек, Гүлсары. Қорықпа, қорықпа, қозғалма! — деді.

Оның ізінше, арқанды босатпай ұстап көмекшісі келеді. Қожайынның қолы бір кезде жорғаның мойнына жетті-ау, әйтеуір. Гүлсарыны басынан сипалап тұрып, артына бұрылмастан көмекшісіне:

— Жүгенді әкел! — деді. Көмекші жүгенді ұстата салды.

— Төк, төк, Гүлсары! Ой, тентегім, — деп кожайын құлағының түбінен қаси берді. Жорғаның көзін алақанымен қалқалап тұрып, басына жүгенді кигізіп те үлгерді.

Енді ауыздығын салып, ерін ерттеу керек еді. Жүген кигізген кезде Гүлсары оскырынып, жұлқынып қап көрген, бірақ Танабай оның үстінгі ернін шап беріп уыстап ұстап алды.

— Бұрауды әкел! — деп айқайлады көмекшісіне. Көмекші жалма-жан жорғаның үстінгі ерніне қайыс бұрау салып жіберіп ағаш тиекпен бұрай бастады.

Жорғаның жаны шыға жаздап, амалсыздан артқы екі аяғын бүгіп шонқиып отырып қалды да, қайтып тырп ете алмады. Сүп-суық темір ауыздық сылдырлап тісіне тиіп, артынша езуіне келтеліп қалды. Адамдар арқасына бірдені лақтырып салып, кеудесін қыса әлдебір қайысты жұлқа тартқан кезде жорға тіпті ары-бері теңселіп те кетті. Бірақ жорға оған мән берген жоқ. Бұрау салған ерні ауырып жаны шығып барады. Көзі шарасынан шыға жаздады. Тырп етуге шама жоқ. Жанының ауырғаны сонша, үстіне кожайын қашан, қалай мініп алғанын да байқамай қалды. Тек ернінен бұрауды алып тастаған кезде ғана есін жиды.

Ә дегенде жорға басы айналып, тұла бойы сіресіп, ауырлап біраз тұрды. Сонан соң көзінің қиығымен абайлап шоқтығына бұрылып қарады да, өзінің үстінде шоқиып отырған адамды көрді. Шошып кетіп, ата кеп жөнелейін деп еді, аузын ауыздық жыртып кете жаздады, ал үстіндегі адамның аяғы екі бүйірін тесіп барады. Амалы құрыған жорға аспанға шапшып, ақилана аласұрып, шыңғырып-шыңғырып жіберді. Тұра қалып мөңкіп те көрді, еңсесін басып тұрған үстіндегі зілдің бәрін сілкіп тастамақ боп шиыршық ата бұлт етіп атырылып қалып еді, бірақ басқа бір аттың үстіндегі адам тақымына қыл арқанды басып алған екен, сол арқан тартылып барып, жорғаны жұлқып тоқтатты. Енді жорға өлгі атты адамды айнала арқан жетер жерді шыр айналып, шеңбер бойлап шаба берді. Осы шеңбер жазылып кетсе, босанып шығып бас ауған жаққа безіп жоғалар еді. Бірақ құрсау шеңбер жазылған жоқ, Гүлсары сол шеңбермен айнала берді, айнала берді. Адамдарға керегі де сол еді. Қожайын оны сауырынан камшылап, қос өкпеден етігінің өкшесімен соққылайды. Жорға оны дегенмен екі рет үстінен ұшырып түсірді. Бірақ кожайын оған қайта-қайта қарғып мініп алады.

Бұл машақат тым ұзаққа созылды. Жорғаның басы айналды, көзінің алды бұлдырап, жер дүние қоса айналады, киіз үйлер шыр көбелек айналады, аулақта жайылып жүрген жылқылар шыр көбелек айналады, таулар төңкеріліп, аспандағы бұлттар да шыр көбелек айналады. Жорға зорықты, шабысты қойып, қыбырлай бастады. Шөлдеп барады.

Бірақ оған адамдар су ішкізбеді. Кеш болғанда оның ертоқымын алмастан, тек тартпасын босатып мама ағашқа байлап қаңтарды да қойды. Жүгеннің тізгіні тартылып ердің басы-

на байланған. Басы қақшиып, кегжиеді де тұрады, бұл қалпында жата да алмайды. Үзеңгілер де қайырылып ердің басына ілінген. Осылайша қаңтарылып түні бойы тұрды-ау. Басқа түссе баспақшыл, басына түскен істің сырына түсіне алмай сүмірейіп қалған. Ауыздық сәл қимылдаса жанын қинап тырп еткізбейді. Аузындағы темірдің таты да сүйкімсіз-ақ. Ауыздық жырған езуі ісініп кеткен. Тартпа қысып тастаған төсі де сыздап ауырады. Ер соғып тастаған арқасы қақсайды. Су ішкісі келіп өліп барады. Анадайда сарқырап ағып жатқан өзеннің сарынын есітіп онан бетер шөлдейді. Өзеннің арғы бетінде әдеттегіше жылқылар жайылып жүр. Тұяқтардың дүрсілі, жылқылардың кісінегені, түнгі жылқышының айқайы естіледі. Киіз үйлердің жанында, от басында адамдар әңгімедүкен құрып отыр. Балалар итше үріп, иттерді шабаландырып жүр. Жорға байғұс қақшиып, қаңтарулы тұр. Ешкімнің мұнымен жұмысы жоқ, бәрі ұмытып кеткен сияқты.

Артынша ай да туды. Қараңғы түн құшағынан таулар үн-түнсіз қалқып шығып, ай сәулесі астында теңселіп тұрған тәрізді. Жұлдыздар бұрынғыдан бетер шақшиып, жерге жақындап, төмендей түскен сияқты. Тырп ете алмай құрсауда тұрған жорғаны әлдекім іздеп жүргендей көрінді. Өзімен бір мезгілде туып, ылғи да бірге өсіп, бірге жайылып жүретін домалақ торы байталдың кісінегенін естіді. Байталдың маңдайында төбелі бар еді. Үнемі Гүлсарымен бірге жүргенді ұнататын. Торы байталды көрген азбан айғырлар оқырана беретін болып алды. Бірақ байтал олардан қашып шығып, Гүлсарымен қосылып шығанға шығып кетуші еді. Домалақ байтал шынжау өсті, Гүлсары болса енді құнан шығып келеді, екеуінің де ойында ештеңе жоқ, екеуі де мына кең дүниенің бейкүнә перзенттері еді.

Торы байталдың кісінегені жап-жақын жерден естілді. Гүлсары оның даусын жазбай таныды, дәл өзі. Жорға оған кісінеп жауап қатайын деп еді, жырылып, ісіп кеткен езуінен жасқанды. Ашса, жаны шығып кете жаздайды. Ақыры торы байтал оны іздеп тапты. Желе жортып, ай сәулесімен маңдайындағы ақ теңбілі жарқырап, жанына келді. Құйрығы мен шашасы су екен. Өзеннен өтіп келген, үстінен салқын судың лебі сезіледі. Келіп жеткен бойы жорғаның мойнына түмсығын тығып иіскелеп, жып-жылы ернімен түрткіледі. Аймалап, пысқырынып, жорғаны өзеннің арғы бетіне шақырғандай болады. Ал, жорға болса орнынан қозғала алмас. Енді торы байтал оның мойнына асылып, тісімен желкесін қаси бастады. Жорға да торы байталдың мойнына иек артып, шоқтығын, желкесін қасылау-

ға тиіс еді. Бірақ лажы жоқ, домалақ байталдың аймалауына аймаптап ықылас білдіре алмас. Қозғалуға дәрмен жоқ. Шөлдеп барады. Әттен, торы байтал оған су әкеліп бере алар ма еді! Ақыры торы байтал желе жортып өзеннен ары өтіп, буалдыр түн түнегіне сүңгіп жоқ боп кеткенше жорға оның соңынан карады да тұрды. Келді де кетті. Сонда Гүлсарының көзінен жас мөлтілдеді. Парлаған жас тұмсығын айғыздай ағып, үн-түнсіз аяғының астына тамшылап жатты. Жорға өмірінде тұңғыш рет осылай жылады.

Таңертең қожайын келді. Ол көктемгі таулар көрінісіне күлімсіреп сүйсіне қарап тұрып, омыртқасы күтірлегенше керіліп-созылып алды.

— Ой, Гүлсары-ай, кеше мені тәуір-ақ өуреледін-ау. Немене? Жаурадың ба? Қаншырдай қатып қалыпсың ғой өзін. Тамаша!

Қожайын жорғаны мойнынан сипалап, өлдене деп жылы-жылы сөздер айтып тұр. Гүлсары оның не дегенін қайдан түсінсін. Ал, Танабай болса:

— Сен өкпелеме, досым. Қашанғы бұлғақтап бос жүресін. Ештеңе етпейді, әлі-ақ үйреніп кетесін. Рас, біраз азаптандың, онсыз болмайды, досым. Өмір деген, бауырым, әлі-ақ төрт аяғыңды да тағалайды. Ал, бірақ оның жақсылығын да көресің, жол үстінде жатқан көрінген тасқа сүрінбейсің. Ашығып қалдың ба? Шөлдеп тұрсың ба? Білемін... — деп еді.

Танабай жорғаны жетектеп өзенге алып келді. Жарақаттанған езуінен ауыздықты абайлап шығарды. Гүлсары дір-дір етіп, суға бас қойды дейсің, мұздай су шекесінен бір-ақ шықты. Ой, шіркін, неткен тәтті су десеңші, осы судан ішкізген адамға құл болуға Гүлсары дән риза!

Әне, солай. Содан кейін жорға ер-тоқымға әбден үйреніп алды, тіпті қымс етпейтін болды. Үстіне қожайын мініп алғанына шаттанғандай, қайта құстай ұшып, заулап береді. Танабай ылғи тізгінін тартып демеп отырады, Гүлсары сонда дүл-дүл жорғасына басып, өсем ырғақпен зымырап жөнеледі. Үстінде адам отырғанда суырылып шығып, атқан оқтай мүдірмей кететіні сонша, көрген адам жағасын ұстап:

— Ой, тоба, үстіне су қойсаң бір тамшысы төгілмес-ау, — деп таңқалысатын.

Ал бұрынғы жылқышы, кәдімгі Торғай шал Танабайға дән риза болып:

— Өркенің өссін, Танабай. Жақсылап суытып, бабымен үйреткен екенсің. Ал, енді жорғаңның жұлдызы жарқырап жанады, көресің, — деген.

Қаусаған арбаның дөңгелектері көпті көрген көне жол үстінде баяу ғана сықырлайды. Әлсін-әлсін әлгі сықыр үзіліп-үзіліп қалады. Дәрменсіз жорға тоқтай береді. Тоқтап тұрып, құлаққа ұрған танадай тыныштықта өз жүрегінің: түм-түп, түм-түп, түм-түп, — деп соғып тұрғанын естиді.

Танабай шал Гүлсары демін алғанша күтіп тұрады да:

— Жүр, Гүлсары, жүре ғой, күн кеш боп барады, — деп тізгіннен тартады.

Осылайша олар тағы бір жарым сағаттай ілби басты. Бір кезде жорға мүлде тоқтады. Одан әріге ол арбаны сүйреп жылжи алмады. Танабай тағы да аттың о жағына бір, бұ жағына бір шығып, күйбеңдеп жүр.

— Саған не болды, Гүлсары? Түн түсіп кететін болды ғой!

Бірақ ат енді оны түсінуден қалды. Теңселіп әрен тұр, өз басы өзіне ауыр жүк болғандай салбырап кеткен, шайқап қояды. Осы түрімен арбаға жегулі. Құлағына өз жүрегінің дүрсілі түм-түп, түм-түп деп сартылдап естіледі.

— Кешір мені, Гүлсары, — деді Танабай. Ө дегенде-ақ білсемші, сорлы басым. Бұл арба сенің садаған боп неге кетпейді, қамыттың да, бөрінің де атасына нәлет. Тек сен жетсең болды үйге.

Дереу тонын лақтырып тастап, атты арбадан доғара бастады. Тертеден босатып, басынан қамытты сыпырды да, күллі әбзелді арбаның үстіне домбаздап атып ұрды.

— Міне, керек болса, — деді ол тонын қайта киіп, жорғаға қарап тұрып. Қамытсыз, әбзелсіз аттың басы ебедейсіз үлкен екен, кешкі қарабарқын суық даланың қақ ортасында тұрғанда Гүлсары о дүниеден оралған әруақтай боп көрінді. — Апыр-ай, Гүлсары-ай, түрің қандай боп кеткен? — деп сыбырлады Танабай. Мына түрінді Торғай марқұм көрсе, көрінде бір аунап түсер-ау...

Танабай атты тізгінінен тартты. Екеуі жолға түсіп ілбіп басып барады. Көрі ат, қартайған адам. Артта қаусаған арба адыра қалды, ал алдарында — күнбатыста, қара жолдың үстін күлгін-күңгірт қараңғылық тұмшалап алған. Тауларды шырмап алып, көкжиектің белдеуін өшіріп, түн қанат жайып келе жатты.

Танабай келе жатып, осы ұзақ жылдар ішінде жорғаға байланысты өткен-кеткеннің бәрін есіне алып адамдар туралы: «Бәріміз де осындаймыз. Оңар қылығымыз жоқ. Бірімізді біріміз қатты ауырып, хал үстінде жатсақ, яки

өліп қалсақ қана еске аламыз. Сонда ғана оның қадірін біліп, қандай асыл азаматтан айырылғанымызды айтып, әттеген-ай десеміз. Адамдарға солай қарағанда, тілсіз хайуанның қадірін кім білмек? Кім мінбеді бұл Гүлсарыға? Кім қызығын көрмеді? Ал, Гүлсары қартайып еді, лезде бәрі ұмытты. Ендігі келе жатысы мынау. Шіркін, қандай ат еді!..» — деп ойлады.

Танабайдың есіне өткен-кеткен тағы орала берді. Оның бір танданғаны — осы күнге шейін өткен өмір жолына қайырылып бір қарамапты ғой. Енді міне қай-қайдағының бәрі тіріліп, көз алдынан тізіліп өтіп жатыр. Ештеңе де естен мүлде шығып кетпейді екен. Бұрын ол өткен-кеткенді көп ойламаушы еді, ойлағысы да келмейтін. Енді ұлы мен келінінің өңгімесінен кейін мына түн жамылған жол үстінде өлесі жорғаны жетектеп келе жатып өткен өміріне өкінішпен, қапамен қайта бір көз тастап еді, бәр-бәрі мұнардан қалқып шыққандай жанарының алдына қаз-қатар боп тұра қалды.

Батпан-батпан ауыр ойлар орманын аралап келе жатыр, жорғаның халі нашарлай берді, ілбіген жаяуға ілесе алмай титықтап, кегжеңдеп тұрып қала береді.

Тізгінді тарта-тарта Танабайдың қары талды. Сонан соң ол тізгінді басқа иығына алмастырып салып тағы тартты. Ақыры бұ да титықтатқан соң, тоқтай қалып жорғаға тыныс алдырды. Біраз ойланып тұрды да, аттың басынан жүгенді сыпырып алды.

— Жүр, шамаң келгенше алға түсіп жүре ғой, мен артыңнан ілесейін. Сені тастап кетпеймін мен, — деді Танабай. — Көне, жайлап қана жүре ғой.

Сөйтіп жорға алдыға түсті, соңынан Танабай ілесті, жүгенді иығына салып алды. Жүгенді сірө тастамас. Гүлсары әлсін-әлсін тоқтайды, ол әл-қуат жиып алғанша Танабай күтіп тұрады. Екеуі ілбіп басып қайтадан жүреді. Көрі жылқы, қартайған адам. Екеуден екеу-ақ.

Дәл осы жолдың үстімен бір кезде Гүлсарының талай күйғытып өткенін есіне алып, Танабай сынық қана езу тартты. Жорға жүйткіп өткен жолда ұзыннан-ұзақ шұбатылып шаң қалар еді. Аққан жұлдыздың ізіндей шаңға қарап-ақ адамдар Гүлсары шауып бара жатқанын жазбай танитын. Желсіз күні Гүлсары зымырап өткен жолдың үстінде реактивті самолеттің түтініндей боп аппақ ақ сызық пайда болады. Анадайда алыстан осыны байқаған шопан көзін қолымен көлегейлеп тұрып: «Ой, соның өзі ғой, Гүлсары ғой!» — деп аузының суы құрып, Гүлсарыны

үстіндегі адамнан қызғанар еді. Ал, жорға мінген бақытты адам бетіне аптап жел шарпып, канат біткендей масаттанып ұшып келе жатады. Мұндай жорға тақымына тигенде кез келген қырғыз баласы өзін асқан бақыттымын деп санар еді.

Гүлсары — Гүлсары болғалы қанша колхоз бастық көрмеді дейсін. Олардың ішінде ақылдысы да, ақымағы да болды, ақ жүрек адалы да, суыққол арамы да бар еді, бірақ кім болса ол болсын, бәрі де колхозға бастық боп келген күннен бастап, кеткен күніне дейін танбастан тек Гүлсарыға мінітін.

«Қайда солар қазір? Ертеден кешке дейін өздері үстінен түспейтін Гүлсарыны естеріне анда-санда ала ма екен?» — деп ойлады Танабай.

Екеуі бір-бір басып терең сайдағы көпірге де жетті-ау, әйтеуір. Жетіп, тоқтады. Жорғаның жерге жата кеткісі келіп, аяқтары бүгіле беріп еді, бірақ Танабай жатқызбады: бір жатып қалса қайтып тұрғыза алмасын білді.

— Түр, түрегел! — деп айқайлап, аттың басына жүгенмен салып қалды. «Бекер ұрдым-ау» деген ойдың ашуымен одан бетер айқай салды: — Түсінбейсің бе, мақлұқ? Арам қатайын дедің бе? Өлмейсің! Өлтірмеймін! Түр! Түр дегенде түр! — деп аттың жалынан тартты.

Гүлсары төртеуі төрт жакқа кете жаздаған аяқтарын әрен дегенде қайта түзеп алды, қатты ыңырсып қоя берді. Түн қараңғы болса да Танабай аттың көзіне қарауға дәті шыдамады. Аттың мойнын, арқасын сипалап, сол жақ қолтығына құлағын тосты. Жануардың жүрегі кеудесінде шылау оралып қалған диірмен тастай лекіл-лекіл тарсылдап, қақалып қалып түр екен. Танабай қашан белі талғанша мына сұрапыл дыбысқа құлағын тосып тұрып қалыпты. Бір кезде бойын жазып, басын шайқап, ауыр күрсініп алды да тәуекелге бел байлады. Қазір көпірден өткен соң қара жолдан шығып, сай қуалап жүретін жалғыз аяқ соқпаққа түспекші болды. Тауға баратын сол жіңішке жолмен жүрсе үйіне әлдеқайда тезірек жетпек. Рас, түн ішінде адасып кетуі де көдік еді, бірақ Танабай бұл жерлердің ой-шұқырын бұрыннан бес саусағындай білетін, тек ат шыласа болғаны.

Шал осыны ойлап тұрғанда алыстан келе жатқан машинаның жарығы көрінді. Жарқыраған екі көз түн түнегінің арасынан лезде пайда болып, теңселген ұзын сәуле арқылы жолдың бойын тінтікілеп, жылдам жақындап калды. Танабай жорға екеуі көпірдің дәл аузында

тұрған. Әлгі келе жатқан машина бұл екеуіне ешқандай көмек бере алмайтын еді, соны біле тұра Танабай машина-ның келуін күтті. Неге күтіп тұрғанын өзі де білмейді. «Әрең дегенде әйтеуір біреуі көрінді-ау», — деді мына жол-дың үстімен адамдар келе жатқанына іші жылып. Жүк машинасының фарлары тым жарқырап, Танабайдың көзін қарып өтті. Танабай көзін қолымен баса қалды.

Машинаның кабинасында отырған екі адам көпірдің аузында тұрған шал мен көтерем атқа аңырая қарасты. Ат дейтін ат емес, бейне бір адам соңынан ілескен ит сияқты, өйткені үстінде ер-тоқымы, басында жүгені жоқ. Қараңғылықты тілгілеген сәуле шоғы аппақ болып бір сәтке шал мен атты нысанаға алып, әлгі екеуін әруақтың сүлдесіндей сурет қылып көрсетті.

Шофердың жанында отырған ұзынтұра, малақай киген жігіт:

— Қызық екен, түн ішінде мұнда неғып жүрген адам? — деді.

— Ә, әлгі жолда көрген арба осыныкі болды ғой, — деп шофер машинаны тоқтатты. Кабинадан басын шығарып: — Ей, шал, неғып тұрсың? — деп айқайлады. — Жолға арбаны тастап кеткен сен бе?

— Иә, мен, — деді Танабай.

— Бәсе. Қаусаған бір арба тұр жолдың үстінде, жанында ешкім жоқ. Әбзелін алып кетейік десек, о да бір татымсыз нәрсе екен.

Танабай үндеген жоқ.

Шофер кабинадан түсті, шалдың жанынан өте бере аузынан арақ исі бүрк етті, жолдың үстінде талтайып тұрып дәрет сындырды.

— Арбаны неге тасталың? — деді мойнын бұрып.

— Ат болдырып, тарта алмай қалды, кәрі ғой, жануар.

— М-м. Енді қайда бара жатырсың?

— Үйге. Сарыгоу шатқалына.

— Тү-у, — деп ысқырып жіберді шофер. — Тауға ма? Жолымыз басқа екен. Мейлі машинаның үстіне шығып отыра ғой, совхозға дейін жеткізіп тастайын, одан әрі үйіңе ертең барасың.

— Рахмет. Атты тастап кете алмаймын.

— Мына өлексені ме? Өй, оны итке таста, ары орға игеріп жіберсеңші — бітіп жатыр ғой. Әйтпесе біз көмектесейік.

— Бар, бара бер, — деді Танабай түнере түсіп.

— Өзің біл, — деп мырс етті шофер кабинаның есігін тарс жауып:

— Шал алжыған болу керек, — деді серігіне.

Машина орнынан қозғала берді, бұлыңғыр сәуле жолды тінтікілеп бара жатты. Машинаның арт жағындағы қызыл шамның жарығымен қызарып көрінген көпір сықырлады.

— Қарт кісіні неге қорлайсын, өзінің басына түссе қайтер еді? — деді шоферге малақайлы ұзынтұра жігіт.

— Оттапсың... — деді шофер есіней беріп, рульді бұрып қойды. — Мен де талайды көргенмін. Айтсам — істің жөнін айттым. Қарай гөр, көтерем атты қимауын. Ескінің қалдығы десеңші онан да. Қазір, бауырым, техникасыз күн жоқ. Қайда барсаң — техника. Соғыста да — техника. Әлгіндей шалдар мен жылқының заманы өткен.

— Айуансың сен! — деді шоферға ұзынтұра.

— Атаңның қақбасы, — деді шофер.

Машина кеткен соң қараңғылық қайта қаптады. Түн түнегіне көзі үйренген кезде Танабай жорғаны алдына салып:

— Шу, жануар, шу! — деді.

Көпірден өткен соң атты қара жолдан жалғыз аяқ соқпаққа бұрып салды, сонан соң сай бойындағы көмескі көрініп жатқан соқпақпен екеуі баяу басып, өрлей берді. Тау шоқыларынан ай шеті қылтиды. Сұп-суық аспандағы жұлдыздар да оның тууын тағатсыз күтіп, ызғар шаша дірдектеп тұр еді.

4

Гүлсары үйретілген жылы жылқылы ауыл күзекте көп отырды. Бұрынғыдай емес, күз сол жылы ұзаққа созылды, қыс та жұмсақ болды, қар жиі жауғанмен жатып алмай тез еріп кетіп еді, жемшөп жеткілікті, мал қыстан күйлі шықты. Көктем туа жылқылар тағы да тау бөктеріне түсіп, дала гүлденісімен кең жайлауға ойысты.

Соғыстан соңғы осы кезең Танабай өміріндегі ең бір нұрлы шақ еді. Қарттықтың боз дөнені мұны алыста да емес, бірер қырдың астында күтіп тұрса да, Танабай әзіргі дәуренінде жас жорғаға мініп, шалқып жүрген. Зәуде осы жорға оның тақымына енді екі-үш жыл кешігіп тисе, онда Гүлсарыны қазір мінгендегідей ләззат дәмін тата қоймас та еді, ер жігіттің шабытты шағын бастан кешпес те еді. Астында жорға барда Танабай жұрт көзінше сылқым бастырып, сылаңдап жүруді кей кезде жек көрмеді. Сынаптай сырғып тұрған жорғаға мініп жүріп сылқым болмасқа да лаж жоқ! Мұны Гүлсары да жақсы сезетін. Әсіресе тау-

дан түсіп айылга¹ келе жатканда, егін даласына жұмыска бара жаткан топ-топ әйел жолыгар шақ ерекше еді. Танабай сонадайдан-ақ камданып, ер үстінде бойын түзеп, қимылы ширап, денесі жеңілдеп сала беретін. Оның бұл қимылын сезген Гүлсары да құлпыра түсіп сылан баса-тын. Сол бір кездерде оның құйрығы сауырымен деңгейлесе шаншылып, жалы желмен желбіреп бара жатқаны. Пысқырынып қойып, билей басып, әсем толғайтын. Ақ, қызыл орамал байлаған әйелдер жорғаға жол беріп, қажарылып, тізеден келетін бидай егістігіне шығып тұрады. Міне, олар басы айналғандай бірден тоқтай қалды, бәрі бірдей жалт-жалт қарасты: жорға зу етіп өте шыққанда әйел жүздері, күлімдеген көздері, маржандай аппақ тістері көрініп қалады.

— Әй, жылқышы! Тоқт-а-а!

Арт жағынан айқайлай күлісіп қалысады.

— Байқа, бәлем, түсерсің қолымызға!

Айтса айтқандай, бір-бірінің қолдарынан ұстасып, жолды бөгеіп тұрып, ұстап алған кездері де болды. Айтпа, оны! Бұл қатындарды қойсаңшы, қылжақбастығына дауа жоқ қой. Танабайды аттан аударып алып, қақа-қалап, у да шу болады. Жылқышының қолынан қамшысын тартып алады:

— Айт жанынның барында, бізге қашан қымыз әкеліп бересің?

Біз ертеден кешке дейін таңдайымыз кеуіп, далада жұмыс істейміз, сен болсаң жорға мініп, шайқақтап жүресің!

— Е, сендерге қой деген кім бар? Келіндер жылқышы болып. Бірақ байларыңа айтыңдар: жасырақ тоқал алып келсін. Әйтпесе, сендер мына түрлеріңмен тауда үсіп өлесіңдер.

— Ә, солай де! — деп әйелдер оған тағы да, жабыла кетіп жүлмалай бастайды.

Бірақ қалай болғанда да, Танабай жорғаға өзінен басқа жанның тақымын тигізген емес. Басқаны былай қойғанда Бүбіжанның өзі бұл жорғаға бір де бір рет мініп көрген жоқ. Бәлкім, ол жорғаға мінгісі де келмеген шығар. Бүбіжанды көргенде Танабай бірден өзгеріп сала берер еді, оның тұсынан өткенде әдеттегідей тасырандатпай, аттын басын тартып жаймен жүретін.

Сол бір жылы Танабайды тексеру комиссиясының мүшесі етіп сайлаған. Айылға бұрынғыдан гөрі жиірек баратын

¹ Айыл — ауыл (қыргызша).

болды, барған сайын осы әйелмен кездесіп қалушы еді. Танабай кеңседен көбінесе ашулы шығады. Гүлсары мұны иесінің көзінен, даусынан, қолының қимылынан сезе қоятын. Бірақ сол әйелмен кездесті болды — жайрандап шыға келеді.

— Тәк-тәк, жайырақ! — деп шапшып тұрған жорғаны саябырсытып барып, әлгі әйелдің қасына жете беріп, атты жай жүргізетін.

Сонда Танабай мен әлгі әйел екеуі өлдене деп жай ғана сөйлеседі, тіпті сөйлеспей-ақ, үнсіз-тілсіз қатар кетіп бара жатады. Иесінің жүзіндегі қызылы қайтып, ашуы басылып, үні жылып, қолы жұмсарып, көңіл күйі өзгеріп сала бергенін Гүлсары сонда сезер еді. Сондықтан Гүлсары жол үстінде осы әйелмен кездесетін сәттерді ұнататын.

Ол кезде колхоздың халі мүшкіл екенін Гүлсары қайдан білсін. Еңбеккүнге жарытып ештеңе тимейді. Тексеру комиссиясының мүшесі Танабай Бакасов кеңсеге келген сайын бір нәрсені шүкшия сұрайды: бұл ел тойынып, мемлекеттің де жоспары орындалатын тоқшылық заман қашан келмек? Жұрт қашанғы қысыла бермек? Иесінің осыған бола айтысып, ашуланатынын Гүлсары қайдан білсін.

Өткен жылы құрғақшылық болды, егін шықпай қалды, шөп селдір өсті, ал биыл колхоз астықты да, малды да мемлекетке артығымен тапсырды. Аудан артта қалмас үшін басқа шаруашылықтардың да есебіне өткізді. Ал, енді бұдан қандай болады, колхозшылар немен күн көреді — беймағлұм еді. Уақыт болса өтіп жатты, жұрт соғыс жылдарының құқайын да ұмыта да бастады. Бірақ колхозшылар әлі тек өзінің бакшасынан түскен там-тұм азықпен тақыл-тұқыл тіршілік етеді, немесе колхоздың егісінен жырымдаудың амалын іздейді. Колхоз кассасында ақша атаулы болмайды: өткізілген астық та, сүт те, ет те шығынның есебіне кетеді. Жаздың күні мал жарықтық өсіп-өнеді, ал қысқа қарай шетінен қырыла бастайды. Жемшөп, қорақопсы деген жоқ. Өне-міне демей, дереу, қой қора, сиыр қора, жемшөп базасын салу керек-ақ, бірақ құрылыс материалы деген атымен жоқ, оны тауып беремін деген пенде жоқ. Ал соғыс жылдарының ішінде тұрғын үйлердің тұрпаты қандай болды десеші? Бірлі-жарым үй салуға шамасы келгендер — базарға мал сатып, картоп сатып, істің көзін тапқандар ғана. Ондай пысықтар құрылыс материалды да жең ұшынан жалғасып таба алады.

— Жоқ, жолдастар, бұлай болуға тиіс емес, мұнда бір пәле бар, бір үлкен гәп жатыр, — дейді комиссия мүшесі Танабай. — Сенбеймін, осы дұрыс дегенге. Әлде жұрт жұмыс

істемей жүр ме, жок әлде сіздер дұрыс басқара алмай жүрсіздер ме?

— Не дұрыс емес? Немене бұлай болуға тиіс емес? — деп бухгалтер қағаздарды Танабайдың көз алдына тықпалайды. — Міне, мына жоспарды қара... Міне, мынау жиган-тергенің, мынау өткізгенің. Міне кіріс, міне шығыс, мынау нәтижесі. Табыс жок, тек шығын ғана. Енді не керек саған? Алдымен біліп ал. Онан соң айт. Жалғыз сен коммунист те, басқамыздың бәріміз халық жауымыз ба, сеніңше?

Әңгімеге басқалар араласып, дау басталады. Танабай қос қолымен басын қысып ұстап алып: «бұл қалай, бұл неге бұлай?» деп ышқына түйіліп, ойға кетеді. Оның күйінетіні тек өз қарынының қамы емес, жок, әңгіме басқада еді. Танабайға тісін қайрап жүргендер де жок емес-ті. Қазір солар мұны көргенде іштерінен «шоқ-шоқ» айтып, жайын қалай, белсенді. Мүмкін, тағы да бізді кулак деп қудаларсың? Бірақ бізден қазір ештеңе де таппайсың, ұры иттің артын сүк ит жалайдынын кері келеді. Қап, бәлем, сені соғыста бір оқ неге жұлындай ұшырмалы екен, — дегендей Танабайдың бетіне бедірейе қарасады.

Оларға Танабай да зілдене қарап, ішінен: «тұра тұрыңдар, бәлем, бәрібір біздің дегеніміз болады!» — дер еді. Ал, сол адамдар оған бөтен де емес, жақын ағайындар. Үлкен ағасы Құлыбай шал соғысқа дейін жеті жыл Сібірге айдалып келген. Құлыбайдың балалары да әкесінің жолын қуып, Танабайды иттің етінен жек көреді. Жек көрмегенде қайтеді? Бәлкім, балаларының балалары Танабай тұқымын жек көріп өтер. Олай етуге себебі де бар. Алдақашан өтіп кеткен іс болса да, Құлыбай әулетінің көкірегіне қан қатып қалған. Құлыбайды кулаксын деп қудалау керек пе еді? Жә, соның өзінің еті тірі, орташа ғана шаруа емес пе еді? Оның үстіне Танабай екеуі туысқан емес пе? Құлыбай үлкен әйелден туған да, Танабай кіші әйелден туған. Бірақ қырғыз рәсімінде мұндайларды бір құрсақтан шыққан деп есептейді. Ау, сонда бұл Танабай туысқандық қарыздан да аттап кеткені ғой. Сонда елдің гу-гу әңгімесі қанша болды десеңші. Енді қазіргі уақыт тұрғысынан қарағанда әр түрлі ой келеді. Ал, сонау кезде ше? Танабай қатыгез болса колхоз үшін болды ғой? Бірақ сол қатыгездік қажет пе еді? Бұрын керектігіне шүбәланбаушы еді, енді соғыстан соң кей-кейде басқаша ойлайтын болды. Өзіме де, колхозға да текке жау көбейтіп алған жоқпын ба дер еді.

— Ау, Танабай, ұйықтап қалдың ба, неге үндемейсің, — деп жолдастары оны қалың ойдан айықтырып, өңгімеге араластыратын. Тағы да баяғы гөй-гөй: қыс ішінде үй бас сайын жинап, көнді егістікке тасып үлгеру керек. Арбалардың дөңгелегі жоқ, демек қарағаш сатып алу керек, оны құрсаулайтын темір сатып алу керек. Ал, ақша кәне? Қарызға ақша табыла ма екен? Табылса оны қайтіп өндіріп беруге болады? Банк құр сөзге сенбейді. Ескі арықтарды жөндеп, жанасын қазу қажет. Бұл бір қияметтей үлкен жұмыс. Қыстың күні жер тоң, қайла батпайды, жұртты жұмысқа шығара алмайсың. Ал көктем шыға егіс науқаны, төл алу науқаны, шабық науқаны, іле-шала шөп шабу басталады. Арық қазуға сөйтіп уақыт қалмайды. Ал, қой шаруашылығын қайда қоярсың? Мал төлдететін қораны қайдан табарсың? Сүт фермасының жайы да мәз емес. Қораның төбесі тесік, шіріп біткен, жемшөп тағы жетпейді. Сауыншылар жұмысқа беттемейді. Ертеден кешке дейін сарылып жүргенде, қолдарына не тиеді? Қысқа жіп күрмеуге келмей, жетіспей жатқан бұдан басқа кем-кетік қаншама десеңізші. Ойласаң, бойыңды үрей билейді.

Сонда да болса азаматтар белді бекем буып, бұл жағдайды партия жиналысында колхоз басқармасында тағы да талқылайды. Бастық онда Шора болатын. Оның қадірін Танабай кейін білді. Сынау деген оңай екен. Танабай тек табындағы жылқыға жауап берсе, Шора колхоздағының бәріне жауап береді екен. Жә, Шора кара нардай қайыспайтын кісі еді ғой. Шаруашылық шатқаяқтап тұрғанда да, аудандағы басшылар қайта-қайта шақырып алып, столдарын жұдырықпен тоқпақтағанда да, колхозшылар жағасынан алғанда да Шораның еңсесі түскен жоқ. Оның орнында Танабай болса не жынданып кетер еді, не асылып өлер еді. Ал, Шора болса әйтеуір әлі келгенше, қашан жүрегінің ауруы асқынып кеткенше шаруашылықты тіреп тұрды, содан кейін де екі жылдай парторг болып істеді. Шора жұрттың тілін таба білетін. Тарынып келген Танабай Шораның сөзін естіген соң өзі армандағандай жақсылық заман туатынына тағы да сеніп қалады. Тек бір-ақ рет Шораға деген сеніміне шек келтірді, бірақ оған көбінесе Танабай өзі кінәлі еді...

Танабай колхоздың кеңсесінен қабағы түйіліп, көзі қаһар шаша шығып, атқа жұлқына мініп, тізгінді жұлқа тартқанда иесінің жан-дүниесінде қандай сойқан болып жатқанын Гүлсары білмейтін. Тек Танабайдың қатты күйзеліс күйде екенін сезеді. Танабай оған еш уақытта

камшы сілтеп көрмесе де, дәл осындай кездерде Гүлсары одан қорқалы. Тек жол үстінде таныс әйелді көргенде аттың арқасы босағандай болады, өйткені ол енді иесінің ашуы тарқайтынын, тізгінді тартыңқырап, әлгі әйелмен қатарласа беріп, сыбырласа сөйлесетінін, сол кезде әйел қолы өзінің жалын тарап, мойнын сипалайтынын біледі. Адам баласында ешкімде мұндай аялы алақан жоқ. Бұл бір ғажайып қол. Үйірдегі домалақ, торы төбел байталдың ерніндей сүйкімді, жып-жылы алақан. Жер үстінде дәл бұл әйелдің көзіндей әдемі көз ешкімде жоқ. Танабай онымен ер үстінде еңкейе түсіп әңгімелеседі. Ал, әйел бірде жымияды, бірде қабағын шытып, әлденеге келіспей басын шайқайды. Көздері жеті түнде асау бұлақ түбінде жатқан асыл тастай біресе жарқ-жүрқ ете қалады, біресе көлеңке көлбегендей түнжыр тартады. Айырылысар шақта кетіп бара жатып, артына бұрылып тағы да басын шайқайды.

Содан кейін Танабай ой үстінде келе жатады. Тізгінді бос қоя береді, жорға енді қалай жүрем десе де өз еркі. Алаңсыз жай жорғаға салады. Тіпті ер үстінде қожайын барын да ұмытып кеткендей болады. Ат пен адам — екеуі екі бөлек келе жатқандай. Көкейіне ән оралғандай болады. Танабай жорғаның ырғағына сай ыңылдап, сөзін де анық естіртпей, ертеде кеткен ерлердің жас ғұмырын жырлайды. Гүлсары сонда таныс соқпақ жолға түсіп, сонау өзен сыртындағы жайлауға тартып бара жатады...

Гүлсары иесін осындай күйдегі сәттерде ұнататын, өзінше әлгі бір әйелді де іш тартушы, ұнатушы еді. Оны түр-түлғасынан, жүріс-тұрысынан-ақ танитын. Тіпті сол әйелдің бойынан тарайтын бір ғажап шөптің ерекше иісін де жазбай танып, сезетін. Ол қалампыр еді. Әйел қалампырдан моншақ тағып жүретін.

— Бүбіжан, қарашы, Гүлсары сені жақсы көреді, — дейді Танабай әйелге. — Тағы да сипашы. Көрдің бе, құлағы салбырап, елжіреуін. Аумаған бұзау. Ал, үйірде мазасыз-ақ. Қоя берсең болды, айғырлармен алысып, итше шайнасады. Айғырлар шайнап тастай ма деп қорыққанымнан амалсыз мініп жүрмін. Әлі жас қой.

— Гүлсары мені жақсы көреді-ау, — дейді әйел әлдеқалай ойға кетіп.

— Мені басқалар сүймейді дегің келе ме?

— Жок, оны айтпаймын. Біз сүйерімізді сүйіп болдық қой. Тек сені аяймын.

— Неменеге аяйсың?

— Сен өзгелердей емессің, кейін күйзеліп қаласың.

— Сен ше?

— Менің нем кетеді? Мен жесір әйелмін. Қайтпай қалған солдаттың жарымын. Ал, сен болсаң...

— А, мен болсам тексеру комиссиясының мүшесімін. Міне, енді саған кездесіп, бірер фактілерді анықтап алайын деп едім, — деп қалжыңға айналдырмақ болады Танабай.

— Осы сен фактілерді жиірек анықтағыш болып кеттің. Байқа.

— Е, менің жазығым не? Міне, келе жатыр екенсің. Кездесіп қалдық емес пе?

— Мен келе жатсам — өз жолыммен келе жатырмын. Екеуміздің жолымыз — екі басқа. Ал, қош. Менің уақытым жоқ.

— Тындашы, Бүбіжан!

— Ал, не айтасың? Қой, Танабай. Қайтесің. Сен есті адамсың ғой. Менің сенсіз де шекем қызып жүрген жоқ.

— Мен немене, сенің жауың ба едім?

— Сен өзіңе-өзің жаусын.

— Ол не дегенің? Қалай түсінуге болады?

— Қалай түсінсең, солай түсін.

Әйел сөйтіп өз жөнімен кете барды. ал Танабай болса бір жұмыспен жүргендей-ақ аттың басын диірмен жаққа бұрды, одан мектепке қарай тартты, орағытып барып қайтадан әлгі әйел кеткен жақты жағалады. Бүбіжан жұмысқа барарда кішкентай қызын енесінің үйіне қалдырып кететін. Жұмыстан қайтқанда жолдан қызды ала қайтады. Бүбіжанның енесінің үйінен қызын қолынан жетектеп шығып, айыл шетіндегі өз үйіне кетіп бара жатқанын Танабай аулақтан болса да бір көру үшін алыстан орағытып келуші еді. Бүбіжан оның қарап тұрғанын сезіп, Танабай жаққа бұрылмауға тырысып бара жатады. Оның осылай кетіп бара жатқаны да, қоңырқай орамалдан ағараңдап көрінген бет-жүзі де, қолынан жетектеген қызы да, қасында қатарласа жүгірген күшігі де — бәрі-бәрі Танабайға шексіз ыстық көрінер.

Ақырында Бүбіжан өз ауласына кіріп көрінбей кетеді. Танабай енді бәрін ойша көз алдына елестетеді. Өне Бүбіжан қаңырап тұрған үйдің есігін ашады, жамау-жамау күпайкесін шешіп тастап, көйлекшең су алуға тұра жүгіреді. Өне ол от жағып, қазан асып, қызын жуындырып, тамақтандырады. Өрістен қайтқан сиырдың алдынан шығады. Енді құлаққа ұрған танадай тым-тырыс қараңғы үйде төсекте жатып Бүбіжан Танабай екеуі бірін-бірі сүйеге бол-

майтынын ойлайды. Танабай үйлі-баранды адам, онын жасында біреуге ғашық болу да жараспайтын әңгіме. Әр нәрсе өз мезгілімен, Танабайдың әйелі жақсы кісі, күйеуі оны менсінбей басқа біреуге көз салатындай жазығы жоқ.

Бүбіжан осылайша ойлап жатады-ау, деген күдіктен де Танабай тағат таппай, тауға да, тасқа да бас ұра жаздайды. «Демек, тағдыр шіркін жазбаған да», — дейді ол өзеннің ар жағындағы мұнарлы сағымға тесіле қарап бара жатып. Онан соң дүние жалғандағы барлық тірлік-күйбеңнің бәрін, қолхозды да, бала-шағаның киім-кешегін де, достарын да, қастарын да ұмытып, ерте-ерте ертедегі әуенге салып шер тарқатар. Ондайда атам заманнан бері ат күйрығын шорт кесісіп, тіл қатыспайтын Құлыбай ағасын да; кей-кейде түсіне кіріп, сұп-суық терге малындыратын сұрапыл соғысты да — не керек жарық дүниедегінін бәр-бәрін ұмытар еді. Өзін-өзі әнмен тербетіп келе жатып, астындағы аттың өзен суын қалай жалдап, арғы бетке өткенін де, қайтадан жалғыз аяқ жолға түсіп, шертпек жорғасына басқанын да байқамайтын. Тек жорға табындағы жылқылардың жақын екенін сезіп, жүрісін жылдамдатқанда ғана Танабай ән дүниесінен оралып:

—Д-р-р, Гүлсары, жұлқынып қайда барасың? — деп тізгін тартушы еді.

5

Қанша дегенмен, сол бір шақ Танабай үшін де, жорға үшін де ерекше бір ғажайып кез еді ғой. Жүйрік аттың даңқы да футболшының даңқымен тектес. Кеше ғана аулада доп қуалап жүрген балақай, кенет қауымның сүйіктісіне айналып, аты-жөні бар ауылда жүреді. Торға доп салған сайын оның даңқы да шарықтай береді. Содан ол бірте-бірте алаңнан алыстай, ақыры ұмыт болады. Оны ең алдымен ұмытатын да әлгі есі кеткенше мақтап, оның алдында бас игендер баяғы. Ұлы футболшының орнын басқа біреу басады. Жүйрік аттың даңқы да осы іспеттес. Алдына қара салмай бағы жанып тұрған кезде жүйріктің даңқы жер жарайды. Адаммен ат даңқының арасындағы жалғыз айырмашылық; атты ат күндемейді, аттың даңқын ат қызғанбайды. Ал, адамдар болса, әзір, құдайға шүкір, аттың бағын күндеуді үйрене қойған жоқ. Десе де, кім біледі, күншілдік түрі тоқсан тарау: адамға қастандық істеймін деп аттың май табанына шеге қағып жібергендерді де білеміз. Әй, атын өшкір күншілдік-ай! Жә, адыра қалсын ол...

Торғай шалдың айтқаны келді. Сол жылы көктемде жорғаның жұлдызы жарқырап жанды. Көрі де, жас та: «Гүлсары!!!» «Танабайдың жорғасы», — «Ауылдың ажары» деп аузынан тастамай айтып жүретін болды.

Тіпті «Р»-ға тілі келмейтін қара борбай балалар да май топырағы бүркылдаған көшеде жорғаның жүрісіне салып жүгіріп, біріне-бірі билік бермей. «Мен Гүлсалы... Жок, мен Гүлсалы... Апа, айтшы, мен Гүлсалы, иә? Шу, жөнү-ал, а-и-и-й, мен Гүлсалы»... — деп шуылдасады.

Даңк дегеннің не екенін, оның ұлы күдіретін жорға алғашқы үлкен бәйгеден кейін сезінді. Ол Бірінші Май бәйгесі еді.

Митингіден соң асау өзен жағасындағы жалпак сазда ойын-сауық басталды. Халық дегеніңіз қарақұрым. Адамдар таудан түсіп, көрші совхоздардан, тіпті Қазақстаннан да келді. Қазақтар бәйгеге өз жүйріктерін қосты.

Соғыстан соң мұндай той әлі болып көрген емес десті жұрт.

Танертен тұрып, Танабай арқасына ер-төкым салып, тартпасын тартқаннан-ақ, Гүлсары иесінің көз жанарының жалтылынан, қолының дірілінен өлденендей бір кереметтің таяп қалғанын сезді:

Иесі тым толқулы еді.

— Ал, Гүлсары, байқа, үмітімді ақта, — деп күбірледі ол аттың жал-кекілін тарап тұрып. — Естимісің, масқара бола көрме? Озбасқа болмайды, естимісің!

Айқай-шу, адамдардың қарбаласы араласқан аспан асты да өлдебір кереметтің таяп қалғанын сездіріп тұр. Қонсы табынның жылқышылары аттарын ерттей бастады. Атқа қонған балалар айнала шауып қиқулап жүр. Әлгі жылқышылар, жиналып, өзенге қарай бет алды.

Жалпак саздағы адам мен аттың көптігінен Гүлсарының басы айналды. Аспан асты азан-қазан. Қызыл-жасыл орамал, алаулаған жалаулар, ағараңдаған күндіктерден көз ұялады. Аттарды да әлеміштеп, әбзелдеп тастапты. Үзенгілер сартылдап, ауыздықтар мен өмілдіріктің қарала күмістері сылдыр қағады.

Шабандоздар мінген аттар сапқа сыймай тыпыршып, ауыздықты сүзе тартып, тұяқтарымен жер тарпиды. Шеңберде төртіп айтып, аттарын ойнақтатып шалдар жүр.

Гүлсары бойын бір керемет кернеп, күші тасып бара жатқанын сезді. Бойына от ойнаған бір рух қонғандай болды, сол сезімнен құтылу үшін мына шеңберден шығып, құйындай ұша жөнелгісі келеді.

Ақсақалдар белгі бергенде Танабай да тізгінді сөл босатып, жорғаны ортаға ойнақтата шықты. Жорға әлі қалай қарай шабарын білмей, шыр айналып шиыршық атты. Қалың топ гүу ете қалды: «Гүлсары! Гүлсары!..» Бәйгеге іріктеліп елу ат қосылды. Тойбасы шабандоздарға:

— Мына халайықтан бата сұрандар! — деді. Шекесін орамалмен шарт түйген жалаң бас шабандоздар алақан жая алға шықты. Қалың топтың о шеті мен бұ шетіне дейін «Аумин!» деген бір-ақ сөз гүілдеп өтті де, жүздеген қол бет сипап, сақалға қарай аққан судай төгілді.

Содан соң шабандоздар тоғыз шақырым жердегі көмбеге желе жортып жүріп кетті.

Екі арада күрес, сайыс, жамбы ату, теңге ілу сияқты ойындар жүріп жатты. Мұның бәрі жарыстың үлкеніне кіріспе сияқты. Үлкені аттылар кеткен жақта еді. Жол-жөнекей Гүлсары қызбаланып келеді. Иесі неге тізгін босатпайды, соны түсіне алмайды. Айнала орғып жүрген арғымақтар. Бәрі де шыға жөнелгісі келіп ауыздыкпен алысады, жорға да ызаланып, тағат таппай қалшылдап барады.

Бір кезде аттардың бәрі бас түйістіріп қаз-қатар тізілді, төреші сол тізбектің о шеті мен бұ шетіне дейін шауып өтіп, ақ орамал көтерді. Бәрі де демін ішінен алып, алкынып жым бола қалды. Ақ орамал жалт еткенде, аттар алға ытырыла жөнелді. Жаппай шабыстың шабыты бойын бунап, Гүлсары ыршып түсті. Тұяқтар тасқынынан қара жер барабанша тарсылдап, аспанға будак-будак шаң көтерілді. Шабандоздар айқайлап ұран салғанынан бәйге аттары қызынып, жермен-жексен көсіліп, сағызша созылды. Тек Гүлсары ғана көсіліп шаба алмай, тайпалма жорғамен ағызып келеді. Оның осалдығы да, күдіреттілігі де осында еді.

Аттар алдымен шоғырлана шауып еді, біраздан соң шұбатыла бастады. Гүлсары оны байқамады. Оның байқағаны: қызба бәйге саңлақтары тұсынан зулай өтіп, басып озып бара жатты. Алдыңғы аттардың тұяғынан ұшқан қиыршық пен саз балшық танауын сабалап келеді. Айнала азан-қазан, ауаны қамшы тілгілеп, қою шаң аунап барады. Төңірек аттың тері аралас тапталған жас жусан сасып, тұяқ тиген шакпақ тастың иісі шықты.

Осылайша жолдың жартысы өтті. Алда әлі де жорға жете алмастай жылдамдықпен он шақты жүйрік ағызып бара жатты. Айқай-шу азая бастады. Аттардың бір тобы артта қалды. Ал, өзінен озып бара жатқандарды көріп, әрі десе ауыздық ерік бермегеніне ызаланып Гүлсары жарылып кете жаздады. Жел мен ашу-ызадан көзі қарауытты, қара жол

кері кетіп, аспандағы күн отты шар боп өзіне қарай заулап келе жатқандай көрінді. Денесі ыстық терге шомылды, тер шыққан сайын жорғаның бойы жеңілейіп, енді-енді қанат бітіп ұшатындай бір сезім биледі.

Келесі бір сәтте алдағы жүйрік аттар алқынып, шабысы шамалы бола бастады. Ал, жорға болса бауырын енді-енді жазып келе жатыр еді. «Шуу, Гүлсары!» — деген сөзін есітті иесінің, сонда маңдай алдындағы отты күн өзіне қарай бұрынғыдан бетер зымырай түсті. Бөйгенің құмары мен ашу буып жанталасқан шабандоздар, аспанды найзағайдай тілгілеген қамшылар, тістері ақсиып, танауларынан дауыл тұрып, пысқырылған аттар бірінен соң бірі қылаң етіп кейін қалып бара жатты. Бір сәт ауыздық пен тізгіннің тұтқынынан босанды Гүлсары, үстіндегі ер-тоқымның да, өз иесінің де бар-жоғын сезбей кетті. Гүлсарының бойын буырқанған отты рух билеп, дүлдүл күйіне енді салды.

Бірақ алда әлі екі қара қатарласып жан ұшырып барды: бірі қара көк, бірі жирен. Бір-бірімен құлақ тістескендей, айқай-шудың, ысқырылған қамшылардың астында бірінен-бірі қалыспай сілтейді. Екеуі де қас жүйрік еді, Гүлсары оларға көпке дейін жете алмай, ақыры бір төскейде басып озды. Белдің үстіне бейне бір толқынның жалына қарғып шыққандай болды да, бір сәт сол қарғыған күйі ұшатын қауырсындай жеңілейіп аспан мен жердің арасында ілініп қалғандай болды. Кеудесін күш кернеп, көзіне от толып, өлгі қырқадан төмен қарай жұлдызша ағып түсті. Сонда да болмады, арт жақтан тұяқ дүбірі қуып жетіп қалды. Өлгі екеуі: қара көк пен жарау жирен күш алмаққа тырысты. Екеуі екі жақтан таяп келіп, қатарласып, қалмай-ақ қойды.

Осылайша үшеуі бірін-біріне қабыстырып қойғандай қапталдасып, қалыспай ағып отырды. Бұлар шауып бара жатпаған сияқты, әлдебір тылсым дүниеге қатарласып қатып қалған тас сияқты бір сәтке. Гүлсары қатар шапқан аттардың көздерін, кекшиген бастарын, ауыздықтарын, жүгендерін көріп келеді. Қара көктің көз қарасы — аласапыран, қасарысқан көзқарас; ал жирен ат қобалжып, көзі тайқакси береді екен. Дегендей-ақ, алдымен сол жирен ат қала бастады. Әуелі тайқақсыған көздері, онан соң деллиген танауы көрінбей кетті де, ат қатардан мүлде шықты. Ал қара көк жанын қинап, қасарысып көпке дейін қалыспай, ақыры кейін ығыса берді. Ол шауып келе жатып жайлап жан тапсырған жануардай, дәрменсіз ызадан көзі қоз-

ғалмай шишаға ұқсай берді. Жеңілгенін мойындағысы келмей о да қалды.

Әлгілер артта қалған соң, жорғаның тынысы кеңіін деді. Алдынан жалтырап өзен иірімі, дөңгелек саз көрініп, алыстан адамдардың азан-қазан даусы естілді. Бәйге десе ішкен асын жерге қоятын жанкүйерлер алдақашан жолға шығып күтіп тұр екен. Қиқулап, ұран салып, олар қос бүйірден қосыла шапты. Сонда барып жорға кенет өзінен әл-дәрмен кете бастағанын сезді. Алыс жол алқындырмай қоймады. Арттағылар қуып жетті ме өзін, жеткен жоқ па — Гүлсары оны біле алмады. Мұнан әрі көсілуге дәрмен жоқ, тұла бойдан күш кетті.

Бірақ алда адам толқыны теңселіп, аттылы-жаяу қак айырылып, құлақ тұндыра айқайлап бері ұмтылды. Кенет: «Гүлсары! Гүлсары! Гүлсары!» деген ащы айқай жорғаның құлағына анық шалынды. Сонда жорға әлгі айқайшудан тың күш алғандай, ширатылып, алға оқша атылды. Әй, адамдар-ай, әйтеуір... Адамдардың күдіретін қойсаңызшы бұл...

Жер-әлемді жаңғырықтырған дауысты жарып өтіп, мәреге жетіп жорға дөңгелек сазды бір айналымға шықты.

Онымен де тынған жоқ. Енді жорғаны да, Танабайды да қаптаған жұрт қаумалап әкетті. Жорға сөл-пөл тыныстап, тынши бастағанда қаумалаған көпшілік кейін шегіншектеп, бас бәйге алған тұлпар мен шабандоздың құрметіне орын босатты. Қаптаған халық: «Гүлсары! Гүлсары!» деп жорғаны, «Танабай, Танабай!» деп оның иесін көкке көтере дауыстады. Сайыпқыран, тәкаппар Гүлсары көзі от жайнап, бір бүйірлеп билей басып ортаға шықты. Ол өзінің күдіреттілігін, сұлулығын, даңқты екенін сезгендей еді.

Танабай жеңімпаз ретінде екі қолын айқара жайып, қоршаған көпшіліктің алдынан бір айналып шықты. Со кезде тағы да қалың елдің о шеті мен бұ шеті бір кісідей бата тілеп: «Аумин» — деді. Тағы да жүздеген қол жайылып, бет сипасып, мыңдаған саусақтар маңдайдан төмен қарай төгілген судай лықсыды.

Сонда Гүлсары көп арасынан баяғы таныс әйелді көріп қалды. Әйел алақанымен бетін сипап бола бере, жорға оны бірден таныды. Бұ жолы қоңыр орамал емес, басына ақ орамал салған екен, Гүлсары сонда да танып қойды. Ол қалың топтың алдыңғы қатарында қуанышшы қойнына сыймай толқып тұр екен. Сарқырама су түбінде күн сәулесіне шағылысып ойнаған асыл тастай жалт-жұлт еткен көздерін Танабай мен Гүлсарыдан бір алмайды. Гүлсары бұрынғы

әдетінше әлгі әйелге қарай ығыса берді. Соның жанына барып тұрғысы келді, әдеттегіше онымен қожайын сөйлессе екен дейді, сонда әйел ақ домалақ торы төбел байталдың ерініндей жұмсақ, әдемі, әсем қолдарымен жалымды тарап, мойнымды қасыса екен дейді. Бірақ Танабай, неге екені белгісіз, тізгінді басқа жакка тарта береді. Ал, сары жорға иесінің қылығын түсіне алмай, әйелге қарай ығыстап, айналшықтай береді. Әлде оны иесі көрмей тұр ма екен? Қалайша көрмейді? Қалайда бір сөйлесуі керек емес пе онымен қожайынның? Гүлсары түсіне алмай дал.

Келесі, екінші май күні де Гүлсарының дәуірлеген күні болды. Түс ауа бере мидай далала көкпар басталды.

Дала төсін тағы да әруакты айқай-ұран кернеп кетті, жердің үсті барабанша дүбірлейді. Тау тасқынындай салт аттылар кикулап, айқай салып, дода басында аласұрып жүр. Бү жолы да Гүлсарының бағы жанды. Кешегі бәйгенің даңқымен жұртқа танылған жорға қазір де көпшіліктің назарында. Көкпардағы қараның маңдай алдысы осы Гүлсары. Бірақ Танабай оны зорықтырмай, көкпардың ақыр аяғына дейін тың ұстады. Көкпар салым аяқтала бере, аламан-бәйге басталады. Кімнің аты додашыл, әм жүйрік, кім қайратты әм айлакер болса, сол адам көкпарды тақымға басып, өз ауылына қарай тура тартады. Аламан-бәйгені жұрттың бәрі күтулі, ойынның ең қызығы да сол, әрі десе оған кез келген адам қатыса алады. Әркім-ақ өз бағын сынап көрмекші.

Жұрт көкпар салымның қызығымен жүргенде күн еңкейіп, сонау көз ұшында көсіліп жатқан қазақ даласының көк жиегіне мамырлап барып қонайын деді. Күннің көзі жұмыртқаның сарысындай дөп-дөңгелек, қоймалжың көрінді. Ыстығы қайтқан сол күнге қазір көзді көлегейлемей-ақ тіке қарауға да болады.

Қырғыздар мен қазақтар андыздап, шауып келе жатып, ер үстінен еңкейіп, жерде жатқан көкпарды іліп алып, бірінен-бірі жұлқа тартып, қатарласып, қактығысып, айқайласып, қайтадан канат жазып, кең даланың төсінде тарыша шашырап кетеді. Сөйтіп жүргенде кеш те болды.

Кеш түсіп, ала-кұла көлеңкелер ебедейсіз ұзарып кеткенде ғана, ақсақалдар жағы аламан-бәйгеге рұқсат берді. Көкпар серке ортаға тасталды. «Аламан!»

Көкпаршылар түс-тұстан лап қойды. Қалың дода, серкені жерден жұлып алмаққа ұмтылған қолдар. Мұндай додада көкпарды көтеріп алу оңай емес. Ақиланып алған аттар шыр көбелек айналады, ауыздық шайнап бірін-бірі

тістейді. Мына қалың додада Гүлсарының дегбірі кетіп, еркін көсілетін айдаланы аңсады. Бірақ Танабайдың қолы серкеге жөндеп бір ілікпей-ақ қойды. Кенет бір ащы дауыс айқай салды: «ұста-а, әкетті, қазақтар әкетті!» Айбатты күрең айғыр мінген, үстіндегі гимнастеркасы далдал болған бір жас қазақ қайнап жатқан қалың доданы қақырата қақ жарып, суырылып шықты. Көкпарды тақымына баса-маса сол қазақ күнбатысқа қарай зымырап берді.

— Ұста-а! Күрең кетті! — деп соңынан қуғыншылар тұра ұмтылды. Тез, Танабай! Оны сен ғана қуып жетесің!

Күрең айғыр мінген қазақ тақымында көкпары салаңдап, түп-тура қызарып батқан күнге қарай тіке тартты. Енді болмаса сол алаулап тұрған күнге барып қойып кетіп, алқызыл түтін арасына сіңіп, ғайыпқа айналатындай.

Танабай тізгінді неге тартып тұрғанын Гүлсары түсіне алмады. Ал, Танабайдың өз есебі бар еді. Қазір ғой күрең айғырлы қазақ жігітін бір топ жерлестері соңынан қаумалап қорғап барады, әрі десе қырғыздар жағынан қуғыншылар тасқыны да толастаған жоқ. Күрең айғыр солардың бәрінен қарасын үзіп, жеке шығар сәтті күтулі Танабай. Танабайға жекпе-жек керек, сонда ғана үміт үзбеуге болады.

Күрең айғыр оқша атылып, оқшау шықты-ау деген кезде Танабай жорғаның басын қоя берді. Өз еркі өзіне тиген Гүлсары бетегеден биік, жусаннан аласа боп сынапша сырғығанда жердің танабы қусырылып, қызарған күнге қарай зымырап бара жатты. Айқай-шу, тұяқтар дүрсілі артта қалды, ал Гүлсары мен күрең айғырдың арасы бірте-бірте жақындай берді. Күреңнің жүгі ауыр ғой, сондықтан оны қуып жету аса қиын да болған жоқ. Танабай жорғаны күреңнің оң жағына бұрып салды. Өйткені көкпар қазақ жігіттің оң жақ тақымында болатын. Танабай күренмен қатарласа келе, көкпарға қол созып, ерден еңкейе берді. Бірақ көкпаршы қазақ серкені сол жақ тақымына сарт дегізіп аударып салды. Ал екі ат құлақ түйістіріп тура күннің көзіне қарай қатар сілтеп барады. Енді қазақтың сол жағына шығу үшін Танабай Гүлсарыны тежеңкіреп барып күренді қайта қуып жетуі керек болды. Жорға жазған күреннен қалғысы келмей, бас бермей әлекке салып, әрең көнді. Бірақ гимнастеркасы далдал болған қазақ көкпарды сарт дегізіп оң жақ тақымына лезде аударып алды.

— Бөрекелде! — деп Танабай сүйсінгеннен айқайлап жіберді.

Екі ат болса әлі қатарласып, түп-тура күн көзіне барып күмп беріп қойып кететіндей, ұрып келе жатыр.

Енді ұзай берсе, жағдай қиындай түспекші. Танабай неде болса деп жорғаны күрең тұлпармен қабыстыра қатарласып, қазақтың ерінің басына кеудесін арта асылды. Қазақ жігіт жігін ажыратып әкетпек боп көріп еді, Танабай жібермеді. Жорға жануар осы жерде бір жарап берді. Қожайынның ыңғайына қарай лыпып тұрған Гүлсарының арқасында Танабай күреңнің жалына жатып алды. Сөйтіп барып қазақтың арғы тақымындағы серкеге қолы ілікті-ау. Танабайға оң жақтан тарту оңтайлы еді, өрі десе екі қолы да бос, қос қолдап көкпарды зордан тарта бастады. Серке жарым-жартылай бері қарай аунады.

— Уа, қазақ туған, енді қапы калма! — деп Танабай айқайлап жіберді.

— Бөспе, көрші! Бермеймін! — деп қасарысты қазақ.

Екеуі де қүйындай шауып бара жатып, алапат арпалыс бастады. Бір жемтікке таласқан екі бүркіт сияқты, бірімен-бірі айқасып, жан дәрменде айқайласып, біріне-бірі сес қылып арыстандай ақырып, қырылдасып, қырқысып барады. Екеуінің қолдары айқасып, тырнақтарының көбесі сөгіліп, содан қан сорғалалы. Екі көкпаршының ерегескен ересен күшімен қабысып, қатарласа көсілген қос тұлпар шикан қызыл күн көзіне жетуге асыққандай ақиланып, арқырап келеді.

Бізге осынау көзсіз батырлардың көкпар ойынын мұра етіп қалдырған қасиетті бабаларымыздың жаны жаннатта болғай да!

Серке енді қосарлана шапқан екі аттың ортасында созылып барады. Түйін шешілейін деп қалды. Шабандоздар енді үн шығармай тістеніп, көкпарды тақымға басуға күш салып, тартысып-ақ баққан. Қазақ өте күшті екен. Тарамысты бұлшық еті бұлтылдаған, жұдырығы балғадай, өрі десе Танабайдан әлдеқайда жас. Бірақ әккі айла-тәсілдің жөні бөлек. Танабай капелімде оң аяғын үзеңгіден шығарып алып, күрең айғырдың бүйіріне тіреді. Көкпарды өзіне тартқан кезде он аяқпен күреңді әрмен итеріп бақты. Қазақтың қарысқан саусақтары бірте-бірте жазыла берді.

— Байқа! — деп ескертіп үлгірді көкпардан қолы шығып кеткен қазақ.

Танабай көкпармен қоса ерден ұшып кете жаздап барып өрең қалды. Қуанғаннан жүрегі жарыла жаздап, кеудесін бір қиқу жарып шықты. Жорғаны шұғыл бұрып, жекпе-жекте жеңіп алған серкені тақымға баса-маса, қыр-

гыздар жакка карай сорғалай жөнелді. Оган карсы қикуласып, опыр-топыр орғытып, қалың қол шауып келе жатыр.

— Гүлсары! Гүлсары әкетті!

Қаптаған қазақ қақпақылдап, Танабайдың алдын кескестей шапты.

— Ұста, ойбай, Танабайды ұста!

Енді ең бастысы, қолға түсіп қалмай, қырғыздардың тобына жетіп үлгеру керек.

Танабай қуғыншылардан құтылу үшін жорғаны тағы да шұғыл бұрып, орағыта қашты. «Жарайсың; Гүлсары бауырым, рахмет!» — деді жорғаның сезімтал ұшқырлығына риза болған Танабай. Гүлсары иесінің сәл қимылынан оның ойын танып, бұлт-бұлт етіп ирек қашып, адастырып, қуғыншының амалын құртты.

Жан-жақтан қамалаған қақпаннан жер бауырлап, мысықтай төселе шауып өрең құтылып, Гүлсары түп-тура қысқа жолға шықты. Өне-міне дегенше Танабайдың жерлестері жетіп үлгерді де, оны қаумалап, қамал құрып, бәрі ұмар-жұмар қаша жөнелді. Бірақ қуғыншылар тағы да кес-кестеп алдыдан шықты. Тағы да жалт бұрылып, тағы да жалтарып қашуға тура келді. Қашқындар мен қуғыншылар аспанда бәрі бірден бір қанатынан бір қанатына жапырыла жантайтын топ-топ құстар құсап, кең даланың төсінде аударылып-төңкеріліп бара жатты. Будақ-будақ шаң аспан астын көрсетпей жіберді. азынаған айқай-шу... Әлдекім ат-матымен омақаса құлап, аттың басынан аса ұшып кетті. Әлдебіреу ақсандай басып, атын ұстай алмай жүр. Өлген-тірілгеніне қарамай, бір адам қалмай тартыстың қызығына елітіп, еліріп алған. Көкпарда құн жоқ. Тәуекел мен көзсіз ерлік бір анадан жаралған...

Күннің дені ұясына батып, қылтиып бір киығы ғана қалды, қарауытып елең-алаң уақыт келді. Аламан-бәйге болса көгілдір кештің салқын самалымен толқын-толқын толықсып, қара жерді дүбірлетіп әлі кетіп барады. Бұрынғыдай айқай-ұйқай, азан-қазан қику естілмейді, енді ешкім бірін-бірі қуып та бара жатқан жоқ. Бірақ аттылардың бәрі де көкпар құмарлықтың қызығына түсіп, өйтеуір шауып келеді. Қапталдай қанат жайған шабандоздар тобы лек-лек лекілдейді, шабыстың ырғағы мен әуеніне төңкеріліп, бір белестен бір белеске лықсыған қара көк толқындар сияқты. Шабандоздар дәл қазір неге үндемейді, бет-әлпеті неге сіресіп қалған, не тыңдап келді? Қазақтың домбырасы мен қырғыздың

қомызынан күмбірлеп шығатын күй дәл осы лек-лек тасқын шабыс емес пе екен!

Күркіреп жатқан өзен де жақын қалды. Қарауытқан қалың жыныстың ар жағынан ағарандап ақ көбік шашқан асау өзен көрінді. Тағы да әудем жер. Өзеннен өтті — болды, ойын тәмам, арғы бетте қырғыздардың айылы. Танабай мен оны қоршап алған көкпаршылар әлі жұбын жазбай шауып келеді. Гүлсары жан-жағын қарауыл қайықтар қоршаған бас кемедей нақ ортада.

Сөйтсе де, Гүлсары қазір қатты қалжырап келеді, аса бір ауыр күн арпалыспен өтті. Жорға зорығып қалды. Екі жағынан екі жігіт ауыздығынан алып, алға сүйреп барады. Қалғандары Танабайды қуғыншылар келе жатқан жақтан қорғап, қос өкпеден де қоса шауып келеді. Танабай болса алдына өңгерген серкені кеудесімен басып алған, басы бұлғақтап, ат үстінде әрең отыр. Зәуеде қазір қастарында қорғаныш болмаса Гүлсары да, Танабай да қозғалуға дәрмен жоқ, талықсып құлар еді. Бағзы бір замандарда барымтаны осылай алып қашып, жаралы батырларды жау қолына түсірмей, қауіп-қатерден осылайша қаумалап алып шыққан болар-ау...

Мынау өзен, мынау саз, малта тасты кең өткел міне. Іңір қараңғыда жалтырап көрініп жатыр.

Аттылар өзенге бірден қойып кетті. Асау өзен бүрк-сарқ кайнап, буырқанып сала берді. Тасқа тиген тағалардың шақыр-шұқырынан құлақ тұнады, су шашырандысынан ештеңе көрінбей кетті. Не керек, ер жігіттер жорға тұлпарды арғы бетке сүйрелеп, алып шықты-ау, әйтеуір. Бітті! Жеңіс!

Бір жігіт Танабайдың алдындағы серкені өңгеріп алып, айылға шаба жөнелді.

Қазақтар өзеннің арғы бетінде аңтарылып тұрып қалды.

— Рахмет, туғандар, көкпар тартысқандарыңа! — деп айқайлады қырғыздар бергі беттен.

— Сау болыңдар! Алдағы күзде кездесеміз әлі! — деп жауап қатты қазақтар арғы беттен. Сөйтіп, олар аттарының басын өз ауылдарына бұра берді.

Көзге түртсе көргісіз қараңғы. Танабай мейман болып отыр, жорға жануар басқа аттармен бірге мама ағашта байлауда тұр. Асаудан үйретілген күннен кейін еш уақытта мұндай талықсып болдырған емес. Қазір тұлпар тұлғасымен салыстырғанда асау тай кезінде шыбықтай нәзік екен ғой. Қазір көкпаршылар жиналған үйде де өңгіме сол Гүлсары туралы.

— Ал, Танабай, Гүлсары үшін алып қоялық: ол болмаса бүгін бізге бәйге жоқ еді.

— Иә, күрең айғыр арыстандай алпауыт екен. Үстіндегі жігіт те жатқан бір дүлей күш қой. Әлі көрерсіңдер, ол әлі алысқа шабады.

— Оның рас. Ал менің көз алдымнан Гүлсарының кескестеген қуғыншыдан құтылғаны кетер емес: жер бауырлап, жусаннан аласа боп кетеді-ау, жануар. Ай-хой, айызынды қандырады-ау, қарап тұрсаң.

— Айтпа деймін. Баяғының батырларына жауға шабарда осындай ат мінгізер ме еді. Ат емес, дүлдүл ғой.

— Уа, Танабай, Гүлсарыны биелерге қашан саласың?

— Ой, ол осы күннің өзінде-ақ айғырлық жасап жүр. Бірақ әлі ерте сияқты. Ал, келер көктемде үйірге салуға әбден болатын кезі. Осы күзден бастап бос қоя бермекшімін, ет алсын...

Масаңдау кісілер аламан-бәйгенің бүге-шігесін, жорғаның қасиетін қазбалап айтып көпке дейін отырысып алды. Гүлсары болса сыртта тері қатып, ауыздығын шайнап қойып қаңтарулы тұр. Ол енді осыдан таң атқанша нәр татпай суығылады. Бірақ оны қинаған аштық емес. Иығы қақсайды, аяқтары бөтен аяқ сияқты, ыстықтан май табаны қызып барады, құлағынан аламан-бәйгенің айқай-шуы әлі кетпей гуілдеп тұр. Көкпаршылар қиқулап әлі қуып келе жатқандай көрінеді. Гүлсары октын-октын селк-селк етіп, пысқырып қойып, құлақтарын тігеді. Көкке жата қалып аунап алып сілкініп, сілкініп, қайта тұрып кетіп, жайылымдағы жылқылардың арасында жүргенді бір аңсады дейсің. Бірақ қожайын шығар емес.

Түннің бір кезінде әйтеуір шықты-ау. Қараңғыда теңселе басады. Аузынан бір мүңкіген ашы, өткір иіс шығады. Оның аузынан мұндай иіс шығатын кез некен-саяқ. Әлі арада бір жыл өтер, сонан соң Гүлсары аузынан мұндай иіс үнемі шығып тұратын адамның тақымына түсер. Қайран жорға сонда әлгі адамды да, мына жексұрын иісті де жек көріп кетер.

Танабай жорғаға таяп келіп, шоқтығынан сипалап, терліктің астына қолын салып көрді.

— Біраз суыдың ба? Болдырдың ғой? Мен де өлердей шаршадым. Сен маған оқшиып қарама, сенің құрметіңе деп ішкенім рас. Мейрам ғой. Аздап қана ауыз тидім. Сен байқа, мен өз шамамды білемін. Майданда жүргенде де шамамнан асқан емеспін. Қой, Гүлсары, оқшима. Кетеміз қазір табыңға, әйда, демаламыз...

Танабай тартпаны мықтап тартып болып, үйден шыққан кісілермен сөйлесіп біраз тұрды. Содан соң бәрі де атқа қонып жан-жаққа тарасты.

Айыл түгел ұйқыға кеткен. Айнала жым-жырт. Терезелерден от көрінбейді. Аулақтағы айдауда жүрген трактордың тырылы ғана еміс-еміс естіледі. Тау шоқыларының үстіне ай көтеріліп қалыпты, бауда алма ағаштардың ақ шаңқан гүлдері ағараңдайды, әлдеқайдан бұлбұл сайрайды. Неге екені белгісіз, күллі айылда жалғыз-ақ бұлбұл. Сайрап алады да, өз әніне өзі құлақ түріп үнсіз біраз отырады, содан соң қайтадан күйқылжыта жөнеледі.

Танабай аттың басын теженкіреді.

— Пай-пай, кереметін-ай! — деді ол дауыстап. — Жым-жырт қой. Бұлбұл ғана сайрауық. Сен түсінемісің, Гүлсары? Қайдан болсын. Сен табынға барасың, мен ше...

Екеуі темір дүкеннің түсінен өтті, енді шеткі көшемен жүріп отырып өзенге шығу керек, ар жағында — жылқы жатыр. Бірақ қожайын тізгінді басқа жаққа бұрды. Орталық көшеге түсіп алып, аяғына дейін барды, таныс әйел тұратын үйдің ауласының алдына кеп тоқтады. Осы үйдің кішкене қызының қасында жүгіріп жүретін күшік шабаланып шықты да, құйрығын бұлғаңдатып үргенін қоя қойды. Қожайын ердің үстінде әлдене ойлап үн-түнсіз едәуір отырды да, күрсініп салып, тізгінді амалсыздың күнінен қаққандай болды.

Жорға жортып берді. Танабай тізгінді етектегі өзенге қарай бұрды, жолға шыққан соң аттың жүрісін жылдамдатты. Гүлсарының тілегені де сол еді, жылқыларға қосылғанша асық. Шабындық саздан өтіп, өзенге түсті. Жағадағы малта тасқа тиіп, аттың тағасы шақылдайды. Сарқырама су тастай екен. Өткелдің ортасына жете бергенде кенет қожайын тізгінді кілт тартып қалып, аттың басын кері бұрсын. Қожайын қателескен шығар дегендей, Гүлсары басын шұлғып, ауыздықты сүзгілеп алға тартты. Кері қайтып не керек? Қашанғы осылай жүре бермек? Бірақ бұған жауап ретінде, қожайын аттың сауырына қамшымен салып қалды. Қожайынның қамшы басқанын Гүлсары қаламайтын. Ашумен ауыздықты қарш-қарш шайнап, амалсыз көніп, кері бұрылды. Шабындық саздан тағы өтті, тағы да жолға түсті, тағы да таныс әйел үйінің алдына кеп тоқтады.

Ат үстінде тұрып қожайын тағы да қобалжысын, тізгінді біресе былай тартады, біресе былай тартады, не қалайтынын білмейсің. Қақпа алды. Қақпа дейтін қақпа да емес, қисайып тұрған діңгектер ғана. Әлгі күшік шәуілдеп тағы

жүгіріп шықты да құйрығын бұлғаңдатып қоя қойды. Үйдің терезелері қараңғы, тым-тырыс.

Танабай аттан түсіп, Гүлсарыны жетектеген күйі аулаға кірді де, үйдің терезесіне жақындап барып, саусағымен тықылдатты.

— Бұл қайсың? — деді іштен дауыс.

— Бұл мен, Бүбіжан, аш. Естимісің, бұл мен!

Іштен от жарқ етті де, терезеден көмескі сәуле көрінді.

— Сенбісің? Кештетіп қайдан жүрсің? — деп Бүбіжан есік ашты. Үстінде жағасы ашық ақ көйлек, қолаң шашы иығынан төмен төгіліп кеткен. Әйел денесінің бусанған иісі мен қалампырдың иісі аралас сезіледі.

— Сен кешір, — деді Танабай сыбырлап. — Көкпардан кеш қайтып ек. Шаршадым. Ат мүлде болдырды. Суытпаса болмайды, өзің білесің, табыңға жету әлі біраз жер.

Бүбіжан үндемеді.

Көздері айлы түндегі суат түбінің асыл тасындай жалт етті де, қайта сөніп қалды. Жақындап келіп мойнымнан сипар деп жорға дәмеленіп еді, бірақ Бүбіжан келмеді.

— Іш-ай, суығын-ай, — деді Бүбіжан иығы дір-дір етіп. — Негып тұрсың енді? Ішке кір, келген соң. Өтірігіңе болайын, — деп сықылықтап күліп жіберді. — Бала құсап бата алмай, аттың үстінде әлі тұрсың, шыдай алмай күйіп-жанып мен жатырмын...

— Мен қазір... Атты байлай қояйын.

— Анау дуалдың бұрышына апарып байла.

Қожайынның қолы ешқашан мұндай қалтыраған емес. Асығып-үсігіп аттың ауыздығын алды, тартпаны босата алмай көп әуреленді. Ақыры бір тартпаны босатып, бір тартпаны сол күйі ұмытып кетті.

Бүбіжан екеуі ішке кіріп кетті де, шам сөнді.

Бөтен ауланы жорға жануар жатырқап тұр.

Ай сәулесін аямай-ақ төгіп тұр екен. Гүлсары басын дуалдан асыра қарап еді, айлы түнде көгілдір сәулеге шомылған асқар таулар көрінді. Жорға құлағын қайшылап қойып, елегізіп тұр. Арықта сылдырап су ағып жатыр. Аулақтағы айдауда манағы бір трактор әлі тырылдап жүр, бау ішінде манағы бір бұлбұл әлі сайрап отыр.

Алма ағаштың бұтақтарынан ақ гүлдер үн-түнсіз үзіліп түсіп, Гүлсарының жалына, кекіліне қонып жатыр.

Түн нұрлана түсті. Жорға жануар денесінің салмағын бір аяғынан бір аяғына алмастырып, аяқтарын кезек-кезек көтеріп қойып, қожайынды көп күтті. Дәл осы жерде

әлі талай-талай түн қатып, таң атырарын жорға қазір білген жоқ.

Таң құланиектене Танабай үйден шығып, жып-жылы қолдарымен аттың ауыздығын сала бастады. Енді оның қолынан да әлгі бір қалампырдың ерекше иісі сезілді.

Бүбіжан Танабайды аттандырып тұрып, оның кең құшағына тығыла түсті. Танабай оны ұзақ-ұзақ сүйді.

— Қойшы, Танабай, мұртың қытықтап жіберді, — деп сыбырлады Бүбіжан. — Асыға гөр, күн жап-жарық боп кетті, тез аттан. — Үйге кірмек боп бұрыла берді.

— Бүбі, бері келші, — деп Танабай оны қайтадан шақырып алды. Иегімен жорғаны нұсады:— Сипалап былай, аяласаңшы жорғаны. Сен бізді ренжітпе.

— Ойбу, ұмытып кетіппін ғой, — деп күлді Бүбіжан. — Қарашы, үстінің бәрін алманың гүлі жауып қалыпты. — Еркелетіп, жылы-жылы сөздер айтып, Гүлсарыны домалақ, торы төбел байталдың ерніндей сезімтал, жұп-жұмсақ әдемі қолымен сипалай бастады...

Өзеннен өткен соң қожайын әңдетіп қоя берді. Қожайын өн салған кезде Гүлсары да көңілденіп, жайылымдағы жылқыларға тезірек жеткісі келіп, жұлқына жорғалады.

Осынау май түндері Танабайдың жолы болып жүрді. Дәл осы маусымда жылқының түнгі кезегі Танабайға тиген. Жорға үшін түн жорығы басталды. Күндіз оттайды, дем алады, түнде қожайын мініп алып, жылқыларды тепсеңге айдап салады да, дереу Бүбіжанның үйіне шапқылап жетеді. Таң қылаң бере, елең-алаңда, жырындылар құсап, көзге түспес көне соқпақпен сонау тепсеңде қалған жылқыларға қарай салып ұрып сабылады. Қожайын жылқылардың басын жинап, қайта-қайта түгелдеп барып, көңілі жай табады. Гүлсары бұл түндері тәуір-ақ сабылды. Қожайын Бүбіжанның үйіне жеткенше асығады, қайтадан жылқыларға жеткенше тағы асығады. Түнделетіп жолсызбен жорту жайсыз-ақ, бірақ қожайынның қалауы солай.

Гүлсарының аңсары басқа. Ерік өз басында болса еш уақытта жылқыдан шықпас еді. Айғыр затының кемелденіп келе жатқан кезі-ді. Әзірге үйірдегі айғырмен сыйысып жүр. Әйткенмен күн өткен сайын екеуі бір биені жағалап қактығысып қала беретін болды. Гүлсары мойнын қаздай иіп, күйрығын көкке шаншып, үйірдегі биелерге қырындауды көбейтті. Күмбір-күмбір кісінеп, биелерді сауырынан қыршып, қызбалана беретінді шығарды. Байтал-биелерге Гүлсарының мұнысы ұнайтын болса керек, олар айғырдың қызғанышын қоздырып, жорғаның бауырына тығыла береді.

Үйір басы азынаған қаһарлы көрі айғыр еді, талай рет Гүлсарыны шайнап тастай жаздаған-ды. Бірақ, түні бойы Бүбіжанның ауласында қақайып тұрғаннан гөрі, табында жүріп, бие қуып, азбан айғырдан жапа шеккені жақсы. Мұнда байлауда тұрып байталдарды аңсайды. Тықыршып, тұяғымен жер тарпып, тағаты таусылады, ақырында көндігіп тыныш табады. Кім біледі, бұл түнгі жортуылдар әлі қаншаға созылар еді, егер де мына бір жағдай болмаса...

Сол бір түні жорға әдеттегіше аулада қаңтарулы тұрып үйірді аңсап, қожайынды күте-күте мүлги бастаған. Шылбыр ауланың төбесіндегі бел ағашқа байланғандықтан жата алмайды: басы төмен салбырай берсе-ақ, ауыздық езуін жыртып кете жаздайды. Сонда да ұйқы-дұшпан қыстайды. Аспанды бұлт торлап, ауа тымырсық тартты.

Гүлсары қалғып-мүлгіп тұрған бойы ұйқылы-ояу қалпында кенет ағаштарды біреу жапырып, құлатып, киратып жатқандай шуылды естіп қалды. Құтырған жел ауланың апан-топанын шығарып, бос тұрған шелекті даңғыр еткізіп құлатты да домалатып ала жөнелді, жаюлы тұрған кірлерді жұлып алып, ұшырып әкетті. Күшік байгүс қайда тығыларын білмей шыр айналып, қыңсылап-қыңсылап қоя берді. Жорға жануар шатынап, осқырынып алып, құлағын қалт тігіп қалшиды да қалды. Басын дуалдан асыра кекшитіп, бүрк-сарк қайнап бара жатқан қараңғылыққа, сонау жылқылар жатқан дала жаққа тесіле қарады. Сол дала жақтан әлдебір сұрапыл күркіреп-сарқырап жақындай түскен. Қасқағым арасында қараңғы түн қақырап сынған ағаштай шатыр-шұтыр етті де, аспан күркіреп қоя берді, найзағай бұлтты паршалап өтті. Жойқын жаңбыр төгіп-төгіп жіберді. Гүлсары біреу қамшымен осып жібергендей шылбырды жұлқа ыршып түсті. Далада қалған үйірге бола қорқыныштан жан дәрмен дауыспен кісінеді. Өз тұқымын қауіптен қорғау мәңгіден келе жатқан табиғат заңы, жорғаның жан дүниесінде сол ессіз түйсік оянды. Түйсік оны қауіпте қалған үйірге қарай жетеледі. Еліре есі кетіп, өзін тырп еткізбей тұтқында ұстап тұрған жүгенді, ауыздықты, қыл шылбырды жұлқылап, байлаулы халде аяусыз арпалысты. Аласұрып, тұяғымен жерді жүндей түтіп, жағы тынбай ашына азынап кісіней берді. Үйірдегі жылқылар естіп, дыбыс берер ме екен деген үмітпен шұрқырай кісінеді. Бірақ оған жауап ретінде тек дауыл ғана ысқырынып, ұлып берді. Әттен, сол жолы ол қыл шылбырды үзіп кетсе ғой...

Иесі үйден тек ақ жейдешен атып шықты, артынша іш көйлегі ағараңдап әйел де жүгіріп келді. Екеуінің де үсті-

басы жаңбырдан лезде су болды. Найзағайдың көгілдір оты жарқ еткенде екеуінің жаңбыр шайған жүздері, үрейлі көздері, үйдің жел жұлмалаған есігі бір сәтке жап-жарык боп көрінді.

— Тоқта! Тоқта! — деп ақырды Танабай атқа, шылбырды шешіп алмақ болып. Бірақ ат оны танымай қалған сияқты, тыңдар емес. Қожайынның өзіне қарсы атылып, тұяғымен дуалды жапыра теуіп, байлаудан жұлқына берді, жұлқына берді. Танабай енді басын қолымен жаскап, дуалды бойлай ұрлана басып барды да, жүгеннен ұстаған күйі қатты да қалды.

— Тез шеш! — деп айқайлады әйелге.

Әйелдің шылбырды шешіп үлгергені де сол еді, жорға атылып кетіп, Танабайды сүйрей-мүйрей жөнелді.

— Қамшы, тез!

Бүбіжан жалма-жан қамшыға жүгірді.

— Тоқта! Арам қатқыр, өлтіремін, тоқта! — деп Танабай атты бастан қамшымен аямай тартып-тартып жіберді. Тезірек атқа қонып, жылқыға жету керек қой. Жылқылар не болды? Дауыл үйірді қайда ықтатып әкетті екен?

Жорганың да жан дәрменде асыққаны үйір еді. Ұшарға қанаты жоқ, әйтпесе қазір жетпек. Мына қиямет сәтте сезімнің күдіретті әмірі жетектеген жерге көзді ашып-жұмғанша жеткісі келеді. Сондықтан да азынап, аспанға шапшып, сондықтан да бой бермей жұлқына береді.

Жаңбыр болса шелектеп, төпеп тұр, қараңғы түн қабырғасын қақырата сөгіп аспанда жасын ойнайды.

— Ұста! — деп бұйырды Танабай Бүбіжанға. Бүбіжан тізгіннен ұстай берген кезде Танабай ерге қарғып мінді, әлі мініп болмай аттың жалыннан қармана бергені сол еді, Гүлсары әйел байғұсты шалшық үстімен сүйрете-мүйрете ауладан атып шықты.

Енді ол тізгінге де, қамшыға да, айқайға да бағынбай, жолды тек соқыр сезіммен бағдарлап, дауылды түнді қақ жарып, сабалаған нәсердің астымен зымырап келеді. Ауыздыққа әлі келмей аманат боп қалған қожайынды ол буырқанған өзеннен, сарқыраған судың, күркіреген күннің өтінен, ұйысып қалған дүлей жыныс арасынан, жарлар мен орлардан алып өтіп, алға қарай күстай ұшып келеді. Ол бұған дейін небір ұлы бәйгелерде, небір жойқын жарыстарда сол бір дауылды түндегідей ешқашан шауып көрген емес.

Ақиланып алған ат қайда, қалай бара жатқаны Танабайға беймәлім. Жаңбыр оған бет-аузын, өне бойын алаулатып алып бара жатқан жалынға ұқсап көрінді. Жалғыз

ой миын шағып жүйкелетіп келеді «Үйір қайтты екен? Жылқы қайда қазір? Е, құдай, ылдига ығып темір жолға шығып кетпесе не гылсын! Қақтығысып, пойыз құлап жүрмесе! Е, алла, жар бола гөр! Иә, әруақ, қолдай гөр! Сүріне көрме, Гүлсары! Мені жылқыға алып жет!»

Ылдидағы жазықта қараңғы түнді ақ жалынмен арбап, ақ бауыр жай оттары ойнақтайды. Қараңғылық қайтадан қаусырылып, күн күнірене күркіреп, жел аралас жаңбыр сабалтайды.

Бір қараңғы, бір жарық, бір қараңғы, бір жарық...

Сары жорға аспанға шапшып, аузын арандай ашып езуі жыртылғанша кісінеп, ышқына гулеп келеді. Үйірді іздеп, шарқ ұрып, дыбыс күтеді: «Қайдасындар! Қайдасындар! Кісінеп, дыбыс беріндер!» — деп келеді. Оған жауап ретінде тек күн күркірейті. Тағы да шаба береді, тағы да іздейді, тағы да дауылды түнді тітіретіп арқырайды кеп.

Бір қараңғы, бір жарық, бір қараңғы, бір жарық...

Дауыл тек таңға жуық толастады. Бірте-бірте бұлт сөгіліп сетіней бастады, бірақ шығыста әлі күн күркіреп, өксігін баса алмай жатқан сияқты. Қасқыр талаған қойдай болған кара жерден бу көтеріле бастады.

Ығып кеткен жылқыларды қайырып, ойда-қырда бірен-саран жылқышылар қызылмай боп шапқылап жүр.

Ал Танабайды әйелі іздейді, іздеген емес-ау, күтіп отыр. Ол түн ішінде-ақ көрші-қолаңмен бірге атқа қонып, күйеуіне көмекке асыққан. Жылқы жарқабақтың ернеуінен табылды. Енді болмаса кеткелі екен. Ал Танабай табылмады. Аласқан шығар, десті. Бірақ әйелі түскір оның адаспағанын білді. Көрші үйдің баласы: «Әне, әне, Жайдар-апа, Танекем келе жатыр!» — деп қуана айқайлап, алдынан шыға шапқанда, Жайдар тұрған орнынан қозғалған жоқ. Ада-сып қайтқан күйеуіне ат үстінен үнсіз қарап қалған.

Түні бойы түтесі шыққан жорғаның үстінде үн-түнсіз, түрі алам көргісіз Танабай келеді. Үстіндегі лыпалан іш көйлегі су-су, бас киімсіз. Гүлсары оң аяғынан сылттып басады.

— Біз сізді іздеп жүрміз! — деді алдынан жүгіріп шыққан бала қуанышы қойнына сыймай. — Жайдар апам сізді не боп қалды, — деп уайымдап еді...

Ай, бала, бала...

— Адасып кеттім, — деп мінгірледі Танабай. Сөйтіп ол әйелімен осылайша кездесті. Бір-біріне ләм деген жоқ. Әлгі бала жылқыны жарқабақтан қайыруға кеткенде, әйелі ақырын ғана:

— Киініп те үлгермегенсің бе, байғұс. Дамбалың мен етігіңнің барына да шүкір. Ұялмайсың ба? Желігетін жаста емессің. Балаларың ержетті, сен болсаң...

Танабай үндемеді. Не десін?

Әне-міне дегенше бала да жылқыны қайырып келді. Құдай жарылқап, құлын-тайға дейін барлық тұяқ түгел екен.

— Алтыке, жүр үйге, — деп шақырды баланы Жайдар. — Бүгін сендерге де, бізге де жұмыс жетеді. Үйлерді жел құлатып кетті. Барып жинап алайық.

Танабайға сыбырлап:

— Сен осы жерде тұра тұр. Жейтін, киетін бірдене әкелейін. Жұрттың көзіне қайтып көрінесің мына түрінмен? — делі.

— Мен анау төменде тұра тұрамын, — деп бас изеді Танабай.

Әлгілер кетіп қалды. Танабай жылқыны тепсеңге айдап, көп қуалады. Күн көтеріліп, ауа жыли түсті. Дала бусанып, жандана бастады. Жаңбыр мен балауса көктің иісі білінеді.

Жылқылар асықпай борт-борт желіп, жыралар мен өзектерден өтіп, тепсең қабаққа көтерілді. Танабайдың алдынан өзге бір дүниенің өңірі ашыла бергендей көрінді. Қаз бауыр бұлттар сонау көкжиекте қаз-қатар қонақтап қалған. Зеңгір көк аспан мөп-мөлдір. Көз ұшында, кең даланың төсінде түтіні шұбатылып поезд кетіп барады.

Танабай аттан түсіп, көкті кешіп біраз жүрді. Аяқ астынан бозторғай пыр етіп ұшып, биікке көтерілді де, шырылдап қоя берді. Танабай басы салбырап келе жатып кенет жерге гүрс етіп құлай кетті.

Гүлсары еш уақытта өз қожайынын мұндай халде көрмеген. Етпетінен түсіп, солқылдап жылағанда иығы дір-дір етеді. Ұят пен қапа қысып жылайды, гұмырында ақырғы рет көрген бақытынан айрылғанын біліп жылайды. Ал, бозторғай болса шырылдауын қоймайды...

Арада бір күн өткен соң жылқы тауға қарай бет алды. Енді мұнда тек келесі жылғы көктемде ғана оралады. Көш өзен бойлап, айылдың жанын жағалап кетіп барады. Отар-отар қой, үйір-үйір жылқы... Жүк артқан түйелер мен аттар, атқа мінген әйелдер мен балалар... Жүндес маңтөбеттер қатарласа жүгіріп келеді. Адамдар айқайлап, жылқылар кісінеп, қой-қозылар маңырап, көш бойы у да шу...

Танабай жылқыны жалпақ сазбен айдап отырып, күні кеше халық мейрамға қарақұрым боп жиналған дөңеске

шықты. Артта қалып бара жатқан айыл жаққа қарамауға тырысады. Гүлсары ескі әдет бойынша айыл шетіндегі үйреншікті үйге бұра тартып еді, сонысы үшін қамшы жеп қалды. Домалақ торы төбел байталдың ернiндей елгезек, жүп-жүмсақ, таңғажайып қолдары бар әйелдің үйіне сөйтіп олар соқпай-ақ өткені...

Жылқылар шашырамай бөкен желіспен келеді. Гүлсары қожайын ән салса екен деп еді, ән салмады. Айыл артта қалды. Қош, айыл. Алдыда таулар. Көріскенше, кең дала, келесі көктем келгенше. Алдыда таулар.

6

Түн ортасы жақындап қалды. Гүлсары бұдан әрі жүре алмады. Мына сайға жеткенше ілбip басып мың тоқтады. Бірақ сайдан шығуға дәрменсіз еді. Бұдан әрі атты қинаудың қисыны жоқ екенін Танабай да түсінді. Гүлсары азаптағы адам құсап қатты ыңырсыды. Ат аяғы бүгіліп жата кетіп еді, Танабай оған тимеді.

Суық жерге жатқан соң да жорға басын жан-жағына аударып салып, ыңырси берді. Жаурап, тұла бойы қалшылдап бара жатты. Танабай үстіндегі тонды шешіп алып аттың үстіне жапты.

— Немене, халің нашар ма? Өте нашар ма? Жаурадыңау, Гүлсары. Сен еш уақытта тоңбаушы едің ғой.

Танабай тағы бірдене деп мінгірледі, бірақ жорға енді оны естіген жоқ. Енді оның жүрегі тура басына шауып кеткендей басының ішін күнгірлетіп, үзіліп барып, шашалып қалып, қуғыншы көрген жылқыдай есі шығып жүрегі дүрс-дүрс, дүрс-дүмп, дүрс-дүмп, деп тарсылдады.

Ай туып шоқы төбесіне көтерілді. Айналасы мұнартып құлактанып тұр. Бір жұлдыз үнсіз ағып барып сөніп қалды...

— Сен жата тұр, мен қурай жиып келейін, — деді шал.

Ол былтырғы қара сораның қурайын жинап төңіректі тінткілеп көп жүрді. Бір құшақ отын алғанша қолына кірмеген тікен қалмады. Тағы да қурай іздеп сайдың табанына түсті. Керек болар деп бөкісін қолына алды. Түртінектеп жүріп бір шок тасжарған тауып, қуанып кетті. Нағыз маздақтың отыны бұл.

Гүлсары ылғи да жақыннан жанған оттан сескенуші еді. Қазір қорыққан жоқ: оттың жылуы мен түтініне сүйсініп жатыр. Танабай отқа тасжарған мен қара сораны алма-кезек тастап қойып, қаптың үстінде отқа қарап, қолын жы-

лытып, үнсіз отыр. Оқта-текте тұрып, аттың үстіндегі тонды қымтап жауып қойып, от басына қайта отырады.

Гүлсарының бойы жылып, қалшылдағаны басылды. Бірақ көз алдынан сары сағым айықпайды, кеудесі қысылып, тынысы тарылды. Алаулаған жалын біресе жалп етіп өшіп, біресе желмен шалқып бара жатады. Қарсы алдында отырған шал, өзінің ежелгі иесі, бір көрініп, бір көрінбей кетеді. Есеңгіреп жатқан жорғаға сонда иесі екеуі күркіреген нөсерлі түнде ен далада шауып келе жатқандай көрінеді. Аспанға шапшып кісінеп, үйірді іздейді, жылқылар табылмайды. Алыстан ақ алау бір жарқылдап, бір сөнеді.

Бір жарық, бір түнек, бір жарық, бір түнек...

7

Малшы қауымға жарық дүниеде ғұмыр кешу соншалықты қиямет емес екенін білдіргісі келгендей қыс өтіп, алты ай жаздың жүзіне шегініс жасады. Енді күн жылиды, мал қонданып, ағарғанға ауыз жарып, ет молаяды. Мейрамдар келіп, бәйге, жарыс та болар, мал төлдету, жүн қырқу, төл өсіру, жайлауға көшу, ет комбинатына мал айдау сияқты күнбе-күнгі, шаруа түр алда. Ара-арасында әркімнің басынан қилы-қилы жағдайлар өтіп жатар: біреу ғашық болады, біреулер ажырасады, біреу өмірге келеді, біреу дүниеден өтеді. Баласы жақсы оқыса қуанып, интернаттан жаман оқиды деген жайсыз хабар жетсе қапаланар малшы жазған. Кім біледі, өз қолында жүріп оқыса жақсы оқыр ма еді... деп те ойлар. Айтып-айтпай не керек, жұмыс жетеді, сөйтіп біраз жаз айының қызығы мен қыстың қиыншылығы да ұмытылар. Жұт, малдың өлім-жітімі, көктайғақ, жыртық үй мен суық қоралардың қорлығы, енді келер жылға дейін тек ақпарлар мен есепті баяндамаларда ғана қалмақ. Әне-міне дегенше ақ борасынға мініп ақырып қыс келеді қайтадан, ойда жүрсе де, қырда жүрсе де қоймай малшы жазғанды тауып алып, ақ жынын сонда көрсетеді. Аз күн жазға мәз болып ұмытып кеткен қорлығының бәрін қайтадан малшының есіне түсірмек. Қыс-екем баяғыда қандай болса, жиырмасыншы ғасырда да сондай.

Былтырғы көктем қайталанғандай. Арық-тұрақ, көтерем шыққан мал таудан түсіп, ауызы көкке ілінгендей. Көктем. Қыс артта қалды.

Бұл көктемде Гүлсарыны үйірге салды. Танабай енді оны сирек ерттейтін болды. Аяйды және көп міну де жа-

рамайды, биелерді айғырға қосатын уақыт та жақындап қалды.

Не керек, Гүлсары жақсы айғыр болайын деп-ақ тұр. Оның жабағыларды қорғаштағанын көрсең. Енесінен сәл ажырап қалса-ақ, Гүлсары құлыншақты орға-жарға құлатпай, үйірден адастырмай бас-көз болып қақпайлап жүргені. Гүлсарының тағы бір қасиеті: адамдар жылқының мазасын алғанын ұнатпайды-ақ. Ондайда үйірді аулаққа айдап алып кетеді.

Сол жылы қыста колхозда біраз өзгеріс болды. Аудан жаңа бастық жіберді. Шора істі өткізіп, аудандық ауруханаға түсті. Жүрегінің ауруы тым асқынып кетті. Танабай досының көңілін сұрап қайтпақшы болып тырысып-ақ бағып еді, қу тірліктен шыға алсын ба? Малшы да бір көп балалы ана сияқты ғой, қолы бір босамайды, әсіресе қыс пен көктемде. Мал жарықтық машина емес, моторын тоқтатып қойып, кете беретін. Ақыры сөйтіп Танабай аудандық ауруханаға бара алмай-ақ қойды. Енді оның кезекші жылқышысы да жоқ. Кезекші болып әйелі саналады: еңбеккүнге жарытып ештеңе бермесе де, әйтеуір бір адамның тапқанынан гөрі екі адамдыкі артық қой, күн көрістің қамы да баяғы.

Бірақ Жайдардың емшекте баласы бар. Ол қайдан жылқы бағалды? Күндіз-түні қызылтаңау болатын Танабайдың өзі. Көрші жылқышыларға: қарай тұрындар, әке-көке, деп көндіргенше, Шора ауруханадан шығып, айылға келіпті деген хабар да жетті. Сонымен әйелі екеуі Шораға таудан түскен соң бірге барып қайтуға келісті.

Ал таудан түсіп, жазықтағы жайлауға енді қонып жатқанда кенет бір жағдай тап бола кетті. Есіне түссе Танабайдың әлі күнге дейін зығырданы қайнайды...

Жорғаның даңқы – өзінің соры. Даңқы алысқа жайылған сайын бастықтардың сұқтана түсетін әдеті.

Сол күні Танабай жылқыны таңғы салқынмен жайылымға айдап тастап, сәскелік шайға үйіне қайтып келген. Қызын тізесіне алып, әйелімен үйдің майда-шүйде тіршілігін шүйіркелесіп шай ішіп отырған. Интернатта оқып жүрген баласына барып қайту керек екен, жолай станциядағы базарға соғып, балаларға, әйеліне киім-кешек ала келмек болды.

– Ондай болса, Жайдар, мен жорғаны ерттей қояйын, – деді Танабай шайды ұрттап бола беріп. – Әйтпесе бүгін оралып үлгірмеспін. Жорғаға соңғы рет мініп барғаным болсын – онан кейін тимеймін.

— Байқа, өзің білесің, — деді әйелі.

Сырттан аттылардың дүбірі естілді, біреулер келе жатқан сияқты.

— Шықшы, — деді Танабай әйеліне. — Біреу келді ме?

Әйелі тысқа шығып, қайтып кірді:

— Ыбрайым завферма келді, қасында бір бала бар, — деді.

Танабай орнынан қинала тұрып, қызын көтеріп далаға шықты. Ол жылқы фермасының менгерушісі Ыбрайымды ұнатпаушы еді, бірақ кісі келген соң күтіп алу парыз. Не үшін ұнатпайтынын Танабай өзі де білмейді. Басқалар сияқты емес, Ыбрайым ылдым-жылдым, ағаны — аға, ініні — іні, деп-ақ тұрады. Әйтсе де, құрығыр құр жылпос па, қалай. Әйтеуір жұмыс істемейді, мал санақта ғана болмаса, аты бар да, заты жоқ. Жылқы фермасына лайық әрекет жоқ, әр жылқышы өз күнін өзі көріп, жүріп жатыр, әйтеуір. Партия жиналыстарында Танабай мұны талай рет айтты да, бәрі бас изейді, Ыбрайым мінін мойындап, сынағаны үшін рахмет те айтты. Бірақ бәрі баз баяғы қалпында қалды. Жылқышылар болса мың болғыр, оңды адамдар, бәрін де Шора өзі таңдап қойған.

Ыбрайым аттан түсіп, қос қолын ұсына ұмтылды:

— Ассаламағалейкүм, бай! — Ол жылқышылардың бәрін бай дейтін әдеті.

— Әлейкүмүссалам! — деп Танабай ықылассыз сөлемдесіп, қол алысты.

— Мал-жан аман ба? Жылқы қалай, Танеке? Өзіңіз қалайсыз? — Ыбрайымның жалпақ беті күлкіден жайыла түсіп, жаттанды сауалдарын жаудыра бастады.

— Шүкір.

— Құдайға тоба. Сіз барда менің уайымым жоқ.

— Үйге кіріңдер.

Жайдар кісілерге жаңа текемет салып, оның үстіне бөстек төседі. Ыбрайым Жайдарға да жалпаңдап жатыр:

— Амансыз ба, Жайдар-бәйбіше. Дені-қарныңыз сау ма? Бай кісінің жағдайына жақсы қарап жүрсіз бе?

— Аманбыз, жоғары шығыңыздар, төрлетіңіздер.

Бәрі жайғасып отырды.

— Қымыз әкел, — деді Танабай әйеліне.

Қымыз ішіп, ананы-мынаны әңгімелеп отырысты.

— Қазір ең қызығы осы мал шаруашылығы ғой. Жазда, тым құрыса, еті, сүті дегендей, — деп сілтеді Ыбрайым, — ал егін шаруашылығын, яки басқа жұмысты алыңызшы — түк тамбайды. Сондықтан осы жылқы мен қойдан жарылқай берсін деңіз. Солай емес пе, Жайдар бәйбіше?

Жайдар басын изеді, Танабай тіс жарған жоқ. Ол мұны өзі де біледі, малшының жағдайы жаман емес, оның қадірін білу керек дегенді құлаққағыс қылып Ыбрайым реті келген жерде айтып қалатын. Елдің бәрі еті мен сүті бар жерді жағалап кетсе, одан жақсылық шамалы дегісі келді Танабай. Сонда басқалар қайтіп күн көрмек? Жұрт қашанғы тегін жұмыс істейді? Соғысқа дейін мұндай болып па еді? Күзде үй сайын екі-үш арбадан астық түсіріп алатын. Енді ше? Енді қабын қолтығына қысып, қай жерден дән табылар екен деп жүрген жұрт. Астықты өздері өсіріп, өздері асусыз отыр. Осылай да іс бола ма? Тек жиналыспен, күрғақ сөзбен халықты қашанғы асырайсың?! Адамдардың еңбек-ақысына сылдыр сөзден басқа ештеңе бере алмағандықтан да Шора жарымжан болып, жүректен қалды.

Бірақ бұл бітеу жараны Ыбрайымға айтқаннан пайда жоқ. Әрі десе Танабай қазір әңгімені ұзартқысы келмеді. Мыналарды тезірек шығарып салып, жорғаны ерттеп, күн жарықта қайтып оралу үшін ертерек жүріп кетпекші болып отыр. Не шаруамен келе қалды екен? Сұрап жату ыңғайсыз.

— Сені таныңқырамай отырғаным, інішек. Абалақ марқұмның баласы емеспісің? — деді Танабай бағанадан бері үндемей отырған жас жігітке.

— Иә, Танеке, мен со кісінің баласымын.

— Зулап бара жатқан заман-ай десеңші. Жайлауды бір көріп қайтайын деген екенсің ғой? Қызық қой?

— Жоға, біз...

— Бұл жігіт менімен бірге келді, — деп сөзді Ыбрайым бөліп кетті. — Біз бір іспен келіп едік, кейін айта жатармыз. Қымызыңыз қымыз-ақ екен, Жайдар бөйбіше. Иісін айтсаңшы. Енді бір құйып жіберініз.

Тағы да ананы-мынаны әңгімелеп біраз отырысты. Бір жайсыз әңгіменің боларын Танабай сезді, бірақ Ыбрайымның дәл неге келгенін біле алмай дал болды. Ақыры Ыбрайым қалтасынан бір қағаз шығарды.

— Танеке, біз сізге мына бір шаруамен, міне мына бір қағазбен келдік. Оқыңыз.

Танабай ішінен ежіктеп тұрып оқып шықты да өз көзіне өзі сенбеді. Айбақ-сайбақ әріппен былай деп жазылған екен.

«Бұйрық.

Жылқышы Бакасовқа.

Гүлсары жорға мініс көлігі үшін атқораға жіберілсін.

к-з бастық (қолы түсініксіз)

5 март 1950 ж.»

Үн-түн жоқ, қағазды төрт бүктеп гимнастеркасынын төс қалтасына салып қойды да, Танабай күтпеген жерден біреу төбесінен қойып қалғандай боп, басын көтерместен көпке дейін отырды. Іші-бауыры қалтырап, бей-жай халге түскендей болды. Түптеп келгенде, мұнда таңқалатын да ештеңе жоқ еді. Жылқыны ол не үшін бағып, не үшін өсіріп жүр? Әрине, колхоз үшін, кейін жұмыс көлігі, мініс көлігі ретінде басқаларға өткізу үшін бағып жүр. Осы жылқыда жүрген жылдар көлемінде ол бригадаларға талай атты таратып бермеп пе еді! Ал, Гүлсары! Оны беруге дәті шыдамас! Жорғаны бермеудің амалын қарастырып, жанталаса ойлап отыр. Дұрыстап қана уәж табу керек. Абдырап, ашуға алдырмау керек. Ыбрайым тықырши бастады.

— Солай, Танеке, осы шағын шаруамен келіп ек, — деді лаждап қана.

— Жарайды, Ыбрайым. — деп Танабай оған баппен қарады. — Бұл ешқайда қашпайтын жұмыс. Қымыз алындар, әңгіме айтындар.

— Әлбетте, Танеке, түсінетін кісісіз ғой.

«Түсінетін! Атаңның басы. Сенің түлкі бұлаң сөзіңе түсе қоятын мен емес!» — деді Танабай ішінен ызаланып.

Тағы да көди-сөди әңгіме кетті. Енді асығатын жұмыс жоқ.

Сөйтіп Танабай алғаш рет колхоздың жаңа бастығымен осылайша кездесті. Өзімен емес-ау, түсініксіз қойған қолтымен. Бастықтың бет-жүзін әлі көрген емес. Ол Шораның орнына келгенде, Танабай тауда жүрген. Бұрын ірі қызметте болған екен, доңайбат кісі екен деген дақпырт жетіп жатты. Алғашқы жиналыстың өзінде-ақ жалқауларды қырамын да жоямын, еңбеккүнін орындамағандарын сотқа берем деп қорқытыпты. Барлық бөленің бәрі колхоздардың ұсақтығынан, енді ірілендіріледі, жақында жағдай жақсарады, мені сол үшін жіберіп отыр. Басты мақсатым, колхоздың жұмысын агротехника мен зоотехниканың озық әдістерімен жүргізу, депті. Ол үшін колхозшылардың барлығы агротехникалық және зоотехникалық үйірмелерде оқуға міндетті, депті.

Айтса айтқандай, оқу ісі оңалып, плакаттар ілініп, лекциялар оқыла басталды. Ал енді сол лекцияда шопандар ұйықтап отырса да мейлі...

— Танеке, біз жүрелік, — деді Ыбрайым Танабайдың бетіне күдіктене қарап. Етігінің жиырылып қалған қонышын тартқылап, түлкі тебетейін сілкіп, сипап, сипақтап отыр.

— Былай, завферма. Бастығыңа айта барғын: Гүлсарыны бере алмаймын. Ол үйірге түскен айғыр. Биелердің айғырдан шығуы керек.

— Ойбай, Танеке, біз сізге оның орнына бес айғыр берейік, бір де бір бие қысыр қалмайды. Со да сөз боп па? — деп таң болды Ыбрайым. Ол Гүлсарыны алып қайтатынына сеніп отырған, кенет... Әттен, бұл Танабай емес, басқа біреу болса, сөз қысқа болар еді. Бірақ Танабайдың аты Танабай, ол туған ағасын да аямаған, онымен санаспауға лаж жоқ. Сылап-сипауға тура келеді.

— Сендердің бес айғырларыңның маған керегі жоқ! — Танабай тершіген маңдайын сүртіп, бір сәт үнсіз қалды да, төтесінен бір-ақ басты. — Немене, сенің бастығыңа мінетін басқа ат табылмай қалды ма? Жоқ, атқорада ат кұрып қалды ма? Гүлсары болмаса болмай ма екен?

— Енді қалай, Танеке? Бастық біздің жетекшіміз, сыйлау керек қой. Ауданға катынайды, оған шеттен кісілер келеді дегендей. Бастықтың жүргені де, тұрғаны да халықтың көз алдында, ел арасында жүреді, былайша айтқанда...

— Немене, былайша айтқанда? Басқа ат мінсе қадірі түсіп қала ма? Халықтың көз алдында болса міндетті түрде жорға мінуі керек пе екен?

— Міндетті болсын, болмасын, бірақ өзі жөні солай ғой. Мына сіз, Танеке, соғыста болдыңыз. Айтыңызшы, сіз жеңіл машинаға мініп, генерал жүк машинасына мініп жүрді ме сонда? Әрине, жоқ. Генералға — генералдікі, солдатқа — солдаттікі. Солай емес пе?

— Мұнда мәселе басқа, — деп Танабай кібіртіктеп қалды. Неге басқа екенін түсіндіріп жатқан жоқ, сірә, түсіндіре алмас та еді. Жорғаның мойнына бұғалық түсе бастағанын сезген Танабай ызаланып әңгімені шорт кесті:

— Бермеймін. Қаламасаңдар, мені жылқыдан қуып жіберіңдер. Ұста дүкенге барам. Онда менің қолымнан балғамды тартып ала алмассыңдар.

— Өйтіп, не керегі бар, Танеке? Біз сізді сыйлаймыз, құрметтейміз. Ал сіз жас бала сияқтысыз. Осы мінез сізге жараса ма, айтыңызшы? — Ыбрайым отырған орнында қопа-лақтай берді. Маскара болатын болды-ау. Бастыққа жорғаның барын айтып, уәде беріп, белсеніп кіріскен өзі еді, енді мына бір мойын неме бәрін бүлдірейін деп отыр.

Ыбрайым күрсініп салып, Жайдарға қарап жалынғандай сөйледі:

— Өзіңіз айтыңызшы, Жайдар бөйбіше, бір ат деген не ол, жарайды, жорға болсын? Жылқы ішінде аттың неше

түрлісі толып жүр — қалағаныңды ұстап мін. Өзі жана бастық болса, оны аудан жіберіп отырса...

— Е, сен неменеңе сонша өзеуреп отырсың? — деп қалды Жайдар.

Ыбрайым аузына сөз түспей, екі қолын жайды:

— Енді кәйт дейсіз? Тәртіп. Маған тапсырды, мен кішік адаммын. Өзім мінбеймін. Маған есек болса да бәрібір. Сұраныз, міне мына Абалақтың баласын жорғаны алып кел деп жіберіп отыр ғой.

Анау ләм деместен басын изеді.

— Дұрыс емес, — деп Ыбрайым қайта сөйледі. — Бізге бастық етіп жіберіп отыр, біздің мейманымыз ол, ал біз болсақ бүкіл айыл болып оған тәуір ат тауып бере алмаймыз. Жұрт білсе не айтады? Қырғызда жоқ жаман ырым жасамайық.

— Жұрт білсе білсін, — деп іліп әкетті Танабай. — бүкіл айыл білсін. Мен Шораға барып айтамын. Сол шешсін.

— Шора берме деп айтады деп ойлайсыз ба? Шорамен келісілген бұл мәселе. Тек оны ынғайсыз жағдайда қалдырасыз. Арандатқан сияқты боласыз. Жаңа бастыққа бағынбай, ескі бастыққа барып шағым айтамыз. Не болады сонда? Шора ауру адам. Бастықпен екеуінің арасын арандатып керегі не? Шора парторг болады, әлі бастықпен жұмыс істеседі. Кесір боп керегі не...

Әңгіме Шора туралы боп кеткен соң Танабай ләм деген жоқ. Бәрі де үнсіз отырып қалды. Жайдар ғана ауыр күрсініп салды.

— Бер, — деді ол күйеуіне. — Кісілерді жолынан қалдырма.

— Міне, ақыл сөз, алдақашан өсту керек еді, рахмет сізге, Жайдар бәйбіше.

Сол жолы Ыбрайым Жайдарға қайта-қайта рахмет айтып, текке жалпылдамаған екен. Арада көп ұзамай-ақ ол ферма меңгерушісінен өсіп, колхоз бастығының мал шаруашылығы жөніндегі орынбасары болып шыға келді...

Танабай ердің үстінде, жүзін төмен салып әлгілерге қарамай-ақ, бәрін көріп отыр. Әне, олар Гүлсарыны ұстағанын, басына қалай басқа жүген кигізгенін (өзінің жүгенін Танабай өліп кетсе де бермес) көрді. Гүлсарының үйірден кеткісі келмегенін, Абалақтың баласының қолындағы шылбырды тарта жұлқынғанын, Ыбрайымның оны біресе мына жағына шығып, біресе ана жағына шығып аямай күлаштап тұрып қамшылағанын көрді. Өзін мына бөтен адам қайда, неге әкетіп бара жатқанын, үйірден, биелер мен

кұлындардан, иесінен неге ажыратып алып бара жатқанын түсіне алмай шатынаған Гүлсарының көзін көрді. Ол ашына кісінеген кезде аузынан шыққан буды, оның жалын, арқасын, сауырын көрді. Арқасы мен санына Ыбраһымның қамшысынан түскен ізге дейін көрді. Жорғаның бүкіл түр-тұлғасын, тіпті алдыңғы оң аяғының шапшасына біткен карақошқыл мүйізге дейін көрді. Оның аяқ тастасын, тұяғының іздерін, ашық сары жүнінің ақырғы қылына дейін, бәрі-бәрін түгел көріп отыр. Күресерге дәрмен жоқ, ернін тістелеп, үнсіз егіліп отыр. Басын көтеріп алып қараса, әлгілер Гүлсарыны алып бөктерден әрі асып түсіп бара жатыр екен. Танабай қышқырып қалып, астындағы атты тебініп-тебініп, кеткендердің артынан қуа жөнелді.

— Токта, барма! — деп Жайдар үйден жүгіріп шықты.

Шауып бара жатып кенет бір зымыян ой басына сап ете қалды: әлгі бір жігітшілік түндер үшін Жайдар жорғадан өшін алды-ау. Танабай аттың басын шұғыл бұрып, қамшылап отырып кері шапты. Үйдің іргесінде тізгін тартып, аттан қарғып түсті де, түрі адам шошырлық әлем-тапырық, күп-ку боп әйеліне жүгіріп келді.

— Неге сен?.. Неге сен бер дедің, а? — деп ысылдады ол әйелінің бетіне тік қарап.

— Болды. Түсір қолыңды, — деп Жайдар әдеттегіше аспай-саспай күйеуінің арынын басты. — Мен айтайын, сен тыңда. Ау, Гүлсары сенің жекеменшік малың ба еді? Өзіндікі ме еді? Сенің өзіннің нең бар? Біздегінің бәрі де колхоздікі. Сонымен күн көріп отырмыз. Жорға да колхоздікі. Ал бастық — колхоздың қожайыны: қалай айтса — солай болады. Ал әлгі күдігін бекер-ақ. Қазір кетсең де мейлі. Бара бер. Ол менен тәуір, сұлу екен, жас екен. Жарамды әйел. Мен де ол құсап жесір қалар ма едім, сен аман-есен келдің. Қанша күттім мен байғұс. Мейлі, оны бұлдап отырған мен жоқ. Үш балаң бар. Оларды қайтесің? Кейін не дейсің? Олар не дейді? Мен не деймін? Өзің біл...

Танабай далаға безіп кетті. Кешке дейін жылқыдан шықпай, ал, көне, ашуын баса алсашы. Табын жетімсіреп қалды. Көңіл, шіркін, құлазып, о да жетімсіреген. Жамандатқыр жорға көңілдің шырайын да өзімен бірге ала кеткен. Бәрі кетті сонымен бірге. Енді бәрі бекершілік, бәрі басқа. Күн де басқа, аспан да басқа, жә, Танабайдың өзі де өзгерген сияқты.

Қосқа қас қарая оралды. Түсі қарауытып, үн-түнсіз үйге кірді. Қыздары ұйықтап қалыпты. Ошақта от жанып жатыр. Әйелі қолына су құйды. Ас әкелді.

— Жемеймін, — деді Танабай. Онан соң:

— Шанқобызыңды алшы. «Боз інген зарын» тартшы, — деді.

Жайдар шанқобызды алып, ерніне тақап, жіп-жінішке болат қылды саусағымен шертіп көріп, демін шығарып, қайтадан дем тартып қалған кезде бағзы заманғы көшпелілердің күдіретті күйін төгілтіп ала жөнелді. Ақ ботасынан айырылған аруана туралы жыр. Құла түзде сау желгелі талай күн. Ботасын іздеп боздайды. Енді қайтып екі кештің арасында ботасын ертіп жар басына бара алмас, таң сәріде енді қайтып ботасын ертіп жазираға шыға алмас, енді екеуі бірге бұтадан жапырақ сыдырмас, енді бірге еспе құмды кеше алмас, енді бірге көктемнің көк майсасына жайылмас, енді қайтып ақ сүтін иіп бере алмас. Қайдасың сен, қарақаткөз ботақан? Үн қатшы! Желіннен саулап сүт ақты, ісініп кеткен желіннен. Қайдасың сен? Үн қатшы! Желіннен саулап сүт ақты, ісініп кеткен желіннен. Анасының ақ сүті...

Жайдар шанқобызды жақсы шалады. Танабай оны кішкентай қыз күнінде осы бір сиқырлы өнері үшін сүйіп еді.

Танабай басы салбырап тыңдап, көзін жұмып-ақ, бәрін көріп отыр. Әйелінің ұзақ жылдар бойы ыстық пен суыққа көмбістеніп, жұмыстан көнтеріленіп кеткен қолы, әне. Ақ шалған шашы, мойнына, аузының, көзінің айналасына түсіп, шырмай бастаған әжім, әне. Сол әжімнің ар жағынан Жайдардың енді оралмас жастық шағы елес береді. Бұрымы беліне түскен қара торы қыз көрінеді. Танабайдың өзі де уыздай жас, Жайдар екеуінің бір жүрген бозбала күндері келеді көз алдына. Қазір Жайдар Танабайдың бары-жоғын байқамай, темір қобыздың әуеніне, өз ойларының толқынына шомып отыр. Көзі жұмулы, көкірегі ояу Танабай оны да көрді. Танабай тағы да өз қайғысы мен қасіретінің жартысын Жайдар арқалап отырғанын да көрді. Танабай тартқан ауыртпалықтың жарымын ылғи да Жайдар арқалап жүретін.

...Аруана сау желгелі талай күн, ботасын іздеп боздайды. Қайдасың сен, қарақаткөз ботақан? Желіннен саулап сүт ақты, ісініп кеткен желіннен. Қайдасың сен? Үн қатшы! Желіннен саулап сүт ақты, ісініп кеткен желіннен. Анасының ақ сүті...

Қыздар болса құшақтасып ұйықтап жатыр. Үй сыртында қараңғы түннің қойнында шексіз дала тебіренген.

Дәл осы кезде алыста, атқорада ғыныштық бермей, Гүлсары аласұрып, азынаулы еді. Тұңғыш рет атқораға — жылқылардың түрмесіне түсті Гүлсары.

Бір күні таңертең үйірде жүрген Гүлсарыны көріп Танабайдың қуанғаннан жүрегі жарылып кете жаздады. Сағалдырығында шылбырдың үзігі салаңдап, жорға ерттеулі жүр екен.

— Гүлсары! Амансың ба, Гүлсары! — деп Танабай ұшып жетіп, жақындап келгенінде аттың басынан бөтен жүген. үстінен үзеңгісі добалдай қолапайсыз бөтен ер-тоқым көрді. Бәрінен де ызан келетіні, ердің үстіне барқытпен тысталған қалың көпшік салыныпты, құдды бір еркек емес, жуан-бөксе қатын мініп жүргендей.

— Тіпу! — Танабай ыза болып түкіріп жіберді. Жорғаны ұстап алып, әлгі әлем-жәлемнің бәрін лақтырып тастамақшы еді. Гүлсары ұстатпай бұлтылдап кете берді. Қазір Танабайды таныр емес. Биелерге оқыранып, ойқастап жүр. Оларды қатты аңсап қалғаны сонша, өзінің бұрынғы иесін де байқамады.

«Шылбырды үзіп қашқан екенсің ғой, жазған. Жарайсың! Ал, сайранда, сайрандап қал, мен ешкімге айтпай-ақ қояйын», — деді ішінен Танабай. Сөйтіп жылқыны бір желпіндіріп алмақшы болды. Артынан қуғыншы келгенше Гүлсары бір жасап қалсын.

Танабай үзеңгіге аяғын тіреп, аттың үстінен көтеріліп, жылқыны құрықпен жасқап:

— Қайт-қайт-қайт! — деп айқайлап, жылқыны қуып ала жөнелді.

Құлындарын іздеп кісінеген биелер борт-борт желіп жөнелді, оларды ойнақтай орағытып байталдар кетіп барады. Жалдары желмен желбірейді. Күн көзінен көгі тебіндей түскен жер жарықтық жадырай берді. Гүлсары дүр сілкініп, бойын түзеп, мойнын қаздай иіп, қокиланып алды. Жылқының алдына шығып, жаңа айғырды жасқап, артқа қарай қуып жіберді де, өзі көсемсіп, пыскырынып, билей басып, табынның біресе мына жағына, біресе ана жағына шығып, үйірді бастап берді. Исінген бие сүтінің иісінен, құлындардың жас иісінен, жусан аралас самал иісінен — күллі табын буынан Гүлсарының басы айналып, мас болғандай. Үстіндегі барқытпен тысталған көпшігі бар ебедейсіз ер-тоқымды ұмытып кеткендей, рабайсыз үлкен үзеңгілер салпылдап бүйірін ұрып келе жатқанымен де ісі жоқ. Кеше ғана аудан орталығында ауыздығын шайнап үлкен мама ағашқа қақайып байлаулы тұрғаны ары-бері гүрілдеткен жүк машиналарынан қайта-қайта үркектегені

енді есінен шыққан. Онан кейін сасық сырахананың алдында сазарып тұрғанын да, жаңа иесі бір топ сыбайластарымен бірге сыраханадан шыққанын да, бәрінен бұрын аузынан сасық иіс аңқығанын да ұмытты. Жаңа иесі оған мініп жатып кекіргенін, пыс-пыс етіп, ыңқылдағанын да ұмытқан. Әлгі есірік топтың қайтарда лайсаң жолда даракыланып ат жарыстырғаны да есінен шықты. Гүлсары жаңа бастықты алып қашып ағызып келе жатқанда әлгі неме аузын бұған қап құсап қопандап құлап қала жаздады. Жорғаның езуін айыра ауыздықты тартып, басына қамшымен сабалады-ай кеп. Гүлсары қазір мұны да ұмытты.

Бәрін де ұмытты-ау жануар. Исінген бие сүтінің иісінен, құлын иісінен, жусан аралас самал иісінен — күллі үйір буынан Гүлсарының басы айналды... Жадырап шауып жүр жануар, артынан атойлап қуғыншы келе жатқанымен де жұмысы жоқ.

Танабай жылқыны қайтадан тепсеңге айдап түсірді. Сол ақ екен, айылдан қос атты да келіп жетті. Гүлсарыны қайтадан жылқыдан алып кетті.

Бірақ ол кешікпей-ақ қайта қашып келді. Бұл жолы жүгенсіз, ер-тоқымсыз келді. Ә дегенде Танабай мәз болып күліп алды, содан соң сап болды да, ойлап тұрып, жорғаның мойнына құрық салды. Ұстап алып, нөқта тағып, жылқышы бір жас жігіт екеуі екеулеп Гүлсарыны қайтадан айылға апара жатқан жерде, жарты жолда қуғыншы аттылар жолыға кетті. Оларға Гүлсарыны тапсырып жатып, Танабай өздеріне жекіп алды:

— Сендер немеңе өзі, қолдарың жоқ па, бәрің жиылып бастықтың атына ие бола алмайсыңдар. Мықтап байлаңдар.

Ал енді Гүлсары үшінші рет қашып келгенде Танабай шынымен ашуланды:

— Сен не, ақымақ! Неменеге келе бересің, жамандатқыр! Ақымақтың аты ақымақ! — деп құрықпен қуалап жүріп ұстады. Атшылардың қолына қайта апарып өткізіп, өздеріне тағы ұрысты.

Бірақ Гүлсарының ақылы кіре қоймады, қит етсе қашып келеді. Атшылар да мезі болды, Танабайдан да тыныштық кетті.

...Сол күні Танабай жайылымнан кеш қайтып еді, кеш ұйықтады. Жаман айтпай жақсы жоқ деп, жылқыны үйге жақын жерге иіріп тастады да ұйқыға кірісті. Бірақ ұйқысы ауыр, тынышсыз болды. Күні бойы діңкелеген болар. Қилы-қилы түс көрді: қайтадан соғыста жүр ме, әлде бір құсханада жүр ме... Айнала қан екен дейді. Қолы да қан.

Ұйықтап жатып өзіне-өзі: түсте қан көрген жақсылық емес-ау дейді. Бір жерден қолын жуып алмақшы болады. Сөйтсе біреулер оны итермелеп, мазақ қылып күліп, қарқылдасып, қиқылдасып жатады. әлдекім: «Танабай, қолыңды қанмен жуып тұрсың, қанмен. Мұнда су жоқ, Танабай, мұнда айнала қан! Ха-ха-хо-хо, хи-хи!..» — дейді.

— Танабай, Танабай, тұр, — деп әйелі иығынан жүлқылап жатыр.

— Не боп қалды?

— Тындашы, жылқыда бірдеңе болып жатыр. Айғырлар таласып жатыр. Сірә, Гүлсары қайтып келген шығар.

— Жамандатқыр, неге жамандатпайды. Сол-ақ мазаны алып болды-ау! — Танабай жалма-жан киініп, құрықты ала салып, арпалыс естілген сай жаққа қарай тұра жүгірді. Таң рең беріп қалған кез еді.

Жүгіріп келсе — Гүлсары. О тоба! Бү не сұмдық! Жорганың аяғында кісен, қосаяқтап қаргып жүр. Кісен салдырайды, жорға байғұс шыр айналып аспанға қарғиды, шыңғырған даусынан аза бойың қаза болады. Әлгі үйірдің сәуірік айғыры оны тектен-текке бас салып шайнап, аямай тепкілеп жатыр.

— Әй, ит жауыз! — Танабай күстай ұшып жетіп келді де, бар пәрменімен, салып өткені сонша құрық екі бөлініп түсті. Сәуірікті қуып жіберді, көзінен жас ытып кетті. — Күдай-ау, не күйге салған сені? Кім сені кісендеп тастаған? Ақымақ сорлы, сонша жерден неменеге сүйретіліп келіп едің?..

Өй, жазған-ай, сонша жерден, өзеннен, аңғардан, түбіртек-томарлардан кісендеулі қалпымен секіріп өтіп, әйтеуір жеткенін айтсаңшы жылқыға. Сірә, түні бойы шоқандап жүрген-ау. Жападан-жалғыз, кісені салдырап абақтыдан қашқан тұтқынға ұсап, жетіпті, жануар.

— «Ой-ой-ой!» — Танабай басын шайқады. Жорганы аймалап, ерніне бетін такады. Танабайдың қытығын келтіріп, Гүлсары ернін қыбырлатып көзін жұмды.

— Бұл не істейміз енді, а? Мұныды қойсаңшы, Гүлсары. Түбі жақсы болмайды-ау өзіңе. Аңғалсың сен, аңғалсың. Еш нәрсе де білмейсің...

Танабай жорганың үсті-басын қарап шықты. Төбелесте түскен жарақат жазылар-ау. Ал мына кісен киіп кеткен аяғын айтсаңшы. Тұсаулығы канталап тұр. Кісеннің киіз қаптамасы күйе жеп қойған шірік екен. Жорға судан өткенде киіз қаптама жидіп түсіп, жалаңаш темір ғана қалған. Енді сол жалаң темір есіл жорганың аяғын қажап қызыл-

шака ғып тастапты. «Шалдардан сұрап тауып алып жүрген Ыбрайым-ау, сірә. Бұл соның істегені», — деді зығырданы қайнап Танабай. Одан басқа кім болушы еді? Кісен — ескінің көзі ғой. Әр кісеннің өзінің жеке құлпы болар еді, кілтсіз ашу жоқ. Бұрынғы кезде жырындылар өрістен ұрлап кетпесін деп кісенді айтулы жүйрік аттарға ғана салатын. Жай жіппен тұсасаң пышақпен қиып жіберіп, атты алып тайып отырады, ал кісенмен алып кете алмайсың. Ерте кезде солай еді, ал қазір кісен деген ілуде біреу. Ескінің көзі ретінде кейбір қарт кісілерде ғана қалған болар, қалса. Енді мынаған қараңыз, біреу айтпаса, ойға келмейтін іс. Жорға айылдың маңынан ұзап кете алмасын деп, кісен салып құрсаулап тастапты. Сонда да қашып келіпті ғой, сорлың...

Гүлсарының аяғындағы кісенге Танабайдың үй іші болып жабылды. Жайдар жорғаның көзін көлегейлеп, жүгеннен ұстап тұрды, кішкене қыздары төңіректен ойнап жүр, Танабай темір-терсек салған қобдишасын алып келіп, кісеннің құлпын ашатын сайман іздеп терлеп-тепшіп, өурсарсаңға түсті. Қанша дегенмен, темір дүкенде істеп қалған емес пе, қолын талқандай отырып, көп өүреге түссе де әйтеуір амалын тауып ашты-ау.

Кісенді көз көрмес аулаққа лақтырып жіберді. Жорғаның аяғындағы қанталаған жарақатты маймен майлап болған соң, Жайдар оны мама ағашқа апарып байлады. Апалы-сіңлілі қыздар да бірін-бірі арқалап үйлеріне қарай беттеді.

Танабай шаршап қалған екен, еңтігін басып әлі отыр. Сонан соң темір-терсегін жинап орнынан тұрды да, әлгі лақтырып жіберген кісенді барып алды. Қайтарып бермесең, әлі бөлеге қаларсың. Тот басқан кісенді өрі-бері қарап, мұны сокқан ұстаның шеберлігіне таң қалды. Ұсталығында мін жоқ, қиыстырып-ақ сокқан. Ертеде өткен қырғыз ұсталарынан қалған мүлік. Қазір бұл өнерден жұрнақ та жоқ, біржола ұмыт болған. Енді кісен кімге керек. Бірақ сол кісенмен қоса көненің өзге көздері де құрып барады — сол өкініш. Күмістен, жезден, ағаштан, былғарыдан қандай тамаша жиһаз, ыдыс-аяқ жасар еді ертеде! Пәлендей қымбат емес, бірақ әдемі заттар болушы еді. Бір-біріне ұқсамайтын, дара дүниелік. Енді оларды таппайсың. Енді тостақты да, табакты да, қасықты да, сырғаны да, кірленді де бәрін шетінен алюминнен долбарлай береді, қайда барма — бәрі сол. Некен-саяк қалды-ау. Шіркін-ай, қандай ерлер соғушы еді. Кім сокқан, кімге арнап сокқан, ақысына

ұста не алған, деген сияқты. Сірә, енді аз уақыттан кейін сонау Европа елдеріне ұқсап, бізде де жұрттың бәрі машинамен жүрер болар. Бәрі біркелкі машиналар, әйтеуір номерінен ғана танысың. Ал ата-бабамыздың өнерін ұмытып барамыз. Ескі қол өнерін мүлде жойып біттік-ау, сол қолдың өнері адам жанының айнасы — көнеден қалған көз емес пе еді.

Кей-кейде Танабай өзінен-өзі отырып ойланып қалатын болды. Халықтың қол өнері жөнінде толғанып отырады да, соның құрып бара жатқанына кімді айыптарын білмей, өзінен-өзі кіжінеді дейсің. Жас кезінде ескінің көзіне көр қазушылардың бірі Танабайдың өзі еді-ау. Әрберден соң сонда бір комсомол жиналысында киіз үйді жою туралы сөз де сөйлеген. Киіз үй жойылу керек, ол революцияға дейінгі тұрақ деген-ді, әлдеқайдан естіп алып: «Жойылсын киіз үй! Ескіше тұрмыс жойылсын!» деп шыға келген.

Не керек, киіз үй «тап жауы» ретінде жойылды да кетті. Қыш үйлер тұрғызыла бастады, киіз үйдің сүйегі сынды. Туырлығын турап көр-жерге жаратып құртты, керегесі мен уығынан мал қамайтын қора, шарбақ жасады, қала берсе отын қылып отқа жақты...

Сөйтсе мал жайылымындағылар киіз үйсіз күн көре алмайды екен. Енді Танабайдың өзі де таң: қалай ғана аузы барып айтты екен, киіз үйді құрту керек деп. Ау, әлі күнге дейін адам баласы көші-қон үшін киіз үйден артық ештеңе ойлап таба алған жоқ қой: киіз үй жарықтық өз туған халқының таңғажайып тамаша туындысы екенін, онын әрбір бөлшегі ғасырлар бойы талай ұрпақтардың тәжірибесінен өткенін Танабай қалай көрмеген?

Енді сөйткен Танабай Торғай шалдан қалған жұлма-жұлма, ыс басқан киіз үйде тұрады. Тозығы жеткен, талай замандарды көрген көне дүние, тек әйтеуір Жайдар бәйбішенің ерінбей-жалықпай ертелі-кеш жамап-жасқауымен ғана әрең ілініп тұр. Қолынан жуалдыз бен шуда жіп түспей жыртығын жамап жөнге келтіре берсе, енді бірер аптадан кейін құрым киіз қайтадан шүрк-тесік боп, іріп-іріп шыға келеді. Тесік-тесіктен жел уілдеп, қар сауылдап, жауын өтіп тұрады. Жылқышының әйелі қайтадан жамауға кіріседі, жамаудан сірә көз ашпайды.

— Қашаңғы азап шеге береміз, құдай-оу, — деп шағынады Жайдар. — Қарашы, мынау киіз емес, құрым ғой, құм құсап сауылдап төгіліп тұр. Кереге-уықтардың түрін қара! Өлім-ай. Апырау, сен бір басшыларға айтып, жаңа киіз

сұрасаң қайтеді. Осы үйдің иесімісің өзін, кімсің, сірә? Біз де адам құсап өмір сүретін уақыт бола ма, жоқ па?..

Танабай алғашында әйелін алдандырап, өне-міне деп жүрген. Ал енді айылға бір барғанда жаңа киіз үй сұрап көріп еді, сөйтсе үй жасайтын қарт шеберлер алдақашан бұл дүниеден көшкен, ал жастар жағы болса киіз үй жасаудың сырын білмек тұрмақ, мұрындарына иісі де бармайды екен. Колхозда туырлықтық киіз де жоқ боп шықты.

— Е, мейлі, өзіміз-ақ басып аламыз, киіздік жүн беріңдер, — деді Танабай.

— Қайдағы жүн! — деді оған кеңседегілер. — Сен немене айдан құлап түстің бе? Жүннің бәрі жоспар бойынша өткізіледі, колхозда бір грамм да жүн қалмайды...

Сөйтіп, Танабайға киіз үйдің орнына брезент палатка бермекші болды.

Жайдар жолатқан жоқ:

— Палаткада тұрғаннан гөрі, құрым да болса киіз үйім артық.

Бұл кезде көптеген малшылар палаткада тұруға мәжбүр болған. Ал енді осы да баспана ма? Отырсаң, тұра алмайсың, тұрсаң отыра алмайсың. От жағуға болмайды. Жаздың күні тозақтың аптабындай ыстық, ал қыста ит байласа тұрғысыз суық. Не көрпе-төсек қоятын жері жоқ, не қазан-ошақ тұратын жері жоқ, не үйдің ішін жиып-теріп жөнге келтіре алмайсың. Сырттан біреу-міреу келе қалса қайда отырғызарыңды білмей қысыласың.

— Жо-жоқ! — деп Жайдар ат-тонын ала қашты. — Не қылсаң о қыл, мен палаткада тұра алмаймын. Палатка жалғыз басты адамдарға, оның өзінде уақытша тұруға лайық. Ал біздің бала-шағамыз бар. Оларды шомылдыру керек, бағып-қағу керек. Жо-жоқ, палатқаңа бармаймын...

Бір күні Танабай Шораға жолығып қалды да, әлгі жайдың бәрін айтты.

— Ау, бастық, бұл қалай болады?

Шора мұнайып басын шайқады:

— Бұл туралы біз екеуміз кезінде ойлауымыз керек еді. Жоғарыдағы басшылар ойлануы керек еді. Ал енді не? Хат жазып, сұрастырып жатырмыз, не деп жауап келетінін құдай білсін. Жүн — бағалы шикізат деседі. Табыла бермейтін зат көрінеді. Шетелге сатылатын көрінеді. Колхоздың ішкі шаруашылығына жүнді шығындау тиімсіз деседі.

Бұдан кейін Танабайдың үні шықпай қалды. Демек, бір есептен өзі де кінәлі болғаны гой. Бір кезде өзінің ақымақ

болғанына енді ызалы, үнсіз күліп: «Тиімсіз! Ха-ха-ха! Тиімсіз!» — деді.

Осы бір «Тиімсіз» деген қатқыл сөз оның есінен көпке дейін шықпай қойды.

Осылайша олар қырық жамау құрым үйде тұрып жатты. Оны жөндеу үшін небәрі кәдімгі жүн керек екен. Айтпақшы, сол жүнді колхоздың отарларында тонналап қырып жатады...

Танабай қолына кісен ұстаған қалпы үйіне таяп келді. Өз үйі өзіне соншалықты жүдеу көрінді, содан да өзіне-өзі ыза болып, жорғанын аяғын қанталатқан кісенге, дүниенің бәріне ыза болып, тісін шықырлатты. Өзі өртеніп кете жаздап тұрғанда Гүлсарыны қуғындап атшылар келе қалмасы бар ма.

— Алып кетіндер, — деп ақырды оларға Танабай. Ашудан ерні ебедейсіз шошандап кетті. — Мына кісенді бастыққа апарып беріндер. Айта барындар: енді жорғаны тағы да кісендейтін болса, тура осы кісенмен сол бастықтың басын мыжғылаймын. Айта барындар!..

Бұлай деп сонда бекер-ақ айтты. Ай, бекер айтты-ау! Осы бір морт кететін қызба мінезінің сазайын тартпай қалмаушы еді...

9

Жарқыраған жайдары күн еді. Көктемнің күні күлімдеп, жасыл жапырақ жамырап, көк дегенің тақырға дейін қаулап өсіп келе жатқан.

Ат қораның жанында балалар шүлдік ойнап жүр еді. Балақайлардың бірі шүлдікті таяқпен жол жағалатып ұрып кеп жібереді. Барып түскен жерін өлшейді: бір, екі, үш... жеті... он... он бес... Өзгелері анау алдап қоймасын деп қабаттаса ентелеп келе жатады. Жиырма екі.

— Бұрынғысы жетпіс сегіз еді, енді жиырма екі, — деп шүлдікті ұрған балақай санай бастайды. Кенет қуанғаннан айқайлап жібереді:

— Жүз! Жүз болды!

— Ура-а, жүз! — деп қалғандары қосыла айқайлайды.

Тура жүздің өзі. Артық та емес, кем де емес. Енді ұтылған бала «зуылдауы» керек. Жеңген бала мәреге барып шүлдікті таяқпен құлаштап тұрып ұрады. Бәрі жапа-тармағай шүлдік түскен жерге тұра ұмтылады. Сол жерден шүлдікті тағы ұрады. Үшінші рет тағы ұрады. Жеңілген бала жылай жаздайды. Сонша жерден зуылдап дем алмай жүгіруі керек! Бірақ ойынның шарты солай. «Неге тұрсың, бол, зуылда!» Зуылдағыш кеудесін кере дем алып:

Көкбай, Ақбай,
Бұзауыңды бақпай,
Қайда жүрсің ойнап,
Ай-хай, ай, Қарабай зу-у-у-у...

деп зуылдап жүгіре жөнеледі. Тыныс алмағандықтан басы сынып бара жатса да зу-у-зу-у деп зуылдай береді. Болмады, мәреге жетпей дем алып қойды. Жеңген бала дәл осы жерден шүлдікті кері қарай тағы ұрады. Шүлдік түскен жерден зуылдағыш қайта бастайды. Тағы да жете алмады. Жеңген бала мақтанып жүр. Демін жетпейді екен — онда жеңген баланы мәреге дейін арқала! Ол зуылдағыштың арқасына мініп алады, зуылдағыш оны есек құсап арқалап бара жатады.

— Айт, шүү, бас жылдам! — деп үстіндегі бала аяғымен қос бүйірден тебініп қояды. — Ей, балалар, қараңдар, бұл менің Гүлсарым. Көрдіңдер ме, қалай-қалай жорғалайды...

Гүлсары болса бұл кезде ат қораның ішінде қамаулы тұрған. Бүгін оны ешкім ерттеген де жоқ. Таңертеңнен бері ешкім суарған да жоқ. Бәрі мұны ұмытқан. Ат қораның іші алдақашан қаңырап қалған, арбаға жегілетін, көлікке мінілетін аттардың бәрін әкеткен, тек ақырға телміріп жападан-жалғыз Гүлсары ғана қалды...

Атшылар жылқының тезегін шығарып жүр. Далада балалар шуылдайды. Қазір жылқыға, кең далаға кетер ме еді! Көз алдына дарқан дала, мамырлай жайылған жылқылар елестейді. Аспанда қоңыр қаздар қанқылдап ұшып, қанаттарын баяу қағып, алысқа бет түзеп кетіп барады...

Гүлсары байлауды үзіп кетпек боп, жұлқынып көрді. Қайдан болсын, қос қабаттап шынжырмен байлап тастапты. Мүмкін, адамдар даусын есітер? Ат қораның аспандаған терезесіне басын кегжите көтеріп, аяқ астындағы сандыраны таптап тұрып, қораның ішін күңіретіп, созылта кісінеді:

«Қайдасыңда-а-ар?..»

— Төк, жамандатқыр, ақыры кісінеп болдың! — деп атшы оған күрегін ала ұмтылды. Содан соң сырттағы біреуге айқайлап:

— Шығарайын ба? — деді.

— Шығар! — деді сырттағы адам.

Міне, сөйтіп екі атшы екі жағынан ұстап жорғаны аулаға алып шықты. Айхой, даланың жап-жарығын-ой! Ауа қандай, шіркін-ой! Жорғаның жұқалтаң танауы дір-дір етіп, көктемнің саумал ауасын комағайлана жұтты. Жапырақтардың кермек иісі келеді, жер жарықтықтың дымқыл иісі

білінеді. Тұла бойында қан ойнап шыға келді. Ойнақтай бір шабар ма еді. Гүлсары сәл секіріп те қойды.

— Тәк! Тәк! — деп бірнеше дауыс жамырай шықты.

Бүгін айналасында адам көбі несі? Білектерін түрініп алған, жуан-жуан жүндес білектер. Сұр халатты біреуі ақ шүберекке әлдебір жарқырауық темір аспаптарды қойып жатыр. Әлгі аспаптар күнге шағылыса жарқырап, көз қариды. Өне біреулердің қолында арқан. О, жаңа бастық та осында екен! Кең галифелі мыртың аяқтарын алшайтып, паң тұр. Қабағы түюлі. Бірақ басқалар құсап жеңін түрмепті. Бір қолы мықынында, бір қолымен кителінің түймесін айналдырып тұр. Кеше де аузынан анау бір сасық иіс анқып еді.

— Ау, не тұрыс, бастандар! Жорақұл Алданович, бастайық па? — деп Ыбрайым бастыққа бұрылды. Бастық үндеместен бас изеді.

— Ал, кәне! — деп Ыбрайым күйбендеп, түлкі тебетейін ат қора қақпасының шегесіне іле беріп еді, бас киім садыраның үстіне құлап түсті. Ыбрайым тебетейді тыжырына сілкіп, қайтадан іліп қойды. — Сіз сәл кейінірек тұрсаңыз, Жорақұл Алданович. Жазатайым тұяғы тиіп кетіп жүрмесін. Ат деген айуан ақылсыз, әрдайым абайламаса, сенім жоқ.

Мойнына қыл арқан түскенін сезіп Гүлсарының денесі түршікті. Арқанды тұзақтап омырауына дейін сырғытып, бір ұшын бүйіріне қарай тартты. Бұларға не керек? Неге екені белгісіз, арқанмен артқы аяғын матап, шатып-пұтып жатыр. Гүлсары тықыршып, пырылдап, көзін алайта қарады. Бұлары несі бұл?

— Бол! — деп Ыбрайым жұртты асықтырып, кенет дауыс шінк етіп: — Жык! — деді.

Жуан-жуан жүндес қолдар арқанды тартып кеп қалғаны. Гүлсары жерге гүрс етіп құлап түсті. Күн аунап түскендей болды, жер солқ ете қалды. Бұл не? Жамбастап жатқаны қалай бұл? Адамдардың бет-жүзі сопайып жоғарыдан қарап тұрғаны несі! Ағаштардың аспандап кеткені несі! Өзінің жерде бұлай ыңғайсыз жатысы қалай? Жоқ, бұлай болмас.

Гүлсары басы бұлғаң етіп, бүкіл денесімен толып қалды. Арқан оның аяқтарын бауырына бүріп, тұяқтары денесіне батып, қия түсті. Жорға тұла бойы тырсылдап, артқы бір бос аяғын серпіп тағы бір жұлқынды. Арқан созылып, бырт-бырт үзіле жаздады.

— Бас, үстінен бас, ұста! — деп Ыбрайым шырылдады.

Бәрі де жорғаға тұра-тұра ұмтылып, үстінен тізерлей басып алды.

— Басын, басын жерге басып отырыңдар! Байла! Тарт! Е, солай. Бол, жылдам. Мына жерден тағы бір шалып таста. Тарт, тағы тарт, тағы. Е, солай. Енді мына жерден іл де, шалып байла! — Ыбрайым жағы сембей шыж-быж.

Адамдар жорғаның төрт аяғын бүрістіріп, бір темір түйінмен бұғанша арқанмен айналдырып байлай берді. Гүлсары мына тас түйіннен құтылмақ боп, мойны мен басын басып отырған адамдарды лақтырып тастамақ боп тағы да талпынып көрді. Бірақ адамдар оны тізелерімен тағы нығарлай түсті. Жорғаның тершіген денесі тырысып, аяқтары ұйып жансыздана берді. Енді жорға қарсыласуын қойды.

— Ту, әрең көнді ғой!

— Күштісін-ай сорлының!

— Енді трактор боп кетсе де қозғала алмайды!

Сонда жығылған жорғаның бас жағына жаңа бастықтың өзі жетіп келіп, шөкелеп отыра кетті. Кешегі ішкен арақтың сасық иісі әлі аңқып тұр аузынан. Алдында ат емес, адам жатқандай, ата жауы жатқандай масаттанып, айызы ғана ақсиып отыр.

Тершіген бет-аузын орамалмен сүртіп, қызара бөрітіп Ыбрайым бастықтың қасына келіп шөкеледі. Екеуі алдағы болатын қызықты күтіп, қатарласып шылым шекті.

Балалар далада әлі шілдік ойнап жүр:

Көкбай, Ақбай,
Бұзауыңды бакпай,
Қайда кеттің ойнап,
Апан сені соймақ,
Ай, Қарабай, зу-у-у-у...

Күн бұрынғысынша жарқырап тұр. Сонау кең дала, онда емін-еркін жайылып жүрген жылқы Гүлсарының көз алдына соңғы рет тағы бір елес берді. Үйірдің үстінде қоныр қаздар қаңкылдап, канаттары жалпылдап, тізіліп кетіп барады... Гүлсарының танауына шыбын үймеледі. Сілкіп тастай алмайды.

— Бастаймыз ба, Жорақұл Алданович? — деп сұрады тағы да Ыбрайым. Бастық үндеместен бас изеді. Ыбрайым орнынан тұрды.

Бөрі де қайтадан қыбыр-жыбыр қимылдап, матаулы жатқан жорғаны тізелерімен, кеуделерімен басып, басын жерге нығарлай түсті. Әлдекімнің қолы Гүлсарының шабын тінткілеп шарлай бастады.

Шілдік ойнап жүрген балалар жау торғайша тізіліп дуалдың үстіне шығып алыпты.

— Қарандаршы, өй, қарандаршы, не істеп жатыр-ей?
— Тұяғын тазалап жатыр.
— Өй, білгішім-ай. Тұяғын! Тұяғын емес.
— Ей, не бар сендерге, кет әйда! — деп Ыбрайым қолын ербеңдетті. — Бар, ойнаңдар. Не бар мұнда!

Балақайлар дуалдан әрі сырғып түсіп кетті.

Тым-тырс бола қалды.

Гүлсары шабына тиген сүп-суық заттан тұла бойы түршігіп, дір-дір етті, жаңа қожайыны қарсы алдында шөкелеп, әлденені күтіп отыр. Кенет жорға жаны шыға жаздап, көзінен оты жарқ етті. Ах! Қып-қызыл жалын лап етті де, бірден түнек басып, қап-қараңғы болып жүре берді.

Айра-жайрасы шыққан соң да, Гүлсары матаулы күйінде жатты. Қан тыйылмай, байлауын шешкен жоқ.

— Міне, Жорақұл Алданович, бәрі орындалды, — деді Ыбрайым қолын уқалап. — Енді ол ешқайда да қашпайды. Қашып, жеткен жері осы болды. Ал Танабайдың айтқанын көңіліңізге алмай-ақ қойыңыз. Қыстырмаңыз. Оның өзі сондай адам. Туған ағасын аямай, көмпескелеп, Сібірге айдаттырып жіберген. Сөйткен адам кімге жақсылық істейді дейсіз...

Көңілі тынған Ыбрайым шегеде ілулі тұрған түлкі тебетейін алып, қағып-қағып, сипап қойып, тершіген басына киді.

Бағанағы балақайлар әлі шүлдік ойнап жүр:

Көкбай, Ақбай,
Бұзауынды бакпай,
Қайда кеттің ойнап,
Апаң сені соймақ
Ай, Айқарбай, зу-у-у-у-у...

— Аһа, мәреге жете алмадың ба, өкел арқанды. Шүү, Гүлсары, шүү. жануар! Ура-а, бұл менің Гүлсарым!

Күн жарқырап, дүние жалырап тұр еді...

Түн. Тылсым түн. Қарт адам мен көрі жылқы. Сай қабақта алаулаған от. Жалын желмен шалқып тұр...

Қатқак, сызды қара жер жорға жануардың жамбасын мұздатты. Мойны зіл тартып барады. Кісен салған аяқпен сонау бір кезде секіргендегідей бір жоғары, бір төмен изеңдеуден басы ауырды. Сонау бір кездегідей Гүлсары қазір адым жазып жүре алмайды, кісенді сірә үзе алмайды. Тұя-

ғы қыз-қыз қайнатып, аяқты бір еркін тастап сорғалағысы келеді, кеудесін кере дем алып, жер үстімен желдей бір гулеп ұшқысы келеді, күмбір-күмбір кісінеп үйірін таудан шақырғысы, шауып бір келген биелермен, құлындармен бірге жусанды дарқан даланы кезіп, жайылымға құстай ұшып жеткісі-ақ келеді, өттең кісен босатпайды. Жалғыз өзі, каторгіден қашқан тұтқындай, шынжыры салдырлап бір секіріп, екі секіріп, бір аттап, екі аттап жүріп келеді. Қарға адым жер мұң болған. Айнала тұлдырсыз, түпсіз түнек, бұл жануар жападан-жалғыз. Жел өтінде жоғарыдан ай ағараңдайды. Кісендеулі жорға секіріп қап, басын көтергенде ай алдында тұрады, басы сылқ төмен түскен кезде ай да лақтырған тастай төмен зымырайды...

Бір жарық, бір түнек, бір жарық, бір түнек... Қарауға көзі талған.

Кісен салдырлайды, аяқ қанталайды. Бір секіреді, екі секіреді, тағы... Түпсіз түнек, тұлдырсыз тақыр. Кісенді жолдың шегі жоқ, кісенмен жүру қиямет.

Сай қабақта от алаулайды. Қатқак сызды кара жер жорға жануардың жамбасын мұздатты...

11

Арада екі апта өткен соң тағы да коньыс аударып, тауға көшу керек болды. Жаз бойы, күз бойы, қыс бойы, келер көктемге дейін тау мекен. Бір үйден бір үйге көшудің өзі қандай машақат. Осындайда көр-жердің көбейіп кететіні-ай! Кедей болсаң көшіп көр деп қырғыздар тегін айтпаған ғой, сірә.

Көші-қонның қамын жасап, толып жатқан тірлік тындыру керек: диірменге, базарға, етікшіге бару керек, интернатта оқып жатқан балаға жолығу керек... Танабай болса дел-сал, қожырап жүр. Онын бұл дағдарма қалпын әйелі де аңғарған. Танертең жылқыға апыл-құпыл аттанып кетеді, бір ауыз тілге келмейді. Түскі тамаққа түнеріп, шатынап келеді. Антарылып әлдене күткендей, әлдене аңлағандай.

— Саған не болған! — деп қоймалы Жайдар. Үндемеуші еді, бір күні:

— Жақында жаман түс көрдім, — деді.

— Мені мазақтап тұрсың ба?

— Жоқ, шыным. Жатсам-тұрсам ойымнан кетпейді.

— Е, жасаған, тәуба. Ау, сен емес пе ең, бір кезде айылда құдайсыздар ұйымын басқарған? Кемпір-сампыр жатып тұрып сені қарғамаушы ма еді соның үшін? Қартай-

ын дегенсің-ау, Танабай, күні-түні жылқыдан шықпайсың, ертең-бүрсігүні көшетініміз қаперіне де кіріп шықпайды. Мен жалғыз өзім қай жағына жетемін? Тым құрыса барып Шораның көңілін сұрап қайтсаң еді. Көші-қон алдында көргенді жұрт ауру-сырқаудың көңілін сұрап аттанар болар.

— Үлгіреміз, кейінірек, — деп жолатпады Танабай.

— Кейінірегін қашан? Немене сен айылға барудан қорқасың ба? Ертең бірге барамыз. Балаларды да ала барамыз. Мен де көріп қайтуым керек.

Ертеңіне жылқыны бір жас жылқышы көршіге қарай түр деп тапсырып, Танабайдың күллі семьясы атқа қонып, айылға тартты. Жайдар кіші қызын алдына алды. Үлкен қызы Танабайға мінгесті.

Айылдың көшесінде кездескен жұртпен амандасып келе жатып, Танабай кенет ұста дүкеннің тұсына тоқтай қалды.

— Тоқта, — деді әйеліне. Сөйтіп өзі аттан түсіп үлкен қызын шешесінің артына мінгестірді.

— Ау, мұның не? Сен қайда барасың?

— Мен қазір келем, Жайдар. Сен бара бер. Шораға айт, мен осы қазір келемін. Кеңседе шұғыл шаруа боп түр. Қазір бармасам түскі демалысқа жабылып қалады. Ұста дүкенге де кіре шығайын. Атқа таға, темір-терсек керек көші-қон алдында.

— Әй, бөлек-бөлек барғанымыз қалай болады?

— Ештеңе етпейді, ештеңе етпейді. Бара бер. Мен қазір...

Танабай кеңсеге де, ұста дүкенге де барған жоқ, тіке ат қораға тартты.

Аттан түсіп, дыбыс бермей, қораның ішіне кірді. Күн түспейтін қораның қараңғылығына көзі үйреніп болғанша шыдамы таусылды. Қораның іші тып-тыныш, қаңырап бос түр. Аттардың бәрі жұмыста. Танабай айнала қарап, арқасынан ауыр жүк түскендей дем алды. Атшылардың біреуі кездесе ме деп бүйірдегі есік арқылы аулаға шыға келіп еді, күпті болған көңілдің күдігімен бетпе-бет кездесе кетті.

— Әй, иттер, біліп ем осыларыңды! — деп тістенгенде жұдырығы өзінен-өзі түйіліп кетті.

Гүлсары бастырманың астында байлаулы түр екен. Құйрығын ақ дөкемен орап, жіппен мойнына байлап қойыпты. Алшайған артқы екі аяқтың арасынан күпшектей боп ісіп кеткен құмырадай дәу жара қарайып көрінеді. Ат басын ақырға салбыратып, қалт етпей қалған. Танабай ернін тістеп, ыңыранып жіберді. Жорғаға жакындап барғысы

келіп еді, батылы жетпеді. Үрей оны қасқырдай қамалады. Қаңырап қалған қора, аңырайған аула, піштіріліп ат болып, жападан-жалғыз тұрған жорға бәрі, бәрі үрейлі еді. Танабай теріс айналып, үн-түнсіз ілбіп кете барды. Орны толмас опық-ты.

Кешке олар өз үйлеріне қайтып келгенде назары төмен Танабай мұңайып тұрып:

— Менің түсім келді, — деді.

— Не болды?

— Шораның үйінде оны айтып жатпадым. Енді қайтып Гүлсары қашып келмейді. Сен білесің бе, олардың не істегенін? Ақтатып тастапты, иттер!

— Білемін. Сені айылға сүйреп апарғаным да сондықтан. Көріп көңілі суысын дедім. Сен кішкентай емессің ғой! Ат піштіргенін көрмеп пе ең, бұрын-соңды? Атам заманнан бері келе жатқан рәсім, әлі де ақтата береді. Онда тұрған не бар?

Танабай әйеліне жауап қата алмады. Тек:

— Әй, қайдам, біздің жаңа бастығымыз жаман адам-ау деп ойлаймын. Жүрегім сезеді, — деді.

— Оныңды қой, Танабай, — деді Жайдар. — Сенің жорғанды ақтатып жіберсе де дереу бастық жаман болып шыға келеді екен ғой. Неге керек өйтіп? Ол жаңа келген адам. Шаруашылық үлкен, жұмысы қиын. Әне, Шора айтып отыр ғой, колхоздарды реттеп, көмектеседі деп. Бір жоспарлар жасап жатыр дей ме. Сен болсаң істің байыбына бармай жатып байбаламдайсың. Біз аулақта саяқ жүрген адамдармыз, көп нәрсені біле бермейміз ғой...

Іңірде асын ішіп Танабай жылқыға кетті де, жеті түнге дейін оралмады. Өзіне-өзі кейіп, бәрін ұмытқысы келсе де күндіз ат қорада көрген құқайы көкейінен кетпей қойды. Жылқыны орағыта ат үстінде жүріп, даланы кезіп ой түбіне кетумен болды. «Мүмкін, шынында да, келмей жатып жаңа бастықты жамандай беру жарамас. Әумесерлік, әрине. Жылдан жылға қартайып, жыл он екі ай табын жылқы соңында сандалып жүрген соң көп нәрсені көрмейтін де, білмейтін де шығармын. Ау, бірақ қашанғы қалт-құлт етіп күн көрмекпіз бұл?... Ал, әлгілердің сөздерін тыңдап көрсең — бәрі керемет. Мейлі, менікі қате болсын-ақ. Лайым, қате болсын. Ау, бірақ өзгелер де менше ойлайтын шығар...»

Танабай дала кезіп, ой түбіне кетеді, ой түбіне жете алмайды. Сөйтіп, бір кезде өздері колхозды қалай бастағанын, халыққа қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын за-

ман болады деп уәде бергенін есіне алды. Арман қандай асқақ еді адамдарда. Сол арман үшін арпалысқан кездерді айтсаңшы. Астан-кестенін шығарып, ескінің тамырына балта шапты. Расында да, ә дегенде жағдай жаман болған жоқ. Онан да жақсы болар еді, әлгі сұм соғыс сап ете қалмағанда. Ал енді ше? Соғыс біткелі қашан, бірақ колхоз жарықтықты қырық жамау үй сияқты әлі жамап келеді, әлі жамап келеді. Бір жерін жамасаң, бір жері жыртылып шыға келеді. Неліктен? Колхоз неге бұл күнде өзіндікі емес, өзгенікі сияқты боп көрінеді? Колхоз алғаш ұйымдасқан кездерде, соғыстан бұрынғы жылдары жиналыс не деп қаулы алса, сол заң болатын. Жұрт заңды өздері қабылдаған соң, оны өздері орындау керек екенін білетін. Ал ендігі жиналыстікі бос сөз. Ешкімнің сенде жұмысы жоқ. Колхозды билейтін колхозшылар емес, сыртта тұрған біреу сияқты. Бейне бір не істеп, не қою керек екені, шаруашылықты қалай жолға қойып, жұмысты қалай жақсарту керек екені сырттан тәуірірек көрінетін сияқты. Шаруашылықты біресе былай айналдырады, біресе былай айналдырады — одан еш пайда жоқ. Қазір жұрттың көзіне көрінудің өзі қиын болды, жазатайым сұрай қалса: ал, көне, сен партиясын ғой, колхоз құрылғанда бөрінен де бұрын сен өңешің жыртылғанша айқайлап едің, енді айтшы, бұл қалай болды? — десе не дейсің. Тым құрыса, халықты жинап алып айтса екен жағдайды. Кімнің қандай пікірі, ойы, мұқтажы бар — сұраса екен. Жоқ, қайдан болсын. Ауданнан уәкілдер келеді, бұл күнде олар да бұрынғыдай емес, бір түрлі. Бұрын уәкіл дегеніңіз халықпен қатынасатын, елдің арасында жүретін. Енді уәкіл келсе, колхоздың кеңсесінен шықпай бастыққа ақырып-жекіріп алады, ал сельсоветпен тіпті сөйлеспейді де. Партия жиналысында сөйлей қалса көбінесе халықаралық жағдай туралы айтады. Ол үшін колхоздағы жағдай пәлендей маңызды мәселе емес те сияқты. Бар айтары: жұмыс істендер, жоспарды орындандар... болды.

Осы таяуда ғана бір уәкілдің келгені Танабайдың есіне түсті, әлгі уәкілдің күндікке айтқаны тіл туралы әлдеқандай жаңа ілімнің егжей-тегжейі болды. Танабай онымен кәдімгі колхоздың тіршілігі туралы әңгімелесіп көрейін деп еді, анау алара қарайды: ойыңыз күдікті дейді. Жақтырмайды. Сонда қалай болғаны?

«Шора науқасынан түрсыншы, — деді Танабай, — шынын айтқызбасам ба. Өзім де ойымды бүкпей айтамын. Егер мен қателесем — айтсын, ал қателеспесем ше?.. Онда не болғаны? Жо-жоқ, олай болуы мүмкін емес. Әлбетте,

мен жаңылысып жүрмін. Кіммін мен сондай-ақ? Жай ғана жылқышы, малшымын жүрген. Жоғарыда менен ақылдырақ адамдар отыр...»

Танабай түннің бір мезгілінде үйіне келіп, көпке дейін ұйықтай алсашы. «Мұның не сыры бар?» деп колхоз жайын ойлап басы қатты. Тағы да жауап таппай дал болды.

Шорамен бір отырып сырласа алмай-ақ қойды. Көші-қонның қамымен қолы тимеді.

Көші-қон тағы да тауға бет алды. Ала жаздай, қара күзде, алты ай қысқа кетіп барады. Келер көктемге дейін. Өзен бойлай тағы да үйір-үйір жылқы, отар-отар қой, мөңіреген сиырлар кетіп барады. Жүк тиеген керуен. Адамдардың айқайы, кісінеген құлын-тай, маңыраған қой-қозы, бақылдаған түйе — көш бойы у да шу. Қызыл-жасыл киінген қыз-келіншек, қоштасу әнін шырқаған қыздар...

Танабай өз жылқысын тағы да сол жалпақсаз арқылы, жарлауыт жағалатып, айылдың тұсынан айдалы. Айыл шетінде дәл баяғыша сол бір үй, сол бір аула әлі тұр. Жорға мініп, түнделетіп талай барған. Жүрек сорлы сызлап қоя берді. Енді Танабай сол бір әйелден де, сол бір жорғадан да айырылған. Бөрі өтті-кетті. Көктемгі қоңыр қаздай тізіліп өте шыққан бір дәурен...

...Аруана сау желгелі талай күн, ботасын іздеп боздайды. Қайдасың сен, қарақаткөз боташым? Үн қатшы! Желіннен саулап сүт ақты, ісініп кеткен желіннен. Қайдасың, боташ? Үн қатшы! Желіннен саулап сүт ақты, ісініп кеткен желіннен. Анасының ақ сүті...

12

Сол жылы күзде Танабай Бақасовтың тағдыры күтпеген жерден өзгеріп сала берді.

Асудан түсіп, бөктердегі күздеуге тоқтаған беті еді. Енді көп кешікпей тау қойнауындағы қыстауға көтерілмек болатын.

Дәл сол күндері колхоздан хабаршы келе қалды.

— Шора мені сізге жіберіп еді, — дейді. — Ертең айылға жетсін. Одан әрі аудандағы жиналысқа барады деп айтты.

Айтқанындай, ертеңіне Танабай колхоздың кеңсесіне келді. Шора сол баяғы парторгтың бөлмесінде екен. Көктемдегіден гөрі оңалған сияқты, рас ерні әлі көгілдір тартқан, арықтығына қарағанда ауру әлі бойынан біржолата кетпесе керек. Жүріс-тұрысы ширақ, жұмысы да бастан асады, келім-кетім кісі көп, Танабай қуанып қалды.

Жұмысқа қайтадан құлшына кіріскен екенсің, ерім, деді ішінен.

Танабай екеуі жеке қалғанда Шора өзінің қайрақтай, суалыңқы жағын алақанымен сипалап қойып, жымылып күлді.

— Ау, Танабай, сен қартаятын түрің жоқ. Әлі бұрынғыдайсың. Біз көріспегелі қанша болды — көктемнен бері ме? Қымыз бен таудың ауасы, жарықтық, жақсы ғой... Мен болсам шөгіңкіреп барамын. Сірә, кәрілік шығар... — Шора бір сәт үнсіз отырды да шаруаға көшті: — Әңгіме былай Танабай. «Тырнадан би қойсаң, төбеңнен қиқу кетпес» деген осы дерсің қайтейін. Тағы да саған بازیналық айтпақшымын. Ертең малшылардың кеңесіне жүреміз. Мал шаруашылығы, оның ішінде қой шаруашылығы өте оңбай түр ғой. Оның ішінде әсіресе біздің колхоз. Жүдә оңбай түр. Райком коммунистер мен комсомолецтер, артта қалған учасютке, қойға барындар, — деп үндеу қабылдады. Құтқар! Ана жолы да жылқыға барып мені бір қиыншылықтан құтқарып едің, бұл жолы да құтқар. Отар қабылдап ал, шопандыққа көш.

— Ай-шайға қарайтын емессің ғой, Шора, — деп Танабай ойланып қалды. «Мен ғой жылқыға үйреніп кеттім. Қой дегенің қызықсыз болмай ма. Тағы не күтіп тұрғанын кім білген?»

— Қолқа салдым, Танабай, — деді Шора тағы да. — Басқа амал жоқ — партиялық тапсырма. Ашуланба. Кезі келгенде еске саларсың бұл зорлығымды, бәріне толайым жауап беруге мен дайын!..

— Есіңе салсам қатты салармын, мәз бола қоймассың! — деп күлді Танабай. Көңілінде түк жоқ, көп көшікпей Шораға ауыр-ауыр сөздер айтып салатынын қазір сезбей күліп тұр. — Ал отарыңды ойланып көрейік, — әйелмен ақылдасайын...

— Ойлансаң — ойлан. Ертең ертеге дейін шеш, кеңес бас-талардың алдында мен басшылыққа баяндауым керек. Жайдармен кейін ақылдаса жатарсың, бәрін түсіндіресің ғой. Өзім де кезі келсе барып айтармын. Ақылды әйел ғой — түсінеді. Жайдар болмаса сен алдақашан бір жерде мойның астыңа қайырылып қалар едің, — деп әзілдеді Шора. — Жайдардың хал-жайы қалай? Балалар аман ба?

Сөйтіп олар енді семья жайын, ауру-сырқау, анау-мынау туралы сөйлесіп кетті. Танабай көкейінде көптен жүрген үлкен бір әңгімені бастауға оқталып отыр еді, бірақ таудан шақырылған малшылар келіп кіре бастады, Шораның өзі де тықыршып сағатына қарай берді.

— Демек, былай. Атыңды ат қораға өткіз. Таң азаннан бәрің машинамен жүретін болдыңдар. Біз машина алдық қой, оны білесің бе? Осы таяуда тағы біреуін аламыз. Рахат! Ал мен қазір жүремін. Сағат кешкі жетіге райкомға жетуім керек. Бұйрық солай. Бастық қазір сонда. Жорғамен жетіп қалармын. машинаңнан кем жүрмейді ғой.

— Ау, Гүлсарыны сен мініп жүр ме едің? — деп таңданды Танабай. — Бастық сені сыйлаған екен да.

— Кім біледі. Сыйласын, сыйламасын, әйтеуір маған берді ғой. Бәле болғанда, — деп Шора қолын жая күлді, — бәле болғанда Гүлсары, неге екенін қайдам, бастықты қатты жек көріп кетті ғой. Адамның ақылы жеткісіз. Жанына жақын жолатпайды-ау, жынданып кетеді. Былай да, былай да айналдырып көрді, — болмады! Өлтірсең де көнбейді. Мен мініп едім — жоқ, жақсы. Сен де мықтап жаратқан екенсің өзін. Сенсең, кейде жүрегімнің ауруы ұстап, сыздап қоя бергенде жорғаға мінсем болды — табанда ауырғанын қоя қояды. Тек соған бола өмір бойы парторг болып істеуге бармын, Гүлсары менің емшім, — деп күлді Шора.

Ал Танабай күлген жоқ.

— Оны мен де жек көремін, — деп қалды.

— Кімді? — деді күлкіден аққан көз жасын сүртіп тұрып.

— Бастықты.

Шора байсалдана қалды.

— Не үшін жек көресің?

— Білмеймін. Ойлаймын, сол өзі дуайпат адам ғой деп. Дуайпат, әрі десе ұрда-жық.

— Өй, қайдам. Сенің бабыңды табу да қиын-ау. Мені ғой өмір бақи жұмсақсың деп кеюші едің. Енді мына бастықты да жаратпайтын боп шықтың ғой... Білмеймін. Жұмысқа шыққаным жаңа. Әлі сыр алып көргенім жоқ.

Екеуі де үндемей қалды. Танабай бұрын Шораға әлгі бір кісен туралы, жорғаны ақтатып жібергені туралы айтпақшы еді, енді оны қолайсыз, орынсыз көрді. Тек мына үнсіздікті ұзу үшін ғана әлгі бір сөз арасында естіген бір жайға қуанып қалғанын айтты.

— Машина бергені өте жақсы болған екен. Енді колхозда да машина болатын болғаны ғой. Керек, керек. Уақыты келді ғой. Есінде ме, соғыстың алдында ғана бір машина алғанымыз. Тұтас митинг жиналды ғой. Оу колхоздың машинасы — оңай ма! Машинаның үстінде тұрып сөз сөйлеп: «Міне, жолдастар, социализмнің жемісі!» — деп едің. Кейін ол машинаны да майданға алып кетті...

— Қайран, дәурен-ай десеңші... Күлімдеп күн шыққандай ғажайып дәурен. Автомашинаның не, тәйірі! Ау, сонау Шу каналының құрылысынан қайтқандар патефон ала келгенде күллі айыл болып жаңа әуенге аңсары ауған жоқ па! Жаздың аяқ кезі еді. Патефоны бар үйге кешке жақын бәрі жиналып алып, патефонды далаға шығарып қойып қызыл орамалды екпінді қыз туралы әнді қайта-қайта тыңдайтын. Иә, бұл да социализмнің жемісі еді...

— Есінде ме, Шора, сонда митингіден соң әлгі машинаның үстіне тола мініп алғанымыз, — деп Танабай желпіне түсті. — Мен мейрамдағы құсап кабинаның желкесінде қолыма қызыл жалау ұстап тұрдым. Іс жоқ, шаруа жоқ, сол қалпымызбен станцияға тартып кеттік. Содан темір жолды бойлай отырып, Қазақстанға өтіп кетіп, басқа станцияға бардық. Парктен сыра ішіп едік. Бара жатқанда да, келе жатқанда да жол бойы ән салып, өлең айтып едік, есінде ме? Е, сондағы жігіттерден аз-ақ қалдық қой — бәрі соғыста мерт болып кетті. Е-е... Сонда деймін-ау, түнделетіп келе жатқанымызда да мен қолымнан қызыл жалауды тастамаппын ғой. Ау, түнде туды кім көріп жатыр? Мен болсам, қолымнан түсірмей, жеткенше тік тұрып ұстап келдім... Әне, ол менің жалауым болатын. Жол бойы ән салдық, әлі есімде, даусымыз қарлығып қалыпты... Енді неге ән салмайтын болып кеттік, Шора?

— Қартайып келеміз ғой, Танабай-оу, енді ерсі сияқты ма, қалай...

— Жоқ, мен оны айтпаймын. Бізді қойшы. Біз жырларымызды жырладық, жасарымызды жасадық. Жастар ше? Мен жастарды айтамын. Мына мен интернаттағы балама барып жүремін. Қайдам қандай боп шығарын? Қазірдің өзінде-ақ бастыққа жағынуды біледі. Маған: әке, қымызды мектептің директорына жиірек әкеліп тұр, дейді. Ау, неліктен? Ол өзі үлгіре алмай жүрген бала емес. Оқуы жақсы. Сонда не үшін?.. Сонан соң, өлең айтқандарын тыңдап көрсең. Мына мен бала кезімде Александровкедегі Ефремов деген орыстың батырағы боп жүргем. Сонда бір қызыл жұмыртқа мейрамында Ефремов мені шіркеуге ертіп барғаны бар. Мына қазіргі біздің балаларымыз сахнаға шығып алып, сол орыстың шіркеуіндегілер құсап қақшынып тұрып ән салады. Бір айтқанын мың айтады... ұнамайды маған. Жалпы деймін-ау, осы қазір көп нәрсеге түсінбей жүрмін, екеуміз бір отырып әңгімелессек болар еді... Мен өзі қарайып қалыппын, бәрін түсіне бермеймін.

— Жарайды, Танабай. Басқа бір ретте, уақыт тауып отырып әңгіме-дүкен құрамыз. — Шора қағаздарын жинастырып, сөмкесіне сала бастады. — Тек сен мүжіле берме сонша. Мысалы, мен сенемін, молшылық заман келеді, біз бәрібір көтерілеміз... — деді Шора кетіп бара жатып. Босағаға жете бере бір нәрсе есіне түсіп, бұрылды: — Айтпақшы, Танабай, осы мен бір күні көшеде келе жатып, сенің үйіңе көзім түсіп еді — тозып кеткен екен. Қарамайсың-ау деймін. Ұдайы тауда жүресің, ал мұндағы үйің иесіз. Сен соғыста жүргенде Жайдар жалғыз өзі-ақ ол үйді мұнша жүдетпеп еді. Барып көрші өзің. Не қажетін айтсаң, көктемде бірдеңе ғып жөндеуге көмектесерміз. Біздің Самансүр жазда каникулге келгенде көріп, о да шыдай алмай, қолына орақ алып: — Танекеннің үйінің айналасын алабота басып кетіпті, шауып тастайыншы дейді. Сылағы түсіп, терезелері сынып, бөлмелерінің ішінде шымшық дегеніңіз қырмандағыдай қаптап жүр дейді.

— Үйдің жайын айтқаның жөн. Самансүрге да рахмет. Оқуы қалай екен?

— Екінші курске өтті ғой. Ойымша, оқуы жаман емес. Сен ғой: жастар, жастар дейсің, мен өз ұлыма қарап ойлаймын: қазіргі жастарымыз жаман емес сияқты. Самансүрдың айтуына карағанда, институтте болымды балалар оқып жатса керек. Әлбетте, көрерміз әлі. Білімді жастар өсіп келе жатыр ғой, ойлар болашағын...

Шора атқораға беттеді, Танабай өзінің бос тұрған үйін барып көрмекші болды. Ауланы айналып шықты. Жазда Шораның студент баласы шауып тастаған шаң басқан курай, алабота аяқ астында күтірлейді. Баспананың күтімсіз қалғаны ыңғайсыз-ақ екен. Басқа малшылардың үйлерінде туғандары қалған, қарайтын адамдары бар. Ал Танабайдың бірге туған екі әкпесі басқа айылдарда тұрады, Құлыбай туысқанымен аралары бет көріспес араз. Жайдардың жақындарынан ешкім жоқ. Сөйтіп, Танабайдың үйі баскөзсіз қалып, қаңырап тұрғаны. Енді, міне, тағы да малда жұмыс істеуге тура келеді. Енді шопан болмақ. Рас, Танабай әлі әрі-сәрі, бірақ Шора көндіретінін іші сезеді, бұ жолы да Шораның айтқанынан шыға алмас.

Таңертең айылдан машинамен шығып, ауданға тартып кетті. Үш тонналық жаңа «ГАЗ» жұртқа қатты ұнады. Малшылар: «Патша құсап қалдық қой!» деп қалжыңдасты. Танабай да қуанып келеді, сонау соғыстан бері машинаға мініп отырғаны осы. Танекен соғыста машинаға мінді-ақ.

Американың «Студебеккер» деген машинасымен Словакия, Австрия жолдарын таптап өткен Танекен, «Студебеккер» үш білікті күшті машина болатын. «Біздің де осындай көлігіміз болар ма еді, — деуші еді сонда Танабай. Әсіресе, таулы жерден астық тасығанға! Еш жерге батпайды да». Сонда ішінен сенетін: Соғыс бітеді — мұндай машина бізде де болады. Соғыстан соң, сөз жоқ, бәрі болады! — дейтін.

Ашық машинаның үсті жел гулеп, әңгіме қожырай берді. Бәрі үндемейді. Танабай шыдай алмай жастарға:

— Ән салыңдар, балалар. Біз сияқты шалдарға қарамаңдар. Айтыңдар, біз тыңдайық, — деді.

Жастар жағы ән салды. Ә дегенде әрі кірмей, бірте-бірте барып жанып кетті. Жұрттың көңілі көтерілді. «Міне, енді дұрыс, — деді ішінен Танабай. — Осы жөн. Ең бастысы, ауданның жұртты жинап жиналыс өткізбек болғаны дұрыс. Айтатын шығар сірә, колхоз қалай болады, не істеу керек дегенді. Бізден гөрі басшыларға белгілі ғой жағдай. Далада, малда жүріп біз не білеміз. Айтар ақыл-кеңесін, жақсы іс болса, біз де жанадан бір қолға алармыз».

Аудан орталығы қарақұрым. Машина, арба деген сыймайды. Клубтың айналасындағы алаңның бәрін ат қаптап кеткен. Шашлық піскен, шай қайнаған, шайханашылар айқайлап жұртты шақырып жүр. Түтіндетіп, тамақтың иісін бүркыратып, жұмыс қызып жатыр.

Шора күтіп тұр екен.

— Тез түсіп, жүріңдер бері. Клубтан орын алмасаңдар, жиналыс қазір басталады. Ау, Танабай, сен қайда барасын?

— Қазір келемін, — деп Танабай айқасып-айқасып тұрған аттардың арасына кіріп кетті. Ол машинаның үстінде тұрып-ақ анадайдан өзінің Гүлсарысын көріп қалып еді. Енді соған келе жатыр. Көктемнен бері көрген жоқ еді.

Жорға өзге аттардың арасынан ерекше көз тартып кербез тұр екен. Алтын сары түсі, алпамса кеудесі, жұп-жұмыр сауыры, бөкен түмсық етсіз басы, қап-қара көзі, бәрі-бәрі келісті-ақ шіркіннің.

— Амансың ба, Гүлсары, амансың ба! — деп күбірледі Танабай өзге аттардың арасынан өтіп барып. — Қалың қалай, жануар?

Жорға әуелі көзін алайтып қарап еді, бұрынғы иесін тани қойды да, аяқтарын көтеріп қойып, пысқырып-пысқырып жіберді.

— Түрің жаман емес, Гүлсары. Кеудең кеңейіпті. Көп шапқылайды екенсің ғой. Басыңнан неше түрлі қиын күн-

дер өтті-ә? Білемін... Енді жақсы адамның қолына түсіпсін, оған да шүкір. Тек жүрсең жаман болмайсың, — деді Танабай қоржындағы сұлының қалдығына қолын сұғып көріп. Демек, Шора жорғаны аштан қақайтып қоймайды екен. — Ал, Гүлсары, аман бол, мен барайын...

Клубқа кіре берісте қызыл мата қағулы тұр: «Коммунистер алға!», «Комсомол — совет жастарының алдыңғы сапында!» — деген жазулары бар.

Халық қаптап, жан-жақтағы есіктің бәрінен ағылып кіріп жатыр. Кіре берісте Танабайға Шора мен колхоз бастық Алданов ұшырасты.

— Танабай, былайырақ шығайық, — деді Алданов. — Сен келдім деп белгі соқтырып қой, мынау блокнотың. Сен шығып сөйлеуің керек. Партия мүшесісің, озат жылқышысың.

— Не туралы айтпақпын сонда?

— Коммунистпін де. Артта қалған учаскокке барғым келеді, саулық қой отарына шопан болып барамын де.

— Осы-ақ па?

— Осы-ақпаң қалай? Өз міндеттеменді айтасың. Әр жүз бас саулықтан жүз он қозы, әр қойдан үш килограмнан жүн аламын деп партия мен халықтың алдында міндеттенемін де.

— Ау, ол отарыңды өңім тұрмақ түсімде де көрмесем, қалай айтам?

— Ой, со да сөз боп па? Аласың отарыңды.

Шора сөзді жұмсарта сөйледі:

— Таңдаған қойыңды аласаң. Уайым жеме. Айтпақшы, екі жас комсомолец шопанды қамқорлығыма аламын де.

— Оу, кімді?

Жүрт кимелеп барады, Шора тізімге қарады:

— Болатбеков Эшим мен Зарлықов Бектай.

— Ау, мен олармен сөйлескен емеспін, олар қалай қарайды екен?

— Өй, өзін де бір, — деп ашуланды бастық. — Олармен сөйлесу міндет пе? Бәрібір емес пе? Олар қайда қашады дейсің, біздің саған белгілеген адамдарымыз солар, болды! Бұл шешілген мәселе.

— Ау, шешілген мәселе болса, менімен сөйлесіп не керекі бар? — деп Танабай бұрылып жүре беріп еді:

— Токта, — деп Шора бөгеді. — Ұмытып қалмайсың ба?

— Ұмытпаймын, ұмытпаймын, — дей салды шатынап бара жатқан Танабай...

Кеңес кешке қарай аяқталды. Аудан орталығы құлазып қалды: жұрттың бәрі — бірі тауға, бірі малға, бірі фермаға, енді біреулері айылдарына тарап-тарап кетті.

Танабай өз жерлестерімен бірге жүк машинасына мініп, Александровка асуы арқылы даламен ызғытып келеді. Қараңғы түсіп, жел қатайған. Күз ғой. Танабай қораптың бір бұрышына шоқайып қана отырып, жағасын көтеріп мойнын иығына тығып алып ойға кеткен. Сөйтіп, кеңес те бітті. Өзі жарытып ештеңе айта алмады, оның есесіне өзгелердің сөзін тыңдады. Е, әлі іс қалыбына келу үшін талай тер төгу керек екен де. Әлгі көзілдірік киген обком хатшысы дұрыс айтады-ау: «Ешкім бізге сара жол салып бермейді, өзіміз талпынуымыз керек». Апырой десеңші, сонау отызыншы жылдардың басынан бастап бір жоғары, бір төмен, біресе өрге, біресе ылдига... Колхоз дегенің, сірә, оңай болмады ғой. Міне, өзінің де шашы бурыл тартты, жастық шағын сарп етті, не көрмеді мына бас, не істемеді Танекен, талай рет әбестік те болды, соның бәрінде де мақсатқа өне жетем, міне жетем деп жүрген ғой, сөйткен колхоз тауқыметі әлі таусылатын емес...

Мейлі, жұмыс істеу керек екен — істейді. Хатшы дұрыс айтты: — Танабай ойлағандай өмір соғыстан кейін өзінен өзі жақсарып сала бермейді екен. Кеудеңде жаның тұрғанда, ол өмірдің өзін ылғи да иығыңмен итермелеп отырмасаң болмайды екен... Бірақ сол түскірдің өзі пышақтай үшкір жағымен айнала береді, иығы бар болғыр әбден жауыр болды. Жә, жауыры мейлі ғой, істеген ісіннің нәтижесі, жемісі болып, қуанышын көрсең ғой, жаның жалдырап, еңбектен рахат тапсаң мейлі ғой... Енді мына қойы қалай болар екен? Жайдар не дейді? Апырай, қыздарына тәтті-пәтті сатып алуға магазинге кіріп те үлгірмеді-ау. Тәтті әкелем деп дәмелендіріп кетіп еді. Жүз саулықтан жүз он қозы, бір қойдан үш килограмм жүн делі-ау. Оп-оңайынай, шіркіннің. Әрбір саулық туып, одан тірі қалсын әуелі. Жаңбыр да, жел де, аяз да соның жауы. Жүн ше? Жүн дегенің талшықтан жиналатын дүние. Бақбақтың үлпілдегі сияқты. Килограмм қайдан келмек? Құмнан алтын шайғаннан бетер. Ау, кейбір басшылар сол жүннің қайдан, қалай пайда болатынын да білмейді-ау сірә...

Иә, шатастырды Шора, шатастырды... «Қысқа сөйле, дейді, тек міндеттеменді ғана айт. Саған айтар ақылым, басқа ештеңе деме». Танабай болса соның айтқанын істеді.

Мінбеге шығып, қысылып, көкейінде жүрген көп сөздің бірін де айта алмады. Міндеттемесін мінгірледі де, мінбеден түсті. Енді ойласа бетінен оты шығады. Шора ғой риза. Ау, соның осыншама жалтақ болып алғаны несі? Ауру айнытты ма, жоқ әлде колхоздағы бірінші бастық болмай қалғаннан кейін сондай болды ма? Танабайды сонша сақтандырып несі бар еді? Жок, бұл тегін емес, Шора өзгерген, бірдеңе болған оған. Сірә, өмір бойы колхозды өз мойнымен сүйрелеп, өмір бойы басшылардан ұрыс естігендіктен шығар. Бұланқұйрыққа салуды үйренген сияқты...

«Жарайды, досым, тұра тұр. Амандық болса осынның бәрін бетіңе шыжғырып басармын...» — деп ойлады Танабай тұлыпты қымтана түсіп. Ызғырық жел әзірейілдей суық, үй әлі алыс. Үйде оны не жағдай күтіп тұр екен?..

Шора жорғамен қайтты. Баска жора-жолдастарын күтпей, жалғыз өзі шықты. Ертерек үйге жеткісі келді, жүрегі түскір талмаурай берді. Аттың басын тартқан жоқ, күні бойы байлауда тұрған жорға енді өзіне ерік тиген соң тайпалма ағысқа салды дейсің. Кешкі жолда кілтін бұрап қоя берген ойыншық машинадай зымырап келеді. Жорғада бұрынғы қызықтың бәрінен енді жалғыз осы жүріске деген құмарлық қана қалған. Баска құмарлықтың бәріне керенау-керен. Оны керенау қылған адамдар. Адам арқалағанды біл, жол жүргенді біл, басқаның бәрінен мақрұм бол деп қойған. Гүлсары үшін ендігі қалған қызық тек шабыс. Адамдар тартып алған рахатты қуып жеткісі келгендей, аянбай, арымай шабады. Бірақ қанша шапса да жетем дегеніне жете алмай келеді.

Жолда жел қағып Шораның көңілі аздап сергілі. Жүрегі бүріп ауырғанды қойды. Негізінен кеңестің жұмысына ол қанағаттанып еді, әсіресе обком хатшысының сөзі қатты ұнады. Бұрын ол кісі туралы көп естігенімен, көргені осытын. Сөйтсе де парторттың көңілі орнында емес. Жегідей жеп келе жатқан бір бөле бар. Иә, ол Танабайға жамандық ойлаған жоқ. Осындай кеңестерде, мәжіліс, жиналыстарда не сөйлеп, не қою керек екенін тіс қаққан Шора жақсы біледі ғой. Бұған машықтанған. Танабай болса мұның айтқанына көнуін көнгенімен, түсінгісі келмейді. Кеңестен кейін бұған бір ауыз сөйлеспестен машинаға мінді де, теріс қарап отырып алды. Өкпеледі. Ай, Танабай. Танабай! Өмірден ештеңе үйренбеген аңғал байғұссың ғой. Ештеңе білмейсің, ештеңе аңғармайсың. Жас кезінде қандай болсаң, қазір де сондайсың. Мәселенің бәрін шорт кесіп шеш-

сем дейсің. Қазір уақыт басқа ғой. Енді қай жерде қалай сөйлеу керек, кімнің алдында қалай сөйлеу керек, мұны білудің мәні зор. Қазір айтқан сөзің уақыт тынысымен үндес болу үшін жұрт қалай сөйлесе солай сөйлеп, жазулы тұрған хаттай ғып, мүдірмей жып-жылмағай айтып шығуың керек. Сонда бәрі орнына келеді. Ал, енді, Танабай сені өз еркіне қоя берсең, бәрін астан-кестен бүлдіріп сөйлер едің де, содан кейін сен үшін тағы да жауап беруге тура келер еді. «Өз ұйымыңыздың мүшесі қалай тәрбиелейсіз? Бұл неткен тәртіп? Бұл не деген жүгенсіздік?» Ай, Танабай, Танабай!..

14

Екеуі жолда қалған сол бір түн. Қарт адам, кәрі ат. Сайдың қабағында алаулап от жанып жатыр. Танабай қайта-қайта тұрып барып әлсіреп жатқан Гүлсарының үстіндегі тонды қымтай жауып қояды. Сөйтіп қайтадан аттың бас жағына барып отырады. Бүкіл өмірі көз алдынан өтіп жатыр, өтіп жатыр. Жылдар, жылдар, жорғаның шабысындай, заулап өткен сол жылдар... Ол шопан болып қойға барған сол жылы, сол кеш түскен күз бен ерте шыққан көктемде не болып еді осы?

15

Октябрь айы түгел таудың іші алтын күздің мамыражай рахатына шомып тұрды. Басында екі күн ғана жаңбыр жауып, күн суып, тұман түскен. Бірақ көп ұзамады, бір түннің ішінде тұман түріліп күн ашылып шыға келді. Таңертен Танабай киіз үйден далаға шыға беріп шегіншектеп қалды — шыңдары жаңа жауған қардан аппақ болған тау жылжып бері келіп қалған сияқты екен. Тауға қардың жарасқаны-ай! Күдай-тағала түп-тура жаңа жаратқандай, тау жарықтық асқарлап, ағы ақ, қарасы қара, қолмен қойғандай ап-анық, кіршіксіз таза күйінде асқақтап тұр. Қар жамылған шыңдардан жоғары тек көкпенбек көгілдір аспан шексіз қиырға кетіп жатты. Аспанның алыс-алыс әрідегі түкпірінен әлем кеңістігінің буалдыр ұшығы байқалғандай болады. Осынша ырғын жарық пен таза ауадан Танабайдың бойы тоңазып тұр еді, көңілі бір түрлі құлазып сала берді. Гүлсарыға мініп, түнделетіп баратын Бүбіжан есіне түсті. Жорға қазір жанында болса, мініп алып қуаныштан құйқылжытып ән салып, айқайлатып тосыннан жауған мына таудың қарына ұқсап күтпеген жерден жетіп барар еді-ау...

Бірақ мұнысы енді тек арман ғана... Не қыласың, адамның жарты ғұмыры арманмен өтетін көрінеді ғой, бәлкім, сондықтан да өмір шіркін тәтті шығар. Кім біледі, армандағаныңның бәрі орындала бермейтін болғандықтан да өмір шіркін қымбат болар. Танабай мына тауға, анау аспанға қарап тұрып, сірә, адамдар бәрі бірдей бақытты бола бермес те, деп ойлады. Әркімнің өз тағдыры бар. Бір мезгілде ана таудың бір жағында жарық, бір жағында көлеңке жатыр. Адам тағдырында да біресе қуаныш, біресе қайғы алмасып жатыр. Өмір деген сол да... «Мүмкін, Бүбіжан мені күтпес те. Тек тауға түскен қарды көріп есіне алар, бәлкім»...

Адам қартаяр, бірақ көңіл шіркін көндікпес, анда-санда бір аласапыран боп дүр сілкініп, тұтқиылдан талпынар.

Танабай атын ерттеп, қой қамаған шарбақтың есігін ашып, үйдегі әйеліне:

— Жайдар, мен қойды өргізіп тастап қайтайын, — деп дауыстады.

Қой жарықтық қабақты бөктерлей ағытып ала жөнелді. Көрші шопандар да өз отарларын өргізген екен. Ана жерде де, мына жерде де қабақтың бөктерінде, сайдың табанында отар-отар қой ойдым-ойдым боп жер жарықтықтың жемісі — шөбін қыршып күйкалап жеп жатыр. Күзгі таудың сарғайып, бурыл тартқан сан алуан шүйтін шөбінің арасында қой малты ақ боз арал сияқты көрінеді.

Әзірге бәрі шүкіршілік. Танабайға жаман отар тиген жоқ. Кілең бір-екі рет төлдеген тоқты мен саулық. Жарты мың тұяқ. Жарты мың әлек. Ал төлдеген соң екі еседен астам көбейеді.

Бірақ шопан қауымының нағыз науқаны — қой қозда-ту маусымы әлі алыс.

Жылқыға қарағанда, әлбетте, қой тыныштау, бірақ Танабай бірден үйреніп кете алмады. Жылқының жөні бөлек қой! Бірақ, жылқы шаруашылығы өзінің мәнін жоғалтты деседі. Машина деген шықты. Жылқы ұстау тиімді емес көрінеді. Ендігі бастысы — қой шаруашылығы, жүн, ет, тері деседі. Мұнда бір шындықтың ұшығы барын түсінсе де, тап осындай тақылдақ есеп Танабайдың қытығына тиді.

Айғыры мықты болса үйірді иіріп тастап, жарым күн басқа шаруаға кете беруіне болушы еді. Ал қойдың қасынан шыға алмайсың. Күні бойы басы-қасында боласың, түн баласы тағы қарауылдап шығасың. Отарда шопаннан басқа, көмекшісі болуға тиіс, бірақ колхоз оны бермейді. Сонымен кезексіз, тынымсыз бір кү тіршілік. Жайдар түнгі қарауыл боп саналады. Күндіз анда-санда қызын қасына

ертiп алып койға бiраз қараса қарайды, әйтпесе оған да шамасы жоқ. Түнде қолына мылтық алып, қораны айналып түн ортасына дейiн қарауылдайды. Содан соң Танабай өзi тұрып қарайды. Ыбрайым болса қазiр колхоздың бүкiл малына қожайын, оның желеуi жетедi.

— Танеке-ау, мен сiзге көмекшiнi қайдан тауып бермiн, — деп қатты қиналады. — Сiз түсiнетiн кiсiсiз ғой. Жастар оқуда. Оқымайтындары кой дегендi естiгiсi де келмейдi, қалаға қарай қашады, темiр жолға барып жұмысқа тұрады, тiптi кен шыққан жерлерге де кетiп жатқандары бар. Не iстеу керек, ақылым айран. Сiз ғой бiр отарға қарайсыз, соның өзiне жылайсыз. Мен ше? Колхоздың барлық малы менiң мойнымда ғой. Сотқа кетемiн мен. Өз басым бәле тiлеп алдым, бекер бардым бұл қызметке. Сiздің қамқорлыққа алған комсомол шопаныңыз Бектай сияқтылармен адам жұмыс iстесiп бола ма, құдай. Маған радио, кино, газет тауып бер, жаңа киiз үй тiгiп бер, әр апта сайын көшпелi дүкен келiп тұратын болсын дейдi. Әйтпесе, басым ауған жаққа кетемiн дейдi. Тым құрыса, сiз барып сөйлессеңiз едi онымен, Танеке!..

Ыбрайымдiкi шын едi. Өкiмет боп өскенiне қазiр өзi де мәз боп жүрген жоқ. Бектай туралы айтқаны да шындық. Танабай оқта-текте үзiп-жұлқып уақыт тауып, өзiнiң қамқорлыққа алған комсомолдарына барып жүрдi. Эшим Болатбеков аздап шабандау қимылдағанмен, тындырымды жiгiт едi. Ал Бектай келiстi, көркем жiгiт, бiрақ қиықша қара көзiнен ашу деген ақырып тұрады. Танабай келген сайын жактырмай, түнере қарсы алатын:

— Танеке, осы ала өкпе боп жүгiре бермей-ақ, балаларыңның қасында отырсаңшы. Осы сенсiз де тексерушiлер жетiп жатыр.

— Е, менiң келгенiм зиян бола ма?

— Зиян болсын-болмасын, бiрақ сен сияқты адамдарды ұнатпаймын. Сендер ғой жанын қинап: ура, ура! — деп шапқылаған. Сөйтiп жүрiп өздерiң де адам сияқты өмiр сүре алмадыңдар, бiзге де тыныштық бермедiңдер.

Танабай өзiн-өзi әрең тежеп, тiстене сөйледi:

— Сен, бала, абайла, шырағым. Маған қарап өкiреңдеме. Онда шаруаң болмасын. Жанымызды қинап шапқыласақ бiз қиналдық, сен емес. Оған өкiнбеймiз. Сендер үшiн қиналдық. Ал сол кезде бiз жанымызды қинамасак, көрер едiм қазiр сенiң қалай сөйлегенiңдi. Кино, газет былай тұрсын. өз атыңды да бiлмей өтер едiң. Сенiң атың «құл!» деген үш-ақ әрiптен құралар едi...

Танабай Бектайды жек көрді, бірақ осындай бірбеткей қайсар мінезі үшін біршама сыйлаушы да еді. Жас жігіттің қисық мінез, қыңырлығы Танабайдың жанына батады-ақ. Екеуінің жолы екі айырылып, кейін бір рет қалада қайта кездесіп қалғанда Бектайға Танабай ләм демеді, жігітті де тыңдаған жоқ.

Сол бір ерте қыста...

Ақ бураға мініп ақырған қыс лезде келіп, бейқамдығы үшін малшыларды қыса бастады.

Октябрь айы жауын-шашынсыз жадырап тұрған. Ноябрьде қыс бірден басып салды.

Кешке Танабай қойды айдап келіп, сескенерлік еште-не болмаған соң, ашық қораға қамап еді, түн ортасы кезінде өйелі оятты:

— Түр, Танабай, мен жаурап барамын. Қар жауып тұр.

Өйелінің қолы мүп-мүздай екен, үстінен жауған қардың лебі шығады. Мылтығы да сүп-суық, су-су болып қалыпты.

Далаға шыға келсе жарқын түн. Қар қалың жауып тұр. Қой жайсыз жатыр, пысқырынып, үстіндегі қарды сілкіп, бастарын шайқап-шайқап қояды. Бірақ қар тоқтар емес. «Е, әлі тұра тұрындар, бұдан да зорын көресіндер, — деді ішінен Танабай тонын қымтай түсіп. — Ерте, тым ерте жетіп келдің-ау, қыс-еке. Не болар екен, жақсылық па, жамандық па? Әлде мүмкін, маусымның аяғын ала жұмсарарсың, а қыс-еке? Қой қоздағанша аттанып кетсең болғаны. Біздің бар тілегіміз сол. Ал өзір білгенінді істей бер. Оған дейін неғылсаң да хұқың бар, қыс-еке...»

Қыс-екең үндемейді, таңертең жұрттың бәрін таңқалдырып, әбігерлендіріп, әлекке салып қою үшін үндеместен түні бойы қарды жерге төпеп жатыр.

Таулар өзір асқақтай қарауыта көрініп, қалшиып тұр. Тауға қысың сөз емес. Әлекке түссе малшылар түседі. Тау жарықтық мәңгі баки қалай тұрса, былқ етпестен солай тұра береді.

Сөйтіп, сол бір естен кетпес ерекше қыс басталып кетті. Бірақ өзір оның қандай ойы барын ешкім білген жоқ.

Алғашқы қар қасарып жатып алды. Бірнеше күннен кейін тағы жауды, содан соң тағы жауды. Сөйтіп шопан атаулыны күздеуден қуып шықты. Отарлар сай-саланы қуалап, ықтасын іздеп, қары жұқалтаң жерлерге тебіндеп жайыла бастады. Шопанның ғасырлар бойы сыннан өткен өнері осындайда көрінеді: білмейтін біреу мына жерде қардан басқа түк те жоқ деп қолын бір сілтеп кеткен жерден шопан мал-

ға азық табады. Әйтпесе оның несі шопан... Оқта-текте басшылардың біреуі қарасын көрсетіп, ананы-мынаны көргенсіп, уәдені үйіп-төгіп береді де, таудан тезірек табанын жалтыратып отырады. Ал шопан болса жападан-жалғыз қала береді де, қыспен бетпе-бет келеді ғой баяғы.

Танабай колхоз орталығына барып қайтпақ болып көп оқталды: мал төлдету науқанына дайындық қалай екен, не істеліп, не қойды екен, не ойлайды екен басшылар, соны білмекші еді Танабай. Бірақ қайдан болсын! Мұрын сіңбіруге уақыты жоқ. Бір рет Жайдар интернаттағы баласына барып, кешікпей-ақ оралды. Соның өзінде көрген машақатты айтпаңыз. Танабай кішкене қыздарын үйде қалдырып кете алмай, кішісін аттың алдына отырғызып, тонына орап алды, онысы жаман болған жоқ, жылы, жайлы отырды. Ал үлкен қызын мінгестіріп алып еді – жаурап қалды. Танабай қойды осылай бақты. Жайдар жоқта ошақтағы оттың өзі жетімсіреп, жалынсыз жанған сияқты.

Ертеңіне шешесі қайтып келгендегіні көрсеңіз! Екі қызы екі жақтан мойнынан құшақтап ал, көне, босатсыншы. Е, әкенің аты әке, ал шешенің жөні бөлек қой.

Уақыт сөйтіп өтіп жатты. Қыс дегеніңіз құбылмалы болды. Біресе қыспаққа алады, біресе жұмсарады, екі рет боран соғып, тынды да, артынан жіпсіп қар еріді. Қыстың мұндай құбылмалығынан Танабай ішін жиып қалды. Қой қоздаған шақта күн жылы болса жақсы, қысып берсе – не болар?

Саулықтардың іші дегенмен ауырлай берді. Кейбір қозысы ірі, яки егіз көтергендерінің қарны салбырап барады. Буаз саулықтар қоңы тайып, жүрістері ауырлап, кібірткке көшті. Омырткалары омырая бастаған. Таңданатын несі бар, іштегі қозы енесінің сөлін сорып өседі, ал саулық жазған әрбір тал шөпті қар астынан тепкілеп ашып әрең тістейді. Шопан осындайда саулық қойды ертелі-кеш жемдеп тұрса ғой, жемді тауға тасып жеткізсе, шіркін. Бірақ колхоздың қамбасын жылан жалағандай, тұқым мен көлік аттарына беретін бірер уыс сұлыдан басқа ештеңе жоқ.

Күнде таңертең Танабай қойды өріске айдап шығарарда әр саулықтың қарнын, желінін ұстап көреді. Егерде кесірінен сақтаса, ол айтқан міндеттемесін орындап та қалар, ал жүн жағы сірә, жетіспес. Қыста жүн нашар өседі, өскенді айтасыз, қайта кейбір қойдың жүні сиреп түсе бастады. Тағы да қу тамаққа байланысты. Жемшөп берсең жүн де болады. Танабай түнере түседі, алысарға дәрмен қайда. Шораның тілін алғаны үшін өзіне-өзі айтпаған сөзі

жок. Уәде берді-ау. Мінбеден сөйледі-ау. Мен ондай да мұндай, озатпын, партия мен отан алдында сөзімді беремін. Әттесі-ай, тым құрыса осыны айтпау керек-ақ еді гой! Ау, айналайындар-ау, партия мен отанның бұл жерге қандай қатысы бар! Кәдімгі шаруашылық жұмыс қой. Жо-жок... Айту керек дейді. Ау, керек болсын, болмасын, осындай аумақты қасиетті сөздерді кез келген жерге кірістіре беретініміз қалай бұл?..

Несі бар, өзі кінәлі. Ойланбаған. Біреулердің айтуымен тірлік ететін болды. Олардың несі кетеді — ертең тайып шыға келеді, тек Шора аянышты. Жолы болмай-ақ қойды өзінің де. Бір күн сау болса, екі күн ауырады. Өмір бойы күйбендеп, жұртты үгіттеп, үміттендіріп, дәмелендірумен келеді, көне содан не шықты? Енді жалтақ боп барады, сөйлер сөзінен де сезіктенеді. Ақыр ауру болған соң, онан біржолата пенсияға шықпай ма...

Қыс болса шопандарды біресе үміттендіріп, біресе үрейлендіріп, өз кезегімен өтіп жатты. Танабайдың отарынан екі көтерем қой шығын шықты. Оның қамқорлығындағы комсомолдардың да отарларынан бірнеше тұяқ шетінеді. Әлбетте, мал болған соң шығынсыз болмайды. Бір қыста он шақты мал шығын шықса — ештеңе етпес. Ауыр сын алда, көктемнің көк өзегінде жатыр-ау.

Кенет күн жылып сала берді. Саулықтар лезде желіндей бастады. Қарап тұрсаң, ап-анық, іштерін әрең көтеріп жүр, сөйте тұра емшектері қызғылттанып, күн санап емес, сағат санап сыздап барады. Ау, бұл неліктен? Мұнша күшті қайдан алады бұл байғұстар! Бір шопанның отарынан бірнеше саулық қоздап қойыпты деген қауесет тарап кетті. Демек, күйек алу кезінде бір жаңылыс болған-ау, ә. Міне, бұл алғашқы ескерту еді. Енді бір-екі аптадан кейін қозы дегеніңіз желді күні ағаштан түскен алмадай төгілейін деп тұр. Тек алып үлгер. Әне, сонда басталады шопанның ұлы науқаны! Шопан байғұс әрбір қозы үшін қалтырап, қан құсып, құдай-ау, бұл қойға қай күні келіп ем деп, қой баға бастаған күнін лағынеттер. Ал енді сол қозы аман-есен аяктанып, қыстан шығынға ұшырамай шықса, шопанның қуанышында шек болмайды.

Лайым солай болғай да тек, солай болғай! Ел бетіне қарай алмай қара басып қалмаса...

Төл алуға көмекке колхоздан сақманшы әйелдер келді. Көбісі кемпірлер мен баласыз қатындар. Айылдан әке-көкелеп әрең көндіріп алып келген сақманшылардың түрі. Тана-

байдың отарына екі сақманшы бөліпті. Төсек-орнын, палаткасын, азығын ала келіпті. Кісі көбейген соң көңілді боп қалды. Рас, бір отарға ең кемі жеті сақманшы керек. Ыбрайым ол адамдарды отар қой қоздату пунктіне көшкен соң жіберемін, әзірше мына екі сақманшы жетеді деп ант-су ішті.

Отарлар орнынан қозғалып, төмен түсіп, бөктердегі қой қоздату пункттеріне жылжи бастады. Танабай көші-қонды күні бұрын жөнелтіп, қонатын жерге жеткізіп, орналасуға әйелдерге жәрдемдес деп Эшим Болатбековтен өтініп, өзі отарды асықпай айдап, артта қалды. Буаз мал қиналып қалмасын деп, отарды қуаламай, қойдың өз жүрісіне салып, оттатып келеді. Танабай кейін бұл жолмен Бесағаш алқабына әлі екі рет қатынар, қамқорлыққа алған комсомолдардың отарларын көшірісуге көмектесер.

Қой жарықтық асықпайды, жүрісі өнбеді. Іші пысканнан соң тіпті төбет те шыдай алмай ары-бері жүгіріп кетіп қалып, қайтып келеді.

Күн батуға бет алған, бірақ әлі жылуы қайтпаған. Отар таудан төмен түскен сайын күн жылына берді. Бөктерлердің күн шуақ жағынан қылтиып көк көрініп қалыпты.

Жолда біраз кідіріс болды — бірінші саулық төлдеді. Бұлай болмаса керек еді ғой, деп өкінді Танабай жаңа туған қозының құлағын, тұмсығын үрлеп тұрып: — Төл алу кезі енді бір аптадан кейін келуге тиіс болатын. Ал мынау-сы несі! Мәссаған керек болса!

Жол-жөнекей тағы да туып бәле болар, деп Танабай саулықтарды қарап шықты. Ондай белгі жоқ сияқты.

Танабайдың көңілі орнына түсті, тіпті жадырай бастады. Кішкентай қыздары мына қошақанды көріп қуанатын болды-ау. Төлбасы әрқашанда сүйкімді-ақ қой. Мына қошақанның өзі де томпайған сүп-сүйкімді екен. Кірпігі қара, тұяғы қара, өзі аппақ. Отарда жартылай қылшық жүнді бірнеше саулық бар еді, міне, соның біреуі қоздап та қойды. Әдетте, мұндай қойдың қозысы жүні шығып, ширақ туады, мұнда биязы жүнді қойдың қозысы ғой қызыл шақа болып тықыр туатын.

— Ал, қошақан, ақыры асығып туған екенсің, мейлі көр онда мына жарық дүниені, — деді Танабай. — Қадамың құтты болсын, төлбасы! Сен сияқты қозыларымыз көп болып, көптігіңнен жер қайыссын, ылайым. Маңыраған дауыстарыңнан құлағымыз тұнып, бөрің де аман-есен аяқтаныңдар! — Танабай қозыны басынан асыра көтерді. Иә, Шопан-ата, қолдай ғөр, міне мынау төлбасы. Қолдай ғөр, Шопан-ата!

Айнала таулар, міз бакпай мелшііп тұр.

Танабай қозыны қойнына тығып алып, қойларды айдай жөнелді. Қошақанның енесі соңынан ілесіп, маңырап, жүгіріп келеді.

— Жүр, жүр! — деді оған Танабай. — Қозың осында, ешқайда кетпейді.

Тон ішінде қозының үсті дегдіп, бойы жылып қалды.

Базға Танабай қойды кештете айдап жетті.

Көші-қон келіп жетіп, орналасып алыпты, киіз түндігінен түтін де шығып қалыпты. Палаткаларын тігіп сақманшылар жүр. Аман-есен көшіп алды, өйтеуір. Эшим көрінбеді. Айтпақшы, о да ертең көшіп келуі керек, сол үшін бүгін түйені жетектеп кері қайтқан екен. Бәрі дұрыс.

Бірақ, сәлден соң Танабай төбесінен ашық күні жай түскендей сілейіп тұрды да қалды. Ол колхоз басшыларынан жарытып жақсылық күткен адам емес, бірақ мал төлдететін пункт дәл мынандай халде деп еш уақытта ойлаған да емес. Қозы қамайтын қораның төбесі шүрк тесік, қамысы шіріп, опырылып кеткен, қабырғалары аңғал-саңғал, үңірейген терезе, есік дегеннің нұскасы да жоқ. Ішінде жел ойнақтап, азынап тұр. Даланың қары кетейін деп қалғанда, қора ішінде үйме-үйме болып сірескен қар жатыр. Танабай тәуекел деп бәрін күткен, бірақ дәл мынандай сұмдық көрем деп ойламаған.

Бір заманда тастан қалаған ашық қора да қазір қирап қалған. Танабайдың көңілі әлем-жәлем болғаны сонша, қыздарының қошақанды көріп қуанғанына да қараған жоқ. Қозыны соларға бере салды да, қора-жайды аралай бастады. Қайда барма, қараң қалған дүние. Сонау соғыс жылдарынан бері бұл қора-қопсыға ешкім көз қырын да салмаса керек. өйтіп-бүйтіп амалдап жылда мал төлдетіп алып, адамдар қора-жайды жауын мен дауылдың тәлкегіне тастап, тайып отырған. Қора төбесінде шүйкедей ғана, қисық жиылған бір шөкім шірік шөп тұр, қалай болса солай лақтырылған азын-аулақ сабан жатыр. Бүкіл отардың бетіне қарайтын жемшөбі қозылардың астына салатын төсеніші, міне, осы. Рас, бұдан басқа бұрышта екі қапшық арпаның ұны, жәшікке салған тұз жатыр. Сол бұрыштан шынысы сынған бірнеше фонарь, жермай құйған тат бидон, екі күрек, сынық айыр көрінеді. Осының бәрін үстіне жермай құйып, атасына нәлет. өртеп жіберіп, екі қолды төбеге қойып тентіреп кеткісі де келді.

Былтырдан қалған қоқыстың тоң боп қатқан шоқаттарына сүрініп, Танабай не дерін білмей жүрді де қойды. Аузына сөз де түспеді. Тек жыңды адам құсап: Ау, бұл қалай? Ау, бұл қалай? Ау, бұл қалай?...» — дей берді.

Содан соң қорадан жүгіре шығып, дереу атты ерттей бастады. Қолы қалтырап барады. Қазір ол колхозға алақұйындатып шауып келіп, түн ортасында жұрттың бәрін орындарынан өре тұрғызып, көрмегенді көрсетеді! Әлгі Ыбарайымның, әлгі бастық Алдановтың, Шораның жағасынан алып, әкесін танытпаса! Бәлемдер, Танабайдан аяушылық күтпей-ақ қойсын! Олар бұған мынадай иттік істеген екен, енді олар да Танабайдан жақсылық көрмес! Болды, жетті!..

— Тоқта бері! — деп Жайдар тізгіннен алып үлгірді. — Қайда барасың? Барушы болма! Түс аттан, тыңда мені!

Қайдан болсын! Тоқтатып көр Танабайды.

— Қоя бер! Қоя бер! — деп ақырды ол әйелін атпен омыраулата қағып, тізгінді жұлқылап. Қоя бер деймін! Мен өлтіремін оларды! Өлтіремін оларды! Өлтіремін!

— Босатпаймын! Саған біреуді өлтіру керек пе? Өлтір мені.

Сөйткенше сақманшы әйелдер келіп қалды, қыздары жүгіріп жетіп, бақырып жылай бастады.

— Әке! Әке! Қой, әке!

Танабай тосылып қалды, бірақ әлі де көнбей, кеткісі келіп тұр.

— Ұстама мені, көрмеймісің мына сұмдықты? Ана қозылы қойды көрмей тұрсың ба? Ертең қайда кіргіземіз оларды, баспана қайсы? Азық қайсы? Қырылады бәрі. Кім жауап береді? Қоя бер!

— Жә, тоқтасайшы, тоқта! Жарайды, барасың, айкайлайсың, жанжал шығарасың. Сонда не бітеді? Олар осы уақытқа дейін ештеңе істемеген екен, ендеше шамасы жоқ болғаны. Қолында күш болса, колхоз осы уақытқа дейін жаңа қора салып бермес пе еді?

— Ау, тым құрыса төбесін жөндеп қайта жабуға болады ғой! Ал есіктері қайда? Терезелері қайда? Айнала бәрі қирап қалған, қораның ішінде қар жатыр, он жылдан бері киын да оймапты! Ал, қара, ана шіріген шөп қаншаға жетеді? Ау, қозыға беретін шөп пе сол? Қозылардың астына не төсейсің? Төл қырылып қалсын дейсің ғой, ө? Солай ма, сеніңше? Кет былай!

— Жетер, Танабай, қойсаңшы. Сен не, бәрінен артықсың ба? Жұрт қалай болса біз де солай. Сені де еркек дейді-

ау! Одан да әлі де болса не істеуге болады, соны ойла. Сен оларды кой. Жауап беретін біз, жұмыс істейтін біз. Бағана жолда келе жатқанда мен қалың итмұрын жынысын көріп едім, тікенегі көп, рас, соны шауып әкеліп қоранын төбесіне салып, үстін кимен бастырайық. Төлдің астына қурай орып әкеп төсеп амалдармыз. Күн райы қысып кетпесе, бірдеңе етіп лаждап шығармыз, қайтеміз...

Сақманшы әйелдер де Жайдарды қостап, Танабайды көндіре бастады. Танабай аттан сүйретіле түсіп, жерге бір түкірді де, киіз үйге кіріп кетті. Ауыр науқастан жаңа тұрған адамдай басы омырауына салбырап түсіп отырды да қалды.

Үйдегілер қыбыр етпейді. Сөйлеуге қорқады. Жайдар тезектің шоғынан шайнекті алып, шайын қоюырақ демдеп, құмған әкеп, күйеуінің қолына су құйды. Таза дастарқан төселді. Тіпті кәмпит те шыға келді, төрелкеге керттіліп-керттіліп сары май да салынды. Сақманшыларды дастарқан басына шақырып, бәрі шай іше бастады. Әй, осы қатындарды құдай алмайды! Біреудің үйінде мейман боп отырғандай-ақ ананы-мынаны әңгімелеп, қаннен-каперсіз шайды соғып отыр. Танабай ләм деген жоқ. Шайдан соң, тысқа шығып, бұзылған қораның тастарын қалай бастады. Бұл жұмыстың шегі көрінбейді. Түнде қойды қамау үшін әйтеуір бірдеңені қалқайтып қоймасаң болмайды. Әйелдер келіп олар да тас таси бастады. Тіпті қыздар да тырбаңдап тас көтере бастап еді, әкесі оларға:

— Әйда, үйге бар. — деп қуып жіберді.

Әлгібір қызбалығы үшін қысылып жүр. Ешкімнің жүзіне қарай алмай, тасты қалай береді. Шора рас айтқан ғой. Жайдар болмаса Танабайдың мойыны қай жерде қайырылып қаларын бір құдайдың өзі білер еді...

16

Келесі күні Танабай барып өз қамқорлығындағы қойшыларды көшірісті. Содан соң табандатқан бір апта бойы бас көтермей қоранын жұмысын істеді. Өмірінің ішінде сіңбіруге шамасы келмей жұмыс істеген мұндай күндері есінде жоқ. Тек соғыста жүргенде күні-түні демей қорғаныс шептерін соққаны бар. Бірақ онда бүкіл полк болып, бүкіл дивизия, армия болып қимылдаған. Ал қазір — жалғыз өзі, әйелі және сақманшылардың біреуі: екінші сақманшы қой соңында жүр.

Бәрінен де қиыны — қораның ішін қоннен тазалау мен итмұрын шабу болды. Итмұрыны түскір киіз болып біткен

екен, тікенегі қалың-ақ. Танабайдың етігінен тамтық қалмады, солдат шинелінің дал-далын шығарды. Кетпенмен шауып алған итмұрынды арқанмен буып-буып, сүйреп тасиды, о құрғырды атқа арта алмайсың, не өзің көтере алмайсың — қып-қызыл тікен. Жердің аты — Бесағаш, бірақ бес томар да табылмайды. Танабай: атасына нәлет деп жүр. Тырмысып, жер тырналап жүріп өлгі ит тікенекті қораға өрең сүйреп жеткізеді. Танабай әйелдерді аяды, бірақ қайтсін, лаж жоқ. Әбігер жұмыс. Шайқақтап жүрер уақыт жоқ, жауын жауып кетпес пе екен деп аспанға қарай береді. Қар жауып жөнелсе, мына істегеніңнің бәрі ірің болып, зая кетеді. Танабай қойлар туып қалмады ма екен деп үлкен қызын отарға қайта-қайта жүгіртеді.

Әсіресе, көнді айтсаңшы. Жарты жылда да шығарып болмастай, үйіліп калыпты. Егер қораның төбесі бүтін болып, көң құрғақ болса, оны оюдың өзі бір ғанибет. Тыптығыз көң қалыпқа құйғандай қат-қатымен шабылып шыға береді. Оны көмбелеп үйіп-үйіп кептіріп алады. Қойдың қиынан ойылған көңнің шоғы рахат, алтындай тап-таза. Қыстағы суықта шопанның жылынары осы көң. Ал енді мына сияқты қар мен жаңбыр астында қалса, ол қиды ойып шығарудан қиямет жұмыс жоқ. Тозақ тірлік. Бірақ, уақыт күтпейді. Түтін сасыған фонарьларды сығырайтып қойып, Танабайлар осы сүп-суық, қорғасындай ап-ауыр, сатпақ-сатпақ садыра көнді зембілмен түні бойы тасыды. Тасығалы мінеки екі тәулік.

Қораның сыртына шығарып төккен көңнен тау тұрып калды, ал қораның ішіндегі көңнің әлі мұрты да бұзылған жоқ. Өне-міне тугалы тұрған қозылар үшін тым болмаса қораның бір бұрышын тазалап үлгермек болып жانتаласады. Күніне жиырма-отыз қозыдан алынбақ. Сонда барлық саулықтар мен қозыларды орналастыруға қауқиған үлкен қораның өзі тар болады. Ау, сонда мына бір-ақ бұрыш немнің шікәрасы? Танабай зембілге садыраны салып жатып та, шығарып бара жатып та қайтып келе жатып та ойлайтыны бір-ақ нәрсе «Не болар екен?» Лайсан көнді түнімен тасиды, таң атқанша тасиды. Бастары айналып, жүректері айнып, қолдары қарысты. Ол аз болғандай фонарьларды жел шалқытып өшіре береді. Төңірі жарылқағырлар, әйтеуір сақманшы әйелдер қыңқыл-сыңқыл шығармай Танабай мен Жайдарға қосылып, тікесінен тік тұрып тірлік етісті.

Күн артынан күн, түн артынан түн өтіп жатты. Бұлар болса қатқан қиды таси берді, таси берді, қабырғалар мен

қора төбесінің аңғал-санғалын тығындап, жамап-жасқап жатысты. Бір күні түнде зембіл көтеріп қорадан шығып бара жатып Танабайдың құлағы ашық қорада қозының маңыраған даусын шалып қалды. Енесі де мекіреніп, тұяқтары сыртылдады. «Басталды!» — Танабайдың жүрегі су ете қалды.

— Естідің бе? — деп әйеліне бұрылды. Екеуі де садыра салған зембілді тастай беріп, фонарьларды ала салып ашық қораға жүгірді.

Фонарьдың өлімсіреген көмескі жарығы отарды тіпті кілеп жүр. Қозы қайда? Әне, ана бұрышта! Жаңа туған құйтақандай қозының дірілдеген денесіне жабысқан шаранасын енесі жалап тұр екен. Жайдар қозыны етегіне орап алды. Дер кезінде үлгергендері жақсы болған, әйтпесе ашық қорада қатып қалар еді. Дәл сол бұрышта тағы бір қой қоздап қалыпты. Егіз туыпты. Бұларды Танабай етегіне орап алды. Тағы да төрт-бес саулық ыңкылдап жатыр. Демек, басталғаны. Танға жуық бұлар да туады. Сақманшыларды шақырды. Қораның әрең тазалап үлгерген бұрышына апарып орналастырмақ болып, қоздаған қойларды ашық қорадан шығара бастады.

Танабай бұрышқа сабан төсеп, енелерінің уызын еміп болған қозыларды сонда жатқызып, жауып қойды. Күн суық. Енелерін де осында әкелді. Содан соң ернін тістелеп, ойланып тұрып қалды. Ойлағаннан не пайда? Әйтеуір үмітсіз шайтан болсын дегеннен басқа амал қалған жоқ. Күйбең-күйбең жұмыстың ұшы-қиыры көрінбейді. Тым құрыса сабан мол болсашы, о да жоқ. Ыбрайым алаяқ оған да желеу табады. Ау, жолсызбен тауға қалай сабан жеткіземін, деуден тайынбайды.

Әй, не болса — о болсын! Ерітулі сия құйылған түңкені алып келді. Алғашқы қозының арқасына «2» деп жазды. Ал егіз екеуінің арқасына «3» деп қойды. Енелерін де солай нөмірледі. Әйтпесе, бұл қозыларды ертең күртша құжынаған кезде ажыратып көр. Әудем жер, басталды шопан науқаны!

Басталғанда да аяусыз қатты басталды. Майдандағы қорғаныс шебі сияқты: танкілер қаптап келеді, ал сенің қорғанатын қаруың жоқ. Танкілер таптап келеді, ал сен окопта қалшыып тұрсың, өйткені шегінерге жер жоқ. Екінші бірі: яки арпалыспен ғажайыпта тірі қалу, яки өлім.

Ертеңгілік Танабай отарды өріске шығармас бұрын анадай жердегі төбешікке көтеріліп, өзінің қорғаныс шебін барлағандай жан-жағына үнсіз қарап тұрды. Қорғаныс шебі қожырап қалған. Бірақ Танабай шыдауға тиіс. Шегінерге

жер жоқ. Суы тартылып қалған жайдақ өзектің өкпесін күжір-күжір бөктерлер қысып жатыр. Одан әрі қар түскен биігірек қырқалар көлбеңдейді. Одан жоғарырақ қар жүк-пас жақпар-жақпар қара жартастар белдеуі қарауытады. Ал анау мұз күрсанған қаһарлы күздарда қыс ұялап жатыр. Қой қораға — қол созым жер. Қыс-екең қимылдап кетсе болғаны, бүркеген алақандай қолмен сипаласаң да ештеңе таппайсың.

Аспанды сүп-суық сүр бұлт басқан. Жер бауырлап, ызғырық жел еседі. Айналада тырп еткен тірі жан жоқ. Таулар, айнала таулар. Уайымнан жаның жабырқайды. Қирап тұрған қораның ішінен қозылардың маңыраған даусы естіледі. Отардан тағы да қоздайтын мезгілі жақындаған он саулықты бөліп алып қалды.

Басқа қойлар қу шөпті тірнектеп тістеп, баяу жылжып барады. Өрісте де екі шоқып бір карамасаң болмайды. Кейбір саулыққа қарап әзір туа қояды-ау, — деп ойламайсың. Енді бір карасаң, бір түбіртектің тасасына жата қалып қоздай салады. Дер кезінде байқамасаң, дымқыл жерден қозыны суық шалып қалады, одан соң ол қозыдан үмітқайыр жоқ.

Әйтпесе Танабай әлгі төбе үстінде тұрыңқырап қалған екен. Қолын бір сілтеді де, төмен түсіп, қораға беттеді. Жұмыс дегенің басыңдағы шашыңнан көп, аз да болса ақырындап қимылдай берген артық.

Кейінірек Ыбрайым келді, үн алып келіпті, арсыз неме... Е, мен сендерге хан сарайын қайдан тауып беремін? — дейді. Колхоздың бір қорасы осы. Баскасы жоқ. Коммунизмге әзір жете қойған жоқпыз, — дейді.

Танабай оған жұдырығын тіреп бір салайын деп, әрен шыдап тұр.

— Сенің келемежіңнің керегі не? Мен саған жағдайды айтып тұрмын, тірлікті ойлап тұрмын. Жауап беретін менмін.

— Сіздіңше, мен ойламаймын ба жағдайды? Сіз небары бір отарға ғана жауап бересіз, ал мен бөрі үшін, сіз үшін де, басқалар үшін де, барлық мал шаруашылығына жауап беремін. Мен ойнап жүр ғой деп ойлайсыз ба? — Кенет Танабайды таң қалдырып әлгі алаяқ алақанымен бетін басып тұрып жылап жібергені! Жылап тұрып мінгірлейді:

— Мен сотқа кетемін! Сотқа! Бір жерден бір бұрау таппайсыз. Жалынып-жалпайсаң да ешкім сакманшы боп барғысы келмейді. Ал, өлтіріңдер мені, талап жеңдер, көне! Менің еш лажым жоқ. Менен ештеңе де күтпеңдер. Әй, сорлы басым, бұл жұмысқа неге бардым, неге бардым...

Сөйтті де тайып отырды. Аңқау Танабай байғұс тағы да ыңғайсызданып қала берді. Қайтып Ыбрайым төбесін көрсеткен жоқ.

Өзірше жүз қаралы саулық қоздады. Алқаптың бас жағын ала қоныстанған Эшим мен Бектайдың отарларында әзір төл алу басталған жоқ. Бірақ бір сұмдықтың таяп келе жатқанын Танабайдың іші сезеді. Сақманшы боп жүрген бір кемпірді қоспағанда, үш ересек адам және Танабайдың алты жасар үлкен қызы бәрі жабылып жатып, аяқтарынан тік тұрып, сансырап жүріп, жаңа туған қозыны шаранасынан аршып алып, іріктеп, енесінің бауырына салып, өйтеуір қолға іліккен нәрсемен жылылап жауып, қи шығарып, төсеніштік қурай тасып, әрең-әрең үлгіреді. Ашыққан қозылардың ашы дауысы әлден-ақ құлақты жей бастады. Сүтке жарымайды. Енелері көтерем, беретін жем жоқ. Алдыда әлі әлдеқандай заман бар?

Күндіз-түні зыр жүгірген шопанға бір тыным жоқ. Төл алудың тауқыметін тартып, мұрындарынан қан кетіп жатқан сарлау науқан.

Кеше күннің қорқытқанын айтсаңшы! Кенет күн суып, қорғасындай ауыр бұлт қаптап, қап-қатты қиыршық қар саулап берсін. Дүниені мұнар басып, түнек түсті...

Бірақ артынша бұлт ыдырап, күн жыли бастады. Ауадан сыздауыт көктем иісі сезіледі. «Е, құдай, көктем шыкса екен. Біржолата шыкса екен, бір мүйіз, бір киіз боп ауытқығаннан өткен азап жоқ қой», — деп ойлады Танабай айырман қойдың жалқық шуын іліп алып сыртқа шығарып бара жатып.

Сөйткен көктем келуін келді, бірақ Танабай күткендей болмай шықты. Қапелімде бір түннің ішінде жаңбырлатып тұмандатып, қарлатып жетті. Жаңбыр мен қар аралас мүп-мұздай жауын қой қора мен киіз үйге, қотанға, айнала төңіректің бәріне төгіп берді. Қораның шіріген төбесінен жауын өтіп кетті, қабырғадан сорғалап су акты, қашардың іші көк су басып, қой-қозы аяғынан тік тұрып, суық қысып қалшылдап барады. Су ішінде қозылар үйме-жүйме боп қалды, тікесінен тік тұрып қоздап қалған саулықтардың жан даусы шыға маңырайды. Көктем сөйтіп жаңа туған қозыларды суық сумен ауыздандырды.

Плащ киіп, фонарь ұстаған адамдар әбігерге түсіп, қараң-құраң жүгіріп жүр. Танабайда жан жоқ. Аяғындағы дәу керзі етіктері батпақ пен садыраны шалп-шалп кешіп, аласұрып жүрген әлдебір құбыжық аңдар сияқты. Плащының етегі топшысы сынған күстың канатындай дал-

баң-далбан етеді. Өзіне де, өзгелерге де қырылдап жан ұшыра айқайлап жүр:

— Тез сүйменді әкел! Күрек! Мына жерге қи төк! Суды бөге!

Қораға лақылдап кіріп жатқан су тасқынын тым болмаса жылғалап басқа жаққа ағызып жібермекші. Тон жерді тоқпақтап, аласұрып атыз қазады.

— Жарық қыл! Мұнда жарық түсір! Неменеге мелшиіп тұрсың!

Түн тұманға ұласты. Қар аралас жаңбыр төпеп берді. Бұл топанды тоқтатар күш жоқ еді.

Танабай киіз үйге жүгіре кірді. Шырағданды жақты. Мұнда да тамшы өтпеген жер жоқ. Бірақ қорадағыдай емес. Қыз балалар ұйықтап жатыр, көрпелері су-су. Танабай оларды көрпе-төсегімен қоса құшақтай көтеріп алып, үйдің бір түкпіріне жатқызды. Ойы козыларға орынды молырақ босатпак. Су өтпесін деп балаларының үстіне көрпенің сыртынан текемет жауып тастады. Далаға атып шығып әйелдерге:

— Қозыларды үйге әкел! — деп айқай салды. Өзі де солай жүгірді.

Бірақ, киіз үйге қанша қозы сыяды? Жарым-жартысы ғана. Ал қалғанын қайда қояды? Апырай, амалдайтын ештеңе де жоқ-ау...

Таң да атты. Аспанның түбі түсіп кеткен бе, жауын сірө толастар емес. Сөл саябырлап барып, қайтадан кейде жаңбыр, кейде қар, кейде жаңбыр, кейде қар алма-кезек жауады да тұрады.

Киіз үй толы қозы. ине шаншар жер жоқ. Жағы сембей қақсайды. Сасық иістен дем ала алмайсың. Жүктің бәрін бір жерге үйіп, үстін брезентпен бастырды да, өздері сақманшылардың палаткасына барып паналады. Балалар тоңып, жылайды.

Шопанның нәубат күндері еді бұл. Басына түскен ауыртпалықты қарғап сілейді. Дүние-әлемге лағынет айтады. Ұйқы бетін көрмейді, оразасын ашпайды, үсті-басы малмандай саулықтар мен арам қатқан қозылардың арасында аласұрып жанталасады. Көрден де суық қорада қой қырылып жатыр. Ажал деген анталап келсе — кедергі жоқ: шірік төбеден немесе, әйнексіз терезеден түсе ме, үңірейген есіктен кіре ме, еркі біледі. Анталап келіп жаңа туған қозылар мен көтерем қойларды қырып салады-ай келіп. Шопан сорлы қақайып қалған өліктерді сүйреп шығарып, қораның сыртына үйе береді, үйе береді...

Ал далада, ашық котанда, қар мен жанбырдың астында буаз саулықтар тұр. Бүгін-ертең қоздайтын қойлар. Жанбыр сабалап, жактары қарысып барады. Малмандай малшынған жүні уыс-уыс болып жидіп түсіп жатыр, түсіп жатыр...

Қойлар енді өріске қарай аяқ баспайды. Осы күдайдың қу мүйіз суығында жайылымнан не жейді? Басына қап жамылып алған сақманшы кемпір қойларды өріске қарай таяқтап айдайды, малы түскір қорада жұмақ күтіп тұрғандай, кейін қарай қашады. Кемпір байғұс шыдай алмай жылап жүріп, әлгілерді өрең жинап алып, тағы да өріске айдайды, қойы бар болғыр, кері қашады. Аласұрып айқайлап Танабай жүгіріп шығады. Мына мақұлықтарды таяқтың астына алайын десе бәрі буаз. Басқа әйелдерді көмекке шақырады. Бәрі жабылып жатып қойларды жайылымға өрең айдап шығарады.

Осы бір апат басталғалы бері Танабай уақыт есебінен, көз алдында қырылып жатқан төлдің есебінен жаңылып қалды. Күйдіргенде, егіз көп болар ма, тіпті үшеуден туып жатқан саулықтар да бар. Қып-қызыл байлық қолдан суып кетіп жатыр. Есіл еңбек еш кетті. Жаңа туған қозылар сол күні-ақ садыра сатпақтың үстінде қақайып қалып жатты. Ал тірі қалғандары жөтеліп, қырылдап, іші өтіп, бірін бірі былғап, тышқақ болды. Қозысынан айырылған саулықтар зар қағып маңырап, бірін-бірі кимелеп, толғатып жатқан қойларды таптап аласұрады. Осының бәрі жаратылысқа жат, зұлым-зұлмат бір сұмдық сияқты. Әттең, Танабай бұл төл науқанының сәл кешірек келгенін тілеп-ақ еді, амал жоқ!..

Бірақ мына саулықтар бір-бірімен уәделесіп қойғандай-ақ бірінен соң бірі, бірінен соң бірі қоздап берді-ай дейсің!..

Содан да Танабайдың қаны қарайып, көкірегінде бір сұмдық ыза беріш боп қатып қалды. Сол запыран ыза өрши түсіп, дүниенің бәрін, мына қырғынды да, шіріген қораны да, қырылған қойды, өзін де, өзінің өмірін де иттің етінен де жек көріп кетті. Қайраңда қалған балықтай бұлқынып, күндіз-түні жұлқынып істеген жұмысы да бұған қазір жиіркенішті. Көзінің алды тұтас толған жиіркеніш.

Дені дұрыс емес кісідей қалшыып қала береді. Түрлі-түрлі жаман ойдан есі ауытқығандай болады, құрысыншы, ойламайын десе де болмайды, жаман ой жанынан қалмайды, басынан шықпайды. «Бұның бәрі кімге керек? Не үшін керек? Сақтай алмасақ, қой өсіріп неміз бар? Бұған

кім кінәлі? Кім? Айтсаңшы, кім? Сен, сен сияқты даурыкпа мылжынбайлар. О, біз бәрін көтереміз, қуып жетіп, басып озамыз, сөз береміз! Сайраймыз-ай келіп. Ал көтер енді арам қатқан қозыларды, шығар далаға. Сүйрет анау лайда серейіп өліп жатқан саулықты. Көрсет, кәне, өзіңнің кім екенінді...»

Әсіресе түн ішінде лай мен садыраны тізеден кешіп жүріп Танабай небір запыран, залым ойлардан буынып кете жаздайды. Ай, төл науқанының ұйқысыз өткен түндері-ай! Аяғынның асты аласапыран садыра, үстіңнен құдайдың күні төгіп тұр. Қораның ішінде жел уілдеп, фонарыңның отын өшіре береді. Танабай қаранғыда жан-жағын соқыр адамша қолымен сипалап, сүрініп-қабынып, жаңа туған қозыларды мыжып кетпейін деп еңбектеп жүріп фонарьды әрең тауып алады. Білтесін тұтатады, сонда өзінің қағнақтың қаны мен садыраға былғанған, қарайып, домбығып кеткен қолдарына көзі түседі.

Көптен бері айнаға қарамап еді. Осы соңғы күндердің ішінде-ақ шашы ағарып, қаусап қартайып қалғанын да білген жоқ. Бұдан былай оны жұрт шал дейтінін де өзір сезбейді. Оны біліп, сезіп жататын кез емес еді қазір. Тамақ ішуге, жуынып-шайынуға мұрша жоқ. Өзіне де, өзгелерге де бір минут тыныштық бермейді-ау, бермейді. Опаттың ойранға айналып бара жатқанын сезген Танабай сақманшы әйелдердің жастауын атқа отырғызды да:

— Шораға шап. Тез жетсін де. Айтқын, егер де келмейді екен, енді қайтып менің көзіме көрінбесін! — деді.

Сақманшы әйел суықтан ерні-басы көгеріп, үсті малмандай боп, кешке әрең оралып, аттан сүйретіліп сұлап түсті.

— Шора ауырып жатыр, Танеке. Төсекте жатыр. Енді екі-үш күннен кейін өлсем де жетемін деді.

— Жатқаныңнан тұрмағыр! — деді Танабай тістеніп.

Жайдар «тек» деп тастамақшы еді, бірақ күйеуінің түрін көріп, қоя қойды.

Үшінші күн дегенде ғана ауа райы ашыла бастады. Бұлт жалқау жылжып, тұман тауға қарай түрілді. Жел тынған. Не керек, істерін істеп кетті. Осы бір сұрапыл күндер ішінде буаз қойлар адам көргісіз боп арықтап, қу сүйегі ғана қалды. Аяқтары шидей, іштері салбырап қалған қу сүйек. Соны да саулық дейді-ау! Төллеген саулықтар мен жас қозылардың тірі қалғандарының қаншасы көкке ілінерін құдай білсін әлі? Ерте ме, кеш пе, көтеремнен бәрібір көтеріле алмас. Тірі қалғанның өзінде де не қырқып жүні жоқ, не сойып еті жоқ қыршаңқы болады...

Күн ашыла беріп еді, тағы бір кесапат кез келе кетті — мұздақ қата бастады. Көктайғақтан көрерсің өлі көресіні. Әйтеуір, түске таман жер жібіді. Танабай: үмітсіз шайтан болсын, деп қуанып қалды. Тағы да күрекке, айырға жармасып, зембіл көтерді. Титтей де болса қораға жол салмаса, лайсаннан бір басып болмайды. Бұған да уақыт жетпейді. Жетім қалған қозыларды қозысы өлген саулықтарға теліп, жанын сақтамаса тағы болмайды. Саулығы түскірлер жетім қозыларды жатырқап бауырына алмай әлек қылады. Қошақан байқұстар түртінектеп, сүт тілейді. Мүп-мұздай ауызымен адамдардың саусағына жармасып, сорып ала жөнеледі. Итеріп тастасаң, плаштың қасаң етегін жалмай бастайды. Қу тамақ. Еңірегінде етегі толып, зар қаққан жетім баладай соңынан қалмай шұбырады. Мейлің жыла, мейлің күла, енді етер амал жоқ. Мына бишара әйелдер мен бесіктен белі шықпаған қыз баланы қашанғы кинай беруге болады? Құлайын деп өрең жүр. Қанша күн болды — үстерінен су шекпен түспейді. Танабай оларға тіс жарып, ләм демейді. Тек бір рет өзін-өзі ұстай алмай қалды. Сақманшы кемпір бір жолы қойларды қораға тал түсте айдап қайтып келіпті, Танабайға қолғабыс етсем десе керек. Танабай қойларды көрейін деп далаға жүгіріп шыққан. Шыға келген беті, қаны басына лық ете қалды: қойлар бірінін жүнін бірі жалмап тұр. Демек, отарға аран ауруының қаһары төнді деген сөз. Танабай сақманшыға дүрсе қоя бергені:

— Мұның не, қақбас! Көрмей тұрсың ба? Неге үндемейсің? Жоғал көзімнен! Айда отарды. Токтатпа қойларды. Жүнін жегізбе. Жайылып жүрсін. Бір минут те тоқтамасын. Әйтпесе өлтіремін!

Жау жағалан алғанда, бөрі етектен. Бір саулық егіз қозысына емшек бермей шатқаяқтап шыға келсін. Қозыларын сүзіп, жанына жолатпай, аяғымен тепкілейді. Қошақандары болса емшегіне ұмтылып, сүрініп-жығылып, маңырап, зар қақсайды. Мұндай сұмдық өзге өлсе де өзім тірі қалсам деген соқыр сезімнің күші, аштықтағы табиғаттын қатыбас заңы. Бұл да бір індет іспеттес сұмдық-ты. Бір қой бастап берсе болды, соны көріп басқалары да жери бастайды. Танабай жаман састы. Қызы екеуі екеулеп өлгі аштықтан араны ашылған қойды қозыларымен қоса, қорадан өрең сүйреп шығарып, қотанға кіргізді. Екеулеп, зорлап тұрып енесіне қозыларын алдырмақ болды. Әуелі қойды Танабай мойнынан өзі басып ұстап тұрды да, қызы қозыларды енесінің бауырына салды. Бірақ өлгі топалаң тигір

тыныш тұрмай, тыпырлап, шатқаяқтап, көне, көнсеші. Қыз қозыларды қойдың бауырына сала алмай-ақ қойды.

— Әке-ау, олар еме алмайды.

— Емеді, тек сенің қолыңның ебі жоқ.

— Міне, көрсенші, тұра алмай құлап жатыр. — деп жыларман болады қыз.

— Көне, қойды ұста, мен өзім емізейін!

Құдай-ау, қызда не қауқар бар дейсің. Танабай қозыларды енесінің бауырына енді апарып, қозылар енді еме бастағаны да сол еді, әлгі топалаң келгір жұлқынып кеп қалды да, қызды құлата-мұлата қаша жөнелді. Танабай тарс жарылды. Қызды жақтан шапалақпен салып қалды. Ешқашан баланы шекесінен шертпеуші еді, бұ жолы күйіп кетті. Қыз мұрнын тартып үнсіз жылады. Танабай тентіреп кеткісі келді. Бәрін де талақ қылғандай тастай жөнелді.

Қайда барады, жүріп-жүріп қайтып келді. Қызынан қайтіп кешірім сұрағын білмей тұр еді, қызы жүгіріп келіп:

— Әке, қой қозыларын алды. Апам екеуміз алдырдық. Енді қуаламайды қозыларын, — деді.

— Жақсы болған екен, қызым. Бөрекелді.

Бірден жаны жадырап сала берді. Көрген қорлығы соншалықты құқай да емес сияқтанды. Қалған тұяқтарды әлі де болса аман сақтап шығар. Күн райы да оңалып келеді! Кенет көктем шындап шығып кетер, шопанның басынан сөйтіп кара бұлт арылар да? Сөйтіп, Танабай жұмысқа тағы да жегіледі. Қимылда, істе жұмысты, істе, сонда ғана жаның қалады...

Атқа мініп есепші бала келді. Қойшыларды да іздейтін жан бар екен-ау. Шығын жоқ па, бар ма деп сұрайды. Танабай ө дегенде оны әке-шешеден жіберіп, қуып шықпақшы еді, бірақ бұдан не сұрайсың. Мұның қолында не тұр.

— Бұрынырақ қайда қалдың?

— Қайда қалушы ем? Отарларды аралап жүрмін. Жалғыз өзім үлгірмеймін.

— Басқалардың халі қалай екен?

— Мәз емес. Өткен үш күннің ішінде көбі қырып алды.

— Шопандар не дейді?

— Не деуші еді. Лағынаттайды. Біреулері тіпті сөйлеспейді де. Анау Бектай деген мені қуып жіберді. Дүлейленіп алған, жанына жолай алмайсың.

— Иә-ө. Оған жүгіріп бара қоятын менің де сіңбіруге мұршам болған жоқ. Қолым қалт етсе, барып қайтармын. Ал сен неғып жүрсің?

— Неғып жүруші ем? Санақ алып жүрмін.

— Ал, бізге жәрдем деген бола ма?

— Болады. Шора жұмысқа шыққан көрінеді. Ат қорадағы шөп, сабанның бәрін сыпырып-сиырып, арбаларды отарларға жөнелтіпті. Өлсе — аттар өлсін, қой қырылмасын деп. Бірақ әлгі арбалар орта жолда титықтап жатқан көрінеді, жолдың қандай екенін өзіңіз білесіз ғой.

— Жол дейді! Бұрынырақ не ойлаған? Өмір бойы осы. Енді ол жіберген шөптен де күдер үзе бер. Қап, бәлем, бір жетермін сендерге! — деп қаһарланды Танабай. — Сұрама менен. Бар өзін көріп, санап, жазып ал. Маған енді бәрібір! — Сөзді шорт үзді де, қораға кіріп кетті. Бүгін тағы он бес саулық төлдеді.

Танабай қозыларды теріп алып жүр еді, есепші бала келіп, қағазын тықпалай берді.

— Шығын туралы актіге қол қойыңыз.

Қарамастан қол қоя салды. Қатты тартқаны сонша қарындаш сынып кетті.

— Көріскенше, Танеке. Айтатын не сәлеміңіз бар?

— Айтарым жоқ. — Дерін деп алды да, есепші баланы тағы тоқтатты. — Бектайға соға кет. Ертең түске қарай амалдап барып қалармын деп айтты де.

Танабай текке уайым жеген екен. Бектайға барып әуре болған жоқ. Бектай өзі келді, келгенде де қалай келді десеңші...

Сол күні түнде тағы да желтең тартып, қырбықтап қар жауды. Бірақ таңертең жердің беті аппақ болып қалыпты. Түні бойы аяғынан тік тұрып шыққан қойлардың үсті де аппақ. Қойлар енді жатпайды. Бір-біріне тығылып, ұйлы-ғып, мәңгіріп тұрады да қояды. Ашаршылық тым ұзаққа созылып барады, көктем қыспен тым ұзақ шайқасты-ау.

Қораның іші азынап тұр. Жанбыр шайып кеткен ашық төбеден қылаулап қар түсіп, фонарьдың күңгірт жарығында күйкылжып ұшып жүріп, қалықтап барып жаурап тұрған қой мен қозының үстіне қонып жатыр. Танабай болса соғыстан соң өліктерді жинап жүрген жерлеу командасының солдатына ұсап, қойлардың арасына кіріп алып, өз міндетін атқарып, тыным табар емес. Ауыр халден, ауыр ойдан алдақашан еті өліп кеткен, бойын кернеген ашу-ыза, үнсіз дүлей кекке айналған. Сол дүлей бауырға біткен беріштей жібімей қатып қалған. Етігімен салпылдатып садыра кешіп, жұмысын істей жүріп ара-тұра осы бір түн ішінде сонау бір өткен өмірін де есіне алды...

Бір заманда ол қой соңында жүгірген бала еді. Бір бай жамағайынның қойын Құлыбай ағасы екеуі бағатын. Ара-

да жыл өткен соң қараса, тапқан табыстары ішкен-жегенінен артылмапты. Бай алдап соғыпты. Ағайынды екеуі арыз айтып көріп еді, тыңдаған да жоқ.

Сонымен екі байғұс көн шоқайлары шүрк тесік, арқаларында бос дорба, екі қолын мұрындарына тығып кете барсын. Кетерде Танабай байға дегенмен тісін ақситты: «Бәлем, өскен соң көрсетермін» деген. Ал Құлыбай ләм деген жоқ. Ол Танабайдан бес жас үлкен еді. Байды қорқыта алмайтынын біледі. Онан да өзін қарманып, әрекеттеніп, өлденіп, мал жиып, жерге ие болған көп артық деп ойлады. «Бай болсам, малшының ақысын жемеспін», — деп қойды ішінен Құлыбай. Сөйтіп ағайынды екеуі сол жылы екі жаққа кетсін. Құлыбай басқа бір байға жалданды да, Танабай Александровкадағы Ефремов дейтін орысқа батырақ болды. Бұл мүжық бай дейтін бай да емес, екі өгізі, екі аты, егіндік жері бар орта шаруа еді. Бидай егетін. Бидайды Әулие-Ата қаласына апарып диірменге ұн ғып тарттырып алатын. Өлгі Ефремов таң атып, қас қарайғанша тыным таппай жұмыс істейді. Танабай болса көбінесе оның өгіздері мен аттарын бағады. Ефремов қатал еді, бірақ әділ болатын. Кісі ақысын жемейтін. Ол кездегі қырғыз келейлері, бай туыстарынан турашылдық таппай, үнемі ақысын жегізе берген соң, орыс байларына жалдануды артық көретін.

Танабай орысша сөйлеуді үйренді, арбакеш болып Әулие-Ата қаласына қатынап тұрды, ананы-мынаны көріп, көзі ашылып қалды. Артынша революция да келіп жетті. Төңкеріс басталды. Танабайлардың заманы туды.

Танабай айылға қайтып оралды. Өзгеше өмір басталды. Басты айналдырып, ағымына салып ала жөнелді. Бірден жарылқап, жер де, еркіндік те, шындық та тиді. Танабай батырақтар комитетіне сайланды. Сол жылдары Шорамен жолы тоқайласқан. Шора сауатты еді, жастардың сауатын ашып, хат танытты. Сауат ашу Танабайға өте-мөте керек еді, қанша дегенмен батырақкомның мүшесі ғой. Комсомол ұясына кірді. Мұнда да Шорамен бір болды. Партияға да екеуі бірге өтті. Заман өз сарынымен алға басты, келейлердің еңсесі көтеріле берді. Ал коллективтендіру кезеңі басталғанда бұл іске Танабай білек сыбана кірісті. Шаруаның жаңа өмірі үшін, жер, мал, еңбек, арман — бәрі де ортақ болу үшін Танабай күреспей кім күреседі. Кулактардың көзі жойылсын! Үрдіс, қауырт кезең алды-артына қаратпады. Күндіз ат үстінде, түнде — мәжіліс, яки жиналыс. Байлар, молдалар, басқа да қанаушылар арамшөптей түп тамырымен жұлынып жатты. Жаңа

көк қаулап көтерілуі үшін, арамшөптің бәрін аластау керек еді. Кулактардың тізіміне Құлыбай да ілініп кеткен екен. Танабай күндіз-түні аттан түспей, мәжілістер мен жиналыстарда тыным таппай жүрген кезде, ағасы ауқаттанып та үлгеріпті. Бір жесір әйелге үйленіпті, дөп-дөңгелек шаруашылық құрап алыпты. Қойлары, сиыры, екі аты құлынды биесі, соқа-тырмасы, тағы сол сияқты құрал-сайманы бар екен. Егін орағына кісі жалдайтын болыпты. Оны бай деп айту артық болар еді, бірақ кедей деуге тағы келмейді. Аянбай жұмыс істеп, ауқатты тұрады екен.

Сельсоветтің мәжілісінде кезек Құлыбайға келгенде Шора:

— Жолдастар, ойланайық, — деген. — Құлыбайды кулак қатарына жатқызамыз ба, жоқ па. Құлыбай сияқтылар колхозға керек те болар еді. Ол кедейден шыққан ғой. Зиянкес үгіт ісімен шұғылданған емес.

Әр түрлі пікірлер айтылды. Біреу жактайды, біреу қарсы. Сөз Танабайға тірелді. Ол қоразша қоқиланып отырған. Шешесі басқа болғанымен, әкесі бір. Аға ғой. Ағаға қарсы шабу керек болды. Бұл уақытқа дейін анда-санда көріскені болмаса, араздасқан да емес. Әркім өз тіршілігімен болған. Құлыбайға тимендер дейін десе, басқалардың да жанашыр туысканы табылады. Өздерін шешіндер дейін десе, бой тасалап отырсын деп тағы айып тағалы.

Жұрт Танабайдың аузын бағып отыр. Жұрт оның аузын бағып отырғандықтан да ол ашына түсті.

— Сен, Шора, ылғи солкылдайсың да отырасың! — деп салды ол орнынан тұрып. — Газетте әлгібір кітаби жандар туралы, әлгібір қандай еді, энтеллегенттер туралы жазып жатады. Сен де энтеллегентсің. Сен ұдайы шүбәланып, не болар екен деп қорқақтайсың да отырасың. Шүбәланатын не бар? Тізімде бар ма — бар, демек — кулак! Ендеше аяу болмасын! Совет өкіметі үшін туған әкем болса да аямаймын. Менің ағам екен деп аямай-ақ қойындар. Сендер батпасандар, мен өзім-ақ оның мал-мүлкін сыпырып алып, ортаға саламын.

Ертесіне оған Құлыбай келді. Танабай ағасын ызғарлана қарсы алып, қолын да берген жоқ.

— Мені не үшін кулакқа жатқызасың? Ау, екеуіміз бірге батырақ болып жүрмеп пе едік? Есіңнен шықты ма, бай екеуімізді де қуып жібермеп пе еді?

— Ол өтіп кеткен әңгіме. Сен өзің байсың енді.

— Ау, мен қайдағы бай? Өз еңбегім, табан ақыммен тапқан малым ғой. Көпсінсең, оны да ал. Бәрін алыңдар. Тек мені кулак қатарына қосып нелерің бар? Құдайдан қорықсаңшы, Танабай.

— Жок, бәрібір. Сен жау тапсың. Колхоз құру үшін алдымен сені құртуымыз керек. Сен біздің жолымызда кесекөлденең тұрсың, сондықтан сені жолдан алып тастауымыз керек...

Бұл олардың соңғы сөзі еді. Содан бері өткен жиырма жылдың ішінде бір-біріне ләм деп тіл қатысып көрген емес. Құлыбайды Сібірге айдап жібергенде айылда қанша гу-гу әңгіме болды десеңізші!

Әркім әр түрлі саққа жүгіртіп жүрді. Екі салт атты милиционер Құлыбайды айылдан айдап алып бара жатқанда, ол басы салбыраған күйі, жан-жағына мойын бұрмасын, ешкіммен де қоштаспай кетіпті деген қауесет те шықты. Айылдан едәуір ұзаған соң, олар егістікті бойлай кетіп жатқан жолға түскен екен, Құлыбай кенет колхоздың жайқалып тұрған күздік бидайына қойып кетіпті-міс, сонан қақпанға түскен қасқырдай өз-өзіне аласұрып, көкпеңбек бидай сабақтарын тамырымен қопарып, жұлып, таптап, езгілепті-міс. Айдап бара жатқандар әрең бағындырып, әзер дегенде әрі қарай бет түзепті. Жұрттың айтуына қарағанда, айдалып бара жатқан Құлыбай сонда еңірегенде етегі жасқа толып, Танабайды оңдырмастай қарғаған күсайды.

Танабай бұған онша сене қойған жок. «Дұшпанның өсегі... мені сөйтіп бір табалағысы келеді ғой. Мейлі, іші күйгендер түз жаласын, менің бірденем кисаяр!» деп бекіне түсті.

Бір күні, орақ науқанының қарсаңында ол егістікті ара-лап, біраз тамашалаған-ды, со жылы астық айтарлықтай-ақ бітік шыққан еді: масақ дегенің бірінен-бірі өтіп, қауызына сыймай тырсылдап тұрған-ды. Соны көріп келе жатып, Танабай кенет... баяғыда ашынған Құлыбайдың өз-өзінен өршелене аласұрып, бидай сабақтарын тамырымен жұлып, таптап, езгілеп кеткен жеріне тап болды. Төнірек тұтасқан бітік егін, тек сол бір жер ғана сүзіскен бұқалардың аяғының астында қалғандай жапырылып, езіліп, тапталып, құрап, бидай орнына бидайық шығып, ойран-асыр боп қалыпты. Мұны көргенде Танабай ат басын кілт тежеді.

— Ә, сұрқия-ай! — деді ашу қысқандықтан тістене күбірлеп. — Колхоз егініне қол тигізуге дәтінің барғанын... Демек, сен нағыз кулак екенсің ғой. Одан басқа кімсің енді...

Сол жерге ол аттан түспестен, үн-түнсіз, сазарған күйі, жанарына қою мұң ұялап ұзақ тұрды да, шорт бұрылып, артына қайырылмастан тартып кетті. Сонан астық орылып, егістік орны мал тұяғымен тапталып тегістеліп кеткенше, ол әлгі бір қырсық шалған жерді көруден қашқақтап жүрді; орайы келсе, айналып өтуші еді.

Сонда Танабайды жақтаған адам аз еді. Көбі кінәлады: «Құдай мұндай ініден сақта. Мұндай туысқанның барынан жоғы!» — десті. Баз біреулер мұны Танабайдың көзіне шұқып тұрып айтты да. Иә, анығын айтқанда, сол кезде жұрт одан безіңкіреп қалды. Ашықтан-ашық болмаса да, оны басшылыққа сайлаудан бас тарта бастады. Сөйтіп, бірте-бірте Танабай белсенділіктен шеттеп шыға берді. Ол сонда да өзінің әрекетін жөн санады: кулактар колхоз мүлкін өртеп, кісі өлтіріп жатты, ең бастысы колхоздың ісі оңала бастады, жылдан-жылға көтеріле берді. Өмір мүлде өзгерді. Жок, әлбетте, Танабайдың кезіндегі қаталдығы зая кеткен жок.

Танабай сол өткен күндерді бүге-шігесіне дейін есіне алды. Колхоз жаңадан күш алып келе жатқан сол бір таңғажайып дәуренде Танабайдың бүкіл өмірі қалып қойған сияқты көрінеді. Ол тағы да сол дәуреннің «қызыл ормалды екпінді қыз» туралы өлеңін есіне алды, колхоздың тұңғыш машинасын, сол машина үстінде өзі қолына қызыл жалау ұстап тұрғанын көз алдына елестетті.

Танабай түн баласы қора ішінде түртінектеп, жұмысын атқара жүріп, азабы ащы ойлардан арыла алмады. Оу, сөйткен колхоз қазір неге кирелендеп қалды? Әлде қателесіп, басқа жолға, бұрыс жолға түсіп кеттік пе? Жок, олай болуға тиісті емес, мүмкін емес! Жол — дұрыс жол. Оу, онда не болды? Адасып қалдық па? Жолдан шығып кеттік пе? Бұл өзі қай уақытта, қалайша басталды? Жарысты алыңыз. Міндеттеменді жазып алады. Сонымен аллау-акпар, халің қалай, не болып, не қойып жатыр, деп жан баласы сұрамайды-ау. Бұрын ғой қызыл тақта, қара тақта деген болар еді. Күнде жұрт қызыл кеңірдек болып, қызыл тақтаға кімді жазу керек, қара тақтаға кімді жазу керек деп айтысар еді-ай келіп. Ал мұның өзі жұртқа қатты әсер ететін. Енді ғой мұның бәрі өткен, ескірген тәсіл деседі. Ау, сонда жаңасы қайсы? Желбуаз сөздер мен құрғақ уәделер. Іс жүзінде түк те жок. Неге бұлай? Осының бәріне кім кінәлі, кімді айыптарсың?

Танабай ойлай-ойлай, ой түбіне жете алмай шаршады. Енді бір енжарлық, сансыраған самарқаулық бойын би-

леп барады. Жұмысы өнбейді. Басы мең-зең. Ұйқысы келеді. Жас сақманшы әйелдің қабырғаға сүйеніп тұрғанын көрді. Әлгі әйелдің қызарып кеткен көздерінің қайта-қайта жұмыла бергенін, оның ұйқымен қалай арпалысқаны, ақырында тізесі бүгіліп жылжып барып, бүк түсіп отырып қалып, ұйықтап кеткенін көрді. Оны оятқан жоқ. Өзі де қабырғаға сүйеніп тұрып, тізелері баяу бүгіліп, ақырын шөгіп бара жатты. Иығынан зіл қаратас болып басып алған ұйқыға істер еш амалы қалмап еді...

Біреудің тұншыға айқайлаған даусы мен әлдененің күрсе ткен дыбысынан оянып кетті. Үріккен қойлар топырлап Танабайдың аяғын таптап барады. Не болып қалғанын біле алмай орнынан атып тұрды. Ұйқылы-ояу қалпында түкке түсінсе бұйырмасын.

— Танабай, Танабай, күтқар, — деген даусы шықты Жайдардың.

Сақманшылар оған жүгіріп жеткенше, сондарынан Танабай да келді. Қараса, әйелін төбеден құлаған бел ағаш басып қалыпты. Бел ағаштың бір басы мүжілген дуалдан тайып кетіпті де, шіріген төбенің салмағымен құлап түсіпті. Ұйқысы табанда ашылды.

— Жайдар! — деп даусы қатты шығып кетті. Жалмажан бел ағаштың астына иығын тығып жіберіп, жүлқа көтерді.

Жайдар сүйретіліп шықты, тек ыңкылдай береді. Әйелдер ойбайлап, Жайдардың үсті-басын сипалап көріп жатыр. Танабай оларды кимелеп келіп, қорыққаннан есі кетіп, қолы қалшылдап әйелінің күпәйкесін ішінен тінтікілеп қарай бастады:

— Не боп қалды? Не?

— Ой, белім! Белім!

— Қатты тиді ме? Көне! — Танабай дереу плащын шешіп жерге төсеп, Жайдарды үстіне салды да, үшеулеп көтеріп, қорадан алып шықты.

Палаткаға барған соң тағы сипалап қарады. Сырттан қарағанда үлкен жарақат жоқ сияқты. Бірақ қатты соққан. Қозғала алмайды.

Жайдар жылап жіберді.

— Енді кәйтесіңдер? Осындай киын кезде жатып қалғаным, а? Енді кәйтесіңдер?

«О, құдай! — деді ішінен Танабай. — Тірі қалғанына қуансашы. Мұны қара! Құрысын жұмысы құрғыр, курап қалсын! О, байғұсым, сен тірі қалсаң, болды...»

Ол Жайдарды басынан сипады.

— О не дегенің, Жайдар, жылама! Сен тұрып кетсең болғаны. Қалған тіршілікті қойшы сол, өлмеспіз...

Енді-енді естерін жиып, бәрі жабылып Жайдарды жұбата бастады. Жақсы сөз — жарым ырыс, содан да Жайдардың жаны жай тапқандай болды. Көзінен жасы ағып жатып күлімсіреді.

— Мейлі ғой. Тек маған ренжи көрмендер, осылай болды. Көп жатпаспын. Бір-екі күннен кейін тұрып кетермін, көрерсіңдер.

Әйелдер оған төсек салып, от жақты. Танабай болса бір жаманшылықтан аман қалғанына әлі сенер-сенбес, қайтадан қораға беттеді.

Үлпілдек қар жамылып, аққа бөленіп таң да атты. Танабай қорадан бел ағаш басып қалған бір қойды тауып алды. Өлгінде сасқалақтап жүріп байқамапты да. Өліп қалған енесінің емшегін қозысы түртінектеп жатыр. Мына көріністен Танабайдың аза бойы қаза түрды. Содан соң әйелінің тірі қалғанына бұрынғыдан да қатты қуанды. Жетім қалған қозыны қолтығына қысты да телитін қой іздей бастады. Содан соң бел ағаштың астына тіреу қойып, қабырғаны сырықпен сүйеп тұрып, Жайдар қалай боп жатыр екен, барып көрейінші деген ой көкейінен кетпеді.

Далаға шыға келгенде, анадайда қардың үстімен қаңғып келе жатқан бір отар қойды көрді. Әлдекім әлгі отарды бері қарай айдап келеді. Бұл неғылған отар? Бері қарай айдап келе жатқаны қалай? Ау, бөтен қойлар араласып кетеді ғой, дені дұрыс па? Неғып аласып жүрген адам өзі, деп Танабай мына жұмбақ шопанның алдынан шықты.

Жақындап келсе, кәдімгі Бектай.

— Әй, Бектай, сенбісің, ей?

Бектай үндемейді. Тіс жармастан отарды айдап келеді, қойларды жон арқадан таякпен құлаштап ұрып келеді. «Буаз малды сонша тоқлақтағаны несі!» деп Танабай шыдай алмай тұр.

— Ау, қайдан жүрсің? Қайда барасың? Амансың ба?!

— Қайдан келе жатқанымды сұрама. Қайда келе жатқанымды өзің көріп тұрсың. — Бектай белін жіппен қысып буып алыпты, қолғабын плащының омырауына сұғып қойыпты. Танабайға жақындап келді. Біреуді ұратын адамша таяғын арт жағына ұстап алып, бірнеше адым таяп келіп тоқтады, сәлемдескен де жоқ. Ызалана бір түкіріп, қарға түскен түкірігін нығарлай таптап тастады. Басын шұғыл көтеріп алды. Қарайып кетіпті. Әдемі жүзіне желімдеп жапсырып қойғандай сакал-мүрт өскен. Сілеусін көздері

қабағының астынан ызғар шаша, ызалана қарайды. Тағы бір түкіріп тастады да, таяқты қолы қарыса қысып тұрып, қойға қарай сілтеп кеп қалды.

— Ал, санап алсаң да, санамасаң да өз еркің. Үш жүз сексен бес бас.

— Жол болсын?

— Кетемін.

— Кетемінің қалай? Қайда?

— Бас ауған жаққа.

— Ал, маған неғыл дейсің сонда?

— Неғыл деуші ем. Сен мені қамқорлыққа алғансың.

— Сонда кәйт дейсің? Тоқта, тоқта, сен не деп тұрсың? Қайда кетпекшісің? — Бектайдың пиғылын Танабай енді ғана түсінді. Басына лық етіп қан теуіп, тынысы тарылды.

— Қалайша? — делі ол абыржып.

— Солайша. Жетеді, кеңірдектеп болдым әбден. Зықым шықты мұндай өмірден.

— Ау, сен, шырағым, не айтып тұрғаныңды түсінесің бе өзің? Ау, бүгін-ертең мына қойларың қоздайын деп тұр ғой! Сөйтуге де бола ма екен?

— Болады. Рас, бізге осылай қарауға болады екен. Бізге де осылай істеуге болады. Қош! — Бектай таяқты басынан асыра айналдырып-айналдырып, бар күшімен аулаққа лақтырып кеп жіберді де кете барды.

Танабай тілі байланып қалшиды да қалды. Аузына сөз түспеді. Бектай артына бұрылып та қарамады.

— Оу, ойлан, Бектай! — Танабай соңынан жүгірді. — Балалық істеме. Ойлашы өзің, дұрыс па осың! Оу, естимісің?

— Мазалама! — Бектай кілт бұрылды. — Ойлансаң, сен ойлан. Мен жұрт қатарлы өмір сүргім келеді. Басқалардан сорлы емеспін. Мен де қалада жұмыс істеп, айлық ала аламын. Мен неге мына қой соңында сорлап өтуге тиіспін? Жемшөпсіз, қорасыз, баспанасыз. Мазалама! Бар, жанталасып, садыраға батып кет. Қарашы өзің, кімге ұқсайсың, өзіңнің де адам кейпің қалмаған. Асықпа, арам қатасың осы жерде. Ол аз саған. Тағы да жұртқа үндеу тастайсың. Басқаларды да өз қатарыңа тартқың келеді. Атанның басы! Жетер енді! — Мұрты бұзылмаған аппақ қарды аришындай басып жүре берді, ізі лезде қарайып суға толып қалып жатты...

— Бектай, тыңдашы мені! — Танабай оны тағы да қуып жетті. — Мен саған бәрін түсіндіріп берейін.

— Бар, басқа біреуге түсіндір. Ақымақ адамды ізде!

— Тоқта, Бектай. Сөйлеселік.

Бектай тыңдағысы келмей жүре берді.

— Сотқа кетесің, бала!
— Бүйтіп жүргенше, сотқа кеткеннің өзі жақсы! — деп
арс етті Бектай, қайтып артына бұрылмады.
— Қашқынсың сен! Дезертир!
Бектай кете барды.
— Сен сияқтыларды майданда атып тастайды!
Бектай кете барды.
— Токта деймін! — Танабай оны қуып жетіп, жеңінен
тартып қалды.

Бектай жеңін жұлқып қалып, жүре берді.
— Жок, жібермеймін, кетуге правоң жок! — Танабай оның
иығынан жұлқып ұстай бергені сол еді, ақ шоқылар ас-
панға секең ете қалды да, көзінің алды қарауытып жүре
берді. Иектің астынан сарт етіп тиген жұдырықтан жерге
қалай ұшып түскенін өзі де білмей қалды.

Дыңылдаған басын көтеріп алып қараса, Бектай бөктер-
ден асып көрінбей кеткен екен.

Оның соңынан қарайып жалғыз із ғана тізіліп жатты.
— Құрыды-ау, байғұс бала, құрыды-ау, — деп Танабай
екі қолымен жер тіреп, орнынан ыңыраңа көтерілді.
Алақанына қар аралас батпақ жүкқан.

Тұрып, демін алды. Бектайдың отарын жинап алып, ілбіп
басып қораға қарай айдай берді.

17

Екі салт атты айылдан шығып, тауға қарай бет алды.
Біреуі сары ат, біреуі торы ат мінген. Аттарының құйрық-
тарын түйіп тастағандарына қарағанда жол ұзақ көрінеді.
Тұяқ тиген жердің балшығы шашырап, қар аралас батпақ
қорқылдап қалып жатыр.

Тізгіні қысқа Гүлсары арындай басып келеді. Иесі үйінде
ауырып жатқанда жорға байлауда тұрып шиыршық атып
қалса керек. Бірақ қазір оның үстінде өзінің иесі емес, бас-
қа біреу келе жатыр. Кигені былғары пальто, оның сырты-
нан брезент плащ. Плащтың түймелері салынбаған. Киімі
бояу мен резинка сасиды. Қатарында Шора басқа ат мініп
келе жатыр. Ауданнан келген кісіні сыйлап, жорғаны
мінгізгені ғой. Гүлсары үшін кім мінсе ол мінсін — бәрібір.
Оны үйірінен, тұңғыш иесінен зорлап айырғалы бері көп
адам мінді. Кімнің тақымы тимеді: жақсы да, жаман да мінді.
Ерде түзу отыратыны да, отыра алмайтыны да мінді.
Әулекілердің де қолына түсті. Атқа мінсе ақиланып кетеді-

ақ ақымактар! Ондай әумесерлер күйіндатып шауып келе жатып, ауыздықты шорт тартып қалып, аттың езуін жыртып жібере жаздап, аспанға қарғытады, тағы да күйғыта шаба жөнеліп, қайтадан қалт тоқтатады. Жорға мінгенімді жұрт көрсін деп істемеген сорақылығы қалмайды. Гүлсары бәріне де көндіккен. Тек әйтеуір атқорада қаңтарулы тұрмаса болды оған. Шабысқа деген құмарлығы әлі басылмаған: шаба берсе, сау жорғаға салып шаба берсе, шаба берсе болғаны. Үстінде кім келе жатады, оған бәрібір. Ал үстіндегі адамға қандай атқа мінгені бәрібір емес, бірақ. Сары жорғаны мінгізген екен, демек бұл сыйлы әрі десе қорқынышты адам болғаны. Гүлсары өзі де алапат, сұлу-ау, сорлы. Мініске де жайлы, бір жасап қалғандайсың.

Бұл жолы Гүлсарының үстінде колхозға уәкіл боп жіберілген аудандық прокурор келе жатты. Оның жанына колхоздың парторгі ілесті. Бұ да болса сыйлағаны. Парторг үндемейді, қорықса керек: қой қоздату науқаны нашар өтіп жатыр. Өте нашар. Үндемесе үндемесін. Қорықса қорқа берсін. Жалпандап қысыр әңгімемен қыстырыла бермей, үлкен дәрежелі қызметкердің алдында именіп тұрғаны керек. Онсыз тәртіп бола ма. Кейбіреулер өзіне бағынышты адамдармен тең кісіше сөйлесіп жүреді де, кейіннен сол қол астындағылардан таяқ жегенде жүндей түтіледі. Мансап деген үлкен де жауапты дәреже, көрінген адам көтере бермейді.

Сегізбаев өзінше осылай ойлап, жорғаның жүрісіне сай теңселіп келе жатты. Шопандардың жұмысын тексеруге шыққан уәкіл ондағы істің мәзі емес екенін біледі, бірақ көңіл күйі қазір жаман емес. Қыс пен көктем қақтығысып қалды да, бірін-бірі жеңе алмай тұр. Бұл қақтығыстан мал сорлап, төл қырылып, көтерем саулықтар арам қатып жатыр, оған ара тұрар амал жоқ. Жылда осы ғой. Мұны бәрі де біледі. Бірақ, оны уәкіл етіп жіберген соң іс тындырып, әйтеуір біреуді жауапқа тартуы керек қой. Жан дүниесінің қылуат бір түкпірлерінде ауданда мал неғұрлым көп қырылса, соғұрлым маған тиімді-ау, деген бір арам ой жыбырлап жатты. Сайып келгенде мал шаруашылығының жағдайына жауап беретін ол емес. Ол бар болғаны аудандық прокурор және аудандық партия комитетінің бюро мүшесі. Жауап беретін — бірінші секретарь. Өзі бұл ауданға жаңадан келген, тартсын сол тауқыметін. Ал Сегізбаев болса тамашасына қарап отырады. Жоғарыдағылар да көрсін, секретарьды қалыстан жіберіп қателеспеді ме екен

өздері. Секретарь сайларда жоғарыдағылардың оны көзге ілмей кеткеніне Сегізбаевтың іші қатты ашыды. Прокурор боп отырғанына көп жыл болды, қандай қабілеті барын танытқан-ақ сияқты. Ештеңе етпес, дос-жарандары бар, шүкір, онтайы келгенде қолдап жіберер. Партия қызметіне ауысатын мезгіл жетті-ақ, әйтпесе прокурорлық тұғырда көп отырыңқырап қалды... Ал мына сары жорға жарайды-ақ. Батпақты да, лайсанды да сөз демей, кең дүниені кемедей қажарып келеді. Ана парторгтың астындағы ат ақ сорпа боп қалды, жорганың құлағының түбі енді-енді ғана жіпсіін деді...

Шора да ой үстінде. Рені өте сынық-ақ. Әжім айғыздаған беті сарғайып, көзі ішіне кіріп шүңірейіп кеткен. Жүрек ауруынан азап шеккелі қашан. Жыл өткен сайын бірте-бірте нашарлап барады. Уайым да бір жағынан жегідей жейді. Танабайдың айтқаны дұрыс боп шықты. Бастық бір айқай-шудың аламы екен, бірақ онысымен іс бітпейді. Көбінесе ауданда жүреді, өйтеуір сондағы жұмысы таусылмайды-ақ. Оның мәселесін партия жиналысында қарау керек еді, бірақ аудандағылар аялдай тұр дейді. Несіне аялдайды? Алданов өзі сұранып кетпекші деген өсек шығып жүр, бәлкім сондықтан аялдайтын шығар? Кетсе кетсе екен. Шораның да кететін уақыты жетті. Енді одан не пайда? Аурудан бір айықпайды. Каникулге келгенде Самансүр да айтты: босан жұмыстан деп. Босануын босанарсың-ау, ардан қайтіп аттарсың? Самансүр ақымақ жігіт емес, барлық мәселені қазір өкесінен артық біледі. Шаруашылықты қалай жүргізу жөнінде ұдайы айтып отырады. Қазір оларды ғылыми тұрғыдан оқытып, жақсы білім беріп жатса керек. Кім біледі, келе-келе шаруашылық сол ғылым жүзінде жүргізіліп, түзелер де. Бірақ, оны Шора көрме, көрмей ме, екіталай. Осы бір қапалы халдің шырғалаңынан шыға алмас-ау. Жұмыстан кеткенімен, жұрттың көкейінен қалай қашып құтыларсың, ар алдынан қалай тайқып шығарсың. Ел-жұрт не дейді? Жұртты емексітіп уәдені беріп-беріп, ақырында колхозды қарызға белшесінен батырып, өзі демалысқа қашып кетуін қарашы демей ме? Жоқ, оған демалыс жоқ, ақырына дейін шыдап бағады да не де болса. Не болты, заман осылайша кете бермес, келер колхозға да көмек. Тек тезірек келсе екен. Тек мына прокурор сияқтылар емес, нағыз көмекшілер келсе екен. Шаруашылықты күйзелткендерің үшін соттаймыз дейді! Ал, сотта! Бопсалаумен жұмысты жөндей алмассың. Түнеруін қарашы, тура бір ана таудың ішінде кілең қыл-

мыстылар тұратындай, колхоз үшін жалғыз өзінің жаны ауыратындай... Өтірік өзеурегені болмаса, нағыз «өлмесен оба қап, жатқаныңнан тұрма» дейтіннің өзі ғой. Бірақ сен сондайсың деп қайтіп айтарсың.

Асқар таулар мұнар-мұнар. Төбесіне күн түспей, өкпелеген алыптардай аспаннан түксие қарап тұр. Әрі-сәрі көктем. Ызғар, айнала іш-құса буалдыр.

Ашық-тесік қорала Танабайдың соруы қайнап жатты. Бір жағынан ызғырық, бір жағынан күлімсі сасық иіс. Бірден бірнеше қой толдеп қоя берген кезде, қозыларды қайда қоярға жер таппай тарығасың. Шашынды жұлып жыласаң да жылы жер таба алмайсың. Азан-қазан, у-шу маңыраған, бірін-бірі кимелеген қойлар. Аштықтан ауыздарын арандай ашады, шыбындай қырылады. Жығылғанның үстіне жұдырық деп, белінен мертігіп әйелінің жатысы анау. Тұрмақшы болып талпынып еді, бірақ белін жаза алмады. Енді не болсаң, о бол, деді ызаланған Танабай, бұдан артыққа шыдай алатын халім жоқ.

Ойынан жатса-тұрса Бектай шықпайды, оған деген амалсыз ашу-ыза Танабайды буындырып барады. Кетіп қалды деп қиналмайды, кетпесе кетпентау асып кетсін, бөтен ұяға жұмыртқалап кеткен көкек құсап отарын маған тастап кетті деп қынжылмайды — алда-жалда колхоз біреуді жіберер де отарды бөліп алар, оны қойшы. Танабай Бектайға бетінен оты шығатындай етіп ұялта жауап бере алмағандығына ызаланды. Өз жанынан түңілетіндей етіп, сөзін өткізе алмады да. Сарыауыз балапан! Бокмұрын! Ал, Танабай, бүкіл өмірін колхоз ісіне арнаған қарт коммунист, әлгі бокмұрыңға жөндеп жауап беруге аузына сөз түспей қалды. Шопанның таяғын лактырып тастады да, кете барды, бокмұрын. Осылай болады деп үш ұйықтаса Танабайдың түсіне кірген бе? Өзінің қасиетті ісін біреу мазақ қылар деп ойына келіп пе еді, сірә оның?

«Жетті!» — деп тыяды ол өзін әлгі ойдан, артынша қайтадан түпсіз тұңғиыққа кетеді.

Міне, тағы бір саулық қоздады, егіз тапты, қозылары әп-әдемі. Бірақ қайда қояды оларды? Енесінің емшегі шандыр боп қалыпты, қайдан сүт болсын! Ендеше бұл егіз қозы да өледі! Ой, сұмдық-ай, сұмдық-ай! Өне, жатыр өне жаңадан серейіп қатып қалғандары. Танабай өлімтіктерді жинап алып, шығарып тастайын деп бара жатыр еді, ендігілі

қызы жүгіріп кірді.

— Әке, бізге қарай бастықтар келе жатыр.

— Келе берсін, — деп күңк етті Танабай. — Бар, шешеңе қара.

Қорадан шыққанда Танабай қос салт аттыны көрді. «Оһо, Гүлсары ғой!» — деп қуанып қалды. Кеудедегі ескі көңіл оты жалт етті. — Сені көрмегелі қай заман! Қарай гөр өзін, жүрісінен әлі танбаған!» Біреуі Шора екен. Ал жорға мініп келе жатқан былғары пальтолысын таныған жоқ. Ауданнан келген біреу шығар.

«Көне, көне, келіндер. Сендер де келеді екенсіңдер-ау», — деп ызалана табалап тұр. Мұндай жерде мұң-мұқтажынды айтып, көздің жасын көл қылып төге беру керек қой. Жоқ, бұл өйтпейді, қыңқылдап жалынышты болмайды. Мына келе жатқандар қызарсын қызарса, солар қысылсын. Жөн бе осылары! Тағдырдың талапайына тастады да, енді шіреніп келе-е-е жатыр...

Танабай олар қашан жақындар екен деп күтіп тұрған жоқ, қораның артына барып, өлі қозыларды үйіндінің үстіне тастады да, асықпастан қайта келді.

Қонақтар қораның жанына келіп тоқтаған екен. Аттарының өкпелері қабынып тұр. Шораның түрі аянышты, кінәлі адам сияқты. Досының алдында айыпты екенін сезсе керек. Ал, жорганың үстіндегісі ашулы, қаһарлы, аман-дасқан да жоқ. Бірден қатты кетті.

— Масқара! Қайда барма — осындай! Қарашы, мынау не сұмдық! — деп ақырды ол Шораға қарап. Сонан соң Танабайға бұрылды: — Мұның қалай, жолдас, — деді ол Танабай өлген қозыларды апарып тастаған жақты иегімен нұсқап, — өзің коммунист шопансың, қозыларың болса өліп жатыр?

— Қозылар, сірә, менің коммунист екенімді білмейтін болуы керек, — деп шағып алды Танабай. Кенет көңілінің бір арқауы шорт үзіліп кеткендей, жан-дүниесі жадау тартып, тұла бойын керенау енжарлық жайлап, қапа боп қалды.

— Қалайша? — деп Сегізбаев шикандай қып-қызыл боп кетті. Үндей алмай қалды. Ақырында әйтеуір: — Социалистік міндеттеме қабылдап па едің? — деп қойып қалды.

— Қабылдадым.

— Онда не айтылған?

— Есімде жоқ.

— Әне, қозылардың өліп жатқаны сондықтан! — Сегізбаев қамшының сабымен қайтадан өлімтік үйіндісін нұсқап қойды. Мына көргенсіз қойшыны тәубесіне келтіруге

мүмкіндік туғанына масаттана үзенгіге аяғын шіреп, ердің үстінен көтеріліп кетті. Бірақ әуелі Шораға шүйлікті: — Не бітіріп жүрсіңдер? Адамдарың тіпті өз міндеттемелерін де білмейді. Жоспарды орындамай, малды қырады! Не бітіріп жүрсіңдер мұнда? Өз коммунистерінді қалай тәрбиелегенсіңдер? Мынау қандай коммунист? Мен сізден сұрап тұрмын!

Шора төмен карап, үндемейді. Тізгіннің қайысын уқалай береді.

— Қандай болсам, сондаймын, — деп Шора үшін саспастан Танабай жауап берді.

— Міне-міне, сондайсың. Ей, сен зиянкессің! Колхоздың малын құртып жатырсың. Сен халық жауысың. Сенің орның партияда емес, түрмеде! Социалистік жарысты келеке еткің келеді.

— Иә, менің орным түрмеде, түрмеде, — деп қостады Танабай аспай-саспай. Тұла бойын бұған ашу-ызадан, ақырғы шыдамын тауысқан ақырет қорлықтан тырсылдап, тарс жарыла жаздап, еріндері шошаңдай бастады.

— Кәне? — деп ернінің шошаңдағанын басқысы кеп тырысып, Танабай әлгі Сегізбаевқа бағжия карап қалды. — Тағы не айтпақсың?

— Олай сөйлеп не керек, Танабай? — деп сөзге Шора кірісті. — Не керек? Онан да мән-жайды жөндеп түсіндір.

— Ә, солай ма! Саған да түсіндіру керек қой сонда? Сен неге келдің мұнда? Мен сенен сұрап тұрмын. Маған қозыларың қырылып жатыр деп айту үшін келдің бе? Өзім де білемін қырылып жатқанын! Менің белшемнен бокқа батып қалғанымды айту үшін келдің бе? Оны өзім де білемін! Менің өмір бойы ақымақ болып, колхоз үшін жанталасқанымды айту үшін келдің бе? Оны өзім де білемін!..

— Танабай! Танабай! Есінді жи, Танабай! — деп құп-қу боп кеткен Шора аттан қарғып түсті.

— Кет! — деп оны Танабай итеріп жіберді. — Адыра қалсын менің қабылдаған міндеттемем де, менің бүкіл итшілеген өмірім де — бәрі де адыра қалсын. Кет әрі! Менің орным түрмеде! Сен мына былғары пальто киген жаңа манапты неге ертіп келесің мұнда? Мені қорлату үшін бе? Мені түрмеге отырғызсын дейсің бе? Ал кәне, иттің баласы, жапқыз түрмеге? — Танабай қолына ілінетін бірдеңе іздеп жан-жағына жанталаса қарады, дуалға сүйеулі тұрған айырды ала салып, Сегізбаевқа тұра ұмтылды. — Жоғал бұл жерден, иттің баласы! Жоғал! — деп Танабай жын-данған кісідей айырды ары-бері құлаштап сермей бастады.

Зөре-күты қашқан Сегізбаев жорғаның басын ары-бері жандалбасамен жүлқылай берді. Айыр болса ақиланып көзі шарасынан шыққан аттың басына сарт-сарт тиеді, серпіліп кетіп қайта төпелейді. Гүлсарының басы неге қалшылдап бара жатқанын, аузын арандай ашқызып, езуін ауыздың неге жыртқанын, аттың көзі шарасынан шығардай неге алайғанын ақ жын буып алған Танабай сонда түсінген жоқ.

— Кет Гүлсары былай! Мына былғары киген манапқа қолым бір ілінсін, кет былай! — деп Танабай өкіре айқайлап, жазықсыз аттың басын айырмен сарт-сарт сабалай берді.

Ұшып жүгіріп жеткен сақманшы келіншек айырды жұлып алмақ боп, Танабайдың қолына құлай кетіп еді. Танабай оны лақтырып жіберді.

Соның арасынша атына қарғып мінген Шора:

— Кейін! Қашайық! Өлтіреді! — деп Танабай мен Сегізбаевтың арасына килікті.

Танабай айырмен тағы ұмтыла берген кезде, ана екеуі аттарын тебініп шыға жөнелді. Маңтөбет қана аттардың құйрығын тістелеп үзенгіге жармасты, біраз жерге дейін қуып барды. Танабай олардың соңынан тұра ұмтылып, сүрініп-қабынып жерден балшық уыстап алып, аттыларға лақтырып жағы сембей:

— Менің орным түрмеде! Түрмеде! Түрмеде! Аулак! Жоғал! Менің орным түрмеде! Түрмеде! — деп айқайлай берді.

Ақыры екі иығынан дем алып, әлі де: «Менің орным түрмеде! Түрмеде!» — деп мінгірлеп қайтып келе жатты. Бір үлкен іс тындырып тастағандай жанында маңтөбеті дүрдиіп келеді. Қожайын мақтар ма екен деп дәмеленіп еді, ол мұны елеген де жоқ. Өңі өліктей құп-қу боп, зәресі кеткен Жайдар таякка сүйеніп, сүйретіліп алдынан шықты.

— Оның нең, ойбай-ау? Оның нең?

— Бекер.

— Не бекер? Әрине, бекер болды!

— Жорғаны бекер ұрдым да.

— Өй, сенің есің дұрыс па? Не істегеніңді білесің бе өзін?

— Білемін. Мен зиянкеспін. Мен халық жауымын, — деді Танабай еңтігіп тұрып. Кенет екі қолымен бетін тарс басып тұрып тына қалды да, бүгіле беріп бар даусымен аңырап қоя бергені.

— Қой, жылама, жылама, — деді әйелі оны арқасынан сипалап, қосыла жылап. Бірақ Танабай жан-жағына тенселіп тұрып бір аңырады дейсің, боздап бір жылады дейсің. Өмірінің ішінде Жайдар Танабайдың жылағанын тұңғыш рет көруі еді.

Осы бір төтенше оқиғадан кейін үш күннен соң аудандық партия комитетінің бюросы болды.

Танабай Бақасов қабылдау бөлмесінде кабинетке шақыруды күтіп отыр. Кабинеттегілер оның тағдырын шешіп жатты. Бұл күндердің ішінде Танабай өзінің ісін кінәлі екенін немесе кінәлі емес екенін біле алмай он ойланып, жүз толғанды. Өкіметтің өкіліне қол көтеріп, өзінің өте ауыр қылмыс істегенін түсінеді-ақ. Бірақ бар әңгіме тек осы қылмыста ғана болса бірсәрі ғой. Өзінің оспадарсыздығы үшін қандай жаза болса да мойнымен көтеруге әзір. «Ау, бірақ ол ашу дұшпанның арынына беріліп, көкейінде жүрген көп қасіретті ақтарып салды-ау: колхоз үшін қабырғасы қайысқан, жаны ауырған, соның бәрі бітеу жарадай сыздап кеп, ақыры жарылып кетіп еді ғой ол. Бұған енді кім сенер? Мұны енді кім түсінер?» Бәлкім, түсінер де, деген үміт оты жылт етті кеудесінде. — Бәрін айтам: Биылғы қысты, қора-қопсы жағдайын, киіз үйдің сиқын, жемшөптің жоқтығын, ұйқысыз өткен түндерді, Бектайдың қылығын — бәрін-бәрін жайып саламын. Арғысын өздері білсін. Өстіп те шаруашылық басқаруға бола ма? Танабай тіпті өткен іске өкінгенді де қойды. «Мейлі, мені жазаласа жазалай берсін, — деді өзіне-өзі. — Оның есесіне өзгелердің жағдайы жақсарар. Бұл оқиғадан кейін мүмкін шопандардың тіршілігіне көңіл бөліп, тұрмыс, хал-ахуалға көз салар да. Бірақ арада бір минут өтпей жатып, сонау сойқан есіне түсіп, қайтадан қаһарына мініп қатуланып, тас түйілген жұдырықтарын қос тізесімен қысып, өзіне-өзі: «Жоқ, менің түк кінәм жоқ!» — деп қасарысты да қалды. Артынша тағы да шүбә шырмауына түседі.

Қабылдау бөлмесінде, неге екені белгісіз, Ыбрайым да отыр екен. «Бұған не керек? Жемтікке ұшып келген құзғын құсап неғып жүр» — деп ызаланды Танабай одан теріс айнала беріп. Ыбрайым Танабай шопанның еңсесі түсіп отырғанына қайта-қайта қарап қойып, күрсінеді, үн жоқ.

«Мыналар неғып созып кетті? — деп Танабай орындықта қозғалақтай берді. — Ақыр соғатын болған соң соқпай ма тездеп». Кабинетке бәрі түгел жиналған сияқты. Осыдан бірнеше минут бұрын жұрттың соңы болып кабинетке Шора кірді. Танабай басын көтерген жоқ, Шораны етігінің қонышына жабысып қалған Гүлсарының сарғыш қылынан таныды. «Сірә, асығып қатты жүріп келген-ау, Гүлсарының терге малынганына қарағанда» — деп ойлады Тана-

бай, бірақ басын көтермеді. Сарғыш қыл жабысқан, қонышы бар, аттың тері сіңген етік Танабайдың жанында біраз кібіртіктеп тұрды да, есіктің ар жағына еніп, көрінбей кетті.

Шыдам тауысқан көп уақыт өтті. Ақыры кабинеттен хатшы әйел басын шығарып.

— Бақасов жолдас, кіріңіз, — деді.

Танабай селк ете қалды, жүрегі тарсылдап орнынан тұрды. Жүрегінің дүрсілі құлағын тұндырған күйі есеңгіреп кабинетке кірді. Көзінің алды бұлдыр. Отырған адамдар тұман арасында қалған сияқты.

— Отырыңыз. — Аупарткомның бірінші секретары Қашкатаев ұзын столдың ең аяқ жағынан орын көрсетті.

Танабай зіл тартқан қолдарын тізесіне қойып, отыра кетті. Көзінің мұнары тарқамады. Столды жағалап шолып шықты. Бірінші секретарьдың оң жағында төкаппар пішінді Сегізбаев отыр екен. Соны көріп, бүкіл ашу-ызасы бойын кернеп қайта қозып, көзінің алдын бүркеп тұрған мұнар бірден тарқады. Стол басында отырған бөрінің пішіні апайқын боп көрінді. Отырғандардың ішіндегі ең беті қарауытып, талақ тартып кеткен Сегізбаев екен де, беті ең күп-ку боп қан-сөлсіз бозарып кеткен Шора екен. Столдың босаға жағын ала Танабайға жақын отырған сол Шора еді. Арық қолдары столдың жасыл мауытысының үстінде күзгі жапырақтай қалтырайды. Шораға қарама-қарсы отырған колхоз бастық Алданов жан-жағына сүзе қарап, мұрнын қайта-қайта дырылдата тартып қояды. Ол Танабайды жақтамайтынын жасырмай көрсетіп отыр. Басқалары әліптің артын бағайық дегендей. Бір кезде барып бірінші секретарь қағаздан басын көтерді.

— Коммунист Бақасовтың жеке ісін қарауға кірісеміз, — деді ол әр сөзін нығарлап.

— Коммунист дейміз-ау, әйтеуір, — деп әлдекім мыскылдап мырс етті.

«Білек сыбанып отыр! — деді ішінен Танабай. — Бұлардан аяушылық күтпей-ақ қой. Ау, неге мен аяушылық күтуім керек? Не, мен сондай-ақ қылмыстымын ба?»

Өзінің мәселесін шешерде бакталас екі топтың астыртын қақтығысатынын Танабай, әрине, білген жоқ. Осы бір оқыс оқиғаны әлгі екі жақ әрқайсысы өзінше пайдаланып қалмақ. Сегізбаев және оның жақтастары жаңа секретарьдың шама-шарқын байқап көрмек, ә дегенде тым құрыса өз сөздерін өткізуге болмас па екен, соны сынамақ. Ал, Қашкатаев болса Сегізбаевтың бірінші секретарьлықтан дәмесі барын сезеді. Сезеді де, өрі өз беделін түсіріп алмауға,

әрі десе Сегізбаевтармен араны шиеленістірмеуге тырысады.

Аупарткомның секретары Сегізбаевтың баяндау хатын оқып берді. Баяндау хатта («Ақтас») колхозының шопаны Танабай Бақасовтың әрі сөзбен, әрі қимылмен істеген қылмыстарының бәрі егжей-тегжейлі жазылыпты. Баяндауда жазылғанның артық-кемі жоқ-ау, бәрі рас, бірақ көпірдің сұсы, сөз саптасы жаман екен. Соны сезіп Танабай мүлде түңіліп қалды. Мына бір құбыжықтай қаһарлы қағазға қарсы қылар кайраты жоғын сезіп, Танабай табанда қара терге түсті. Бұл қағаз Сегізбаевтың өзінен әлдеқайда қорқынштырақ еді. Қағазға қарай айыр алып, тұра ұмтылмайсың ғой. Танабай өзін-өзі ақтау үшін айтпақ болып жұптап қойған сөздерінің бәрі бір сәттің ішінде қожырап, бытыраған сынаптай жан-жаққа шашырап, мәні кетіп, кәдімгі малшының анау жоқ, мынау жоқ деген езбе шағымы болды да шықты. Ау, осы менің есім дұрыс па? — деп те қалды Танабай. Ана қаһарлы қағаздың қасында мұның ақталмақ ойы не тұрады? Кіммен тіреспек боп жүр, құдай-ау?

— Бақасов жолдас, бюро мүшесі Сегізбаев жолдастың хатында жазылған фактілерің растығын мойындайсыз ба? — деп сұрады Қашқатаев баяндауды оқып болған соң.

— Иә, — деді Танабай түнеріп.

Бәрі үндей қалды. Бәрі де ана қағаздан қорқып отырған сияқты. Алданов: «Міне, көрдіңдер ме, қалай екенін?» — дегендей отырғандарға жағалай қоқиланып қарап қойды.

— Жолдас бюро мүшелері, егер қарсы болмасаңыздар, мен біраз түсінік бере кетейін, — деп Сегізбаев серпіле сөйледі. — Кейбір жолдастардың коммунист Бақасовтың әрекетін тек бұзақылық қылық деп бағаламақ ойы бар-ау деймін. Мен бұл жолдастарды сақтандырғым келеді. Егер де істің мәні тек бұзақылықта ғана болса, оны мен бюроға мәселе етіп қоймас та едім: бізде бұзақылармен күрестің басқа да түрлері бар. Әңгіме тек Бақасовтың мені қорлауында ғана емес. Мені қорғайтын аудандық партия комитетінің бюросы бар, айта берсеңіздер, мені бүкіл партия қорғайды, ал мен болсам әлдекімнің партия беделін қорлауына жол бере алмаймын. Ең бастысы, осының бәрі біздің коммунистер мен партияда жоқтар арасындағы саяси-тәрбие жұмысының бетімен кеткендігін, аупарткомның идеология жұмысындағы елеулі кемшіліктерін көрсетіп отыр. Біз бәріміз әлі Бақасов сияқты қатардағы коммунистердің келеңсіз пиғылдары үшін жауап беруіміз керек. Біз әлі мұндай пиғылдағы адам біреу ме, жоқ әлде сыбайластары

бар ма — соны анықтауымыз керек. «Былғары пальто киген жаңа манап» — деген сөзінің өзін көрмейсіз бе! Жарайды, пальтоны қояйық. Ал, Бақасовтың айтуынша, мына мен, совет адамы, партияның өкілі, жаңа манап, халықты қанаушы бай болыппын ғой! Солай ғой! Мұның не екенін, бұл сөздің ар жағында не жатқанын сіздер түсінесіздер ме? Түсінік беріп жату артық қой деймін... Енді мәселенің екінші жағына келейік. «Ақтастағы» мал жағдайының өте төзгісіз екенін көріп, қатты ашу үстінде мен Бақасовтың «социалистік міндеттемемді ұмытып қалдым» деген мазағына жауап ретінде оны зиянкес, халық жауы, сенің орның партияда емес, түрмеде деппін. Оны жәбірлегенім рас, мойныма аламын, сол үшін одан кешірім сұрауға да лайық едім. Ал енді өз айтқанымның шындығына көзім жетіп отыр. Айтқан сөзімді қайтып алмақ былай тұрсын, қайта Бақасов қауіпті, жат пиғылды, жау элементі деп қайталап айтамын...

Е, бұл Танабайдың басынан не өтпеген, бастан-аяқ соғыста от кешіп жүрді, бірақ адам баласының жүрегі дәл қазір өзінің жүрегі құсап шырқырап, жан даусы шығар деп еш уақытта ойламап еді. Қазір құлағын тұндырған сол айқай жүрек біресе үзіліп төмен түсіп, біресе өрмелеп тырмысып жоғары көтеріліп, тағы құлап, тағы тырмысып жанталасты-ау, бірақ оқ шіркін оған дәл тиіп, шүрк-шүрк тесіп өтіп жатыр. «Е, құдай, бүкіл өмір бойы ғұмырымның мақсаты, мәні болған, бүкіл іс-әрекетімнің мәні болған тірегім, арқа сүйер арманым қайда кетті? Жүріп-жүріп, ақыры халық жауы атандым ба! Мен байғұс шырқырап, қайдағы бір қора-қолсыға бола, тышқак қозыларға бола, бейбак Бектайға бола шыр-шыр еттім-ау. Ау, кімге керек сонын бөрі!.. — деген ой басын кернеп барады.

— Өзімнің баяндау хатымның қорытындысын тағы да естеріңізге сала кетейін, — деп Сегізбаев әр сөзін шеге қаққанындай мығымдай берді. — Бақасов біздің өкіметімізді жек көреді, колхозды жек көреді, социалистік жарысты жек көреді. Осының күллісін ол колхоз парторгі Саяковтың көзінше ашықтан-ашық айтты. Мұның әрекетінде, сондай-ақ жеке басының қылмысы да бар — өз қызметін атқарып жүрген өкімет өкілінің өміріне қастандық жасады. Мені дұрыс түсінулеріңізді сұраймын, Бақасовты сот жауабына тартуға санкция берулеріңізді сұраймын. осы бюродан шығысымен қамауға алынатын болсын. Оның қылмысы елу сегізінші статьяға сәйкес келеді. Ал, Бақасовты партия қатарында қалдыру туралы, менінше сөз болуы мүмкін емес!..

Серізбаев өзінің тым асырып жібергенін білді ғой, бірақ оның да бір реті бар: бюро Танабай Бақасовты сот жауапкершілігіне тартуды керек деп таппаған күннің өзінде, сөз жоқ партиядан шығарады. Түйе сұрасаң, бие береді. Бұл талапты Қашқатаев қолдамай тұра алмайды, сонда Серізбаевтың сөзі өтімді болып, жағдайы жақсара түседі.

— Бақасов жолдас, өз кінәңіз туралы не айтасыз? — деп Қашқатаев тынышсыздана бастады.

— Ештеңе. Бәрі айтылды, — деді Танабай. — Мен зиянкес, халық жауы екенмін ғой. Онда менің пікірімді тыңдап қайтесіздер? Не істеймін десеніздер де өздеріңіз біліңіздер...

— Сіз өзіңізді адал коммунистпін деп айта аласыз ба?

— Енді адалдығымды дәлелдей алмаймын.

— Сіз өз кінәңызды мойындайсыз ба?

— Жоқ.

— Немене, сіз өзіңізді жұрттың бәрінен ақылдымын деп санайсыз ба?

— Жоқ, керісінше, жұрттың бәрінен ақымақпын деп ойлаймын.

— Рұқсат етіңіз, мен айтайын. — Омырауында комсомол значогі бар жас жігіт орнынан тұрды. Ол осындағылардың бәрінен жас еді, бет-аузы шәушиген, әлі бала сияқты.

Танабай оны енді ғана аңғарды. «Сой, балақай, аяма, — деді ол өзіне-өзі. — Бір кезде мен де сен сияқты болғанмын, аямайтынмын...»

Сол замат аулақтағы бұлтты тіліп өткен найзағайдың жарқылына ұсап баяғыда айдалып бара жатқан Құлыбай таптап, езгілеп кеткен егістік жердің пұшпағы көз алдына ап-анық тұра қалды.

Тұла бойы дір-р етіп, шыбын жаны шырылдап, көкірегінен үнсіз айқай шығып кеткендей болды.

Сол елесті Қашқатаевтың даусы бөліп жіберді.

— Айтыңыз, Керімбеков...

— Мен Бақасов жолдастың тәртібін құптамаймын. Тиісті партиялық жаза алуы керек деп білемін. Бірақ мен Серізбаев жолдаспен де келісе алмаймын. — Керімбеков толқып, өз үніндегі дірілді баса сөйледі. — Ол ол ма, мен Серізбаев жолдастың өзін талқылау керек деп санаймын.

— Ал керек болса! — деп әлдекім киіп кетті. — Немене, сендердің комсомолдарыңда тәртіп сондай ма?

— Тәртіп барлық жерде бірдей, — деді Керімбеков бұрынғыдан бетер толқып, қызара түсіп. Сіреспе сезімді серпімек болып, сөз салмақтап, мүдіріп бір тұрды да, кенет жаны

кысылғандай сілейте, ызалана сөйлеп қоя берді: — Колхозшыны, шопанды, қарт коммунисті қорлауға кім сізге право берді? Ал, мені халық жауы деп көріңізші, көне... Сіз мұны колхоз малшаруашылығының жағдайын көріп, қатты күйінгенімен айтып едім дейсіз, ал сонда шопан сізден аз күйінді деп ойлайсыз ба? Сіз оның отарына барғанда: қалай тұрып жатырсыздар, хал-жағдайларыңыз қалай? — деп сұрадыңыз ба? Төл неге қырылып жатыр? — деп сұрадыңыз ба? Жоқ, хатыңызға карағанда, сіз тіке ақырып-бақырып, айқайдан бастағансыз. Колхоздарда мал төлдету науқаны өте қиын жағдайда өтіп жатқаны ешкімге күпия емес. Мен жер-жерде жиі боламын, іс жүзінде нақты көмек көрсетпей, талап қоя бергеніміз үшін, комсомолдардың алдында қызаруға тура келеді, ұят! Колхоздардағы қора-жайды көріңіздерші, сұмдық қой. Ал жем-шөп ше? Мен өзім шопанның баласымын. Мал бағу дегеннің не екенін, қозының неден қырылатынын білемін. Біздің институтте окитынымыз бір басқа да, іс жүзінде бәрі ескіше, мал шаруашылығы баяғы ескі тәсілмен жүргізіліп келеді. Осының бәріне жаның ауырады!..

— Керімбеков жолдас, — деп сөзді бөліп жіберді Сегізбаев. — Біздің көңілімізді елжіретпей-ақ қойыңыз, сезім деген сағыз сияқты созылмалы түсінік. Сезім емес, фактілер керек, факті.

— Кешіріңіз, бұл қылмыстыны жазалау соты емес, біздің партиялас жолдасымыздың ісін қарап жатқан бюро ғой, — деді сөзін жалғап Керімбеков. — Коммунистің тағдырын шешіп отырмыз. Көне, Бақасов жолдас неге әлгіндей әрекетке барды, бір сәт ойланып көрейікші. Оның әрекетін, әрине, айыптау керек, бірақ колхоздың маңдай алды малшыларының бірі Бақасов мұндай халге қалай жетті, — қалай душар болды?

— Отырыңыз, — деді Қашқатаев тыжырынып. — Сіз бізді негізгі мәселеден бұрып әкетіп бара жатырсыз, Керімбеков жолдас. Менімше, осы отырғандардың бәріне айдан да ақиқат қой деймін: коммунист Бақасов өте ауыр қылмыс істеген. Бұл не сұмдық? Мұндайды кім көрген? Біз ешкімге де уәкілдерімізге айыр ала ұмтылуға жол бермейміз, біз ешкімге де біздің қызметкерлеріміздің беделін түсіруге жол бермейміз. Сіз, Керімбеков жолдас, көңіл хошы, сезім туралы дәйексіз талас тудырғаннан гөрі комсомол жұмысын жолға қоюды ойлағаныңыз дұрыс болар еді. Сезім сезімдағы, істің аты іс. Бақасовтың басынғаны бәрімізді де сақтандыруға тиіс, енді оған партияда орын жоқ. Саяқов жол-

дас, сіз колхоз парторгі ретінде осы әңгіменің болғанын растайсыз ба? — деп сұралы Шорадан.

— Иә, растаймын, — деді өңі боп-боз Шора орнынан әрен тұрып. — Бірақ мен түсіндірейін деп едім...

— Нені түсіндіресіз?

— Біріншіден, мен Бақасовтың мәселесін өзіміздің бастаушы партия ұйымында қарауға рұқсат етулеріңізді өтінер едім.

— Оның керегі шамалы. Аупартком бюросының шешімімен кейін колхоз коммунистерін таныстыра жатарсыз. Тағы не айтасыз?

— Мен түсіндірейін деп едім...

— Нені, Саяқов жолдас? Бақасовтың антипартиялық беті ашылды ғой. Түсіндіретін түгі де жоқ. Бұған сіз де жауап бересіз. Коммунисті тәрбиелеу жұмысын бетімен жібергеніңіз үшін әлі сізге жаза қолданамыз. Сіз неге бұл мәселені бюроға қоймай-ақ қойыңыз деп Сегізбаев жолдасты үгіттейсіз? Қылмысты жасырып қалғыңыз келді ме? Безобразие! Отырыңыз!

Айтыс басталып кетті. МТС-тің директоры мен аудандық газеттің редакторы Керімбековты жақтап шықты. Бір мезгіл олар тіпті Танабайды қорғап қалатындай да болып көрінді. Бірақ әбден езіліп, есі шыққан Танабай олардың не айтып жатқанын тыңдаған да жоқ. Ол тек өзінен-өзі: «Ау, мен неменеге итшілеп жанталасқанмын? Ау, мұндағылардың ешқайсысының сонау отарда, мал жайылымында не болып жатқанымен ісі де жоқ сияқты ғой. Қандай есуас болғам десеңші! Колхозға бола колхоздың қойы мен қозысына бола не көрмедім мен байғұс. Енді соның бәрі есепке алынбай қалды. Енді мен қауіпті зиянкеспін. Сайтан алсын сендерді! Егер осыдан өркендерің өсіп кетер болса, не қылсаңдар о қылындар мені, енді өкінбеймін. Кәне, қуындар мені желкелеп. Енді менің ақырым біреу-ақ, соғындар, аямаңдар...» дей берді.

Колхоз бастық Алданов сөйлеп тұр екен. Бет-әлпетіне, қол сермесіне қарағанда ол әлдекімді, ондырмай сыбап тұрған сияқты, бірақ кімді даттап тұрғанын Танабай сезген жоқ. Тек құлағына: «Кісен, Гүлсары жорға» деген сөздер жеткенде ғана өзін жерлеп жатқанын аңғарды.

— ...Сонымен не болды дейсіздер ғой? — деп ақиланды Алданов. — Не болғаны сол, біз атты кісендеуге мәжбүр болғанымыз үшін менің басымды мыжғылаймын деп ашықтан-ашық қорқытты ғой. Қашқатаев жолдас, мені қорқытқанын естіген куәгерлер мына есіктң ар жағында отыр. Соларды шақыруға мүмкін бе екен?

— Жок, керегі жоқ, — деп Қашқатаев жиіркенген кісіше тыжырынып қалды. — Осы да жетеді. Отырыңыз.

Енді дауысқа салды.

— Бір ұсыныс түсті! Бақасов жолдас партия мүшелігінен шығарылсын деген. Осы ұсыныс үшін кім дауыс береді, қол көтеріңіздер.

— Бір минут, жолдас Қашқатаев. — Тағы да Керімбеков орнынан ұшып тұрды. — Жолдас бюро мүшелері, осы біз ауыр қате жіберіп отырған жоқпыз ба? Басқа да ұсыныс бар — Бақасовқа қатан сөгіс жарияланып, жеке іс кітапшасына жазылсын. Сонымен қоса коммунист Бақасовтың партиялық және кісілік қасиетін қорлағаны үшін, аупарткомның уәкілі ретінде жұмыста жат тәсіл қолданғаны үшін, бюро мүшесі Сегізбаевқа сөгіс жариялансын.

— Сандырақ! — деп ақырып жіберді Сегізбаев.

— Тынышталыңыздар, жолдастар, — деді Қашқатаев. — Сіздер өз үйлеріңізде отырған жоқсыздар, аупарткомның бюросында отырсыздар, тәртіп сақтауларыңызды сұраймын.

Ендігі тағдыр осы аупарткомның бірінші секретарының қолында қалды. Сонда секретарь тура Сегізбаев ойлаған жерден шыға келді.

— Бақасовтың ісін сотқа берудің қажеті жоқ деп есептеймін, — деді ол. — Бірақ оған партияда орын жоқ, бұл жөнінен Сегізбаев жолдас әбден дұрыс айтты. Дауысқа саламын. Бақасов партиядан шығарылсын дегендеріңіз қол көтеріңіздер.

Бюро мүшелері жетеу еді. Үшеуі «шығарылсынға» қол көтерді де, үшеуі оған қарсы болды. Енді Қашқатаевтың өзі қалып тұр. Ол біраз кідіріп тұрып-тұрып «шығарылсынға» қол көтерді. Танабай мұның бәрін көрген жоқ. Ол Қашқатаевтың хатшы әйелге қарап:

— Протоколға жазыңыз: аупартком бюросының шешімі бойынша жолдас Бақасов Танабай партия мүшелігінен шығарылды, — дегенде ғана Танабай өз тағдырының шешілгенін ұқты.

«Бітті деген осы!» — деді Танабай тұла бойы мұздап бара жатып.

— Мен Сегізбаевқа сөгіс жариялауын талап етемін, — деп қасарысты Керімбеков.

Бұл ұсынысты дауысқа қоймай-ақ, тойтара салуға болушы еді, бірақ Қашқатаев дауысқа салмақ болды. Мұнда да өзінің бір құпия есебі бар-тұғын.

— Керімбеков жолдастың ұсынысын кім жақтайды? Қол көтерулеріңізді сұраймын!

Тағы да үш те үш болды. Тағы да төртінші болып Қашқатаевтың өзі қол көтерді де, Сегізбаевты сөгістен аман алып қалды. «Тек мұны ол түсінер ме, бағалар ма екен еңбегімді? Кім білсін... залым, айлакер...»

Адамдар кетпек болғандай орындарынан қозғала бастады. Осымен іс біткен екен деп ойлап, Танабай жан бала-сына назар салмай есікке қарай беттей беріп еді.

— Бақасов, қайда барасыз? — деп тоқтатты оны Қашқатаев. — Партиялық билетіңізді қалдырыңыз.

— Қалдыру керек пе? — Танабай бір сұмдықтың болғанын сонда ғана барып түсінгендей халде еді.

— Иә. Столдың үстіне қойыңыз. Сіз енді партия мүшесі емессіз, сондықтан билетті алып жүруге правоңыз жоқ.

Танабай партбилетті алып шықпақ болып қойнына қол салды. Өлік шығарғандай тым-тырыс тыныштықта Танабай күнжыңдап қойнын көпке дейін тіткіледі. Ал партбилет болса Жайдардың қолымен тігілген былғары қалтаға салынып, купайкенің ар жағында, бешбеттің де ар жағында, қылуат жайда жатыр еді. Қалтаға бау тағып, Танабай бауды иығына асынып жүруші еді. Әйтеуір бір шамада, әлгі былғары қалтаны қойнынан алып шықты-ау. Кеудесінің қызуы жылытқан өзінің терісіңген партбилетті шығарып алып, жып-жылы күйінде Қашқатаевтың сүпсуық жылтыр столының үстіне қойды. Мұздай стол өз денесін қарып түскендей, тұла бойы түршігіп, дір-дір етті. Әлі де ешкімге қарамай, былғары қалтаны қойнына тықты да, кетпекші боп бұрыла берді.

— Жолдас Бақасов, — деген жанашыр дауыс естілді арт жағынан. Керімбеков екен. — Сіз өзіңіз не дейсіз бұған? Сіз ештеңе айтпадыңыз ғой. Мүмкін, сізге қиын болған шығар? Есігіміз сіз үшін жабық болмас, ерте ме, кеш пе, партия қатарына қайтып ораларсыз деген үміттеміз. Айтыңызшы, қазір қандай ойда тұрсыз?

Иығына зіл батпан боп құлаған ауыр қайғыны әйтеуір қайтсе де жеңілдетпек болып тырысқан бейтаныс жас жігіттің алдында Танабай өзін ебедейсіз көріп, жаны сыздап ауырып, Танабай бері бұрылды.

— Не айтайын, шырағым? — деді ол мұңайып. — Бұл жерде бәрін айтып тауыса алмаспын. Жалғыз-ақ айтарым: мен кінәлі емеспін. Біреуге қол көтеріп, тіл тигізсем де мен кінәлі емеспін. Бірақ мұны түсіндіріп жеткізе алмаймын. Осылай, шырағым.

Жан күйзелткен тым-тырыс тыныштық орнады.

— Хм. Сонда партияға өкпелейсің ғой? — деді Қашқата-

ев шатынап. — Байқа, жолдас. Партия саған дұрыс жол көрсетіп, соттан аман алып қалып отыр. Сен ғой өлі риза емессің, өкпелейсің! Демек, сен партия мүшесі деген атқа шынында да лайықты емессің. Олай болса біздің есігіміз саған қайтадан, сірә, ашыла да қоймас!

Сырт көзге Танабай аупарткомнан сабырлы шықты. Жүдә сабырлы. Ал, іші әлем-жәлем. Дала жып-жылы, күн жарқырап тұр, кеш болайын деп қалыпты. Ары-бері өз тіршілігімен өтіп-кетіп жатқан ел. Клубтың алдындағы алаңда балалар жүгіріп ойнап жүр. Соның бәріне қараса құсқысы келетіндей көрінеді. Өзіне-өзі жиіркенішті сияқты. Тезірек тауға безіп кетпесе болмас. Тағы бір кесепат болмай тұрғанда, кеткен жақсы.

Мама ағашта өзінің атының жанында Гүлсары байлаулы тұр екен. Есік пен төрдей еңселі, қола мүсіндей сымбатты қайран Гүлсары аяқтарын алма-кезек көтеріп қойып тұр екен. Танабайдың таяп келгенін көріп, жатырқамай, ескі танысындай, қара көздерін қалай қарады. Танабайдың айырмен басына аямай ұрғанын ұмытып кетсе керек. Малдың аты мал ғой.

— Ренжіме, Гүлсары, ұмыт, — деп сыбырлады Танабай жорғаға. — Ал, менің қайғым ауыр, Гүлсары. Тым ауыр, Гүлсары. Тым ауыр қайғы. — Аттың мойнынан құшақтап, көңілі босап, жылап жібере жаздап барып, өзін-өзі өрен тежеді. Өткен-кеткен кісілерден ұялды.

Өз атына мінді де, тауға тартты.

Шора оны Александровка асуының ар жағында қуып жетті. Арт жағынан жорганың таныс дүбірі естілуі-ақ мұң екен, Танабай өкпелеген балаша ернін жымқырып, сыздана қалды. Артына бұрылған жоқ. Өкпесі қара қазандай, қаны қарайып қатып қалған. Мына Шора ол үшін тіпті де бұрынғы Шорадай емес. Бүгін де, Қашқатаев даусын көтеріп, жекіріп қалып еді, кластағы оқушыға ұсап үн-түнсіз отыра кетті. Бүйте берсе не болмақ? Халық оған сенеді, ал бұл халыққа шындықты айтудан қорқады. Қу басының қамын ойлайды, аңдап басып, абайлап сөйлейді. Ау, мұны қайдан үйренген? Жарайды, Танабай өмірден артта қалған, жай шаруа. Ал, Шора болса сауатты, өмір бойы ел басқарып келеді. Ау, сонда ана Сегізбаевтар мен Қашқатаевтардың айтқаны дұрыс емес екенін Шора шыннан сезбей ме? Олардың сөздерінің сырты жылтырауық, іші қалтырауық екенін аңламай ма? Бү Шора кімді алдайды сонда, не үшін?

Шора оны қуып жетіп, еті қызу жорғаның басын тартып, қатарласа бергенде де, Танабай оған бұрылып қарамады.

— Ау, Танабай, екеуміз бір қайтамыз ғой деп жүрсем, қарамай кетіп қалыпсың, — деді Шора еңтігін баса алмай. — Қараймын, жоқсың...

— Не керек саған? — деп бұрылмай дүңк етті Танабай. — Өз жөніңмен жүре бер.

— Кел, сөйлесейікші. Ары қарама, бері қара, Танабай. Кәдімгі достарша, коммунистерше бір сөйлесейікші, — деп бастай беріп Шора мүдіріп қалды. Танабай оны шорт кесіп тастады.

— Мен сенің досың емеспін, керек десең, бұдан былай коммунист те емеспін. Ал сен де алдақашан коммунист болудан қалғансың. Тек бер жағыңмен ғана амалдап жүрсің...

— Бұл сенің шының ба? — деді Шора мінгірлеп.

— Әрине, шыным. Абайлап сөйлеуді әлі үйренгенім жоқ. Қай жерде қалай сөйлеп, қалай қою керек, оны да білмеймін. Жә, хош. Сен тіке кетесің. Менің жолым — бұрылыс. — Танабай атының басын бұрып, жолдан шықты да, бұрылмастан, досының бет-жүзіне тым құрыса бір рет те қарамастан, жолсызбен тура тауға тартты.

Шораның түрі өліктей құп-қу боп кетті де, үні шықпай, Танабайға бірдеңе демекші болып қолын соза берді де, артынша бүрісіп, бүк түсіп, кеудесін қолымен басып, аузымен ауаны әрең қармап жорғаның жалына құлай кетті. Мұның бәрін Танабай көрген жоқ.

— Ой, жаным, — деп сыбырлады Шора жүрегінің сыздап ауырғанына шыдай алмай бүк түсті. — Ой жаным-ай! — деп қырылдады ол тынысы тарылып, көгеріп бара жатып. Тезірек үйге жет, Гүлсары, тезірек.

Жорға оны қап-қараңғы, қу медиен даламен айылға қарай алып ұшты. Мына адамның үрейлі үні атқа естілді, әлдеқандай әзірейіл лебі сезілгендей қорқынышты еді. Гүлсары құлағын жымитып алды, үрейлене пысқырынып қойып, заулап барады. Ал, ер үстіндегі адам азап құшағында ышқына қиналып, ат жалына қолымен де, тісімен де жанталаса жармасып келеді. Түнделетіп тайпалған Гүлсарының мойнынан тізгін шұбатыла түсіп кеткен.

Танабай әлі түнделетіп тауға тартып бара жатқан шақта, атқа мінген хабаршы айылдың көшелерімен иттерді шулатып айқайлап шапқылап жүр еді.

— Ей, кім бар-ай, үйде? Шық бері! Тез партия жиналысына жүр! Кеңсеге жинал!

— Не боп қалды? Неге асығыс?

— Білмеймін, — дейді хабаршы. — Шора шақырып жатыр. Тез келсін дейді.

Шораның өзі бұл кезде кеңседе отырған. Иығын столға тіреп, бүрісіп, аузымен ауа қармап, бес саусағымен көйлектің ар жағындағы көкірегіні уыстап ұстап алған. Азаптан ыңырысып, ернін тістелейді. Көгілдір тартқан жүзіне суық тер шып-шып шыға береді, көзі үңірейіп ішіне кіріп кеткен. Әлсін-әлсін талықсып кетеді, сол кезде ол әлі де тас қараңғы түнде жорғаға мініп жортып келе жатқандай көрінеді. Танабайды айқайлап шақырғысы келеді, ал Танабай болса қоштасарда мұның көкірегіне инедей қадалып, шоқтай күйсіріп түскен сөздерді айтып салып, артына қайырылып та қарамай тартып отырды. Танабайдың сөздері жүрегін өртеп, жанын шырылдатып шығжырып барады.

Шора әлгінде әрең дегенде атқораға жетіп жығылған. Сонда шөптің үстінде жатып біраз әлі кірген соң, оны кеңсеге атшылар қолтықтап алып келді. Атшылар оны үйіне жеткізіп салмақшы еді, Шора көнбей қойды. Коммунистерді шақырып келуге кісі жіберіп, өзі енді соларды минут сайын асыға күтіп алқынып отырғаны.

Шырағданды жағып беріп, Шораның өзін қалдырды да, күзетші кемпір ауыз үйде пештің жанында қыбырлап жүріп алды. Оқтын-оқтын есіктің саңылауынан іш жаққа қарап қойып, күрсіне бас шайқайды.

Кісілерді күтіп Шора отыр, ал уақыт шіркін бір-бір тамшыдан кетіп жатыр. Оның пешенесіне берілген өлшеулі гұмыр әрбір секунд сайын ап-ауыр ашы тамшыдай тырстырс тамып таусылып барады. Оның кәдірін Шора, міне тап қазір жерортадан асып, ақырғы сағат таянғанда біліп отыр. Бір тыным таппай жұмыс-жұмыс деп жүргенде күллі өмірі байқаусызда өте шығыпты. Арманы көп еді, бәрі бірдей орындала бермеді, мақсатының кейбіріне жетті, кейбіріне жетпеді. Арпалысты, адал болуға тырысты, бірақ кейде табаныма батпасын деп ойқыш-ойқыш жерлерді айналып өтпекші болып, ымырашылдыққа барған жерлері де болды. Бірақ ол қияқ тасты айналып өте алмады. Өзі бетпе-бет келуден сескеніп жүретін күш оны енді жарға әкеліп тіреп қойды. Шегінерге жері жоқ, жолдың біткен жері еді бұл. Әттең дүние, мұндай боларын бұрынырақ білсе ғой, жұрттың көзіне тура қарауға бұрынырақ ұмтылғанда ғой...

Ал уақыт шіркін ап-ауыр ашы тамшыдай тырс-тырс тамып таусылып барады. Кісілер мұнша кешігер ме, мұнша ұзақ күтгірер ме!

«Апыр-ай, айтып үлгірsem екен. — деді Шора үрейленіп. — Тек айтып үлгірsem екен! Өшіп бара жатқан өмірді үнсіз ашы айқаймен токтатардай жанталасты. Өзіне-өзі дем беріп, соңғы соғыска дайындалды. — Бәрін бүкпей айтамын. Істің қалай болғанын, бюроның қалай өткенін, Танабайды партиядан қалай шығарғанын — бәрін айтамын. Білсін бәрі: Танабайды партиядан шығаруға мен келіспеймін. Алданов туралы пікірімді де айтамын. Мейлі, менен кейін талқыласын оның мәселесін. Коммунистер өздері шешсін. Өзім туралы да жасырмай айтамын. Колхозымыз туралы, азамдарымыз туралы айтам... Тек үлгірsem екен, тезірек келсе екен жүрт, тезірек...»

Бірінші болып әйелі жүгіріп жетті. Қолында дәрісі бар. Үрейі ұшып, дауыс кылып, жылап жүр:

— Ойбай-ау, есін дұрыс па сенің? Жиналыска тоятын уақытың болған жоқ па, сірә? Жүр үйге. Қарашы, өзің түріне. Құдайым-ау, тым болмаса өзіңді аясаңшы!

Құлақ қояр Шора болматы. Дәрісін ішіп, қолын сермеді. Тісі стаканға тиіп сақ-сақ етеді, омырауына су төгіліп кетті.

— Ештеңе етпейді, тәуір боп қалдым енді, — деді ол еңтігін басуға тырысып. — Сен есіктің алдында күте тұр, жиналыс біткен соң мені үйге алып қайтасын. Қорықпа, бара ғой.

Сырттан кісілердің келе жатқан абыр-сабыр дыбысы естілгенде Шора бойын жазып, аурудың азабын тұншықтырып тастап, өзінің ақырғы парызын орындау үшін бар күшін жинап бақты.

— Не боп қалды? Не болды, Шора? — деп сұрады келген кісілер.

— Ештеңе де болған жоқ. Бәрі жиналсын, қазір айтамын, — деді Шора.

Ал уақыт шіркін ап-ауыр, ашы тамшыдай тырс-тырс тамып таусылып барады.

Коммунистер жиналып болған кезде парторг Шора Саяков орнынан тұрды да, басынан бас киімін алып қойып, партия жиналысын ашық деп жариялады...

Танабай үйіне түнделетіп жетті. Жайдар тысқа фонарь алып шыққан. Күні бойы күтіп, екі көзі төрт болып еді.

Бір көргеннен-ақ күйеуінің аса ауыр соққыға ұрынғанын аңғарды. Танабай үн қаптастан аттың ауыздығын алып, ер-тоқымын сыпырды, Жайдар болса фонарьмен жарық түсіріп тұр, Танабай әлі ләм деген жоқ. «Кұдай-ау, тым болмаса ауданнан арақ ішіп мас боп қайтсашы, сонда мұнша күйзелмес пе еді» — деді Жайдар ішінен. Танабай әлі тіс жарған жоқ, оның үнсіздігі үрей тудыра бастады. Жайдар болса оған жаңалық айтып қуантпақ — там-тұм жемшөп, сабан, арпаның ұны жеткізілген еді, ептеп күн жылынып. қозылар бүгін далаға шығарылып, көкке жайылған-ды.

— Бектайдың отарын бөліп әкетті. Жаңа шопан жіберіпті, — деді Жайдар.

— Бектайдың да, отардың да, сенің шопаныңның да енесін...

— Шаршадың ба?

— Немене шаршадың ба? Партиядан қуып жіберді!

— Жайырақ, сақманшылар есітеді.

— Немене жайырақ? Несіне жасырамын? Иттен де бетер қылып жіберді!

— Жайырақ, сақманшылар есітеді.

— Немене жайырақ? Несіне жасырамын? Иттен де бетер қылып қуып жіберді. Өзіме де сол керек. Саған да сол керек. Бұл аз әлі. Неғып тұрсың сілейіп? Неменеге қарайсың, танымай тұрсың ба?

— Бар, дем ал.

— Өзім білем.

Танабай қораға кіріп кетті. Қойды аралап көрді. Одан шығып, қотанды аралады. Қаранғыда жүріп-жүріп, қайтадан қораға кірді. Тыным таппай, тыпырши берді. Тамақ та ішпей қойды, ешкіммен сөйлеспей де қойды. Бұрышқа үйілген сабанның үстіне гүрс етіп күлай кетті де, тырп етпестен жатып қалды. Өмір дегенін, тіршілік, күйбең, уайым дегенің бір тиын гүрлы болмай қалған сияқты. Бәрінен түнілген, тұла бойын самарқау салдауыр басқан, тірі боп жүргісі де жоқ, ештеңе ойлағысы да келмейді, ешкімді, ештеңені көргісі де келмейді.

Ары-бері аунақши береді, дүн-дүниені тарс ұмытып, ұйықтағысы келеді, бірақ ұйықтай алмайды: ойлар, елестер анталап жан-жақтан камалай түседі. Өне, аппақ қарда қап-қара ізі қалып Бектай кетіп барады. Өне, өзі сол Бектайдың қорлығына қайтарып сөз тауып айта алмай тұр. Өне, Сегізбаев жорганың үстінде ақиланып, ақырып-жекіріп Танабайды түрмеге отырғызамын деп барынша балағаттап балпылдап тұр. Өне, өзі зиянкес, халық жауы

ретінде аупарткомның бюросында отыр. Сонымен бар өмір жолы түйыққа тірелген. Соның бәрі көз алдына келгенде Танабай қайтадан ұшып тұрып, айырды ала салып мына қараңғы түнде бар әлемге бар даусымен айқайлап, бақырып-шақырып мойны астына түсіп құлап жығылғанша жүгіре бергісі келді, жүгіре бергісі келді.

Көзі ілініп бара жатып, бүйтіп жүргенше өлген жақсы делі. Иә, өлген жақсы!..

Оянса — басы зіл қаратас. Көпке дейін есін жия алмай, қайда жатқаны, неғып жатқанын біле алмай отырды. Жанынан қойлар пысқырынып, қозылар маңырады. Е, қорада жатыр екем ғой. Далада таң қылаң беріп қалыпты. Неге ғана оянған? Неге? Одан да біржолата оянбай қалсайшы. Өлгеннен басқа не қалды, өлген жақсы...

...Содан соң өзенге барып, алақанымен іліп алып су ішті. Жағасы мұз моншақты, тіс сырқыратар салқын су. Уыстап алған су дірілдеген саусақтарының арасынан сауылдап қайта төгіледі, Танабай қайтадан іліп алып, омырауына су төгіліп, тағы ішеді. Демін алып, есін жиған кезде барып, өзіне өзі қол салмақ болған дүлей ойының оспаларсыз, орынсыз, оғар әрекет екенін ұқты. Адам баласына бір-ақ рет берілетін өмірді қалай ғана дәті барып қия алады? Сегізбаев сияқтыларға бола өмірден безуге бола ма? Жоқ, Танабай әлі жер басып жүріп, әлі талай тірлік тындырады!

Үйіне қайтып келіп, мылтық пен оқшантайды ешкімге білдірместен тығып қойды да, күні бойы ыждаһатпен жұмыс істеді. Әйеліне, қызына, сакманшыларға жылы-жылы сөйлеп, ақжарқын жүрмек болуға тырысты, бір жағынан олар әлдеқалай сезіктеніп қалар деп те тосылды. Әйелдер жағы бейне бір елеулі ештеңе бола қоймағандай-ақ, жұмыстарын істеп жүре берді. Мұнысы үшін Танабай оларға риза болып, үн-түнсіз жүріп, тірліктен қолы босаған жоқ. Өріске барып, қойларды қайырысып келді.

Кештете күн бұзыла бастады. Жанбыр жауа ма, қар жауа ма — әйтеуір түнеріп тұр. Тауға тұман түсіп, аспанды ауыр бұлттар торлаған. Тағы да жас төлді суықтан сақтаудың сары уайымы сарнады. Қораны қайталан тазалап, астына сабан төсемесе, топалаң тағы тиеді. Танабай түнеріп қалды, бірақ күйреуік халге кетпес үшін, алдағы меһнатты ұмытуға тырысты.

Қас қарайып қалғанда бір салт атты жетіп келгені. Оны Жайдар көрді. Екеуі әлдене деп сөйлесіп біраз тұрды. Бұл кезде Танабай қоранын ішін тазалап жатқан.

— Бері шығып кетші. Кісі келді, — деді әйелі есіктен карап. Танабай әйелінің бұл шақырысынан әлдебір жайсыз хабардың нышанын сезіп қалды.

Сыртқа шығып, келген кісімен амандасты. Көрші сайдағы шопан екен.

— Ә, Айтбаймысың? Аттан түс. Қайдан жүрсің?

— Айылдан. Бір жұмыспен барып едім. Саған хабар айт деді. Шора қатты ауырып жатыр екен. Сені келсін десіп қалды.

«Әй, осы Шора-ақ!» — деп қара қазандай өкпесі қайтадан өрепки бастады. Шораны көргісі жоқ-ақ.

— Мен не, доктор ма екенмін? Ауырса, баяғыдан ауырады. Онсыз да жұмысым басымнан асып жатыр. Ауа райының бұзылып келе жатқаны мынау.

— Өзің біл, Танеке. Барсаң да, бармасаң да — өз еркің. Мен аманаттан құтылдым. Сау бол. Мен жүрмесем болмас, қараңғы түсіп кетті.

Айтбай атын тебініп қалып, қайта тоқтады.

— Дегенмен ойлан, Танеке. Ауруы қатты. Оқудағы баласын шақыртыпты. Станциядан күтіп алуға кісі кетті.

— Хабар айтқанына рахмет. Бірақ мен бармаймын.

— Баралы, баралы, — деді ұялғаннан Жайдар. Танабай үндемей қалды да, Айтбай ұзақырап кеткен соң әйеліне алая қарады:

— Сен мен үшін жауап бергеніңді қой. Өзім білемін. Бармаймын дедім, — бармаймын.

— Не айтып тұрғаныңды ойлашы өзің, Танабай!

— Ойлайтын түгі де жоқ. Жетті енді. Көп ойлаймын деп ақыры партиядан да қуылдым. Менің ешкімім де жоқ. Жазатайым, ауырып жатып қалсам — ешкім келмей-ақ қойсын. Жалғыз жатып өлемін! — деп қолын бір-ақ сілтеді де қораға кіріп кетті.

Бірақ көңілі күргыр қобалжи берді. Туған саулықтың төлін алып, қозыларды бұрышқа апарып салып, қақсаған қойларға ақырып, итермелей жүріп, ара-арасында өзіне-өзі күңкілдеп қояды:

— Жұмыстан баяғыда кетсе ғой, бүйтіп жаны қиналмас еді. Өмір бойы ауырып, жүрегін ұстап ыңкылдап жүрсе де аттан түспейді. Бастықтығына болайын ойткен. Бұдан кейін сені көрсем — көзім шықсын. Өкпелесең өкпелей бер, менің де өкпем бар. Ешкімнің жаны ашымайды...

Түнек түн түскен. Қиыршық қар себелей бастады. Айнала құлаққа ұрған танадай тыныштық орнағаны сонша, қиыршық қардың анда-санда жерге тырс-тырс түсіп жатқан сыбдыры да естілді.

Танабай әйелімен сөйлесуден тайқаксып, үйіне бармай қойды. Әйелі де келмеді. «Келмесең келме, — деді Танабай. — Мені зорлап жібере алмайсың. Маған енді бәрібір. Енді Шора екеуміз бір бірімізге бөтен жандармыз. Оның жолы бір басқа, менің жолым бір басқа. Бір кезде дос едік, енді бітті. Дос екені шын болса, бұрынырақ қайда қалды? Жок, маған енді бәрібір...»

Дегенмен Жайдар өзі келді. Танабайдың плащын, жаңа етігін, белбеуін, қолғабын, біркиер бөркін ала келді.

— Киін, — деді.

— Босқа әуре болма, бәрібір мен ешқайда бармаймын.

— Уақытты кетірме. Өмір бойы опық жеп жүрме кейін, кім біледі...

— Несіне опық жемекпін. Шораны құдай алмайды, қорықпай-ақ қой. Біраз жатады да тұрады. Бір бұл емес қой...

— Әй, Танабай, сенен мен еш уақытта ештеңе өтінген емеспін. Енді өтінемін. Ашуыңды да, басыңа түскен ауыртпалықты да маған қи. Бар енді. Кісілікті ұмытпа. Ел не дейді?

— Жок, — Танабай басын қасара шайқады. — Бармаймын. Маған енді бәрібір. Адамгершілікті, парызды ойлайсың сен. Ел не дейді? Не десе о десін. Маған бәрібір.

— Қой, ойлан, Танабай. Мен үйге барып отқа қарай тұрайын, киізге шок түсіп кетер.

Танабайдың киімін қалдырып, Жайдар үйге кетті. Бірақ Танабай орнынан қозғалар емес. Бұрышта отырған қалпы, өзін-өзі жеңе алсашы, Шораға айтқан сөздерін ұмыта алсашы. Енді барып: «Амансың ба, көңіліңді сұрай келіп ем, денсаулығың қалай? Не көмек керек?» — деп тұрсам ғой. Жок, мұндай әдет Танабайда жок.

Жайдар қайтып келді.

— Әлі киінбегенсің бе?

— Мазамды алмашы. Айттым ғой, бармаймын деп...

— Түр орнынан! — деп қаһарлана айқайлап жіберді Жайдар. Оның бұйрығына көніп, солдат құсап орнынан атып тұрғанын Танабайдың өзі де сезбей қалды. Жайдар жақындап келді, фонарьтың көмескі жарығымен оның қайты-мұн, ашу-ыза араласа от шашқан көздері көрінді. — Рас еркек емес, рас адам емес, аузы ырбиган қатын болсаң, онда сен үшін мен-ақ барайын. Ал сен қал да, отыр мұрынбоғыңды ағызып. Мен қазір кетем, тез бар да атты ертте!

Танабай айтқанына көніп, атты ерттеуге кетті. Қиыршық қар себелеп тұр. Тас қаранғы түнек терең иірімдегі

суға ұсап у-шусыз баяу қозғалып жатқан сияқты. Қаранғыда тау да көрінбейді. «Құдайдың қу қырсығы! Осы түнде қайда барады? — дейді Танабай қараңғыда аттың арқасына ер-тоқым салып жатып. — Айтып көндіре де алмайсың енді оны. Жоқ, көнбейді. Айтқанынан қайтпайды, өлтірсең де қайтпайды. Ау, мына түнде адасып кетсе — не болмақ? Мейлі, өзінен көрсін...»

Танабай атты ерттеп тұрып, өзінен-өзі ұялғаны. «Айуан тақылеттеспін өзім де. Өкпелеп, өле жаздаппын ғой. Жұрттың бәріне бейшара болып көрініп, менің қасіретімді көрдіңдер ме дегендей, өзеурегенім не сонша, әйелді де жүдетіп болдым. Оның кінәсі не? Оның жанын қинағаным неғылғаным? Ай, өзім де оңбаймын-ау. Оңар қылығым жоқ, жарамсыз біреуім-ау. Айуан боп кеткенім не?...»

Осылай әрі-сәрі боп біраз тұрды. Айтқанынан қайтуға да арланды. Басын түкшитып, сүзеген бұқаға ұсап қайтып келді.

— Ерттедің бе? — деді Жайдар.

— Иә.

— Онда киін. — Жайдар плашты ұсынды. Танабай үн-түн жоқ, киіне бастады. Әйелінің райына риза болып, қуанып тұр. Сонда да болса қиналғансып:

— Бөлкім, таң атқанша күте тұрармыз? — деді.

— Жоқ, қазір аттан. Кешігіп қаласың.

Таудың түні түпсіз иірімдей түңғиық. Көктемнің соңғы қары жапалақтап жауып, жерге қалықтап түсіп жатыр. Қайтып көрместей боп ажырасқан досының шақыруымен жападан-жалғыз түн қатып Танабай тартып келеді. Қолы-басына, иығына, сақалына қар тұрып, қауқиып қалған. Танабай оны қағып тастамай, ер үстінде қақайып отыр. Осылай бір отырып ойға кеткен де ыңғайлы. Өткен-кеткен күндерді ойлайды, баяғы. Бозбала күндер. Шора да жас еді, айылдың ағартушысы сол, жұрттың сауатын алғаш ашқан Шора болатын. Бірге комсомолға, одан соң партияға өткен Шора екеуі. Шора екеуі канал құрылысында бірге жұмыс істегені де есінде. Танабайдың суреті басылған, екпінділігі туралы жазылған газетті бірінші болып Шора көрсетіп, бірінші болып қолын алып құттықтағаны да есінде.

Танабайдың Шораға деген мұз боп қатқан көңілі енді-енді қайтадан жіби бастады. Сонда жүрегі құрғыр елжіреп: «Апыр-ай, Шора қайтіп қалды екен? Қиналып жатыр ма екен? Шыннан ауруы қауіпті болғаны ма? Әйтпесе оқудағы баласын неге шақыртады? Әлдене айтып қалғысы келе ме екен? Ақылдасып, арыздасып қалмақшы ма?»

Таң қылаң берді. Қар әлі жауып тұр. Танабай атын тебініп, желе жортып жөнелді. Анау бір қырдан асса – ар жағында ойпанда айыл жатыр. Шора қайтіп жатыр екен? Тезірек жетсе екен.

Кенет айыл жақтан таңғы тыныштықты бұзып, азынауық бір дауыс талып жетті. Әлдекімнің аңыраған үні аспан астын қанжармен сөгіп жібергендей шар-р етті де, шорт тыйылды. Танабай аттың басын тартып, желге құлақ тосты. Ештеңе естілмейді. Сірә, жай бір елес болар.

Желе шауып қырқаның үстіне шыға келген. Ылдида ақ қар жамылған сидаң бау-бақшаның арасында көсіліп айыл жатыр. Бұл бейуақытта көшеде әлі қыбыр еткен жан жоқ. Тек бір үйдің алдында ғана опыр-топыр адам, ағашқа байлаулы аттар тұр. Ол Шораның үйі еді. Ау, мұнша жұрт жиылғаны несі? Не боп қалды? Шынымен-ақ...

Танабай үзеңгіге аяғын тіреп, көтеріле беріп, тұншығып бара жатқандай-ақ мұздай ауаны аузымен кармап, аптыға жұтты да, селт етпей біраз тұрып, төбеден төмен құлай шапты. «Мүмкін емес! Қалайша? Мүмкін емес!» Сірә, Шорадан бір жаманат болса, оған дәл өзі кінәлі адамдай Танабайдың көңілі әлем-жөлем. Жалғыз досы Шора мәңгі қоштасар алдында келсін деп шақырғанда қырсығып, оспадар мінезбен қыңырайып, өкпесі қабынып, өті жарылып отырып алып еді. Ау, енді қарабет болмаса нетті! Жайдар неге бетіне түкіріп жібермеген? Не деген жетесіздік! Ақырет алдында жатқан адамның соңғы тілегінен ауыр парыз болар ма, сірә? Оны орындамағаны – не болғаны!

Ауданнан қайтқанда Шораның жорғамен өзін қуып жеткені тағы да көз алдына келе қалды. Сонда Шораға айтқан сөзі-ай! Апыр-ай, өзін-өзі сол үшін қайтсе кешпек? Қар басқан көшеге түсіп, Танабай өз ойынан күйіп-жанып, кірерге жердің жарығын таба алмай келе жатқанда кенет алдынан бір топ аттыны көрді. Шораның үйіне қарай қаптап барады екен. Үн-түнсіз қозғалған қол бір уақыт бөрі бірден аңырата дауыс қылып, ат қойып шаба жөнелді:

—Ойбой, бауырым-ай! Ойбай, бауыр-е-ем!

«Қазақтар келген екен» деді ішінен Танабай. Сонда барып сорлы көңіл сол сұмдықтың растығына көзі жетті: Шора өлген екен! Күркіреуік өзенінің арғы бетінде жатқан қазақтар Шораны өз туғанындай көріп, әмме аймаққа сыйлы, қадірлі кісі ретінде құрметтеп, қазасына қайғырып, судан өтіп, ертелете жетіп келген екен.

«Рахмет, сендерге, қазақ туғандар, — деді сонда Танабай. — Ата-бабамыздан бері қарай қайғырсақ — қайғымыз

ортақ; қуансақ — қуанышымыз ортақ; той-томалақ, бәйге жарыс, көкпар ортақ. Жылаңдар, туғандар, жылаңдар мына Шорасыз қалған бізбен бірге!»

Сөйтті де Танабай айылдың үстін азынатып, таңғы шақта шарылдап:

— Шора-а-а! Шора-а-а-а! Шора-а-а! — деп айқай салды. Ат үстінде екі жаққа кезек-кезек теңселіп, бұл дүниеден өткен досын жоқтап, белі бүгіліп, қабырғасы сөгіліп, көзінен жас төгілді.

Аулаға да жақындап қалды. Өне, анау байлаулы тұрған Гүлсары. Үстіне қара жауып қойыпты. Қораға қар түсіп, еріп кетіп жатыр. Иесіз қалған есіл жорға. Қаралы жамылғымен осылай байлаулы тұл тұрмақ енді.

Танабай атының жалын құша құлап, қайтадан көтеріле беріп, тағы құлады. Көз алды — тұман, адамдар елес сияқты. айнала жылаған дауыс. Әлдекімнің:

— Танабайды аттан түсіріңдер! Шораның баласына алып барыңдар! — дегенін де Танабай естіген жоқ.

Бірнеше адам Танабайды аттан сүйеп түсіріп, қолтығынан демеп, қалын жұрттың арасымен алып кетті.

— Кеш мені, Шора, кеш! — деп жылады Танабай. Аулада дуалға бетін беріп, Шораның студент баласы Самансүр тұр екен. Көзінің жасы көл болып, бері бұрылып, Танабай екеуі құшақтасып көрісті.

— Сенің әкең жоқ енді! Менің Шорам жоқ енді! Кеш мені, Шора, кеш! — деп боздады Танабай.

Кісілер келіп екеуінің құшағын жазды. Сонда барып Танабай жақын жерден, әйелдердің арасынан Бүбіжанды көріп қалды. Бүбіжан Танабайға қарап, көзінен жасы мөлт-мөлт төгіліп тұр екен. Танабай бұрынғыдан бетер өкіріп жылады.

Бұл жылауда көп қасірет қамалып жатқан. Соның бәрі енді көз салып көрс алмаған, катесін қайтып дер кезінде ала алмағанына жылайды. Қасында тұрған Бүбіжан үшін, тағдыр екеуін қоспағаны үшін, арманда кеткен асыл махаббат үшін, сонау бір сұрапыл нәсерлі түн үшін, Бүбіжанның жарсыз жалғыз қалып, жар қызығын көрместен қартайғаны үшін жылайды. Қара жамылып тұл тұрған Гүлсары үшін де, өзінің өкінішті өкпесі үшін де, көрген мұхнат-тауқыметі үшін де, көкіректе көптен шемен боп жатқан өксігі үшін де жылайды. Бұл жылауда нелер жоқ дейсің...

— Кеш мені, Шора, кеш! — дей береді. Тек Шорадан ғана емес, кешірімді Бүбіжаннан да сұрап тұрған сияқты.

Сонда Танабай: Бұбіжан бері келсе екен, көзімнің жасын өз қолымен сүртсе екен, жұбатса екен мені деп тілеп тұрды. Бірақ Бұбіжан келмеді, келместен о да жылады-ау...

Танабайды басқалар жұбатты:

— Сабыр, Танабай, сабыр қыл. Көзіңнің жасын көл етпе. Енді бәрібір Шора қайтып келмейді. Сабыр қыл.

Сонда да Танабай одан бетер егіліп, көкірегі қапа мұнға көміліп, көзінің жасын тыя алмай солқылдады.

22

Түс ауып, күн қайтқанда жерленді Шора. Мелшіе қалған бұлттардың арасынан күн дидары ауру көздей сығырайып әрең көрінеді. Ауада ұлпілдек қар әлі қалықтап жүр. Шораны ақырғы сапарға алып шыққан қаралы тізбек ақ даланы қақ жарып ағып болып, ақ даладан алғаш рет арна салып келе жатқан сияқты. Алдыда шанағын жайдақтаған ашық машинаның үстінде ақ жуып арулап ақ киізге орап, күндақтап тастаған Шораның денесі жатыр. Жанында әйелі, балалары, туыстары отыр. Басқалардың бәрі салтатты. Тек екеу ғана машина соңынан жаяу келеді. Біреуі — Шораның ұлы Самансүр, біреуі — Танабай. Танабайдың жетегінде досының аты — ер-тоқымы иесіз, қаралы түл Гүлсары бар.

Айылдың шетіне шыға жол үстін теп-тегіс, ұлпа қар басқан екен. Қаралы тізбек өткен жерде ат тұяғы шұбарлаған жап-жалпақ жолақ қарайып қала берді. Адамдар Шораның ақырғы жолының белгісін салып бара жатқандай. Жол келіп төбе үстіндегі зиратқа тірелді. Шораның жолы қайырылмастай боп осы бір төбеге жетіп тоқтады.

Танабайдың жетегінде жетім қалған Гүлсары. Ішінен оған: «Солай, Гүлсары, екеуіміз Шорадан айырылды. Енді Шора жоқ... Ана жолы сен неге маған айқай салып тоқтатпадың? Құдай саған тіл бітірмеген ғой. Ал мен болсам тілім бар адам бола тұра, тілсіз хайуан сенен жаман екенмін. Досымды жолға тастап, қайырылмастан, қарамастан кете беріппін. Шораны мен өлтірдім. аяусыз ащы тіліммен өлтірдім...» деді.

Зиратқа жеткенше, бүкіл жол бойы Танабай Шорадан кешірім сұраумен болды. Мүрдеге Самансүр екеуі түсіп, Шораны өзінің мәңгілік мекен-жайына жатқызып болып та Танабай қайта-қайта:

— Кеш мені, Шора. Қош. Естимісін. Шора, кеш мені!.. — деп тіледі.

Әуелі Шораның үстіне уыс-уыс топырақ түсті, содан бара-бара топырақ тасқыны күрекпен жан-жақтан борап берді. Шұңқыр толып, жас топырақ төбе пайда болды.

Кеш, Шора!.. Кешіре гөр!..

Астан соң Самансүр Танабайды оңаша шығарып алып: — Танеке, сізде шаруам бар еді, сөйлесейік, — деді.

Екеуі аула арқылы адамдардың арасынан, түтіні будақтаған самауыр, жер ошақтардың тұсынан өтіп, үй артындағы бауға шықты. Арықтың ернеуімен жағалай жүріп отырып, бақшадан өтіп, құлаған ағаштың жанына барып тоқтады. Әлгі ағашқа отырысты. Әркім өзімен-өзі, екеуі де үнсіз. «Өмір деген осы, — деді Танабай. — Мына Самансүр күні кеше жүгіріп жүрген бала еді, енді ер жетіпті. Қайғыдан да есейе түскен, сірә. Енді Шораның орнын осы басты. Енді екеуміз қатар кісідей сөйлесеміз. Өзінің жөні де солай ғой. Әкенің орнын ұлы басар. Ұлдар ұрпақты жалғастырады, әкелердің ісін алға апарады. Әкесіндей болсын, ылайым. Бізден де гөрі ақылды, бізден де гөрі білімді болып, бізден де гөрі биікке көтеріліп, өздерін де, өзгені де бақытты етсін балалар. Біз сол үшін де әкеміз, баланы бізден де білімдар, білікті болсын деп тілейміз. Өмірдің мәні сонда ғой.»

— Самансүр, енді сен үй иесі боп қалдың, — деді Танабай шалдарша сақалын сипап қойып. — Енді сен Шора орнына Шорасың. Мен сені Шораны тыңдағандай тыңдамақпын. Сөйле!

— Мен сізге әкемнің аманатын айтпақпын, Танеке, — деді Самансүр.

Танабай Шораның даусын естіп тұрғандай селк ете қалды. Енді аңлап қараса баласы әкесінен, әкесінің жас кезінен аумай қалған екен. Шораның жас кезін Самансүр білмейді, Танабай біледі. Аумайды-ау, аумайды. «Әкең өлсе-өлсін, әкеңді көрген өлмесін» деген осы-ау. Шораны білетін адам барда, Шора өлмек емес.

— Құлағым сенде, балам.

— Мен келіп жеткенде әкем әлі тірі екен, Танеке. Қайтыс боларынан бір сағат бұрын, кеше кешке жеттім ғой. Ақтық демі біткенше ақылынан танған жоқ. Сізді, Танеке, өте көп күтті. «Танабай қайда? Келмеді ме?» деп сұрады да жатты. Біз оны Танекең жете алмай жолда келе жатыр, әне келеді, міне кеп қалады, деп алдауратып бактық. Сірә, сізге әлдене айтпақ болды-ау деймін. Айта алмай кетті.

— Солай, Самансүр, солай. Көрісуіміз керек-ақ еді. Несін айтасын. Өзіме-өзім кешпеспін. Мен кінәлімін. Кезінде келе алмаған кінә өзімнен.

— Сөйтіп әкем сізге мынаны айт деп тапсырды. Ұлым, менің Танекеме айт: кешірім сұраймын одан, маған өкпе сақтамасын көңілінде. Аупарткомге менің партбилетімді өзі алып барып тапсырсын. Ұмытпай айт: менің билетімді Танабай өз қолымен тапсырсын. Осыны айтты да, әкем талықсып кетті. Қиналып жатты. Сөніп бара жатып та әлдекімді күтіп жатқандай болды. Ерні қыбырлап, әлдене деп жатып, жылады.

Танабайда үн жоқ. Өксіп отырып, сақалын тарамдай берді. Дүниеден Шора өтті. Танабай екеуі бір кісідей еді. Шора енді өзімен бірге Танабай болмысының жартысын, өмірінің жарымын ала кетті.

— Рахмет, Самансүр, айтқан сөзіңе рахмет. Сенің әкене де рахмет, — деді ақыры Танабай жылағанын қойып. — Мені бір-ақ бір нәрсе қинап тұр. Мені партиядан шығарып жібергенін білетін шығарсың?

— Білемін.

— Мен қалайша партиядан шығарыла тұрып Шораның партбилетін аупарткомға апармақпын? Оған правом жоқ.

— Қайдам, Танеке. Өзіңіз біліңіз. Мен әкемнің ақырет алдындағы аманатын сізге жеткіздім. Әкемнің ақырғы сөзін орындауыңызды сұраймын сізден.

— Сөзіңнен садаға кетейін, Самансүр. Бірақ әлгіндей бөлеге ұшырадым ғой. Өзің апарып тапсырсаң қайтеді, Самансүр?

— Жоқ, болмайды. Әкем, әрине, аманатты кімге тапсырарын біліп айтты ғой. Сізге әкем сенгенде, мен неге сенбеймін? Аупарткомдағыларға айтыңыз: коммунист Шора Саяқовтың актық сапар алдындағы аманаты осылай болды деңіз.

Таң қараңғысында Танабай айылдан аттанды. Бақытты күндерде, басқа іс түскен қиын-қыстау күндерде айнымай ер қанаты болған есіл жорға Гүлсары қатқак жолды тұяғымен қаршылдатып, сарнап ала жөнелген. Бұл жолы ол қаза тапқан досы коммунист Шора Саяқовтың ерекше тапсырмасымен аттанған Танабайды алып ұшып келеді.

Алдыңғы жақта көзге ілінбес жер шетінен таң толғатып атып келе жатты. Ақ таңның аялы құрсағынан жаңа күннің сәулесі туып келе жатты. Ақ мұнардың арасынан алтын сәуле алқалай жайылып, алаулап жанып жақындай түскен.

Гүлсары шығып келе жатқан күнге қарай, аспанда әлі сөнбей жарқырап тұрған жалғыз жарық жұлдызға қарай заулап барады. Аңырап жатқан қатқак жол айтулы жорғаның таптап түскен тұяғынан бір сарынды соғылған бара-

банша тарсылдады. Танабай жорға мінбегелі қашан. Гүлсарының шабысы әлі сол баяғы зар күйінде екен. Қарсыдан соққан жел аттың жалын желбіретіп, Танабайдың бетін аймалады. Айтары жоқ, Гүлсары әлі тұғырынан таймаған, күш-қуаты қайтпаған, әлуетті асыл шағында екен де.

Бүкіл жол бойы Танабай ойлай-ойлай басы қатқан бір нәрсе: неге ғана Шора өлер алдында өз партбилетін аупарткомға апарып өткізуді күні кеше партиядан қуылған Танабайға аманат айтып қалдырады. Бұл ненің белгісі? Сынамақшы болды ма? Әлде бұл Танабайды партиядан шығарумен келіспегенінің белгісі ме екен? Енді мұны анықтау қиын, енді сұрап біле алмайсың! Енді қайтып Шора еш уақытта тіл қатпайды! Бұл өмірде: «Енді қайтып еш уақытта...» деген сияқты үрейлі сөздер де бар, амал не.

Жан-жақтан әрқауым ойлар тағы да қамалап, ұмытайын-ақ, мүлдем естен шығарып тастайын деген жайларды қайтадан қоздырып, көз алдыға келтіреді. Бітті осымен дейін десе, бітпепті әлі. Шораның соңғы аманатын атқару керек әлі. Қазір ол Шораның партбилетін алып аупарткомге келеді. Шораның жағдайын, оның қандай адам болғанын, елге қадірлі, өзіне қимас жан болғанын айтады. Өзі туралы да айтады, өйткені Шора мен Танабай бір қолдың қос саусағы сияқты адамдар.

Жастық шағында, жас кезінде Шора мен екеуі қандай қиын-қыстау күндерді бастан кешіп, қандай жұмыс атқарғандарын да айтады. Білсін аупарткомдағылар. Мүмкін, түсінер. Танабайды Шорадан тірісінде де, өлгеннен кейін де бөлектеуге болмайтынын түсінер жұрт. Тек тыңдар құлақ болса екен. Іштегі жатқан сырды ақтаруға мүмкіндік берсе екен!

Танабай секретарьдың кабинетіне қалай кіретінін, алдындағы столға Шораның партбилетін қалай қоятынын, жай-жапсарды қалай айтып түсіндіретінін көз алдына елестетіп келе жатыр. Өзінің кінәсін мойнына алып, кешірім сұрайды. Әйтеуір партияға қайтып алса екен, партиясыз өмір оған өмір емес, партиядан тысқары өмірдің ешқандай мәні, мақсаты жоқ енді ол үшін.

Ал, «сен партиядан шығарылған адамсың, партиялық документті әкелуге қандай правоң бар?» — десе ше? «Сен коммунистің билетіне қол тигізбеуін керек еді, сенен басқа кісі табылар еді ғой аупарткомге әкеліп тапсыратын», — десе ше? Ау, бірақ бұл Шораның өлер алдындағы тілегі ғой! Ақтық демі таусылып бара жатып жұрт алдында айтқан аманаты ол! Сенбесеңдер, бұған Шораның ұлы Са-

мансүр куә. «Онда тұрған не бар? Өлер алдында сандырақтап жатып алам не демейді?» десе ше? Сонда Танабай не айтпақ? Танабай осылайша ой қыспағында отырғанда, Гүлсары даңғыраған қатқак жолдың танабын қусырып, жазық жерден сынаптай сырғып өтіп, Александровканың ылдиына ілініп, сорғалап бара жатыр еді. Айтулы жорға Танабайды ауданға көзді ашып-жұмғанша-ақ алып жетті. Қалай келіп үлгергенін Танабай өзі де білмей қалды.

Танабай аудан орталығына келіп кіргенде мекемелердің есіктері енді-енді ашылып еді. Еш жерге бұрылмастан, Танабай ақкөбік болған ардақ жорғаны тура аупарткомның алдына жетіп бір-ақ тоқтатты. Атты мамагашқа байлап, үстінің шаңын қағып-сілкіп, Танабай дүрс-дүрс соққан жүрегін тоқтата алмай кеңсеге қарай беттеді. Не дер екен? Қалай қарсы алар екен? Коридор қақырап тұр. Елден кісілер өлі жетіп үлгірмеген. Танабай тіке Қашқатаевтың кабинетіне тартты.

— Амансыз ба? — деді ол хатшы әйелге.

— Саламатсыз.

— Жолдас Қашқатаев өзінде ме?

— Өзінде.

— Мен соған келдім. Мен «Актас» колхозының шопанымын. Фамилиям — Бақасов.

— Білемін ғой, — деп бір езулей мырс етті әйел.

— Білсеңіз, айтыңыз ана кісіге: біздің парторгіміз Шора Саяқов жолдас қайтыс болды, қаза болар алдында партбилетін аупарткомге апарып өткізуді маған тапсырды. Міне, сол жағдаймен келіп тұрмын.

— Жарайды. Бір минут күте тұрыңыз.

Хатшы әйел көп күттірген де жоқ, бірақ Танабай тағат тапсашы, бір орында отыра алмай, шыламы таусылды.

— Жолдас Қашқатаев бос емес, — деді әйел кабинеттің есігін нығарлай жауып тұрып. — Саяқовтың билетін есеп секторына тапсырсын дейді. Коридормен жүріп оңға бұрылсаңыз, табасыз.

«Есеп секторы... коридормен оңға». Бұл не? — деп Танабай есеңгіреп біраз отырды. Содан соң барып істің мәңжайына түсініп, бірден көңілі жүдеп сала берді. Бұл қалайша? Шынымен-ақ осылай оп-онай ма? Мен ойлап ем...

— Менің жолдас Қашқатаевқа айтайын деген сөзім бар. Неғылды, айтыңызшы барып. Өте қажетті сөзім бар.

Хатшы әйел кипақтап тұрып кабинетке кірді де, іле қайта шықты:

— Қолы тимейді. Өте тығыз жұмысы бар. — Содан соң Танабайға жаны ашыған сыңамен: Әңгіме ана жолы бітіп еді ғой, — деді. Енді сыбырлай сөйледі. — Ол сізді қабылдамайды. Қайта беріңіз одан да.

Танабай коридорды бойлай жүріп, оңға бұрылды. «Есеп секторы» деген жазуды көрді. Есіктен тесік жасап қойыпты. Қолымен тықылдатып дыбыс берді. Терезе ашылды.

— Сізге не керек?

— Билет өткізейін деп едім. Біздің парторг Шора Саяқов қайтыс болды. «Ақтас» колхозы.

Танабай қойынына қол салып, бауы бар былғары қалтадан Шораның билетін алып шыққанша сектор меңгерушісі сабыр сақтап күтіп тұрды. Былғары қалтада күні кеше Танабайдың өз партбилеті жүретін, бұл жолы Шораның партбилетін салып әкелген. Билетті тесіктен ұсынып берді.

«Қош бол, Шора!»

Сектор меңгеруші әйел тізімге партбилеттің номерін, Шораның фамилиясын, атын, әкесінің атын, партияға кірген жылын жазды. Шора туралы соңғы естелік жазылып жатқандай. Сонан соң Танабайға қол қойдырды.

— Бітті ме? — деді Танабай.

— Бітті.

— Сау болыңыз.

— Сау болыңыз. — Терезе тарс жабылды. Танабай тәлтіректеп далаға шықты. Жорғаның шылбырын шешті.

— Бітті, Гүлсары, — деді ол атқа. — Төмам. Біткен деген осы.

Арымас арғымақ Гүлсары оны енді айылға қарай алып ұшты. Күмбірлете дүбір қаққан тұяқтың өуеніне қарай жасыл көктем жамылған дала жамырай қарсы жүгіріп, ескек жел беттен аймалады. Арғымақ аттың тегеуірінді шабысынан кейін ғана Танабайдың жан азабы жай таба бастады.

Сол күні кешке Танабай таудағы үйіне қайтып келді.

Әйелі үн қатпастан қарсы алып, аттың тізгінін ұстады.

Күйеуін қолтығынан демеп, аттан түсірісті.

Танабай Жайдарға бұрылып иығынан күшәқтап көрісті. Әйелі де жылай көрісіп, екеуі Шораны жоқтады.

— Шорадан айырылып қалдық! Енді Шора жоқ, Жайдар. Енді менің досым Шора жоқ, — деп Танабай ағыл-тегіл егіле жылады.

Содан кейін киіз үйдің артындағы қойтасқа барып отырды. Жападан-жалғыз отырғысы келді бір. Ақ найза шоқылардың ар жағынан толықси туып келе жатқан айға қара-

гысы келді. Киіз үйде әйелі балаларын ұйқыға жатқызып жүр. Ошақта отынның сытырлап жанғаны естіледі. Бір кезде жүрегіңді жұлып ала жаздап шаңқобыздың зарлы үні сарнай берді. Ышқына жылап, ішін тартып жел соққандай, айдалада бір адам зар еңіреп, мұңлы ән салып шарқ ұрып жүргендей, айнала дүн-дүние құлаққа ұрған танадай демін ішінен алып тырс етпей қалған, тек адам баласының азалы қайғы-зарынан шыққан жалғыз дауыс қана шарқ ұрып, дүниені шарлап әлдекімді іздеп жүргендей. Өлгі ғаріп қайғы-мұңын кімге барып шағарын білмей шыр айналып шырқырап жүр, селт етіп оның зарын сезеді деген жан болсашы! Тым-тырыс тылсым дүние. Бозда, шаңқобыз, бозда! Танабай жалғыздан-жалғыз отырып еңіреп жылады. Жайдар оған арнап «Қарағұл-ботам» жырын тартып отырғанын ұқты Танабай

...Ерте-ерте заманда бір шалдың аса мерген, батыр баласы болыпты. Баланы жастайынан мергендікке әкесі өзі үйреткен екен. Сөйтсе баласы аңшылық өнерінде әкесінен асып түсіпті.

Көздегені күр кетпеген. Жүгірген аң, ұшқан құс оның оғынан қашып құтыла алмаған екен. Таудағы аң біткеннің бәрін атып тауысыпты. Буаз аналықты да, жаңа туған жас төлді де обалына қарамай ата берген. Жас мерген атақты Көк Киіктің отарын ойран қылып, түк қалдырмай қырып жібереді. Тек Көк Киік пен кәрі Көк-Таутеке ғана қалады. Сонда Көк Киік тұрып жас мергенге жылапты дейді: киік баласының тұқымы құрып кетпесін, мына кәрі Таутекені ая, атпа, — деп. Бірақ мерген Көк Киіктің тілегіне құлақ аспай, бір оқпен дәу Көк-Таутекені сұлатып түсіреді. Таутеке жартастан шыңырауға ұшып кетеді. Көк Киік зарлап, қалады. Аңшыға қырын қарап, қияс тұрып: «Менің жүрегімді дәлдеп ат. Орнымнан қозғалмайын. Бірақ, бөрібір тигізе алмайсың. Бұл сенің ақыр-тақыр ақтық оғың!» депті дейді. Жас мерген алжыған кәрі Көк Киіктің сандырағына күліп қояды да, көздеп тұрып басып қалады. Көк Киік құламайды. Қараса, оқ тек алдыңғы бір аяғын жаралап өткен екен. Бұрын мұндай өмірі болған емес, одан аңшы сескеніп, секем алып қалыпты. «Көрдің ғой, — депті сонда Көк Киік. — Енді мен ақсаңдап қашамын, көне мықты болсаң ұстап алшы!» — дейді. Жас мерген күліп тұрып: — «Қашсаң — қаш. Қуып жетіп ұстап алсам — өз обалың өзіңе. Кәрі кебенек, сені аямай бауыздап жіберемін», — дейді.

Ақсақ Көк Киік қаша жөнеледі. Аңшы қуып береді. Не керек, тау-тас, шың-күз, қар-мұзбен аңшы әлгі Киікті

талай күн, талай түн куалап, ұстай алмайды. Аңшы мылтығынан алдақашан айырылған, үстіндегі киімі алба-жұлба болған. Көк Киіктің соңынан жүре-жүре ақырында бір барса — келмес шыңның үстіне қалай шығып кеткенін байқамай да қалады. Не жоғары, не төмен шығатын жолы жоқ, не оңға, не солға бұрылатын жері жоқ, иненің ұшындай қия күзге келіп тірелген жері екен. Көк Киік сонда: «Енді бұл жерден ешқашанда шыға алмайсың, ешкім сені күтқара да алмайды. Киік біткеннің қызыры мені, сен қалай зарлатсаң, енді сенің әкең де тау мен тастың арасында күніреніп, мендей болып зарласын! Қарғысым атсын, Қарагүл, қарғысым атсын!» — деп қарғап, өзі күздан күзга секіріп, зар жылап кете барған екен.

Сонымен жас мерген қалт-құлт етіп қия күздың көз тұнып, бас айналар биігінде қала берсін. Бетін тасқа басып, жабысып әрең тұр, қимылдап кетсе — бітті. Не жоғары, не төмен, не оңға, не солға бұрыла алмайды. Қит етсе — құлайды.

Сол кезде әкесі мұны іздеп жүреді. Таудың жыкпыл-жыкпылын қоймай, тінткілеп келеді екен. Жалғыз аяқ қия жолдың үстінен баласының мылтығын тауып алады да, бір сұмдықтың болғанын іші сезеді. Жақпар-жақпар жартастарды, қараңғы қойнауларды тінткілеп, әке байгүс күні-түні шарқ ұрып, шыбың жаны шырылдайды. «Қарагүл! Қайдасың? Қарагүл!» Тек тау жаңғырып, тас күлкісі күңгірлеп: «Қарагүл! Қайдасың?» деп өзінің сөзін өзіне қайталайды.

«Әке, мен мұндамын!» — деген дауыс естіледі кенет әлдеқайда биіктен. Шал жалт қараса, әлдебір жалмауыздай жалаң күздың басында баласы әрең-әрең ілініп, үзіліп кетейін деп тұр екен. Бетін бері бұра алмайды, бұрса — құлайды.

— О, байгүс балам. ол жерге қайдан барып жүрсің? — дейді үрейі ұшқан әке.

— Сұрама, әке, сұмдықты. Мені қарғыс атты, жазықсыздардың жазасын тарттым. Мені мұнда көрі Көк Киік алдап әкеліп, қаһарлы қарғыспен қамап кетті. Тұрғаныма көп күн болды, не күнді, не аспанлы, не жерді көре алмаймын. Сенің дидарыңды да көре алмай тұрмын, әке. Мені аясаң, ат мені. Мына азаптан ажырат мені, ат, әке. Ақ жуып, арулап қой, әке.

Әке сорлы неғылсын? Зар еңіреп, ары жүгіреді, бері жүгіреді, күтқарып алар амал жоқ. Баласы болса: «Ая мені, ат мені, қорлық көрсін демесең тезірек ат!» деп

жалынғанда сай-сүйегі сырқырап, жүрек шіркін мылжа-мылжа болады. Әкесі кешке дейін дәті бармай, ата алмай жүреді. Тек күн батар алдында ғана көздеп тұрып, атып салады. Мылтығын тасқа бір ұрып сындырып, жерге құлап түскен баласының басын құшақтап, жоқтау айтқан екен:

Өлтіріп сені, Қарагүл ботам,
Жалғыз да қалдым, Қарагүл ботам.
Тағдырым мені қарғады, ботам.
Тағдырым мені арбады, ботам,
Мергендікті саған үйреттім, ботам,
Енді мені күйреттің, ботам,
Қырып та жойып, қираттың, ботам.

Жасағанның мақлұғын, ботам,
Неге сен атып жойдың, ботам,
Зарлатып мені қойдың, ботам.
Жалғыздық зауал келтірдің, ботам,
Өз қолыммен сені өлтірдім, ботам.

Танабай киіз үйдің сыртында селт етпей тыңдап отыр. Көнеден келе жатқан қырғыз зарын естігенде, көңілі бұрынғыдан бетер босады. Қараңғыда көлбеп жатқан тілсіз таудың ар жағынан ақырын ғана ай туып келе жатты. Таудан асып, найзатастардың ұшына ілініп, толықсып тұрып қалды. Танабай өлген досынан сонда тағы да кешірім сұрады.

Киіз үйдің ішінде Жайдар болса асқан аншы, теңдессіз мерген Қарагүл жайлы зарлы жырды шаңқобызбен күңиренте берді:

Кең-Қолдың басы кең шебер, ботам,
Қансырап жатсың, Қарагүл ботам.

23

Таң да жақындап қалды. Өлейін деп жатқан аттың басында, алау оттың қасында отырып, Танабай өз өмірінің келесі кезеңдерін есіне алды.

Сонау бір сергелдең күндері оның облыс орталығына барып қайтқанын ешкім білген де жоқ. Ақырғы жасаған әрекеті еді. Ана жылы ауданда өткен кеңесте сөз сөйлеген обком секретарына бір жолығып көрейін, бар сырын мұң-мұқтажын айтайын деп еді. Жүзі жылы еді, бір тыңдаса

сол тыңдап, көмектесер деген. Оны марқұм Шора да, басқалар да мақтап, тәуір атап жүретін. Бірақ ол кісіні басқа облысқа ауыстырып жібергенін Танабай обкомға келгенде бір-ақ білді.

— Оның басқа облысқа ауысқанын естімеп пе едіңіз?

— Жоқ.

— Өте бір зәру жұмысыңыз болса, жаңа секретарьға айтайын, ол кісі қабылдайды, — деді қабылдау бөлмесіндегі хатшы әйел.

— Жок, рақмет, — деді Танабай. — Мен өз жеке шаруаммен келіп едім, бұрынғы секретарьды танушы едім, ол мені білуші еді. әйтпесе жұртты әуре етіп нем бар. Айып көрмеңіз, сау болыңыз. — Обкомнан шығып бара жатып, өзінің бұрынғы секретарьды танитынына, оның да мұны білетініне Танабай шек келтірмеді. Обком секретары колхоздың шопаны Танабай Бақасовты жыға таныса, несі бар? Олар таныс болып, бірін-бірі сыйлауға әбден реті бар, жаңа хатшыға айтқаны да сондықтан.

Танабай көшеге түсіп, автобус станциясына қарай келе жатқан. Сырахананың тұсынан өте бергенде машинаға бос бөшкелерді тиеп жатқан екеуге көзі түсті. Біреуі машинаның үстінде тұр да, екінші бос бөшкені жоғары домалатып шығарып жатыр. Әлгі екінші жігіт кенет жалт қарап, Танабайды көрді де, қалт тұрып, өңі өзгеріп сала берді. Бұл Бектай еді. Көлбеу тұрған бөшкені тіреп тұрып, Танабай не айтар екен дегендей сілеусін көздері ызғар шашып қадалды да қалды.

— Немене, ұйықтап қалдың ба-ей? — деп машинаның үстіндегісі асықтырды.

Көлбеуде тұрған бөшке төмен сырғанайды, оны Бектай бүктетіліп шірене итеріп тұрып, Танабайдан көзін алмады. Бірақ Танабай сәлемдескен жок. «Е, сен мұнда екенсін ғой. Осындамын де. Дұрыс-ақ. Айтары жок. Сыра шаруашылығына кірістім де, — өзіне-өзі осылай деп Танабай кете барды. — Есіл жігіт қор болады-ау, а! — деді де жүрісін бәсеңдетті. — Тәп-тәуір адам боп кетер еді-ау, барып сөйлесем бе екен?» Бектайды аяп кетіп, кейін қайтпақшы да болды, егер түсініп дұрыс жолға түссе, өткен-кеткенді кешірмекші де болды. Бірақ, қайтып бармады. Егер Бектай мұның партиядан шығарылғанын білсе бәрібір әңгіменің сөні келмес. Кекшіл жігіттің табасына қалып, өзін тағдырын, партиядан шығарылғанына қарамастан, өзі адал берілген мақсатын Бектайға қорлатқысы келмеді. Сөйтіп, қайырылмастан кетіп қалды.

Жол-жөнекей кездескен бір машинаға отырып алып, Бектайды ойлаумен болды. Төмен сырғанақтаған бөшкені бүктетіле тіреп, сілеусін көзі ызғар шаша қарап қалғаны Танабайдың көз алдынан кетпей қойды.

Соңыра Бектай сотталды. Сотта Танабай Бектай отарды тастап кетіп қалды дегеннен басқа ештеңе айтқан жоқ. Бектай өз қатесін түсініп, опынып, кінәсін мойнына алса екен деп тіледі. Бірақ Бектай ештеңе де түсінбесе керек, қатесін мойындау ойға да кіріп шыққан жоқ.

Түрмеден босанып шыққан соң, маған кел, тіршілік жайын ақылдасайық, — деді ол Бектайға. Бектай жауап бермеді, басын да көтермеді. Танабай не десін, кете барды. Партиядан шығарылғалы бері өзіне-өзі сеніңкірмей, көрінгеннің алдында өзін кінәлі сезініп, пұшайман халге түсіп барады. Именшек болып барады. Бұлай болады деп ғұмырында ойламап еді. Ешкім оны көзінен шұқып, көкірегінен итеріп жатпаса да, қараптан-қарап жүріп жасқаншақтап, жұрттан, сөзден кашқақтап, үндемес болып бара жатты.

24

Алау оттың қасында Гүлсары жорға басын жерге салып қимылсыз жатыр. Тұла бойынан тіршілік белгісі бірте-бірте кетіп барады. Кеудесі сырылдап, кеңірдегі қырылдап, отжалынға кірпік қақпай қарап қалған, шарасынан шыға жаздап шатынаған көздерінің жанары сөніп барады, серейген аяқтары ағашқа ұсап қақайып қалды.

Танабай болса жорғамен қоштасып, ақырғы сөздерін арнап отыр. «Сен, жануар, жылқыда асқан тұлпар едің, Гүлсары. Сен менің қанатым едің, Гүлсары. Менің ең жарқын жылдарым, өмірімнің ең шұрайлы кезені сенімен бірге кетіп барады, Гүлсары. Сен менің есімде мәңгі сақтала-сың, Гүлсары. Сен менің көз алдымда сөніп барасын, тұлпар туған Гүлсары. Бір кездерде о дүниеде кездесерміз, Гүлсары. Бірақ о жайда сенің тұяқ дүбірінді есіте алмаспын. О дүниеде сен дүбірлетіп шабатын жол да жоқ, тұяқ тірер жер де жоқ, онда шөп өспес, тіршілік тынысы соқпас. Бірақ әзір менің көзім тірі тұрғанда сен өлмейсің, Гүлсары. Өйткені сен ұдайы менің есімде боласын, Гүлсары. Сенің тұяқтарыңның дүбірі менің құлағымда әдемі әуен болып мәңгі қалады».

Танабай осыны айтып, уақыт шіркін мына жорғаның шабысындай болып көзді ашып жұмғанша өте шыққанына өкінді. Өзінің тым ерте қартайып қалғанына мұңайды.

Бәлкім Танабай өзін шал санауы әлі ертерек те шығар. Бірақ адамның қартаю-қартаймауы жасқа байланысты емес, кісінің көңіліне байланысты болса керек. Қартайдым, көрі қойдың жасындай жасым қалды, төрімнен көрім жақын деп мойынсұнып отырса — қаусағаны.

Осы түннің ішінде, өлейін деп жатқан жорғаның қасында отырып, Танабай бүкіл өз өмірін көңіл елегінен қайта бір өткізіп шықты да, көрілікке мұнша тез берілгеніне өкінді. Сонау жолы аупарткомның адамы оны ұмытпай, өзі арнайы іздеп келіп, партияға қайтадан өт дегенде бірден келіспей, бірден шешпей созбалақтап жүріп алып, уақытты өткізіп жібергеніне енді өкініп отыр.

Бұл жәйт оны партиядан шығарып жібергеннен кейін жеті жылдан соң болып еді. Танабай онда Сарығоу шатқалында колхоз шабындығының қарауылы болатын. Қарауылдың үйінде Жайдар кемпірі екеуі ғана тұратын. Қыздары оқуға түсіп кетті де, кейіннен тұрмысқа шықты. Ұлы техникум бітірген соң ауданда қызметте қалып, о да семья құрды.

Жаз айының жадыраңқы күнінде Танабай сайда пішен шауып жатқан. Тамылжыған, жайсаң жаздың күні. Сайдың іші тып-тыныш. Шегірткелер ғана шырылдайды. Көйлекті желбегей жіберіп, шалдарша кең ақ дамбал киіп алған Танабай шалғысы шынылдап, шапқан шөбі дестеге түсіп жал болып, түп-түзу тартып барады. Шалғыны ынтышынтысымен сілтейді. Жұмысқа берілгендігі сонша анадай жерге «газик» келіп тоқтап, ішінен екі адам шыққанын да байқамай қалыпты.

— Сәлеметсіз бе, Танеке! Шабындық көбейсін! — деген дауыс шықты дәл қасынан. Қараса Ыбрайым. Баяғыдай домалаңдап жүр, екі беті торсынып, қарны өсіп қалыпты. — Ақыры іздеп таптық-ау сізді, Танеке, — деді Ыбрайым, екі езуі екі құлағына жетіп мәз болып. — Анау-мынау емес, аупарткомның секретарының өзі сізді іздеп келді.

«Ой, қу түлкі! — деп таңданды Танабай. Заман өзгерсе де бұл өлмейді, әйтеуір саңылау табады. Жалпаңдауын қарашы. Бұдан мейірімді адам жоқтай. Кімнің дәрежесі үлкен болса соның құлы, әйтеуір жағынып, бабын табады».

— Амансыңдар ма, балалар, — деп Танабай олардың қолын алды.

— Танымадыңыз ба, әке? — деп сұрады Ыбрайыммен бірге келген жігіт Танабайдың қолын қысып тұрып.

Танабай тежеліп қалды. «Қайдан көрдім?» деп тұр. Қарсы алдында өте таныс адам тұрған сияқты, бірақ тым өзгеріп

кеткен таныс сияқты. Тепсе темір үзгендей жас жігіт, бет-жүзі күнге күйіп қоңырқай тартқан, көз қарасы айбынды, жүзі жылы, үстінде сұр кенеп костюм, басында шетен қалпақ «кім де болса қаладан-ау» — деді Танабай.

— Ау, бұл жолдас... — деп Ыбрайым айтпақшы еді:

— Токта, токта, өзім-ақ айтам, — деп Танабай тыйып тастады. Содан соң іші жылып сала береді. — Таныдым, балам. Сені қалай танымасқа! Аман-есен жүрсің бе, шырағым.

Бұл Керімбеков еді. Танабайды партиядан шығаратын бюрода оны қорықтастан қорғап, қатты айтысқан комсомол секретары осы еді.

— Ал, танысаңыз, онда сізбен бір әңгімелесейік, Танеке. Былайырақ жүріп қайтайық. Сіз әзірше шалғыны алып шөп шаба тұрыңыз, — деді Керімбеков Ыбрайымға.

Ыбрайым кенет қалбалақтап жалма-жан пиджагін шешіп тастап:

— Күп болады, жолдас Керімбеков, — деп жалпаңдады.

Танабай мен Керімбеков шалғынмен жүріп барып, өзен жағасына кеп отырысты.

— Сіз, сірә, ішінізден сезіп отырған шығарсыз, Танеке, менің қандай жұмыспен келгенімді, — деп бастады Керімбеков. — Қарап тұрсам әлі тынсыз, пішен шауып жатырсыз, ендеше дені-қарныңыз сау екен. қуанып қалдым.

— Құлағым сенде, балам. Сені көріп, қуанып отырмын.

— Онда дұрыс екен. Тұспалдамай турасына көшейін, Танеке. Өзіңіз де білесіз, қазір көп нәрсе өзгерді ғой. Жағдай жақсарып, заман түзеліп келеді.

— Білемін, шырағым. Сөзіңнің жөні бар. Өзіміздің колхозға карап-ақ көп нәрсені аңғаруға болады. Жағдай жақсарып келе жатқан сияқты. Тіпті өз көзіңе өзін сенгін келмейді. Осы жақында ғана мен ана бір жылы шопан болып жүргенде жұтқа ұшырайтын Бесағаш сайында болып қайттым. Көзімнің қызғаны-ай. Жаңа қора салған. Қора болғанда қандай, төбесін шиферлеп, жарты мың түяқ сыятындай кең етіп тұрғызыпты. Шопанға арнап үй де салыпты. Жанында сарайы, ат қорасы және тұр. Өң тұрмақ, түсте көрмеген дүние. Басқа отарларда да дәл осылай. Айылдың өзінде де халық қазір тәуір үйлер салып жатыр. Таудан түсіп барған сайын жаңа үй салынып қалғанын көремін. Әйтеуір, әманда осылғай болғай да.

— Біздің де мақсат-тілегіміз сол, Танеке. Әлі жетіспей жатқан жағы баршылық. Бірақ көш жүре түзелер. Ал менің сізге келген шаруам былай. Партияға қайта оралыңыз.

Сіздің ісіңізді қайта қарайық. Бюрода сіз туралы әңгіме болды. Қайткен күнде де, ештен гөрі кеш жақсы.

Танабайда үн жоқ. Қысылып отыр. Қуанып та отыр, әрі ескі күйіктің орны сыздап, көңілі бұзылып та қалды. Көрген қорлығы есіне түсті, көкірегіне қан болып қатып қалған өкпесі қара қазандай еді. Өткен өтті, оны қайта қоздырып, қай-қайдағыны еске түсіргісі келмеді.

— Ықыласыңа рақмет, қарағым. Мен сияқты шалды ұмытпағандарыңа рақмет, — деп біраз отырды да, шынын айтты. — Қартайып қалдым, қарағым. Енді менен партияға не пайда? Енді оған мен қандай қызмет көрсете аламын? Түкке жарамай қалдым, балам. Менің дәуренім өтіп кетті. Ренжи көрме маған. Ойланайын, мұрсат бер.

Танабай аупарткомге баруға бел шешпей, әне ертең, міне ертең деп жүргенде, уақыт өте берді. Өзінің жүріп-тұруы да күннен-күнге ауырлай түскен. «Әйт шүү» деп жүріп кететін бұрынғыдай жас емес.

Дегенмен, бір күні атын ерттеп, ауданға қарай бет алды да, орта жолдан қайтып келді. Ау неге? Дұрыс істемегенін өзі де түсінді. Өзіне-өзі: «Алжып, бала боп барамын ба, немене?» — деді. Ауданға бармай, орта жолдан қайтқаны ақымақтық екенін біле тұра, кежегесі кейін тартты.

Сол сапарда көз ұшынан ол шауып бара жатқан жорғаның шаңын байқап қалып еді. Гүлсары екенін бірден таныған. Бұл кезде Танабай Гүлсарыны сирек көретін. Жазғы қуаң даламен Гүлсары шауып өткен жерде шұбалаңдап ақ шәлі шаң қалып бара жатады. Танабай оны алыстан барлап тұрып, түнере қалады. Бұрын ғой арттағы шаң Гүлсарыны еш уақытта қауіп көрген емес еді. Жорға жануар күстай зымырап жөнелгенде шаң дегеніңіз ұзыннан-ұзақ шұбатылып, соңында қалып қоятын. Ал қазір шаңы бар болғыр бұлттай аунақшып барып Гүлсарының үстін басып қалып, басып қалып, көрсетпей жіберді. Жорға әйтеуір әлгі кою шаңның құшағынан суырылып шығып шырқайды-ақ, бірақ бір сәттен соң қайтадан өз шаңы өзін қауып қалады. Жок, жорға жануар енді шаңға шалтынып қала беретін болған екен. Әбден қартайғаны ғой тытықтап, қажығаны болар. «Халін нашар екен, Гүлсары» — деді Танабай күйініп.

Жануардың шаң қауып, шабысы қындағанын, үстіндегі адам оған ызаланып қамшы басып бара жатқанын Танабай сонда қам көңілмен-ақ көріп еді. Топырақ тозаңынан құтылмақ боп алға барынша тырысып, жанары алақ-жұлақ абыржыған Гүлсарыны көз алдына келтірді. Гүлсарының үстіндегі адам мұның даусын естімейтіндей едәуір жерде

келе жатса да Танабай: «Әй, тоқта-а, атты зорықтырма!» — деп айкай салып, алдын кес-кестей тұра шапты.

Бірақ жетіп үлгірмей, аттың басын тартты. Анау адам мұның сөзін дұрыс түсінсе жақсы, түсінбесе ше? Егерім ол — «Ісің не? Қайдан жүрген қожайынсың? Шабам ба, қоям ба, өзім білем. Жайыңа жүр сандалмай, көрі қақбас!» десе, Танабай не айтпақ?

Бұл екі ортада жорға жануар біресе шаңға көміліп қалып, біресе одан суырылып шығып, шөлкем-шалыс шабыспен алыстай берді. Оның соңынан Танабай көпке дейін қарап тұрды. Сонан соң аттың басын бұрып кейін қайтты.

«Дәуреніміз өткен екен, Гүлсары, — деді ол. — Қартайыппыз. Енді кімге керекпіз? Менен де қауқар кетті. Төрімізден көріміз жақын, Гүлсары...»

Арада жыл өткен соң Танабай Гүлсарыны арбаға жегулі күйінде көрді. Көңілі тағы да өлем-жөлем болды. Аты шулы жорғаның ақыр соңында аяқтан қалып, мойнына шіріген қамыт киіліп, қаусаған жаман арбаға жегілгенін көріп Танабай қапа болып қамықты да. Қарағысы келмей, теріс айналып кетті.

Кейінірек Танабай Гүлсарыны тағы көрді. Бұтында трусигі, үстінде жыртық мәйкесі бар жеті жастардағы бала мініп жүр екен. Атқа мінгеніне мәз болып, жалаң аяқ өкшесімен тебініп қойып, қоқиланып отыр. Балақай атқа тұңғыш рет мінген-ау сірә, сондықтан да оны ең жуас қой торыдай боп қалған Гүлсарыға әдейі мінгізсе керек.

— Ата, қараңызшы! — деп мақтанды балақай Танабайға. — Мен Чапаевпын! Қазір өзеннен өтемін.

— Кәне, кәне, көрейік! — деп қоштады Танабай да.

Тізгінді қағып-қағып қойып, бала атты суға бұрып салды. Жорға арғы бетке жетіп, жағаға тырмысып шыға бергенде, бала жалп етіп суға құлап түсті.

— Апа, а-а! — деп қорыққаннан бақырып жіберді. Танабай оны судан шығарып алды да, жетектеп аттың жанына келді. Гүлсары соқпақ жолдың үстінде аяқтарын кезек-кезек көтеріп қойып сүлесөк тұр. «Аяғы әбден тасырқаған-ау, сірә. Әй, сорлы-ай» — деді Танабай. Көрі жорғаның үстіне баланы көтеріп мінгізді.

— Бар, енді құлама.

Гүлсары ілби басып, кете барды.

Тағдыр айдап, ақыр соңында Гүлсары тағы да Танабайдың қолына түсті. Танабай оны бағып-қағып, мал қатарына қосқан сияқты еді, міне енді Александровкаға ақырғы

рет алып барып, қайтарда жығылып, өлім аузында жатқаны мынау.

Танабай аудачдағы баласының үйіне қуанышқа барып еді. Екінші немересі дүниеге келген. Бір қой сойып, бір қап картоп артып, Жайдарға нан-пан пісіртіп ала келген. Жайдар ауырып отырмын, мәнісім жоқ деп келмей қалып еді, оның неге келгісі келмегенін Танабай кейін түсінді. Жайдар жан баласына тіс жарып айтпаса да келінін ұнатпаушы еді. Баласы онсыз да ынжық болды, қасақана оған ордандап тұрған орақ ауыз, оспадар әйел жолығар ма. Күйеуін табанына салып қалай илеймін десе, солай илейді. Әйтеуір өз өктемдігін жүргізіп, әкірендеу үшін өзгенін көңіліне қарамай оп-оңай қорлай салатын, тепсініп, бетіне түгі шығып отыратын дуайпат адамдар болады ғой. Танабайдың келіні сондай адамдардың тегінен еді.

Бұ жолы да аяздай ақырып, қаһарланып отырғанының үстінен келер ме. Сөйтсе, Танабайдың баласын қызмет бабында өсірмекші болған екен, бірақ жеме-жемге келгенде бұл қалыпты да, басқа біреуі көтеріліп кетіпті. Енді келінжан келіп отырған қайын атасын алқымнан алсын-ай кеп.

— Өмір бақи ғұмырың мал бағумен өтері бар, партияға кіріп нең бар еді о басында. Ақыр соңында партиядан қуды да жіберді, енді сол үшін ана баланның қызметін өсірмейді. Саған бола бұл енді бір орында қақайып жүз жыл отырмақшы. Сендердің нелерің кетеді, жатырсындар жайлауда, шал-кемпірге не керек, сорлайтын мына біз-дағы.

Ал кетті дейсің, әйда кетті дейсің...

Танабай бекер келген екенмін деп опынып-ақ қалды. Келінін жұбатпақ боп, ақ көңіл неме:

— Олай болса, мен, сірә, партияға қайта кіру жағын қарастырайын, — дегені бар емес пе.

— Керек едің партияға. Қашан келер екен деп екі көздері төрт болып күтіп отыр дейді. Сендей шалсыз күн көрістері киын көрінеді, — деп келіні зөр шаша мырс етті.

Дәл осы жерде алдында отырған келіні емес өзге біреу болса, Танабай мұндай сөздерді айтқызып қояр ма еді? Өз қолыңды өзін қайтіп кесерсің? Жаман болсын, жақсы болсын, өз келіні ғой. Үндеген жоқ, салғыласып жатпады. Әйтпесе: «Күйеуіңді маған бола өсірмей отырған жоқ, оның өзі болымсыз неме, оның үстіне оған жан баласына жақсылығы жоқ, аждаһадай әйел жолықты. Жақсы әйел жаман еркекті зор етеді, жаман әйел жақсы еркекті қор етеді» деп халық бекер айтпайды ғой», демекші еді, бірақ әйелінің

көзінше өз ұлымды масқараламай-ақ қояйын, кінәлі мен-ақ болайын, — деді.

Танабайдың асығып аттанғаны да сол. Одан өрі қалуға дәті шыдамаған.

«Албастыдай ақымақ, — деп кіжінді енді айдалада от басында отырып Танабай келініне. — Сендей албастылар қайдан шығады осы? Адамға деген рақымы, ілтифаты, ізеті жоқ, ары жоқ, ұяты жоқ. Өзінің қу құлқынынан басқа уайымы жоқ. Тағы да жұрттың бәрін өздеріндей көреді. Тек сенің айтқаның бола қоймас, албасты. Мен әлі керекпін, керекпін...»

25

Ағарып таң да атты. Асқақтап таулар көрінді, датиып дала жатыр. Сайқабақта сөнген алаудың қарайған қоламтасы болар-болмас бықсиды. Иығына тон жамылып, сақалшашы боз қырау тартқан Танабай шал түр. Жорға жануарға енді тон жауып керегі жоқ. Гүлсары о дүниеге өтіп, тәнірінін жылқысына барып қосылды... Танабай өлген атқа қарап тұрып таң қалды: жануар, қалай арыған! Гүлсары жанталаста басы кегжиген күйі, бір жамбастап жатыр. Басында жүгеннен түскен терең із бар. Төрт аяғы төрт жакқа кетіп, қақайып қатып қалған, шытынап жарылған тұяқтарынан қажалған тағалар көрінеді. Енді бұл есіл тұяқ қайтып жерге қадалмас, қара жолдың төсіне енді қайтып тіктеп тимес. Кетіс керек. Танабай ақырғы рет ат басына иіліп, аттың мұздап қалған қабағын саусағымен укалап жорғаның көзін жапты. Ақырғы рет Гүлсарының басынан жүгенді сыпырып алып, артына бұрылып қарамай аулақ кете барды.

Таудан асып, тасты басып жүріп келеді. Тұңғиық терен ойларды кешіп келеді. Көрілік келіп қалғанын, енді төрінен де көрі жақын екенін ойлайды. Сонда ол: тізбегінен адасып қалған жалғыз қаздай қаңқылдап өлмесем екен деп тіледі. Неде болса қанат қағып, бара жатып көк төсінде үзілсем, сонда бір ұядан ұшқан сапарлас болған серіктерім менің үстімнен айнала ұшып, азалы ән салса, деп армандады.

«Самансұрға хат жазайын, — деп түйді Танабай. — Былай деп жазайын: Гүлсары жорға есінде ме? Ұмытпаған шығарсың. Сенің әкеңнің партбилетін аупарткомге мен сол жорғамен алып барғанмын. Сонда мені жолға өзің шығарып салғансың. Ал енді кеше түнде Александровкадан қайтып келе жатып, жол үстінде менің сол жануарым, түлпарым Гүлсары мерт болды. Ұзақ түнге көз ілмей өлген

аттың басында күзетіп отырдым, күллі өмірім көз алдымнан өтті түні бойы. Жаман айтпай – жақсы жоқ, Гүлсары жорға құсап мен де бір жол үстінде көз жұмармын. Қарағым Самансүр, сен маған партияға қайта оралуыма көмектесуге тиіссің. Кәрі қойдын жасындай жасым қалды. Ғұмырымның ақырында армандастарымнан адасып қалғым келмейді. Енді ойлап тұрсам, сенің әкең Шора өз партбилетін аупарткомге апаруды бекер маған тапсырмаған екен. Ал, Шораның ұлы Самансүр, мына мені, Танабай Бақасовты сен де жақсы білесің...»

Жүгенді иығына салып алып, таудан асып, тасты басып жүріп келеді. Ағыл-тегіл аққан жас бетін жуып, сакалын сағалдады. Оны Танабай сүрткен жоқ. Бұл Тұлпар туған жануар Гүлсарының азасына аққан жас еді. Жаңадан атып келе жатқан таңға, тау бөктерлеп жалғыз ұшып бара жатқан қазға Танабай жанары жасқа толып көп қарады. Қоңыр қаз шіркін адасып қалған аталас тізбегін қуып жетпек болып, асыға ұшады.

– Үш, жануар, үш! – деп күбірледі Танабай. – Қанатың талмай тұрғанда қатарыңды қуып жет. – Сонан соң бір күрсініп алып:

– Қош, Гүлсары! – деді.

Жүріп келеді, құлағына ертедегі ежелгі әуен шалынды.

...Аруана сау желгелі талай күн. Ботасын іздеп боздайды. Қайдасың сен, қарақат көз ботақан? Желіннен саулап сүт ақты, ісініп кеткен желіннен. Қайдасың, боташ? Үн қатшы! Желіннен саулап сүт ақты, ісініп кеткен желіннен. Анасының ақ сүті...

Орысшадан аударған Шерхан Мұртаза

АҚ КЕМЕ

Повесть

1

Ол екі ертегі білетін. Біреуі — өзінен басқа тірі жанға белгісіз — сәби қиялынан туған. Екіншісін атасы айтып берген. Кейін екеуі де ғайып болды. Айтайын дегенім де сол еді.

Ол жылы баланың жетіні толтырып, сегізге аяқ басқан кезі.

Алдымен портфель сатып алынды. Жылтыраған сыдыртпалы бауы, кішкентай құлпы бар кара портфель еді, майда-шүйде салатын кішкентай қалтасы және бар. Портфель болғанда қандай! Осы күнгі оқушы балалардың қолынан күнде көріп жүретін кәдуілгі портфель бар емес пе, — сол. Бар, гәп осыдан басталды.

Атасы оны жол-жөнекей соға кеткен автолавкадан сатып алған. Таудағы малшыларға шай-қант, киім-кешек, кездемелер апарып жүретін автолавка анда-санда Сантас қойнауындағы орман қорығына да соғатын.

Осы бір қорықшалар отырған қотаннан жыныс шатқал, аңғар сайларды аралап, жоғары қарай жамырай өскен тау орманы бар. Бұл қотанда не бәрі үш-ақ үй тұрады. Автолавка мұндағы орманшыларға тым жиі соқпағанымен, кейде бұрыла кететіні бар.

Үш үйдің ортасындағы жалғыз ер бала автолавканы алдымен көруші еді.

— Келе жатыр, машина магазин келе жатыр, — деп екі санын шапаттап, есік-терезелерден айқай салып, сүйінші сұрайтын.

Ыстықкөлдің жағасынан басталатын арба жол көл жиегін бойлай отырып, ойлы-қырлы машақаты мол шатқал сайларды қуалай, әрең дегенде бұларға да жететін. Мұндай жолмен жүрудің өзі онайға түспейді. Қарауыл тауының етегіне келгенде шыңырау түбінен төмен қарай

өзер жылжып, орманшылардың ауласына келіп бір-ақ тоқтайды. Қарауыл тауы болса тиіп тұр, жаз келісімен бала құдайдың құтты күні осы таудың басына шығып алып, дүрбісімен Ыстықкөлге қарайтын. Жол үстінде келе жатқанның барлығы — атты-жаяулысы болсын, машина-тракторы болсын бәрі де алақандағыдай айқын көрінеді.

Жаздың бір ыстық күндерінің бірінде тоғандағы суға шомылып жатқан бала таудан бермен түсіп келе жатқан машинаны көрді. Тоған есіктің алдында ағып жатқан тау өзенінің жайпауыз жағасында құм киыршақ, бөрге тастардың үстіне салынған. Мұның өзін таспен қалап берген атасы. Егер осы тоған болмаса, бұл бала алдақашан тірлікпен қоштасар ма еді, кім білсін. Әжесінің айтуына қарағанда, мұның сүйегін саудыратып адуын тау өзені алдақашан Ыстықкөлге айдап апарып, тастар еді. Көлдегі балықтар, бақа-шаяндар мұның сүйегіне мәз боп жүрмес пе. Мұны ешкім қайғырып, қынжылмайды, бұл суға кетсін, отқа түссін, басқаға керегі шамалы. Шүкір, әзір беті аулақ, ондайдан аман. Егер солай бола қалған күнде, құдай біледі, мынау — әжесі құтқарам деп қол ұшын беруге ұмтылмас. Қанасынан шықса бір сәрі, өзінен тумаған соң бәрібір — кемпірдің айтуына қарағанда бұл өгей бала. Өгейдің аты қашанда өгей, қанша бағып-қаққанмен өгейлігіне баса береді. Өгей деген не сұмдық... Япыр-ау, мұның өгей болғысы келмесе қайтеді? Қаршадай басынан неге бұл өгей атанады? Мүмкін, бұл бала емес, сол кемпірдің өзі өгей шығар?

Жарайды, бұл туралы да, атасының қалап берген тоғанына да кейін оралармыз...

Сонымен жаңағы автолавканы көрді. Ол таудан еңселей түсіп келе жатқанда, артында будақтаған шаңы бұлтқа шапшыды. Баланың қуанышында шек жоқ, дәл осы жолы өзіне портфель алынатынын сезгендей жүрегі алып ұшады. Судан жалма-жан атып шықты да, тырайған денесіне штанын іле салып, мұздай суда жаурағанына қарамастан, үстін кептіруге де қарамай автолавканың келе жатқанын алдымен хабарлау үшін жалғыз аяқ жолменен аулаға беттеп тұра жүгірді.

Тастардан секіріп, бұталардан атыла жөнелген бала алды-артына қарайтын түрі жоқ, секіре алмағанынан ойқастай өтіп, еш нәрсеге тоқтамайды. Бұл маңайда өскен бұталар да, шөптер де, мынау жатқан дөңбек тастар да баланың ойынша тегін емес. Бұлардың баланың өздеріне назар аудармай бара жатқанына ренжіп, аяғынан қағып қалуына

болады ғой. «Магазин машина келді! Мен саған кейін соғамын». — деді ол аптығып, «шөгіп жатқан түнеге». Белуарынан жерге сіңіп кеткен мына бір сарғылт тасты ол осылай атайтын. Былайғы күндері оның жанынан тегін өтпейтін, әрдайым сол «түйенің» өркешінен сипайтын. Атасы, өзі мініп жүрген шолақ мәстегінің жал-күйрығынан «сен осы жерде тұра тұр, мына шаруаны бітіріп алайын» деп қалай сипаса бұл да тас түйесін солай мәпелейтін. Мұның ана бір тасқа қойған аты да қызық: ортан беліне дейін ағарып келіп, жоғарғы жағы қошқыл қараға айналатын тасты ол «ерттеулі ат» дейтін. Кейде үстіне шығып алып, атқа мініп бара жатқандай мәз болатын. Мұның «қасқыр» деп атайтын тасы да бар. Осы бір көк шулан тас жалы тікірейіп, қойға шапқалы тұрған қасқырдан айнымайтын. Бұл оған әрдайым еңбектеп барып, үстіне қарғып мінітетін. Ең жақсы көретін мынау жарқабақтың басында енді өзенге қойып кеткелі тұрғандай асылып қалған тасты бұл «танк» деп атайтын. Осы танк қазір өзенге қойып кетсе, өзеннің суы бұрынғыдан да ақ көбік атып, бұрқырай жөнелгелі тұр. Өзінің кинода көріп жүрген танкілері ылғи сөйтеді ғой. Ағысты баса-көктеп тартқаны қандай ғажап десеңізші... Бала киноны сирек көретін, сондықтан да оның көргенінің барлығы көкірегінде сайрап қала береді. Атасы кейде таудың арғы етегіндегі совхоздағы асыл тұқымды мал фермасына келген киноға апаратын, сонда осы танкілердің талайын көрген-ді. Мынау өзен жағасындағы суға қойып кеткелі тұрған танк содан кейін пайда болған. Осы маңайда «қайырымды», «катыгез» тастар да бар. Кейбіреулеріне «ақымақ тас», «айлакер тас» деп те ат қойған.

Өзен жағасына өскен бұта шөптерге де «Сүйкімді», «Қорқақ», «Батыр», «Ашушақ» деп неше түрлі аттар қоятын. Әсіресе мұның ата жауы мынау тұрған тікенек қалуен, бала мұнымен талай шайқасқан. Құртамын деп талай рет белін үзіп, тамырын жұлып, күніне он қайтара шабуыл жасағанмен бұл шайқастың шегі болмайтын, ол одан сайын өршіп өсе беретін. Мінеки, мынау жатқан шырмауық, қанша арамшөп болса да өзі ақылды, гүлдері қандай тамаша. Осы маңайдағы өсімдіктердің ішінде жаңа шығып келе жатқан күн шұғыласын алдымен күшақ жайып қарсы алатын осы. Басқа өсімдіктерге ертеңі не, кеші не, дөңеңге түсінбейді, оларға бәрібір. Ал шырмауық болса, мұның жөні басқа. Күннің шапағы түсе бастаса-ақ көздерін ашып, күліп қоя береді. Алдымен бір көзін ашады, одан екіншісін, сөйтіп бірінен соң бірі қаулап қоя береді

де, бүкіл гүл жайнап, жадырай жөнеледі. Ағы, көкшілі, сарғышы самсап көңіл қуантып, көз тойдырады... Егер осылардың жанында үн шығармай бағып отырсаңыз, өздері жаңа ғана оянып, бір-бірімен сыбырласып сөйлесіп жатқан сияқты. Бұлардың осы сырын құмырсқаға дейін біледі. Күн шығысымен, олар осы шырмауықты бойлай, ерсілік-қарсылы жүреді де, кейде кілт тоқтап қалып, гүлдердің өзара сырласып жатқанын тыңдайды. Мүмкін, бұлар өздерінің түнде көрген түсін бір біріне баяндайтын шығар?

Күндіз, бала түс таянғанда мынау қаулап өскен. Шыралжынның ішіне барып жатқанды жақсы көреді. Гүл жармайтын биік өсетін шыралжын өзінің хош иісіменен бауырына тартады. Бұл бірімен-бірі тамырласпай, әр жерде аудан-аудан боп өседі. Және мұның маңына қоныстас болуға басқа өсімдіктің шамасы келмейді. Шыралжын баланың нағыз досы, әсіресе, әлденеге ренжіп көңілі жабырқағанда, ешкімге көрінбей осының ортасына келіп, жасырынып жылап алады. Мұның иісі сонау қалың қарағайдың иісінен айнамайды, шыралжынның ішіне кірсең жып-жылы. Оның үстінде, аспанды анық көріп жатасың. Шалқаңнан жатып алып, көк аспанның тұңғық теңізін барлап жатқан деген қандай рахат! Алғаш көзін жасқа толып кеткенде дәнене көрмейсің. Содан кейін бұлттар жылжып келеді де, аспан өрінде сен не ойласаң соның бәрін істейді. Бұлттар бәрін біледі, сенің қазіргі жабырқау халіне көңіл айтқандай, бүкіл дүниеден безіп, қанат байлап ұшып кеткелі жатқаныңды ол да сезеді. Осындайда «ойпыр-ау, бала жоғалып кетті ме, енді қайдан табамыз?» — деп жұрт абыржып жүрсе, қандай қызық болар еді... Сондықтан жұртты әбігерге салмай осылай жатқаныңды бұлт мақұл көреді де, аспан өріне неше түрлі өрнектер салып, қимыл-қозғалыстарымен қызығына батырады. Бұлтта ақыл бар дейтінім сол, — өйткені ол сенің ойыңдағыны табады. Бір аудан бұлт сол баяу қимылының өзінен неше түрлі ойыншықтардың суретін салады. Әңгіме сол бұлттар салған суреттің не екенін жіті аңғаруда.

Шыралжынның іші сондай, құлаққа ұрған танадай тыныш. Қанша биік болғанмен сенен аспанды жасырмайды. Шыралжынның бір ғажабы хош иісі мен осы мінезі...

Өсімдіктер туралы бұл бала көп нәрсе біледі. Анау жайылымда өсетін күміс қылаулы селеуге кейде менсінбей қарайтын. Селеу негізінде ақымақ болу керек. Басында ми жоқ, нағыз қалтақ бастың өзі. Оның басындағы үпілдірігі

желсіз күн көре алмайды, үп етіп самал соқса-ақ солай қарай еңкейіп, мәз болып қалады. Және біреуі болса екен-ау, сол жайылымдағысының бәрі қатаң бұйрық алғандай селеу дегенін безек қағып, ұшарға қанат жоқ, кірерге жер жоқ, әбден берекелері қашып, жер жастанып, бірінің үстіне бірі құлап жатқаны. Өттең, аяғы жоқ, аяғы болса беті ауған жағына тұра қашудан тайынбайды... Бірақ бұлар ку, осының бәрін әдейі істейді, найзағай басылып, жаңбыр тоқтасымен қайтадан бастарын көтеріп, жел қалай соқса, солай иіліп-бүгіліп, тұра береді...

Өзімен бірге ойнайтын достары жоқ бала осындай табиғаттың ортасында өзімен-өзі болып жүре беретін. Жаңа ғана көрінген автолавка осылардың бәрінен қол үзіп, тұра жүгіруге мәжбүр етті. Қанша дегенмен, автолавка саған мынау жатқан тастардан, айнала қоршаған өсімдіктерден өзгеше ғой. Автолавкада керек дүниенің бәрі бар!

Бала үйге жақындағанша қотанның сырт жағынан автолавка да аулаға келіп кірді. Бұл жердегі үйлердің есіктерезесі өзенге қараған. Сол қорадан басталатын жайпауыт алаң өзеннің жиегіне барып тоқтайды. Өзеннің арғы беті жарқабақтанып кетеді де, тау беттеген орман ішіне жоғалады. Сондықтан қотанға келетін жол үйдің арқалығында. Егер бала жүгіріп келмегенде, автолавканың қораға кіріп тұрғанын да ешкім байқамайтын еді.

Қазір еркек атаулыдан ешкім жоқ, бәрі де таң сәріден шаруаларына кеткен. Әйелдер болса үйдің кәкір-шүкірімен айналысып жатқан. Бала келісіменен:

— Магазин машина келді, магазин машина келді! — деп ашық есіктерден азан-қазан айқай сала жөнелді.

Әйелдер абыржып қалды, өздерінің тиын-тебендеп жинаған ақшаларын іздеуге кірісті. Бәрі де үйлерінен бірімен-бірі жарыса шықты. Ең ар жағы кемпірге дейін:

— Көрдіндер ме, айналайын, ең алдымен осы байқайды бәрін, — деп марапаттаған болды.

Мұны естігенде бала осы автолавканы өзі алып келгендей мәз-мейрам боп қалды. Қазір бұдан бақытты ешкім жоқ, өйткені қуанышты хабарды әкелген өзі. Міне, осыларменен жарыса қақтығысып, автолавканың ашылған есігінің алдына бұл да жетті. Лавкадағы мүлікті көрісімен-ақ әйелдердің баланың бар-жоғымен ісі болған жоқ. Мұны қайтсін олар. Лавкадағы мүліктерді көргенде естері шықты. Не бәрі үш-ақ әйел, әжесі, Бекей апай, Бекей апай болса — осы баланың туған шешесінің сіңлісі, осы қотандағы орман қорықшыларының бастығы Оразқұлдың әйелі.

Үшіншісі — орман жұмысшысы, қолына емшектегі қызын көтере шыққан — Сейдахметтің келіншегі Гүлжамал. Не бәрі үш әйел болғанмен, бір қора адамдай ауланы бастарына көтерді. Лавканың мүліктерін аударыстыратөңкерістіре, бірінен соң бірін жұлқылап, әбден берекесін алып бара жатқан соң дүкенші «шуламаңдар енді, былай бір тәртіп сақтасаңдар еді», — деуге мәжбүр болды.

Дегенмен, мұның айтқан уәжі әйелдерге онша әсер ете қойған жоқ, ең алдымен барлығын алатын адамдай бәрі де жаныға ұмтылып, аздан соң таңдай бастады. Енді таңдап алғанын қайтарып беріп жатыр. Шетке шығарып қойып, жазып көріп, қайта-қайта өлшеген болып, бір нәрсені он қайтара сұраумен болды. Біреуі ұнамайды, ана біреусі қымбат, мына біреусінің түсі келіспейді екен... Бала шеткерілеу тұрған. Сауданың берекесі көрінбейді. Машинаны алғаш көргендей қуаныш, алып ұшқан жүрек қайда кеткен, осынша неге қуанды, осынша аптыққаны несі? Енді оның көз алдында автолавка тек қана әр түрлі қоқырсыған зат тиеп алған қарапайым ғана машина болып көрінді.

Мына шуылдақ әйелдердің ештеңе алып оңдыратын түрі жоқ. Сатушы ренжи бастады. Соншама тау-тасты кезіп, осы қуысқа несіне келді екен?

Айтқанындай-ақ болып шықты. Әйелдердің де аптығы басылып, бәрін көріп-біліп алған соң шаршап қалғандай-ақ самарқау тартты. Енді бұлар сатушының алдында өзара әр түрлі себеп-дәлелдер айтып, кешірім сұрағандай сыңай танытады. Ең алдымен ақшаның жоқтығын бастаған кемпір болды. Тегін дүние жоқ, ақшаң болмаса не алмақсың? Бекей апай болса, байымен ақылдаспай қолға ілінер дүние алуы неғайбыл. Дүние жүзінде әйел атаулының ішіндегі ең бақытсызы осы Бекей апай, өйткені өмірі пұшпағы қанамаған, баласы жоқ. Ішіп алған сайын Оразқұл осы бір қасіретін бетіне басып, таяктан айырмайды. Мұның барлығы, әсіресе, атасына ауыр. Туған қызының бұл халін көрген сайын бір өліп, бір тіріледі. Бекей апай бір-екі майда-шүйдемен қоса екі жартылық арақ алды. Мұны несіне алғанын өзі білсін, бұл арақтың арты өзіне таяқ, кемпір шыдамады:

— Мұның не, бейбақ-ау, өз сорыңа сатып алып тұрмысың? — деді, сатушыға естіртпей сыздана сыбырлап.

— Жұмысың болмасын, өзім білем, — деп Бекей апай шолақ қайырды.

— Жетісерсің, миғұла, — деді кемпір табалай тістене. Егер мына сатушы болмаса Бекей апайды жерден алып

жерге салуға даяр. Ойбай, бұлар бір бірімен ұрысқанда төбе шашын тік тұрады...

Гүлжамал өз жағдайын айтып, ақталып шықты. Өйткені ұзамай Сейдахмет қалаға барады, ақшаның көбі қалалы жерде жұмсалады ғой. Сондықтан бұл жерден еш нәрсе алғысы келмей отыр, бар себебі сол екендігін түсіндірді.

Осылайша автолавканың айналасында болған хикая сатушының айтуына қарағанда, соқыр тиынның саудасы, мың сомның айқай-шуы боп шықты. Әйелдер үйді-үйіне тарқады. Бүйткен саудасы құрысын. Кетіп бара жатқан қатындарға қарап, бір түкірді де дүкенші аударылып, шашылып қалған заттарын жайғастыра бастады. Енді машинаға от беріп, кетуге бет алды. Осы сәтте әлі селтиіп тұрған балаға көзі түсті.

— Әй, қалқан құлақ, саған не керек? Бұл қай тұрысын? — деді ол. Шынында да баланың құлағы үріккен текенін құлағындай алдына қарай еңкіштеңе біткен екен. Мойны ырғайдай, қауақ бас қара балаға қызыға қарап: — Бірдене алғың кеп тұр ма, ей? Бол енді тезірек, әйтпесе жабамын. Ақшаң бар ма өзіңнің?

Сатушы баланың көк тиыны жоғын біліп тұрса да, әдейі әзіл араластырып айтып еді, бала оған байсалды:

— Ағай, менің ақшам жоқ қой, — деп басын шайқады.

— Қой, олай деме, сенде ақша бар. Сендер осындағы нағыз ақшалы қалтаның өздерісіңдер. Әшейін жарымаған боп көрінгілерің келеді. Анау қалтаңда ғой біраз ақша бар, жасырып тұрсың ғой, ә? — деді, әдейі сенбей тұрған адамша әжуа аралас үнмен.

— Жоқ, көк тиыным жоқ, ағай, — деп бала шын пейілімен жыртық қалтасын айналдырып көрсетті. (Екінші қалтасын тігіп тастаған екен).

— Е, мына жыртық қалтаңнан ақшаң түсіп қалған екен ғой. Ойнап жүрген жеріңді барып қара, тауып аларсың.

Екеуі де аз уақыт үнсіз қалды.

— Сен кімнің баласысың, ей? Осындағы Момын шалдың баласы ма едің? — деді тағы да дүкенші. Бала жауап орнына басын ғана изеді.

— Шамасы, немересі боларсың?

— Иә, — деді бала тағы да басын изеп.

— Шешең қайда?

Бала тіл қатпады. Бұл жайлы еш нәрсе айтқысы келмеді.

— Осы сенің шешең өзінің қайда жүргенін де сездірмейді-ау, шынымен білмейсің бе?

— Білмеймін.

— Әкең ше? Оны да білмейсің бе?

Бала үндеген жоқ.

— Ау, досым-ау, сенің ештеңе білмегенің қалай? — деді дүкенші қуақыланып. — Жарайды ендеше, олай болса амал не, әкел қолыңды, — деді де бір уыс конфет ұсынды. — Сау бол, енді!

Бала ұялып бата алмады.

— Мә, ал деймін! Сенімен ырғасып тұратын уақыт жоқ, кетуім керек, шырағым.

Бала конфетті қалтасына салып алып, енді машинаны шығарып салу үшін ыңғайлана берді. Алдымен барақ жүнді Бәлтек төбетін шақырды, бұл өзі ертеден қара кешке көлеңкеде жататын нағыз маубас ит. Осы итті ұстап керегі не, көзін жоғалтып атып тастаймын деп Оразқұл талай ұмтылған, оны атасы: «Әуелі бір қасқыр ит тауып алайық, сосын бір жаққа апарып қанғыртып тастап кетерміз», — деп сақтап келген. Бәлтектің ит деген аты болмаса, ең ар жағы күніне бір үруге ерінетін, қарны тойса жатып алады да, қарны ашқан кезде көрінгенге құйрығын бұлғақтатып, телміреді де жүреді. Оған өзінің танитыны болсын, танымайтыны болсын — бәрібір. Тек телміруден басқа кәсібі жоқ. Бәлтек деген итіміздің бар қасиеті осы. Кейде әбден еріккеннен машинаның соңынан жүгіретіні бар. Онда да көп ұзамайды, біршама селтендеп барады да, әлденеден шошынып үйге қарай тұра қашады. Мұндай да сенімсіз ит болады екен. Қанша дегенмен, бала үшін осы итпен жарыса жүрген рахат. Айналасында өзімен ойнайтын тірі жан табылмағанда иттің өзі едәуір серік. Жаман болсын, жақсы болсын, иттің аты ит қой...

Дүкеншінің көзін ала беріп, бала Бәлтекке бір конфет тастады. «Мықты бол, біраз жүгіреміз әлі!» — деді ол итке ескертіп. Бәлтек ананы қағып салды да, тағы нең бар дегендей қыңсылай құйрығын бұландатып жетіп келді. Бала енді тағы бір конфет тастауға бата алмай тұр. Дүкенші ренжіп қалуы мүмкін ғой. Өйткені ол бір уыс конфетті итіне бер деген жоқ қой.

Дәл осы кезде атасы көрінді. Шал омартаға кеткен еді. О жақта жүргенде үйдің сыртында не болып, не қойып жатқаны көрінбейді. Дәл осы жолы автолавка орнынан қозғалмай тұрғанда келіп қалғаны ғажап болды. Бұл да бір сәті түскен іс. Бұлай болмағанда немересіне портфель алынбайтын еді. Бала үшін дәл осындай олжалы күн болған емес.

Момын шалды осы маңайдағы салауатты жұрттың бар-

лығы Елпек Момын дейтін. Қайда барса да мұны танымайтыны жоқ, шал да бәрін біледі. Елпек атануы шалдың өзінен, өйткені бұл үлкен болсын, кіші болсын бәріне қол ұшын беріп, көмек көрсетуге әрдайым дайын тұрады. Туыс болсын, көз таныс болсын, істейтіні сол, бәріне дайын, бәріне қайырымды, бәрінің іші-бауырына кіріп тұрады. Бірақ мұның осы бір мейірімді елпек мінезі еш уақытта бағаланып көрген емес. Алтынды тегін шашқан қандай күнсыз болса, мұның еңбегі де сондай бағасыз. Момынның жасындағы шалдар ие болатын құрмет-ізеттің бірде-бірін бұл адам баласынан көрген емес. Мұны елеп, есіркеп жатқан ешкім жоқ. Үлкен ас берілсе, той-томалақ болса, әсіресе Бұғы әулетінің белгілі кісісінің астары болса бар жұмыстың басында Момын жүреді. Өйткені мұның өзі де осы Бұғы руынан. Өзінің руласының ас, құдайыларының бірде-бірінен қалып көрген емес. Өзінің осы рудан екендігін зор мәртебе, мақтаншы санайды. Мұндайла мал сою, қонақты қарсы алып аттан түсіру, көлік жайғастыру, шай қою, қазан асу, су тасу, отын жару сияқты жұмыстардың бәрі Момынның мойнында. Жан-жақтан соншама қонақ жиналған астардың тірлігі аз бола ма? Момынға не тапсырса бәрі қас пен көздің арасында бітіп жатады. Кейбіреулердей бұл қай шаруадан болса да бас тартпайды. Осынша топырлаған қонақты тамақтандыру, шай беру сияқты жұмыстар ауылдағы келін-кепшіктерді қанша әбігерге салғанмен, солардың ортасында Момын жүреді. Сондықтан да олар:

— Елпек Момын болмаса, біз түк бітіре алмас едік, — дейтін.

Сонша жерден немересін ертіп келген шал барған жерінде самаурын қойып, жігіт-желеңнің жұмысына өзі кірісіп кетеді. Момыннан басқа біреу болса, мұндай іске қорланып, терісіне сыймас еді. Ал Момын бәрібір, шыбын шаққандай көрмейді.

Елпек Момынның қонақтарды осылай жайғастырып жүрген қылығына ешкім таңданбайды, сондықтан да ол өмір бойы Елпек Момын атанып келе жатыр. Елпек Момын атанғанына өзінен басқа ешкім кінәлі емес. Егер біреу «Ақсақал, бала-шағаның ісіне араласып неңіз бар, бұл елдің жас жігіттері мен әйелдері не бітіреді?» — дей бастаса, Момын: «Марқұм, менің туысым еді (Бұғы руынан шыққанының бәрін туыс санайтын, ас иесінің «туыстығы» осы келген қонақтарға қандай болса, бұған да сондай). Олай болса, бұл қызметті мен істемегенде кім істейді? Барлығымыздың түбіміз бір ғой. Аруағыңнан айналайын, осы әулеттің

бәрі Бұғы анадан тарайды ғой, ол бізге бір-бірінмен тату, мейірімді болындар, бір-бірінді сыйлаңдар, қолдандар, деп кеткен жоқ па?...» — дейтін.

Міне, Елпек Момын шалдың мінез-кұлқы, бар болмысы осы.

Үлкен болсын, кіші болсын, мұнымен «сен» деп сөйлеседі. Кейбіреулер әзілдеп, өзінің құрдасындай ойнаса да, оған ренжіп қабақ шытатын шал жоқ. Мұнымен ешкім санаспайды, оған ренжіп жатқан Момын жоқ. Тегінде, жұрт құрметтемесе өзің кінәлі, құрметтесін дейтін болсаң кеуденді көтеріп, маңғаз бас аяғынды деп бекер айтпайды ғой. Мұның бәрі Момын шалдың қолынан келмейтін кәсіп.

Өмірде бұл шал бес аспап — ағаш жону, есік-терезе жөндеу, шөп шабу, күде тұрғызу — әйтеуір қолы тиген шаруаның қай жағы болса да, тап-тұйнақтай болып шыға келеді. Жас күнінде Момынның тұрғызған күдесі өзгеден оқшау, тиянақтылығы сонша, қанша нөсер жаңбыр жауғанмен мұнын жиған шөбі шірімейді. Итарқа етіп тұрғызған күдеге жауын да сінбейді, қар да тұрмайды. Соғыс кезінде еңбек майданына барып Магнитогордың заводтарының қабырғасын қалап, стахановшы да атанды. Қайтып келіп, осы қорықта ағаш үй салып алды. Орман ісімен айналысты. Бұлайынша қарапайым жұмысшы болғанымен осы орманды бағып отырған Момын. Бастық деген аты болмаса, күйеу баласы Оразқұл уақытын көбінесе ел қыдыру, қонаққа барумен өткізеді. Әлдеқалай үлкен бастықтар келіп қалғанда Оразқұл бәрін өзі бітіріп отырғандай орманды аралатып, аңға шығарып, жік-жапар болып жүреді. Қолдағы аз ғана мал да, омарта да — бәрінің тірлігі Момынның мойнында. Ертеден қара кешке дамыл таппайды. Жұмыстан қолы босамайды, сөйтіп жүріп, өзін құрметтейтін тірі жан көрген емес.

Былай, сырт пішініне қарағанның өзінде де Момынның ақсақал аталатындай қауқары шамалы. Жұрт қатарлы байсалды жүру, сес көрсету, өз орнын табу дегеннен құр алақан. Мұндай мейірімді, аңғал, ақкөңіл қауқылдап тұрған бала мінез адамның жұрттан сый-құрмет күтуі де қиын. Мұндайларды өмір бойы «қайырымды болма, қатыгез бол, саған керегі осы, қатыгез болсаң ғана халық қатарында жүресің», — деп қаншама тоқпақтаса да олар өзгермейді, сол қалпында, сол қайырым-мейірімнен қол үзбей қала береді. Иман жүзді, мейірбан шал әр уақытта «Саған не керек? Жаның не қалайды? Не жақсылық істесем

ойыннан шығам? Айтсаңшы енді өзін? Мен сенің қай көде-не жарармын?» деп әрдайым тіленіп-сұранып тұрғандай.

Осы шеміршексіз май мұрын, үйрек тұмсық, орта бойлы, қағылез шал ертеден қара кешке балаша домалайды да жүреді.

Құдай бұған жарытып сақал да бермеген. Сақал емес, сайқымазақ. Шыбын тайып жығылардай жылтыр иегінде үш-төрт сары қылтанақ ербиеді. Сақал дегенде бар байлығы сол ғана.

Кейде жол үстінде кездесетін бір инабатты ақсақалдар болады, олардың жарау аттың үстінде отырысы да маңғаз, сақал деген бір құшақ, мол пішілген ішік, елтірі жаға, сегіз өрім қамшы, құндыз бөрік, қарасаң көз тойдырады. Ер-тұрманының өзіне күміс шаптырған, оларға амандаспай, тағзым етпей ешкім өте алмайды. Анадайдан көрінгеннен пайғамбар келе жатқандай сес тастайды. Сәлем бермей көрші! Момын болса сол о бастан Елпек Момын боп туа салған. Тек бар бойындағы бір қасиеті өзінің беделін, өзінің жасын жұрттың алдында елемеуге, мән бермеуге бойын әбден үйретіп алған. («Бұлай отырма, бұл сөз сенікі емес, неңе жетісіп ыржиясың? Сандалмай отыр. Олай емес, былай емес» — өмірі естіп келе жатқаны осы. Сөйтіп жүріп Момын өзін дүниедегі бақытты адамның бірімін деп санайды. Кейбір адамдар көбіне науқастан гөрі, мықты боп көріну үшін, ақылды атану үшін, жұрттан артық саналу үшін, соны арман етіп, бар жігер-қуатын соған жұмсап, дегеніне жете алмай өледі. (Кімнің ақылды болғысы келмейді, кімнің көрікті болғысы келмейді, кімнің атақты болғысы келмейді, кімнің әділ, кімнің катал, кімнің батыл болғысы келмейді дейсіз?..)

Ал Момын болса, мұның бәрінен жүрдай. Ол бір аңқау, кем ақыл, есуас, — жұрттың бәрі шынында солай ойлайды.

Бұл дүниеде Момын ренжитін бір-ақ нәрсе бар, егер біреудің асы берілгелі жатса, ағайын жиналып ақылдасқанда Момынды шақырмаса бітті... Бұған ол қатты күйзеледі, өзін-өзі іштей жеп әбігер болады. Елемеді деп өкпелейді. Елеген күнде де бұдан ақыл сұрап жатқан тірі жан жоқ, тек ішінде болса болды. Мұның ойлайтыны атабабадан келе жатқан дәстүр бұзылмаса екен, тұқымдас емеспіз бе, — деген ғана.

Момынның да өз бойына лайық қайғы-қасіреті жетерлік. Сол ішті жегідей жеген қапас ойдан шыдамай кей түндері жылап та алады. Оны бөтен көз ешкім көрмейді, біліп жатқан да бөгде адам жоқ.

Бірақ жақындары біледі.

Жаңа Момын, немересін автолавканың жанында тұрғанын көргеннен-ақ оның әлденеге ренжіп тұрғанын бірден сезе қойды. Дүкенші бөтен адам болғандықтан ең алдымен шал соған беттеді. Атынан қарғып түсті де, екі қолын ұсынып, ұмтыла берді.

— Ассалаумағалайкүм, байекесі, — деді ол әзіл араластыра. — Қалай, керуеніңіз аман-есен жетті ме, сауданың сәтті жүріп жатыр ма? — деп өзі мәз-мейрам болып, дүкеншінің қолын қайта-қайта сілкіп, — көрмегенімізге қаншама заман болды, хош келіпсіз!

Шалдың бұл сөзіне немгұрайды күле қараған дүкенші, мұның тозығы жеткен керзі етігіне, кемпірі тіккен кенеп дамбагына, әбден илеуі қанған пенжегіне, күнге қақталып жаңбыр сіңген қара қоңыр қалпағына көз тастап, Момынға жауап қатты:

— Керуен қалпында. Бай-екесі өздеріңе арнайы келсе, сендер орман аралап, сай сағалап бет-бетіңе қашып кетесіңдер, мұны қалай түсінеміз? Әйелдеріңе болса, «бір тиын шығарсаңдар жаның бірге шығады» деп тапсырасыңдар-ау шамасы. Қанша мүлікті үйіп төксең де көк тиын жұмсайтын сыңайлары жоқ.

— Айналайын, айыпқа бұйырма. Сенің келетініңді білсек табан қақпай отыратын едік қой. Жокка жүйрік жетпейді, ақшаның жоғы рас. Мына күзге қарсы картошка сатып, былай нетіп, — деді шал өзінен-өзі қысылып.

— Мұндай ертегі маған түсінікті, — деді дүкенші оның сөзін бөліп. — Сендер сияқты шіріген байларды білеміз. Бүкіл тауды билеп отырсыңдар, жер жетеді, шөп жетеді. Қаншама байлық сендердің қолдарыңда. Үш күн жүрсен шегіне шыға алмайтын орман мынау. Мал ұстайсың ба, ұстайсың? Омартаң бар ма, бар. Тиын шығаруға келгенде қалтырап қоя бересіңдер. Неге алмайсың мына жібек көрпені? Мына тігін машинасынан біреу-ақ қалды...

— Құдайдың бір ақына, шырағым, ондайға ақша жоқ, — деді Момын шал өзін-өзі ақтап.

— Дәл осы сөзіңе сене қояды деп тұрмысың? Сарансың, шалым, сарансың. Ақшаны басып жатырсыңдар, қайда жұмсайсыңдар сонда?

— Құдай білер, Бұғы ананың аруағымен ант етемін.

— Мына ши барқыттан ал ендеше, тым болмаса бір дені сау шалбар киерсің.

— Алар едім, амал қанша, Бұғы ананың аруағы атсын тартынсам...

— Ой, сеніменен сөз бітпес,— деді дүкенші қолын бір сілтеп.— Бекер келген екенмін. Оразкүл қайда?

— Таңертең кетіп еді, Ақсай жаққа беттеді-ау деймін. Сондағы малшыларда шаруасы болса керек.

— Қонақтап кеткен ғой, шамасы,— деді дүкенші түсіндім дегендей.

Қолайсыз үнсіздік басты.

— Шырағым, сен енді ренжіме, құда қаласа күз басталысымен картошкаларымызды сатып...— деді Момын ар жағын айтпай.

— Күзге дейін әлі қанша уақыт бар.

— Қайтеміз, енді ренжіме. Әйтеуір. Ал енді тәңір жарылқасын, үнге кіріп шай ішіп шық.

— Шай ішіп отыруға келген жоқпын. Шаруам жетерлік,— деді дүкенші.

Ол лавкасының есігін жаба берді де, шалдың қапталында итінің құлағынан ұстап, машинаның ізінше тұра жүгіруге дайын тұрған оның немересіне көзі түсті.

— Тым болмаса портфель алсайшы, мына баланың оқуға баратын кезі болған жоқ па? Жасы нешеде өзінің?

Дүкеншінің мына сөзі Момынның ойынан дәл шыққандай болды. Бұдан бірдеме алып қалмаса, тым өкпелеп бара жатыр. Шынында да портфель керек болғанда қандай, немересі биыл күзде мектепке барады ғой.

— Мынауың ақыл болды-ау,— деді абыржып қалған Момын,— ойыма да келмепті. Биыл жетіден сегізге шығады ғой, бері жақындашы, қалқам! — деп немересін шақырды.

Шал қалтасын қарманып, жасырып жүрген бес сомдығын шығарды. Қай заманда қалтасына салғанын өзі де білмейді.

— Ұста мынаны, ей, қалқан құлақ! — деді дүкенші кулаңа көзін қысып, балаға портфельді берді.— Енді оқы, сауатыңды ашпасаң — мынау атаңмен бірге таудың тағысы болып қала бердім дей бер.

— Оқығанда қандай? Бұл өзі пысық, ақылды,— деді Момын шал, қайырып алған тиынын санап жатып.

Қолындағы судай жаңа портфельді ыңғайсыздана ұстап тұрған немересіне көзі түсіп, өзінің бауырына тартты.

— Міне, сөті түсті деген осы. Күздігүні енді мектепке барасың,— деді ақырын ғана. Өзінің көн жарғақ боп қалған алақанымен баланың басынан сипады.

Осы сәтте баланың көмейіне бірдеңе кеп тығылғандай, жүрегі алабұртып кетті. Атасының киімдерінің қоңырсық

иісі мен тарамыс боп қалған жүдеу қалпын сезді. Пішеннің иісі, жұмыс адамының терінің иісі мұрын жарады. Бұл дүниеде баланың арқа тұтар, үміт күтер, жанашыр бір адамы болса, осы Момын. Атасы баладан жанын аямайды, үстіне түсіп, елпек қағады да жүреді. Осы бір анқау — адал, салауаттылар Елпек Момын атайтын шал бұл баланың асқар тауы. Жұрт не десе о десін, осы домаланған шал өзінің ең бір қадір тұтар, қайырым күтер атасы. Бәрінен де бары жақсы. Әйтеуір өз атасы ғой.

Бала дәл бүгін осындай қат-қабат қуанышқа ие болармын деп ойлаған жоқ-ты. Күні бүгінге дейін мектеп те ойына кіріп шықпаған. Бұған дейін мектепке бара жатқан балаларды Ыстықкөлдің жағалауындағы ауылдарға атасымен барғанда ғана көрген. Ол таудың ар жағында — Бұғы өулетінің бір атақты шалының асына барғанда болған. Бүгіннен бастап бала портфелінен айрылған жоқ, қуана мақтанып, осы қотандағы отырған үйлердің бәріне көрсетіп шықты. Алдымен атам алып берді деп, әжесіне көрсетті. Одан кейін Бекей апайға, Бекей апайы портфель алғанына қуанып, баланың өзін де мақтап біраз жерге апарды.

Бекей апайдың мұндай көңілді кездері өте сирек болады. Көбінесе қабағын қарс жауып, томсарады да жүреді. Бұл бала туған немересі болса да жылы карап бауырына тартпайды. Өз қайғысымен өзі, немересімен ісі де жоқ. «Әттең дүние, баласы болса мұның мінезі де, қылығы да өзгеше болар еді», — дейді кемпір. Орталарында өздерінен шыққан жас иіс жүрсе Оразқұл да дәл мұндай болмас еді. Баланың жүрген жері базар, қуаныш, береке емес пе. Мүмкін, онда Момын шал да дәл мұндай көрінгеннің айдауында жүрмес еді. Момын шалдың екі қызы болды, біреуі осы Бекей апай, екіншісі баланың шешесі. Кіші қызы бала көтермесе де өзінің ішінен шыққан шұбар жылан, балаңнан нәресте көрмеудің өзі қасірет. Осының барлығын кемпір айтады, не оймен айтатынын өзі білсін...

Портфелін Бекей апайға көрсеткеннен кейін бала Гүлжамалдың үйіне қарай беттеді. Гүлжамалдың өзі мен қызына көрсетті де, пішен шауып жатқан Сейдахмет жаққа тартты. Тағы да сол шөгіп жатқан «түйе» тастың жанынан зырғып өте шықты. Оның өркешінен сипауға да мұршасы болмады. Бала ерттеулі «ат», «қасқыр» тас, «танкке де» дейін аялдамай, өзенді жағалап итмұрын тоғайшығын жарып өтетін жалғыз аяқ жолмен жортып келеді. Әне-міне дегенше кең алқап шабындықтың үстімен Сейдахметке де жетті.

Сейдахмет бұл маңда бүгін жалғыз өзі де. Атасы болса

өзі сыбағасымен Оразқұлға тиесі жердің шөбін алдақашан шауып алған. Шауып алу былай тұрсын, әжесімен Бекей апайға жинаттырып арбаға өзі артып қораға тасып та алған. Бұл сапарда бала шамасы келгенше атасына көмектесіп бірсыпыра еңбек сіңірген. Қазір сиыр қораның жанында екі мая тұр. Атасы оны сондай тиянақтап көтерді. Қара нөсер төксе де тамшы тоқтамайды. Алыстан қарағанда, атылатын арыстанның жалындай боп көрінеді. Атасының жыл сайын істейтіні осы. Оразқұл өмірі бір айыр шөп шауып көрген емес, өзі бастық болғасын ба, барлығын шалдың мойнына артып қойған. «Керек десендер сендерді көзді ашып-жұмғанша жұмыстан қуып шығам», — дейді Оразқұл. Оның шал мен Сейдахметке көрсететін қыры осы. Онда да бұл сөзді мас болған кезде айтады. Шалды ол қайдан қусын, бұл кетсе кім жұмыс істейді? Бұл шалсыз күн көре алар ма? Әсіресе, күзге қарағанда «Ағаш деген бетіне жайылып кететін отардағы қой емес, бірақ бұл да солардан кем бап тілемейді. Егер өрт түсе қалса немесе көктемде таудан қар еріп сел қаптап келе жатса, ағаш деген жалтарып тұра қашатын жанды дүние емес, сол тұрған жерінде міз бакпай құриды. Орманшының бағатыны ағаш, мұның әр түбін көздің қарашығындай сақтау керек». Ал Сейдахметті Оразқұл қуа алмайды, өйткені Сейдахмет жуас, көнтерлі, не істе десе соған даяр. Еш нәрсеге араласпайды, сөз жарыстырып салғыласып жатқан ол жоқ. Бірақ соншалықты қарулы, мінезі орнықты болғанмен барып тұрған жалқау, ұйқыдан бас көтермейді, Мұның орманшы болып жүргені де осы мінезі шығар. Атасының айтуына қарағанда: «Мұндай жігіттер тепсе темір үзіп, совхозда машина айдап, трактормен жер жыртады». Ал Сейдахмет болса, өзінің бақшасындағы картошкасын отауға да ерінеді. Емшектегі баласын қолына алып жүріп, бақшаның бар жұмысын Гүлжамал бітіреді.

Керекті шөбін шауып алуды осы уақытқа дейін әкелген де Сейдахметтің өзі. Алдыңғы күні шал бұған біраз ұрысқан, «Өткен қыста саған жаным ашыған жоқ, малдарына жаным ашыды, сол үшін ғана шөп бердім. Ал енді биыл да шалдың шапқан шөбінен ауыз тием дейтін болсаң, онда шынықты айт, ана шөпті мен-ақ шауып алайын», — деген. Сөздің төркінін аңғарған Сейдахмет бүгін таң атпай шалғысын алып тартқан-ды.

Біреудің жүгіріп келе жатқанын аңғарған Сейдахмет етегіне қолын сүртіп, артына бұрылды.

— Сен не гып жүрсің, мені біреу іздеп жатыр ма?

— Жок, менің портфелім бар, міне! Атам алып берді. Мен енді мектепке баратын болдым.

— Соны айтуға жүгіріп келдің бе? — деді Сейдахмет қарқ-қарқ күлді — Сенің Момын атаңның шылғи дені сау емес, — деп, саусағымен шекесін шертті. — Сен де содан ұзамап-сың. Қане, бері әкеші, бұл өзі қандай портфель екен? — Ол портфельді қолына алып әрі-бері көрді де, басын шайқап, мазақтай күліп қайтып берді. — Айтпақшы, сен қайдағы мектепке барасың? Сенің мектебіңнің өзі қай жерде еді?

— Қай жердегі несі? Фермадағы мектеп ше?

— Е, Желсайдағы мектепті айтасың ба? — деді таңданып Сейдахмет. — Ол тауды тікелей асып жүргеннің өзінде аз дегенде бес шақырым.

— Атам өзі күн сайын атпен қатынаймыз деп отыр.

— Сонда әрі апарып салып, әрі алып қайтып жүре ме? Шал да алжыған екен. Онан да сенімен бірге мектепке өзі түссеші, партада бірге отырып, қол ұстасып шығатын шығарсыңдар. — Сейдахмет ішек-сілесі қата күлді. Момын шал мен немересінің партада қатар отырғанын көзіне елестетіп, өзінен-өзі мәз болды.

Бала әлде неге ойланып қалды.

— Менің әшейін әзілім ғой, — деді Сейдахмет.

Ол көзін ала беріп баланың тұмсығына шертіп қалды да, оның басындағы кепкасын тұқырта төмен басып қойды. Момын шал орманшыларға беретін кепканы өзі киюге ұялатын. («Мен мұндайды киетін бастық па едім? Басымдағы қырғыз қалпағымды өлгенше еш нәрсеге айырбастамаспын»). Жазды күндері Момын шал жиегін сатинмен сырған атам заманғы киіз қалпағын киіп жүреді. Бұл «бір кездердегі» ақ қалпак. Оның да әбден қыры түсіп, жүн-жүні шыққан. Қыстыгүні киетіні де қой терісінен жасаған ескі бөрік. Орман жұмысшыларының көкшіл кепкасын немересінің еншісіне берген.

Балаға Сейдахметтің осыншама қуанышты мазақпен қарсы алғаны ұнаған жоқ. Шапкасының күнқағарын жоғары көтерді, жүзінде едәуір реніш бар. Сейдахмет тағы да мұрнына шерте бергенде басын тартып алып салқын үнмен:

— Қойсайшы енді.

— Ойбай, мынаның ашуын қара! — деді күліп Сейдахмет. — Қой, өкпелеме, портфелің шынында тамаша екен. Ал енді жалтырат табаныңды. Маған әлі қаншама шөп шабу керек, — деп баланың арқасынан қакты.

Сейдахмет алақанына түкіріп алып, қайтадан шалғысына кірісті. Бала әлгі келген ізіменен баяғы өзінің тас

серіктерінің жанымен үйге қарай тартты. Өзінің бұрынғы достарына көңіл бөлуге бұ жолы да шамасы келген жоқ. Қанша дегенмен портфельдің жөні басқа.

Бала өзімен-өзі сөйлесуге әбден еті үйреніп алған. Бұл жолы өзімен-өзі сөйлесуді қойып, портфельге тіл қатты. «Сен оның айтқанына сенбе, менің атам Сейдахмет айтқандай кісі емес. Ол қулық дегенінді білмейді. Сосын жұрттың бәрі оны мазақтайды. Мазақтайтын себебі: атам қулық-сұмдықтан құр алақан. Ол екеумізді мектепке апарып жүреді. Сен мектептің қай жерде екенін әлі білмейсің ғой? Бұл жерден онша алыс емес. Өзім көрсетемін. Анау қарауыл таудың басына шығып, дүрбімізбен көрерміз. Сосын мен саған өзімнің ақ шаңқан кемемді көрсетем. Бірақ алдымен сарайға кіріп шығу керек. Мен дүрбімді сонда тығып қойғанмын. Оның үстіне бұзау бағамыз. Сол кезде мен таудың басына шығып, кемені көремін. Біздің бұзау да өсіп қалды ғой. Ноктасынан ұстасаң әл бермей сүйрей жөнеледі. Осы кезде есебін тауып анасын еміп кетуді шығарып жүр. Біздің сиыр оның шешесі ғой. Одан еш уақытта сүтін аямайды. Сен бұған түсінетін шығарсың? Ана деген баласынан еш уақытта еш нәрсесін аямайды ғой. Ана кішкене қызы бар Гүлжамал солай дейді... Қазір сиырды сауып болған соң біз екеуміз бұзау жаямыз. Со кезде Қарауылдың басына шығып, ақ шаңқан кемені көреміз. Мен өзімнің дүрбіммен дәл осылай сөйлесем. Бүгіннен бастап сен, мен, дүрбі үшеуміз боламыз».

Осылай ол үйіне келе жатты. Портфелімен бұлай сөйлескені өзіне қатты ұнады. Тағы да әңгімесін жалғастырып, өзі туралы портфельдің білмейтін жайларын баяндағысы келіп еді, бірақ көлденеңнен келе жатқан ат тұяғының дыбысы сөзін бөліп жіберді. Ағаштың арасынан көк ат мінген біреу көрінді. Бұл Оразқұл болып шықты. Үйіне беттеп келе жатыр. Астындағысы өзінен басқа тірі жанға мінгізбейтін кәдімгі көкалабас. Сайлы ер-тоқым, сары жезден жасалған үзенгі, сылдыр қағатын сағалдырық пен өмілдірік күмістей жылтырайды.

Оразқұлдың қалпағы желкесіне қарай жылжып кетіпті, түк басқан аласа маңдай қызара бөрткен, күннің ыстығы әбден титығына жеткен сияқты, аттың үстінде ұйықтап келеді. Аудан әкімдерінің үлгісіне еліктеп тігілген шибарқыт китель ағытылып кеткен алқа-салқа. Ақ көйлегі умаждалалып, белбеуінің астына барып орналасқан. Әрі ток, әрі мас. Жаңа ғана қонақта болып, майлы етке қарынды кептеп, шамасы жеткенше қымыз бен араққа басып келе жатыр екен.

Тау алқабына жазғы жайылымға шығатын қойшылар, жылқышылар Оразқұлды қонаққа жиі шақыратын. Олардың көбісі көз көрген дос-жарандар. Бұл шақырыстың да өз есебі және бар, Оразқұл — керек адам. Әсіресе, өздері тауды мекендеп орталыққа үй салуға ойы барлар алдымен Оразқұлды айналдырады. Бағып отырған малыңды тастап, үй тұрғызуға керек дүниені қайдан іздерсің? Ең керегі ағаш емес пе? Көз алдында қалың орман тұнып тұр, егер Оразқұлдың ойынан шықсаң, қалаған жеріңнен үш-төрт бөрене қиып аласың. Осылай етіп есебін таппасаң, өмір бойы таудың жықпылдарын аралап, меншікті үй көрмей мал соңында кетесің...

Құрым етік киген Оразқұл анда-санда үзеңгіге аяғын бір тіреп, қалғып-мүлгіп, дел-сал болып келе жатыр.

Портфелін бұлғақтатып қарсы алдынан бала шыға келгенде оқыс көріністен Оразқұл шошып кетіп аттың үстінен ұшып түсе жаздады.

— Оразқұл аға, менің портфелім бар, мен мектепке баратын болдым. Міне, портфелімді көрдіңіз бе? — деді.

— Ә, сенің... — деп боктық айтып жіберген Оразқұл, аттың жүгенін қармана берді. Ұйқы жеңіп келе жатқан ол қанталап кеткен көзін ашып, балаға ежірейе қарады.

— Бү немене, қайдан жүрсін?

— Үйге бара жатырмын. Мына портфелімді жаңа ғана Сейдахмет ағаға көрсеттім, — деді бала сесі қайтып қалған үнмен.

— Бар ендеше, ойна! — деп бұрқ ете қалды Оразқұл. Ер үстінде теңселген күйі әрі қарай жүре берді.

Мұның портфелінің Оразқұлға керегі не? Ата-анасы тастап кеткен, өзінің әйелінің немересі боп келетін мұндай қу жетімекті ол не қылсын. Тағдырдың мұны мазақ еткені аз ба, қасарысқан құдай өз қанасынан шыққан бала бермеді. Басқаларға торайдай шұбыртып бергенде, бұған келгенде құдайдың көзі неге жұмулы?

Оразқұл кемсендеп көзіне жас алды. Аяныш пен ашу-ыза аралас алқымына тығылды. Бұл өмірден ізсіз-түзсіз кеткенім бе деген пұшайман ой зығырданып қайнатты. Осы ашуды енді бедеу қатыны Бекейден алады, бар бәле содан. Қанша жыл болды, әлі сол бір қысыр жылаң...

«Сені ме, сені...» — деді штей Оразқұл, — жұдырығын тістене түйіп. Жылаған үнім шығып кетпесе екен, деп өзін өзі өзер ұстай, еңтіге булығады. Үйге келісімен әйелін қамшының астына алары белгілі. Оның ішкен сайынғы салты осы. Осы бір тоң мойын өгіз қара ашу қысқанда хайуан болып кетеді.

Бала осының артында жалғыз аяқ жолмен келе жатты. Кенет Оразқұлдан көз жазып қалғанына таң қалды. Ол өзен жаққа атын бұрып түсті де, жүгенді тастай салып қалың қау шөп аралас шатбұталарды қак жарып жүріп кетті. Құларман теңселіп зорға барады. Мойнын ішіне тартып, екі қолымен бетін басып алған. Өзеннің жағасына жетті де жүресінен отыра кетті. Сөйтіп, қосқолдай алған мұздай суды бетіне себе берді.

Оразқұлдың мына қалпын көріп: «Е, басына күн өтіп кеткен екен ғой, мынау ыстықта», — деп ойлады бала. Ол Оразқұлдың еңіреп өксігін баса алмай отырғанын сезген де жоқ. Оразқұл болса қарсы алдынан шыққан баланың өз баласы болмағанына ыза-қорлықтан жылайды. Тым болмаса портфель алған баланың қуанышына ортақ боп, адам сияқты бір-екі ауыз жылы сөз айта алмағанына опык жейді.

2

Қарауыл тауының басынан төңірек түгел көрінеді. Етпетінен жатқан бала дүрбіні көз алдына әкеліп, қарана бастады. Мұның қолындағы далалық жерге арналған жақсы дүрбі болатын-ды. Бір кездері қорықтағы ұзақ жылғы еңбегі үшін атасына сыйға тартқан. Шал болса бұл дүрбімен ісі болған жоқ. «Бұдан өзімнің көзім әлдеқайда артық», — дейтін. Бірақ иесі табылды, немересінің айнымас ермегіне айналды.

Бұл жолы бала таудың басына дүрбісімен, портфелімен шықты.

Алдымен көзге ілінген дүниенің барлығы секіріп, жылжып, ойнақшып кетіп еді, енді барлығы әйнектің ауқымына түсіп, айқын, өзінің қаз-қалпында көрінді. Мұның өзі қызық дүние, бала осы бір тапқан фокустан дүрбіні айырмау үшін демін де зорға алады. Шамалыдан кейін оң жағына бұра қарап еді, тағы да дүние астан-кестен араласып кеткендей болды. Әйнектің түбіндегі бұранданы қайтадан жылжытып, қалпына келтірді.

Осы жерден бөрі де көрінеді. Анау аспанмен астасқан қарлы шыңдарға дейін көз алдында, ар жағы тұңғиық аспан, қарлы шыңдар барлық таулардан үздік шығып алып, жер жаһанның тас төбесінен карайды. Қарлы шыңдардың төменгі жағы да тау. Солардан басталатын қалың қарағайлы жыныс орман етекке дейін жалғасады. Мына жағына қарасаң, күнгей Алатау Күнгей Алатаудың өңіріне көз

токтатар еш нәрсе өспейді. Тек жұқалаң шалғын шөптер болмаса, ағаш атаулы жоқ. Одан төмен жатқан анау Ыстықкөлге барып жалғасатын аласа таулардың жалаң тастарында тірліктің нышаны сезілмейді. Осы бір жалаңаш жота алқапқа келіп жоғалады да, алқап Ыстықкөлмен шектеседі. Осы бетте егіс даласы, бау-бақша, ауылдар көрінеді... Мынау шалқар егістің көкшіл қалпының кей жері жолақ-жолақ, сарғая бастапты. Орақ маусымы жақын деген сөз. Сонау етектегі машиналар жорғалап келе жатқан тышқандай болып көрінеді. Ізінше көтерілген шаң тұра қашқан түлкінің құйрығындай бұлаңдайды. Жердің сонау құмдауыт шегінде көз жетер шамада көкпенбек, айнадай көл жатыр. Ыстықкөліміз осы. Шалқар көл аспанмен астасып кеткен. Екеуінің жігі білінбейді. Ар жағы бимағлұм жым-жылас жұмбақ дүние. Көлде ешқандай қимыл жоқ, жайсаң жатқан жалпақ жазира. Жарға соққан толқынның көзге ілінер-ілінбес ақ көбігі ғана аңғарылғандай болады.

Бала бұл жаққа ұзақ қарады. «Ақ кеме әлі көрінбейді, — деді ол портфельге. — Ал енді өзіміздің мектеп жаққа тағы бір қарап алайықшы».

Осы таудың арғы етегіндегі қойнау бұл жерден ап-анық көрінеді. Ұршық иіріп, үйдің іргесінде отырған әжейді де дүрбі арқылы көріп тұрмын. Желсай ойпатында орман болмайтын, әр жерде ғана атам заманғы жетім қарағайлар көрінеді. Бір кездері бұл маңда орман болған. Қазір оның орнында төбесін шиферлаған қаз-қатар мал қоралары. Олардың іргесінде қарауытып көрінген самылтыр аралас боктық. Бұл жерде сүт фермасының асыл тұқымды жас малдары бағылады. Мал қораларынан әудем жерде көрінген еңістен төмен қарай түсетін шолақ көше малшылардың тұратын үйлері. Соның былайғы шетінде сыртынан қарағанда тұрғын үйге ұқсай бермейтін қоңыр шатырлы қораш үй көрінеді. Сол осы жердегі төрт жылдық мектеп. Жоғарғы класта оқитын балалар совхоз орталығындағы мектеп-интернатқа кетеді. Мына жымырайған үйде жас балалар оқиды.

Бір жолы тамағы ауырып қалғанда фельдшерге атасымен бірге бала осында келген. Енді міне, дүрбіні соған бағыттап, мұржасы қисайған осы бір сұрықсыз жаман үйден көз алмайды. Маңдайшасында жұқа тақтайға қолмен жазылған «Мектеп» деген сөз бар. Бала әлі хат танымаса да осыдан басқа сөз жазылмағанына іштей сенеді. Бұл дүрбінің ғажабы тырнақтай дүниенің өзін айдан анық көрсетеді. Ең

ар жағы терезе әйнегін желімдеген қағазға дейін, үйдің сыртқы қабырғасындағы жарық сызыққа дейін, анау бір жағы қисайып кеткен кіре берістегі дәлізге дейін көрінеді. Қазір ол мектепке қалай барғанын, сол есіктен портфель екеуінің кіріп бара жатқанын көзіне елестетті. Әттең, есігі құлыптаулы тұр екен! Дөңбектей кара құлыпқа көп қарады. Шіркін, сол есіктің ар жағындағы дүние қандай екен?!

Мектептің бар болмысын тәптіштей қарап болған соң бала дүрбісін тағы да көл жаққа бұрды. Онда қаз-қалпы ешқандай өзгеріс сезілмейді. Ақ кеме әлі көрінген жоқ. Бала көл жаққа арқасын берді де, дүрбісін жанына қойып, таудың етегіне қарады, етекте көбігі күмістен ұшқан қылаудай көкке атып жатқан тау өзені, соны жағалай жалғыз аяқ жол кетеді де, өзенмен бірге шатқалға кіріп жоғалады, өзеннің арғы беті орманды жарқабақ. Сантастың орман қорығы осы жерден басталады, тау шатқалдарына ұйыса, биікке өрмелей өскен қалың қарағай қарлы шынға иек артып барып тоқтайды. Сол иек артқан жерде көбіне қарағай өседі. Жабайы жартаспен таласа тамырласып кететін қарағай сиреп барып, кейбіреуі қалың қардың ортасынан нәр-өзек тапқан.

Бала қорықтағы үйлерді, сарайды, қора-қопсыларды бүгін көргендей күле қарайды. Жоғарыдан көз тастағанда бәрі де аласа, жермен-жексен боп көрінеді екен. Әне, үйлерден сәл әріректе өзен жағасындағы өзінің достарына көзі түсті. «Түйе», «қасқыр», «танк», «ерттеулі ат», — бәр-бәрі қаз қалпында. Ең алғаш рет осы Қарауыл таудың басынан дүрбімен қарағанда, осы аттарды осы жерде отырып тапқан.

Бала өзінен-өзі мәз болып, орнынан тұрды да, қора жаққа қарай тас лақтырды. Бірақ ол қораға жетпейді екен, өзі тұрған жерден көп ұзамай таудың етегінде қалды. Орнына қайта отырды да, енді аулаға дүрбімен қарады. Алдымен үлкен әйнегі мен кіші әйнек арқылы қарап еді, үйлердің бәрі ұзаққа кетіп қалды да, бәрі де кішкене-кішкене ойыншыққа айналды. Жаңағы «қасқыры» да, «түйесі» де, бармақ басындай тасқа айналды. Атасы қалап берген тоғанның алақандай боп көрінгені сонша тап осы тұрғысында одан құмырсқа да көшіп өтетін шығар. Бала мәз боп басын шайқап күле берді. Енді қайтадан әйнектің кішкентай жағымен қарады. Әлгі өзінің «түйесі», «қасқыры», «танкі», «ерттеулі аты» бәрі де орнынан тұрып, сілкініп шыға келді де, дүрбі әйнегіне кеп тіреліп тұра қалды. Әсіресе, танктің дақ түскен жері дөңгелегінің бедеріне дейін

анық көрінді. Бұл танк өте тамаша, жылжымай тұрғаны болмаса, өзінің кинода көргенінен айнымайды. Әне, «қасқырды» қарашы, ол да айнымайтын — өзі.

Бұлардан сәл әрірек киыршық қайырға атасы қалап берген тоған, қазір осы жерден тамаша көрінеді. Осындағы жайпауыт қайраңды жанай өтетін өзеннің ағысына бұл жерде көзге ілеспейді. Киыршық қайырға ағыстан ауысар судың тереңдігі тізеден-ақ келеді. Бұл тұстан өткесін арнасына түсіп алып жұлқына жөнеледі. Бірақ саяз жерінің ағысының қаттылығы сонша, мына сияқты балаларды қаңбақтай ұшырып кетеді. Ағыс алып кетпес үшін бала жағада өскен құба талдардың бұтағына жармасып суға түсетін. Содан жібермей отырып ап, сүңгіп-сүңгіп алады. Бірақ бүйтіп суға түскені құрысын. Бұтаққа жабысып отырып адам суға түсіп оңа ма, бұл да бір қалаған шөбін жей алмайтын арқандаулы ат сияқты дүние. Ол — ол ма, осы өдетің үшін қанша сөз естисің. Әжем «осыдан суға кетіп қалсам, өз обалың өзіңе, құдай бар, сені жоқтап іздейтін мен жоқ, туған әке-шешесіне керек болмаған, бұл кімге керек, маған осы үйдің боқтығы да жетіп жатыр» — деп атасына талай ұрысқан.

Бұған не дерсің? Қария адам мүмкін дұрыс айтатын да шығар. Бірақ балаға да жаның ашиды. Мынадай мөлдір су көз алдында ағып жатқанда ол қалай шыдасын. Кемпір қанша қорқытса да бала есебін тауып суға түсуін қойған жоқ. Содан кейін барып, Момын шал немересіне арнап тоған қалай бастады. Өйткені, жалғыз қуанышы, осы бір бала. Тым болмаса суға түскенде қамсыз, қауіпсіз болсын деді.

Момын шал ағыс жығып кетпесін деп тастардың да ірісін тасып, қаншама машақатқа түсті. Сүйек шаққан мұздай судың ішінде ертеден қара кешке тас қалаумен болды. Және олардың арасынан су өтетіндей біріне бірін сүйестіре саңылау тастап отырды. Домаланған бір уыс сонша қайратты қайдан табатынына қайран қаласың. Жейдесі мен бөз дамбалы тәніне жабысып, кешке дейін судан шыққан жоқ. Шай үстінде шалдың ауырып қалғаны байқалды, қайта-қайта жөтеліп, белі көтертпей жатып қалды. Мұны көрген кемпір ашуға басты. «Мынаны, есуас, ақылы жоқ бала дейік, сен сақалды сайтанға не жоқ? Албасты басып мұздай судың ішінде кешке дейін нең бар еді? Осы баланы асырап, сақтағанымыз аз ба? Не айтса осының жетегінде жүресің. Немене, бұл сенің басыңа көк тас қоя ма? Ертен буыны бекіп, бұғанасы қатқасын әйт шу, қара құйрық деп тартып береді, түбімізге әлі осы жетеді».

Кемпір не десе о десін, өзенге салынған тоған тамаша болып шықты. Бала енді еш нәрседен қорықпай, суға еркін шомылды. Жағалаудағы бұтақтардан ұстап, ағысқа еркін түседі де тоғанға дейін ағып келеді. Сүнгігенде де көзін ашып сүнгилді. Көзін ашып сүнгитін себебі, балықтар да көзі ашық жүзеді ғой. Бұл баланың қиялы да, арманы да қызық. Кейде балық боп кеткісі келеді. Шіркін, балық боп жүзгенге не жетсін дейді.

Қазір дүрбімен сол тоғанына қарап отырған бала көйлек-штанын шешіп, мұздай суға тітіркене барып қойып кеткенін көзіне елестетті. Тау өзендерінің суы салқын болатын еді ғой, бір сүнгіп алғаннан кейін барып бойын үйренеді. Міне, құба талдың бұтағынан ұстап ағысқа күмп берді. Етпетіңнен жатқанда асты-үстіңнен, құлағыңның түбінен шулай, тұла бойыңды қытықтай аққан су қызық. Судың астында жатқанда ешқандай дыбыс естілмейді. Тек қана ағыстың күміс сылдыры еміс-еміс құлағыңа келеді. Енді көзін барынша ашып, жан-жағына су астының тірлігіне зерлей қарады. Көзі әлденеден қышып, ашығандай болды. Оған мән берген жоқ. Қайта масаттана күліп судың астында жатып кемпірге тілін шығарды. Кемпір мұның суға кетпейтінін, дәннен қорықпайтынын көрсін. Осы кезде ұстап жатқан талшығын жіберіп қалғанда ағыс мұны домалатып айдай жөнелді де, тоғанына бір-ақ әкелді. Бұл жерде демі де бітеді. Содан судан атып тұрып қайтадан жағаға шығып, жүгіріп барады да әлгі талдан ұстап қайтадан суға түсіп тоғанға дейін көзін ашып сүнгіп барады. Бұл күніне, атасының осы арнайы қалап берген ғажайып тоғанында жүз қайтара суға түсуге даяр. Қысқасы, қашан балыққа айналғанша сүнгі бергісі келеді. Қайткен күнде де балыққа айналу дан басқа арманы жоқ сияқты...

Өзен жағасына қарап отырған бала енді дүрбісін аула ішіне бұрды. Балапандарын ерткен түйе тауықтар, жаңғырыққа сүйеулі балта, түтіндеп жатқан самауыр, әр жерде жатқан айыр, күрек соншалықты үлкен, соншалықты жақын боп көрінеді, бала қалай қолын созғанын да байқамай қалды. Ойбай, масқараның әкесі енді шықты. Көз алдында түйедей болып көрінген арам қатқыр тарғыл бұзау жаюлы көйлекті шайнап тұр. Рахаттанғандығы сонша, екі көзін жұмып-жұмып алады, езуінен сілекей шұбырады. Екі ұртын толтырып күйсеп тұрғаны кемпірдің көйлегі.

— Ой, арам қатқыр ақымақ, — бала дүрбісін көзінен алмастан орнынан тұрып бұзауды айдағандай қолын ербендетеді. — Естіп тұрмысың, әрі, әрі кет деймін. Бәлтек,

Бәлтек, қайдасың? (Дүрбіде көрінген үйдің көлеңкесінде маңқиып жатқан Бәлтектің онымен ісі болған жоқ.) Айтақ, айтақ! — деді бала жан ұшырып итке.

Бәлтек оның бұл бұйрығына селт етпеді. Сол күйі былқ етпей жата берді.

Дәл осы сәтте кемпір үйден шықты. Бұзаудың тірлігіне көзі түскенде, мынау не сұмдық дегендей бетін бір шымшыды да, шеңгел сыпырғышты ала жүгірді. Тұра қашқан бұзауды кемпір қуа жөнелді. Дүрбісін көзінен алмай, бала отыра қалды. Бәрібір таудың басындағы бұл кемпірге көрінбейді. Бұзауды айдап салып, кемпір неше түрлі қарғысты боратып, ашуға булығы үйге қарай жұлынып келеді. Бала бәрін көріп отыр. Даусын естімесе де аузының қимылынан өзіне таныс қарғыстардың қардай жауып бара жатқанын сезді. Дүрбінің әйнегін тек қана кемпірге бұрып, әлгі кинода бірінші план деп аталатындай әжесінің бар жүзін анық көріп отыр. Ол оның ашуланғанда жұмылып кететін шегір көзіне дейін көрді. Кемпірдің әжімді беті, тұлайланып қабарып барады. Кейде бір кинода дыбыс жоғалып кетіп, тек қана аузы жыбырлайтыны бар ғой, қазір дүрбідегі кемпірдің бет-аузы да дәл сондай. Аузын ашқанда, анда-санда қисық-қыңырая біткен сирек тістеріне дейін көрінеді. Әрине, бұл жерге даусы естілмеген соң не айтып, не қойып бара жатқаны өзгеге бимағлұм болғанымен, бала бәрін біліп отыр. Кемпірдің сол бара жатқандағы сөзі бұған құлағының түбіне сыбырлап айтқаннан да айқын естіледі. Уай, бір қарғап бергенде, жаның түршігеді ғой. Бала оны жатқа біледі. «Қап, саспай тұра тұр жетпегір... Осыдан көзіме бір көрінерсің, сені ме, сені... жер жастандырармын, сенің ана алжыған атанның да сазасын беремін. Көзін күрт, осы бір шайтан көз темірінің деп қаншама зарладым, ол алжыған қақбастың миына кіре ме? Тағы да тауға шығып кеткен ғой, жүгермек. Жер жұтқырды кемемен қоса неге жұтпайды екен? Сонда көзім ашылар еді, жуадай солғырдан».

Таудың басында отырған бала ауыр күрсінді. Қырсық қылғандай портфель алған күні болған оқиғаны қараңызшы. Бұл ертең мектепке баруды арман кып отырғанда, бұзаудың қайда кеткенін білмей қапты...

Кемпір басылар емес. Сол баяғы қарғысын қардай боратып, бұзау жалмаған көйлегін қарап тұр. Ар жағынан қызын көтеріп Гүлжамал шықты. Оған да өзінің мұңын шағып, бұрынғыдан да қатты кетіп жатыр. Тау жакқа жұдырығын түйіп, сүс көрсетіп қояды. Оның еті қашқан қара

жұдырығы дүрбінің көз әйнегіне алдынан әрі бір, бері бір өтеді. «Тапқан екенсің ермекті. Сенің сол кемеңді неге жер жұтпайды, неге барлығы қырылып өртенбейді осы дүниенің?»

Ауланың ішіндегі самауыр бұрқылдап кайнап тұр. Дүрбіден оның бұрқыраған буы айқын көрінеді. Самауырға Бекей апай шықты. Ол шығысымен кемпір ашуға қайта басты. Жаңағы шайналған көйлегін көрсетіп «көрдің бе мына немеренің маған жасаған жақсылығын» дегендей Бекей апайдың бетіне баса жаздады.

Бекей апай бірденелер айтып жұбатқан болып жатыр. Бала оның не айтқанына да түсініп отыр. Мұндай жұбатып, ара түсудің талайын көрген. «Сабыр етші, әжесі, баланың аты бала емес пе, одан қазір не күтесің, ертеден қара кешке жалғыздан-жалғыз, бірге ойнайтын тірі жан жоқ, іші пысады ғой. Сонша жер-дүниені көшіріп керегі не? Жас баланың жүрегіне қаяу салып қайтесің!»

Оның бұл жұбатуына кемпірдің айтатын сөздері де белгілі. «Сен маған жөн-жоба көрсетпей-ақ қой. Мықты болсаң алдымен өзін бала ту. Баладан не кетіп, не қоятынды сонда білесің. Ана таудың басында не бітіріп отыр? Бұзауды арқандай салумен ісі жоқ. Не көріп, несіне жетісіп отыр? Жүгенсіз кеткен әке-шешесін іздеп отыр ма? Туды, тастады, кеткен жоқ па көргенсіздер бет-бетімен?! Сен қураған жатырдың ақыл айтудан басқаға шамаң келмейді»...

Осы жерден-ақ бала, Бекей апайдың қаны қашып, сұрланып, ашуға булығып бара жатқанын көріп отыр. Ерні дірілдеп, жүзі қуарып барады. Бұл жолы Бекейдің не айтатынын да біледі, ол да өгей шешесін аямайды. «Әй, осы сен көрі жалмауыз, неше ұл, неше қыз өсіріп желпілдетіп отыр едің? Жұртқа міндетситіндей кімсің өзін?»

Ал енді басталды!.. Кемпір мына сөзден кейін зарлай жөнелді. Гүлжамал араға түсіп, кемпірді құшақтап, жұбатқан болады, үйіне қарай сүйресе, кемпір одан сайын шаптығып, ауланың ішін азан-қазан басына көтерді. Бекей апай кайнаған самауырды алып төгіп-шашқан күйі үйіне жүгіре басып жоғалды. Әбден долылықтан титықтаған кемпір есіктің алдындағы ағаштың үстіне отыра кетті. Дүние жүзінің бәрін түгел қарғай, тағдырына лағынет айтып, зар қағады. Енді бала жайына қалды. Барлық қарғыс, барлық балағат сөз жаратқан құдайдың еншісіне тиіп жатыр. «Сен менің көзіме шұқыдың-ау, сен кімсің дедің-ау? Әй, мұның өзі кім еді сонда? — деді кемпір өгей қызына қыр көрсете. — Егер мені құдай қарғап, бес баламды сәбиінде жер

алмаса, маңдайымдағы жалғызым он сегіз жаста оққа ұшпаса, айналып кетейін, иманды болғыр шалым Тайғара қойдың соңында боранға ұшып өлмесе, мен мына сендер сияқты тоғайдың жабайы хайуанаттарының арасында болар ма едім?.. Немене, мен сен сияқты өмірі пұшпағы қанамаған, шикі өкпе көрмеген бедеу деймісің? Қартайған шағымда сенің анау есуас әкенмен қайбір жетіскенімнен отыр дейсін. О, қу құдай, осынша зар жылататын, мен саған не жазып едім».

Бала дүрбіні көзінен алып, мұнайып, әлдебір құлазыған кейіпте сұлық отырып қалды.

«Енді үйге қайтып барамыз? — деді ол жайымен ғана портфельге, — осы айқайдың барлығы мен үшін болып жатыр. Оның үстіне мына ақымақ бұзаудың қырсығы қосылды. Сенен де бар-ау, дүрбі шырағым, әрдайым ақ кемені көрейік деп осы жерге әкелетін сен. Бүгінгі бүлікке сен де кінәлісің».

Бала жан-жағына қарады. Айнала тау, жартас, мылқау мызғымайтын дүние орман. Анау көк жалтыр, қарлы мұз тарау-тарау болып, жыландай жылжып төмен аққан жылғалар бас қосып тек бері қарай жақындағанда үн шалып, мәңгі бақи шулап аққан өзен. Тау дегеніңізде шек жоқ, әлі ұйқыда жатқан алыптай меніреу. Бала осы сәтте өзін мүлде бір қорғансыз, бишара, көзге ілінбес мүсәпір сезінді. Қол ұшын берер кім бар, жападан-жалғыз. Іргелес маңғаз таулар олардың ортасында тырнақтай жалғыз өзі.

Көлдің арғы жиегіне батып бара жатқан, күн, кешқұрым салқын тартты. Шығыс жақтағы жоталардан аласа көлеңке түсе бастады. Күн еңкейген сайын көлеңке де төмен жылжиды. Былайғы күндері тап осы сәттері Ыстықкөлде ақ кеме көрінетін.

Бала дүрбісін көз жетеді-ау деген жакқа бағыштап, демін ішіне тартып, бір сәт қадалып қалды. Әне, әне! Енді дүниенің бәрі ұмыт болды. Көрдің бе, сызып келеді, анау бара жатқан Ыстықкөлдің айдын төсіндегі ақ кеменің бері шыға бергенін қарашы. Әнеки, әне! Дәл өзі, үсті қаз-қатар мұржа сияқты, көрдің бе, жүрісін-ай шіркіннің! Қандай тамаша! Оқтай түзу, алған бағытынан қайтпай жүзіп барады. Бала дүрбінің әйнегін көйлегінің етегімен бір сүртіп, өзінше жөндеген болды. Пароходтың бар болмысы, бұрынғыдан да айқын көрінді. Енді толқын үстінде теңселіп бара жатқаны да айқын сезіледі. Ізінде қалып бара жатқан ақ көбік те көзге шалынады. Бала ақ кемеге бар ынтасымен үздіге қарайды. Әттең, дүние! Шамасы келсе осы ақ кемені

бермен — өзіне қарай жүз дер еді. Ол бері қарай келсе, үстіндегі адамдарды да көріп, қанша рахатқа батар еді. Не пайда, кеме баланың бұл арманын қайдан білсін. Ол сол өзінің баяу, байсалды қалпымен, алған бағытында кетіп бара жатыр. Қайдан шығып, қайда бара жатқаны бимағлұм.

Кеме де баланың көз алдында ұзақ жүзді, осыған орай бала да өзінің балыққа айналып, ақ кемеге қалай жүзіп баруының жолдарын ойланды...

Осы Қарауылдың басынан жалқын-жасыл Ыстықкөлдің үстінде жүзіп бара жатқан таңғажайып ақ шаңқан кемені алғаш көргенде жүрегі алабұртып кеткен-ді. Әкесінің Ыстықкөлде матрос дегенін естіген бала оны дәл осы кемеді істейді дегенге өзін іштей берік сендіріп алған. Солай болса екен деген сәби сенімнен айрылмауға берік бел бұған.

Әкесі де, шешесі де баланың есінде жоқ. Өмірінде оларды көрген де емес. Олардың да бірде-бірі мұны іздеп келген жоқ. Бірақ бала әкесінің Ыстықкөлде матрос екенін, шешесінің күйеуінен ажырасқаннан кейін баласын шалдың қолына қалдырып, өзі қалаға кеткенін біледі. Сол кеткеннен хабар-ошарсыз мол кетті. Алыс қалада, таудың ар жағында, одан кейін көлдің ар жағында тағы бір тау асқан жақта дегенді естіген.

Момын атасы бір жолы сол қалаға барып картошка сатқан. Бір жұмадай жоқ боп кетіп еді, келген соң шайдың үстінде Бекей апай менен кемпірге сонда қызын көргенін, осы баланың шешесін көргенін айтқан. Үлкен бір фабрикада тоқымашы болып істейді екен. Жаңадан үй болыпты. Екі қызы бар, олар балабақшасына баратын көрінеді. Аптасына қыздары үйлеріне бір-ақ рет келеді екен. Зәулім үйдегі жалғыз бөлмеде тұрады екен. Бөлмелерінің тарлығы сондай, айналуға келмейді. Бәлен жыл көрші отырған адамдар базаршылар сияқты бірін-бірі танымайды екен. Үйлеріне келсе-ақ есіктерін жауып алады, бұ не деген тірлік?! Есігін құлыптап та адам өмір сүре ме екен? Оның түрмеден айырмасы қанша. Күйеуі қаланың ішінде адам таситын автобустың шофері көрінеді. Таңғы төртте кетіп, түн ортасында оралады. Неткен машақат ауыр жұмыс десеңізші. Қызы жылап-еңіреп кешірім сұрапты. Жаңа үй алудың кезегін күтіп жүрміз, қашан аларымыз белгісіз депті. Алда-жалда кеңірек үйге қолдары жетіп күйеуі рұқсат етсе, баласын алдырмақ ойы бар екен. Шалға әзірше сендердің қолдарында бола тұрсын, — деген екен, атасы оған қам жемей-ақ қой, баланы ойлай берме, ең алдымен мына от басыңның бірлігін қамда, қырғи-қабақтан көрген күнің

белгілі, қалғанының бір жөні болар, — депті. «Көзім тірісінде немеремді ешкімге бермеймін. Ал ертең көзім жұмылған күні құдай жар болсын, тірі адам өзінің жолын әрдайым табады». Шалдың бұл сөздерін естігенде Бекей апай да, кемпір де күрсініп, көздеріне жас та алды.

Дәл осы күнгі шайдың үстінде баланың әкесі туралы да әңгіме қозғалды. Шалдың естуінше мұның бұрынғы күйеу баласы, баланың әкесі, бір кемеле матрос болып істейді екен. Үйлі-баранды бопты. Екеу ме, үшеу ме баласы бар дейді. Пристаньда тұратын көрінеді. Ішуді тастапты дейді. Қазіргі әйелі балаларын жетектеп, әрдайым күйеуін қарсы алуға пристаньға барады екен. «Ә, енді түсінікті болды, — деді бала ішінен. — Олардың қарсы алатыны осы кеме екен ғой...»

Ақ кеме сол жүзген бетімен ұзай берді. Ана басы мен мына басы ат шаптырым аппақ көрінетін ол көк жалқын көлдің айнадай жалтыр бетімен, мұржаларынан түтін атып бара жатыр. Балыққа айналған бала оның ізімен қуып келе жатқанын қайдан білсін.

Балыққа айналуға ынтызарлығы сонша, денесінің барлығы балықтан айнаымаса екен деп арман етеді. Құйрығы, желбезегі, қабыршағы, канаты, — барлығы балықтан айнамай, тек қана қылқан мойны, қалқан құлағы осы бір қауақ басы сол қалпында қалса екен дейді. Сонымен бірге осы көзі де балық көз болмай, орнында қалса онды болар еді. Бірақ кейде ашыған кезде жұмып, қалғып келеді, кейін үйренгесін ол болмайды ғой. Баланың кірпігі бұзаудың кірпігі сияқты жиі қыпылықтап тұратын ұзын кірпік. Гүлжамал шіркін, сенің кірпігіңді менің қызыма берсе, қандай сұлу боп өсер еді», — дейді. Сұлу боп өскенде не пайда, сұлу жігіт болғанның пайдасы не? Соның еш нәрсеге керегі жоқ. Бұл балаға сұлу көзден гөрі судың астында жұмылмайтын, бәрін анық айқын көретін көз керек.

Бұл балыққа атасының қалап берген тоғанының ішінде айналуы шарт. Көзді ашып-жұмғанша балық болады да, жалма-жан тоғаннан шоршып шығып, ақ жалданып жатқан ақ түтек ағынға бір-ақ қояды. Ағыстың ығымен тартып бара жатыр. Анда-санда шоршып, су бетіне шығып жан-жағына қарап қояды. Өмір бойы судың астында жүзе берудің де қызығы болмайды ғой. Міне, ол алысқан екпінімен қызыл қоңыр жардың жанынан өтіп бара жатыр. Аспалы көпірден де өтеді. Еңіс таулар, жыныс ормандар, жайдақ-жайпауыт жерлер бәрі артта қалады. Өзінің сүйікті достары дөңбек тастарымен де «Көріскенше сау

бол, түйем, қош болып тұр, қасқырым», сен де аман бол, ерттеулі атым, тағы бір айналып соғармын, танкім», — дейді. Қорымның жанынан өте бергенде судың бетінен мойнын созып, атасына қанатын бұлғап: «Қош бол, ата! Мен ұзамай оралам!» — дейді. Атасы аң-таң, не қыларын білмей аласұрады. Кемпір, Бөкей апай, қызын көтеріп тұрған Гүлжамал бұл не деген ғажайып деп ауыздары аңқиып қарап қала береді, өйткені олар басы адам, денесі балық болған кісіні көрген емес қой. Бұл оларға қанатын бұлғап: «Сау бола тұрыңдар. Ыстықкөлге жүзіп бар жатырмын, ақ кемеге барам, онда менің әкем матрос болып істейді», — дейді. Бәлтек бишара менің кетіп бара жатқанымды біліп, өзенді жағалай тұра жүгіреді. Ит деген мұндайды өмірі көрмеген ғой. Егер Бәлтек ақымақтық жасап, суға қарғып түскісі келсе, ол судың ішінен айқайлайды. «Әй, Бәлтек, байқа, суға кетіп қаласың», — дейді. Сөйтіп өз жөнімен жүзіп кете барады. Талай аспалы көпірлердің астынан өтеді, өзеннің екі бетіндегі шатқал, тоғайлар қала береді. Сонымен небір ғажайып бұрылыс, бұралаң адуын ағыстармен алыса отырып, бірден Ыстықкөлге келіп түседі.

Ал Ыстықкөл дегеніңіз шалқар теңіз. Бұл жерде енді кеңшілік. Ыстықкөлдін толқынынан-толқынына асылып, еркін жүзеді. Алған бағыты ақ кеме. «Армысың, ақ кеме! Бұл келе жатқан мен ғой!» — дейді ол кемеге. — Сені дүрбімен талай көріп жүрген адам мен болатынымын». Кеменің үстіндегі адамдар мынау не деген ғажайып деп, анырып қалады. Танданғаннан жағаларын ұстайды. Сол кезде бұл өзінің матрос әкесіне: «Ассалаумағалейкүм, папа! Мен сенің балаңмын ғой! Саған жүзіп келіп тұрмын», — дейді. — «Қайдағы баламсың? Өзіңнің басың адам, басқа дененің балық қой?» — «Сен әуелі мені кемеге мінгіз, содан кейін мен сенің кәдімгі балаң болам». — «Мынау ғажап екен! Ал көрейік ендеше». Әкесі тор тастап мұны судан алады дағы, кеменің үстіне шығарады. Сол сәтте ол өзі баяғы қалпына келеді. Ал содан кейін, содан кейін не болады?..

Содан кейін кеме сол бетімен жүзе береді. Бала өзінің барлық көрген-білгенін, қандай өмір кешкенін әкесіне түгел баяндайды. Өзі тұрған таулар, өзінің дос дөңбек тастары, орман қорығындағы адуын өзен, атасының қалап берген тоғаны, со жерде қалай жүзіп үйренгенін, сүңгіген кезде балықша көзін ашып жүзгенін, не керек, бәр-бәрін баяндайды...

Әрине, Момын атасымен қалай тұрған жағдайын да айтады. Әкесі Елпек Момынды жаман кісі деп ойламасын,

ол жұрт айтқандай ынжық адам емес. Мұндай ата ешкімде жоқ. Дүние жүзіндегі ең мейірімді, ақ жүрек осының атасы. Құлық-сұмдықты білмейтін болғасын ғана жұрт мұның атасын мазақ етеді. Ана Оразқұл ағай болмаса, жағдайы оңды болар еді. Шалға әкірендейтін сол. Кейде жұрттын көзінше атайды жер-жебіріне жетіп сөгеді. Атам байғұс оған қарсыласудың орнына барлығын кешіре береді. Оразқұлдың үй шаруасына да, ормандағы жұмысына қарайтын да жалғыз менің атам. Атамды Оразқұл малайына айналдырып алған. Ол — ол ма, Оразқұл мас болып келгенде ол арсыздың бетіне түкірудің орнына атам елпек қағып, атының шаужайынан ұстап, аттан түсіріп, үйіне апарып үстіне тон жауып, тоңып қалмасын деп жік-жапар боп жүреді. Содан кейін аттың ер-тоқымын алып, сылап-сипап, алдына шөп салады. Соның бәрі бала тумаған Бекей апайдың қырсығынан-ау деймін. Папа, мұнысы несі? Адам туатын кезде туып, тумайтын кезде тумаса ғой, қандай жақсы болар еді. Әсіресе, Оразқұл Бекей апайды сабағанда атама сондай жаным ашиды. Бекей апайдың орнына атайдың өзін сабағаны жақсы. Бекей апай таяққа жығылып, зар қағып жатқанда, атам кірерге жер таппайды. Шалдың қолынан не келсін. Қызын арашалауға ұмтылса, кемпір шалғайына жабысып жібермейді. «Жұмысын болмасын, өздері өздерімен болып жатыр, сен қақбасқа не жоқ? Әйел сенікі емес, отыр артыңды қысып», — дейді. «Ойбай-ау, қыз менікі ғой», — десе, кемпір тұрып: «Егер көрші тұрмай, басқа жақта болсаң қайтер едің? Сонда сонша жерден шауып келіп, арашаға түсер ме едің? Өйтетін болсаң сенің қызыңды кім қатын қып ұстап отырады?»

Қазіргі айтып отырған кемпір баяғы біздің әжеміз емес, ол кісіні сен білетін шығарсың, папа, бұл кемпір басқа, туған әжеміз менің кішкентай кезімде өліп қалған. Содан кейін осы кемпір келді. Біз тұрған жерде ауа райы да қызық, бірде тұман, бірде жаңбыр, бірде бұршақ, аумалы-төкпелі дүние. Үйдегі кемпірдің де мінезі сондай. Кейде мейірімді, кейде қабағынан қар жауып жүреді. Кейде не ойлап жүргенін өзін де білмейсің. Ашуланған кезде жер-жебіріне жетеді. Атамыз екеуміз үн шығармаймыз». «Өгейді қанша асырасаң да өгейлігіне басады, одан жақсылық күтпе», — дейді. Былайынша қарағанда мен ол үйге өгей емеспін ғой, папа. Мен кішкентай күнімнен атаммен бірге тұрам, өгей сол кемпірдің өзі. Біздің үйге кейін келді ғой? Келе салысымен мені өгей деп атауды шығарды.

Қыстың күні қар деген сонша қалың жауады, осы менің

кеңірдегімнен келеді. Омбы қарлар жал-жал боп жатады. Орманға барарда көк ала бас аттан басқа бұл қарды бұзып ешкім жүре алмайды. Жел деген де сұмдық қатты. Жынданып соққан кезде аяқ-қолыңды жерге тигізбейді. Мына көлдегі толқындардан сенің кемең біресе олай, біресе бұлай шайқалса, осы көлді теңселтіп жатқан біздің Сантастан соққан жел дей бер. Баяғы бір заманда жау әскері осы біздің жерді басып алуға келіпті дейді атам. Сол кезде біздің Сантастан соққан желдің күштілігі сондай, жаулар аттың үстінде отыра алмапты. Аттарынан түсіп, жаяу жылжыған екен, оған да болмапты. Жел деген бет бақтырмай қызыл-ала қанға бояпты. Сол кезде олар шамасы келмей артына қарай бұрылған екен, арқадан соққан адуын жел алды-артына қаратпай осы Ыстықкөлдің жағасынан бірде-бірін қалдырмай қуып шыққан екен. Көрдің бе, қандай хикаялар болған. Ал біз болсақ, сол желдің өтінде тұрамыз. Бәрі біз отырған жерден басталады. Қыс бойы өзеннің арғы бетінде орман бірде күрсініп, бірде теңселіп, осы желдің әсерінен ызғиды да жатады. Кейде сондай қорқынышты.

Қыстың күндері орманда жұмыс онша көп емес, адам да аз болады. Тек қана жазды күні әрі-бері көшкен малшыларды ғана көреміз. Жаздың күні жайылымға кеп тоқтаған отар-отар кой. үйір-үйір жылқы сондай тамаша, менің бір қуанышқа бөленетін шағым. Бірақ, ертеңіне олар ары қарай тауға жылжиды. Олардың өткінші болса да келіп-кетіп жүргені рахат. Балалары, әйелдері бәрі жүк машинасымен келеді, барлық мүлкін киіз үйлерін сол машиналарға артып жүреді. Олар үйлерін тіге бастағаннан-ақ біз атамыз екеуміз сәлем беруге барамыз. Бәрінің де қолын алып амандасамыз. Мен де сөйтем. Жасы кіші адам үлкенге алдымен қол беру керек, — дейді атам, қол бермеген адам жақсы емес, ондай адамды сыйлауға болмайды, — дейді. Және оның үстіне қол берген жеті адамыңның біреуі пайғамбар болып шығуы мүмкін дейді. Оның қолын алған үлкен болсын, кіші болсын өмір бойы бақытқа бөленеді дейді. Егер ол пайғамбар болса, біз қолын алып жатқанда пайғамбармын деп неге айтпайды? — деймін мен. Атам бұл сөзіме күліп, ойбай, қалқам-ай, пайғамбар ол өзінің пайғамбар екенін білмейді ғой? Қарапайым ғана адам. Өзінің қарақшы ұры екенін тек қарақшы ұрылар ғана біледі. Маған бұл сөзі онша түсінікті емес. Мен кездескен адамның бәріне қол беріп амандасам, бірақ кейде өзімнен-өзім ұялып тұрам.

Жайылымдағы малшыларға атаммен бірге барғанда, әрине, ұялмай қол алыса берем.

«Уа, ата-бабаның жайлауына келген қадамдарың қайырлы болсын, мал-жандарың аман ба, бала-шағаларың сау ма?» — дейді атам бәріне. Мен үндемей қол ала берем. Атамды бәрі таниды, атам оларды да жақсы біледі. Өзі желпініп рахаттанып қалады. Бұлардың өзара әңгімелері бар, олардың жай-жапсарын сұрап, өзіміздің де жағдайымызды баяндап жатады. Ал мен малшылардың балаларымен не сөйлесудің ретін таба алмаймын. Шамалыдан кейін тығылыспақ ойнап, соғыс ойнап мәз болып улап-шулап кетеміз. Олардан ажырасқым келмейді. Шіркін, жайлауда балалармен ойнаған қандай ғажап. Өмір бойы жаз болса ғой, ойын да үзілмес еді.

Біз ойнап жүргенде ошақтағы оттар да лаулайды. От жанған кезде бүкіл жайылым жап-жарық болып кетеді дейсің бе, папа-ау, мүлде олай емес, ошақтың айналасы жарық болғаны болмаса, жан-жағы қараңғыланып кетеді. Осы кездері соғыс ойынын бастап жіберіп, бір-бірімізді іздеп, бір-бірімізге шабуыл жасап мәз боламыз. Кинодағыдан айныса бұйырмасын. Егер сен командир болсаң, бұйрығыңды бәрі тыңдайды. Шамасы, командирдің командир болғаны рахат-ау.

Содан кейін таудың ар жағынан ай туып келеді, айдың жарығымен ойнаған бәрінен қызық. Не пайда бұл кезде атам мені алып қайтады. Біз жайылымды аралап, аласа тоғайшықтардың ішімен келе жатамыз. Қойлар жатқан, жылқылар жайылып жүр айнала. Жол үстінде әлдебіреудің салған әнін, айтқан өлеңін естиміз. Оны айтып жатқан жас па, көрі ме, кім білсін, атам сол кезде кілт тоқтап, «Мінеки, тыңда! Мұндай өлеңді күн сайын естіп жатқан жоқсың», — дейді. Екеуміз тұра қалып тыңдаймыз. Әннің ырғағына балқып басын изеп тұрып, атам күрсінеді.

Атам айтады: ілгергі уақытта бір ханның қолына бір хан тұтқынға түсіпті. Сонда тұтқын ханға анау хан: «Егер күл болып өмір сүргің келсе, осылай жүре бересің, болмаса ойыңда не арманың бар, соны орындайын, бірақ артынша басыңды алам», — депті. Сонда тұтқын ойланып отырып: «Күл болып тірлік еткім келмейді, онан да мені өлтіргенін абзал. Бірақ өлтірердің алдында менің отанымнан көзіңе көрінген бір қойшыны өкел».

— «Оның керегі не саған?»

— «Өлердің алдында соның әнін бір естіп кеткім келеді» — депті. Атамның айтуына қарағанда өз халқыңның әні үшін адам өмірін қияды дейді. Сондай адамдардың түрі қандай болады екен, көрер ме еді өздерін? Мүмкін, ән

үшін басын беретін адамдар үлкен қалаларда тұратын шығар?

— Тындағанда бойың шымырлап қоя береді,— дейді сыбырлап атам.— Ой алла-ай, неткен ғажайып ән еді!..

Мен атамды сонша аяп, сонша жақсы көретінімді осы күнге дейін түсінбеймін. Атам дегенде іші-бауырым елжіреп, кейде жылағым келеді...

Ертеніне-ақ жайылымда тірі жан қалмайды. Қойларын айдап, жылқыларын қайырып, жаз бойы тау беттеп кете барады. Бірақ олардың ізінше басқа колхоздардан, басқа көштер келіп-кетіп жатады. Күндіз олар жайылымға көп аялдамай өтіп кетеді де, кешкүрым жеткендері ғана тоқтап, түнеп шығады. Сол кездері біз атамыз екеуміз елжұртқа сәлем беруге аттанамыз. Атам жұртпен амандасуға сондай құмар, бұл әдетті мен содан үйрендім ғой. Мүмкін, өстіп жүргенде, кім біледі, осы жайылымда пайғамбарға кездесіп қалармын...

Қыс түскенде Оразқұл мен Бекей апай қаладағы дәрігерге барады, сол дәрігер бала туғызатын дәрі беріп, көмектеседі дейді. Әжемнің айтуына қарағанда дәрігерден пайда жоқ, одан да әулиеге барып түнеу керек, дейді. Ол әулиенің жатқан жері таудың ар жағындағы мақта егетін жерде болса керек. Сол бір жазықта тау да жоқ, тас та жоқ, әдейі қолмен қойғандай бір жетім шың бар екен. Оны Сүлеймен тауы деп атайды. Соның етегіне барып, қара қойды шалып, құдайға жалбарына, таудың басына шыққанша еңкейіп мінәжат ету керек. Егер сенің көз жасың, пейілің адал болса, құдай тағаланың рахымы түсіп, саған бала береді дейді. Бекей апай сол тауға барып, түнеп қайтуды арман етеді. Бірақ оған Оразқұл: «Алыс, жердің түбі, қыруар ақша керек, оған самолетпен барасың, самолетке жеткенше қанша жер, оған да ақша керек» — деп ыңғай бермейді.

Олар қалаға кеткенде жалғызсырап қаламыз. Бар болғаны Сейдахмет ағай, оның әйелі Гүлжамал, кішкентай қызы, сосын мына біздер.

Кешке таман жұмыс аяғы басылғанда, атам маған ертеке айтады. Үй сыртында көзге түртсе көргісіз, тастай қараңғы, сақылдаған сары аяз соғып тұрады. Жаландаған үскірік жел, ең биік деген таулардың өзі мұндай аязды түндерде берекесі қашып бүрісіп пана ізлегендей біздің үйдің сыртына жақындап қалғандай болады. Шамасы, терезенің жарығына жиналады-ау деймін. Мен мұндайда бір жағы-

нан қорықсам, бір жағынан қуанам. Егер мен алып күшті батыр болсам, үстіме алыптар киетін тонымды киіп алып далаға шығар едім. Содан кейін бар даусыммен тауларға: «Ей, таулар! Мен мұндамын, бүрісіп құттарың қашпасын, мейлі боран соқсын, мейлі дауыл тұрсын, мейлі бүкіл әлемді түнек бассын, мен еш нәрседен қорықпаймын! Мен тұрғанда сендер де қорықпаңдар! Өз орындарыңнан жылжымаңдар. Немене, бұл, біріңе-бірің тығылысып бүрісіп қалғандарың!» — дер едім. Содан кейін алып адыммен жалжал болып жатқан оппа қардан аттап, өзеннен бір-ақ қарғып, орманға кірер едім. Ормандағы ағаштар түннен сұмдық қорқады. Олар жалғыз-жалғыз, бірімен-бірі сөйлеспей тұрады ғой. Әсіресе, осындай аязда тоңған тырдай жаланап ағаштар қайда кетерін білмейді. Мен со кезде барлығының арқасынан қағып: қорықпаңдар, мықты болыңдар дер едім. Жазды күні көктемей қалатындары болады ғой, шамасы солар аяздан қорыққанынан жүрегі жарылып кеткен ағаштар болу керек. Өйткені ылғи сондай ағаштарды кесіп, біздің үй отқа жағады.

Мен осының барлығын атам ертеке айтып отырғанда ойлаймын. Атам ертегісін ұзақ айтады. Ертегісі әр түрлі — әсіресе, ең қызығы бармақтай бала Шипалақ туралы. Оны бір қорқау қасқыр өзінің сорына жұтып жіберген екен, дейді. Жоқ, айтпақшы, оны ең алдымен жұтқан түйе. Бір күні Шипалақ жапырақтың астында бүк түсіп ұйықтап қапты. Жайылып жүрген түйе жаңағы жапырақты асағанда бармақтай бала Шипалақ та бірге кетеді. Түйе не жеп, не қойғанын білмейді деген сөз содан қапты. Түйенің ішінде жатып Шипалақ ел-жұртты көмекке шақырып айқайды салсын кеп... Бармақтай бала Шипалақты құтқару үшін шалдар түйені сойып жайратып салады. Ал енді қасқырдың басынан өткен хикая бұдан да қырғын... Қасқырда ақыл шамалы болады ғой, сол ақымақтығының арқасында бармақтай баланы бұл да қағып салады. Содан кейін көрмеген қорлығы жоқ. Ол былай болған. Бір жолы қасқыр жортып келе жатып бармақтай баланың үстінен шығады. «Жүрмес жерде аяққа оралған неткен немесің. — Тұрған жеріңде қағып салайын ба?» деп қоқиланыпты. Қорқатын Шипалақ па: «Менде жұмысың болмасын, қасқыр, маған тиетін болсаң ит қып жіберем сені», — дейді қикарланып. Қасекен күліп: «О заманда бұ заман қасқырдың ит болғанын кім көріпті? Осы қиянқылығың үшін ал кеттің» деп бармақтай баланы жұтып жібереді. Жұтты — бітті. Бірақ сол күннен бастап, қасқырдың көрген күні

құрысын. Қораға жақындап, енді қойға шабайын деп ұмтыла бергенде, ішіндегі Шипалақ: «Әй, қойшылар, ұйықтап қалмаңдар! Мен кәдімгі көк бөрімін қойыңа шапқалы тұрмын» — деп әндете жөнеледі. Қасқыр әбден сасқанынан әрі-бері домалап екі бүйірін кезек-кезек тістелейді. Оған болып жатқан Шипалақ жоқ: «Әй, қойшылар, қапы қалмаңдар. Ұстап алып менің терімді сылыңдар», — дейді. Мұны естіген қойшылар сойылдарын ала жүгіріп, қасқырға ұмтылады. Қасекен зытып береді: қашып бара жатып «Ал ұстандар», — деп өзіне-өзі пәле шақырған мұндай қасқыр да болады екен деп олар күлкіден ішек-сілелері қатып күлай-күлай кетеді. Сөйтіп өзі өлдім-талдым дегенде қойшылардан өрен құтылады. Бүйтіп құтылғаны да құрысын, қайда барса ішіндегі Шипалақ пәлеге ұшыратады да жүреді. Қасқыр мазаққа айналды. Сонымен, қасекен аштықтан бұралып тек терісі мен сүйегі ғана қалады. Азуын қайрап өлерменге келеді. Өзінен-өзі налып: «Бұл не деген сұмдық? Басыма пәле шақыратынды қайдан шығарғанмын? Әлде қартайып алжығаным ба?» деп дал болады. Ал Шипалақ оның құлағына сыбырлап: «Тәшметтің қорасына бар, қойы семіз. Байметтің қорасына шап, оның иті тас керен. Ярматтың қорасына бар, оның қойшысы ұйықтап жатыр», — дейді. Әл-дәрменнен айырылған қасқыр ақырында қынсылап: «Еш жаққа да бармаймын, бұл қорлықты көргенше біреудің есігінің алдында ит болғаным артық» — депті.

Папа, тамаша ертегі емес пе, қандай қызық? Атамның ертегілерінің ішінде қорқыныштысы да, қайғылысы да, мұңлысы да көп-ақ. Соның ішінде менің ең жақсы көретінім: Мүйізді Бұғы ана туралы ертегісі. Ыстықкөлдің төңірегіндегілердің барлығы бұл ертегіні білу керек, мұны білмеу үлкен күнә дейді атам. Папа, бұл ертегіні сен де білетін шығарсың? Осындағынын бәрі шындық, болған оқиға дейді. Бір кездері солай болыпты. Біздің бәріміз де сол Мүйізді Бұғы ананың баласы көрінеміз. Мен де, сен де, әйтеуір бәріміз де содан тараппыз...

Міне, қыстыкүнгі өміріміз осылай өтіп жатады. Қыс дегеннің өзі ұзақ, адамды зеріктіріп жібереді ғой. Атамның ертегісі болмаса, қыстың ұзақ түндерінде адам жынданып кететін шығар.

Ал жазға салым біздің жер сондай тамаша. Күн жылына бастағаннан-ақ малшылар тауға беттейді. О кезде біз тауда жалғыз емеспіз. Тек қана өзеннің ар жағында аулақ жерлерде ешкім болмайды, ол қалың жыныс орман ғой. Орманның өз тірлігі бар. Біз сондықтан да сол қалың ор-

манға ешкімді жібермеуге, одан ешкім бірде-бір бұтақ сындырмау үшін кіре берісте отырамыз. Бізге тіпті оқымысты адамдар да келді. Орталарында бір шал, тағы бір жас жігіт, шалбар киген екі әйел бар. Ана жігіт оқиды екен, бізде бір айдай тұрды. Шөп, жапырақ, сабақ жинады. Олардың айтуына қарағанда, Сантастағы ормандай орман дүние жүзінде сирек қалды дейді. Тап осындай орман әлемде жоқ көрінеді. Сондықтан да мұның әрбір түп ағашын көздің қарашығындай сақтау керек.

Бақсам, атамның бұл ағаштарға соншама жаны ашитыны тегін емес екен. Оразкүл бір ағашты біреуге кесіп беріп жіберсе, атамның неге ренжитінін сонда түсіндім.

3

Ақ кеме ұзай берді. Енді дүрбіден оның мұржалары да еміс-еміс көрінеді. Ұзамай көзден жоғалады-ау. Енді бала әкесінің кемесіне барған хикаяның соңын бір түйінге келтіру керек. Бәрі жақсы-ақ, бірақ аяғын немен бітірерін білмей отыр. Ол қалай балыққа айналғанын, есік алдындағы өзеннен қалай жүзіп барғанын, кемемен қалай кездескенін, әкесін қалай көргенін барлығын тамаша-ақ келтірді. Бірақ оқиганың одан арғы жағы жуыспай-ақ тұр. Өйткені, мысал үшін, анау жар жағалау көрінді, кеме пристаньға беттеді. Матростар жағаға шығуға жинала бастады. Олардың бәрі үйді-үйіне кетеді, әкесі де үйіне кету керек. Әйелі мен екі баласы пристаньда күтіп жүр. Енді қайтпек? Әкесімен бірге бару керек пе? Ол баланы ертіп кете ала ма? Ертіп апарған күнде әйелі мынауың кім? Қайдан келген өзі, бізге керегі не? — десе не демек. Жоқ. Оған еруге болмайды екен...

Ақ кеме тым ұзап, енді көзге елес болып көрініп, соңғы қарашыққа айналды. Күн суға батып бара жатқандай. Дүрбіден қызылала алаулаған жалын көл бетін жапқанда көз шыдатар емес.

Кеме жоғалды, ғайып болды. Міні, ақ кеме туралы ертегі де бітті. Енді үйге бару керек.

Бала қасында жатқан портфелін алып, дүрбісін қолтығына қысты. Тау басынан төмен қарай ойкастай жүгіре жөнелді. Үйге жақындаған сайын көңілі қобалжи берді. Бұзау жалмап тастаған көйлекке жауап беру сәті тұр. Одан бәрібір құтыла алмайды. Неге болса да мойын ұсынып келеді. Бала өз көңілін өзі көтеру үшін қолындағы портфеліне: «Сен қорықпай-ақ қой, жарайды, бізге ұрса-

тын шығар. Мен бұзауға әжемнің көйлегін шайна дегенім жоқ қой. Бірақ оның қораға қарай қалай кетіп қалғанын байқамаппын. Көп болса мені бір-екі рет түйгіштер, шыдаймын бәріне. Егер сені менің қолымнан алып лақтырып тастаса, қорықпа, сен сынып қалатын шыны емессің, портфельсің ғой? Ал мына дүрбі кемпірдің қолына түсе көрмесін, онда мұның тас-талқаны шығады. Ең алдымен дүрбіні сарайға апарып тығамыз, содан кейін үйге кіреміз...» — деді.

Бала осы айтқанын істеді. Ендігі бір азап табалдырықты аттап үйге кіру.

Үйдің іші құлаққа ұрған танадай тым-тырыс. Қоранын ішінде тірі жан жоқ, барлығы да осы жерден жаңа ғана көшіп кеткендей, мылқау, тыныштық. Бақса, Бекей апайды байы тағы сабаған екен. Бү жолы да Момын атасы хайуан мінез күйеу баласынан қызын арашалап, шалғайына жабысып, аяғына жығылып жалынып-жалпайып, әбден шаршаған. Сорлы шал іштен шыққан қызының қанжоса масқара қалпына тағы куә болыпты. Әке деген сорлыға өз баласының өзгеден естіп жатқан лағынеті мен жеген таяғын көру оңай ма?! Құраған қаншық, қысыр есек, не керек Оразқұлдың аузынан ақ ит шығып, қара ит кіріп жатады. Жанталасып есеңгіреген сорлы әйел: «Қай пейілімнен бұл құдайға күнәкар болдым екен. Жұрттың әйелі қойдай қоздап жатады. Мен сорлыға ермек етер бір шикі өкпе аядың ба, бүйткен тірлігін жер жұтсын. Бездім өмірден, өлтір, жауыз, арманың сонымен бітсін» деп бүкіл әлемге қарғыс айтып зар қаққанда шал кірерге жер таппайды...

Момын шал әлі еңтігін баса алмай, көзі жұмулы, жүзінде қан-сөл жоқ, тізесіндегі қолдары діріл қағып, ауыр мұңшер шегіп отыр екен.

Момын немересіне бір қарады да, тіл қатпастан қайтадан көзін жұмды. Кемпір үйде жоқ. Ол Бекей менен Оразқұлды татуластыруға, сынған ыдыс-аяқтарды жинастырып, көмек беруге кетіпті. Бұл кемпірдің мінезі қызық, Оразқұл әйелін сабап жатқанда ара түсу былай тұрсын, атасын да жібермейді. Төбелес әбден біткеннен кейін ақыл айтып, жұбатуға барады. Мұнысына да шүкірлік.

Балаға бәрінен де мына шал аянышты. Осындай күндері шал өзі өлім аузынан қалғандай болады. Ешкімге қарауға беті жоқ адамдай, бүкіл әлемнен қол үзіп, меңіреу, мелшиген қалпында бұрышта отырғаны мынау. Мұндайда не ойлап отырғанын, жаны неге өртеніп, жүрегі неге күйіп отырғанын тірі жанға айтқан емес. Бұл сәттері Момын

өзінің қартайған зауал шағын, еркек кіндіктіден жалғыз ұлы майданда қаза тапқанын есіне алады. Ол баланы өзінен басқа тірі жан білмейді, ескеріп жатқан ешкім жоқ. Ол тірі болса, мынадай қор тірлік, лағынет қамыт болмас па еді! Кім білсін? Өзінің бар қызығын, қасіретін ортақ өткізген кемпірі де дүние салды. Қартайғанда ол да жанды жегідей жейді. Бәрі тағдырдың ісі шығар, бірақ екі қызының бірле-бірі бақытты болмады-ау. Кіші қызының баласын бұған тастап, қалаға барғандағы күні анау. Қоралы жанмен аядай бөлмеде итшілеген өмір. Екіншісінің Оразқұлмен көрген күні мынау. Шал мұның жанында болғанынан не пайда, қызы үшін барлық қорлыққа, зорлыққа шыдап-ақ келеді, бірақ тағдыр бұған ана болып бала қызығын көруді жазбапты. Оразқұлмен қосылғанына каншама жылдар өтті... Жар қызығынан да, үй қызығынан да әбден бойы суыған, амал қанша барар жер, басар тауы жоқ. Кәрі қойдың жасындай жасы қалды. Ертең бұл пәниден көзі жұмылып кетсе, мына бейбақ қызының халі не болмақ?

Бала кеседе тұрған айран менен бір үзім нанды желі дағы, терезенің алдына барып, бүрісіп отыра кетті. Шам да жаққан жоқ. Өзімен-өзі болып отырған атасының мазасын алғысы келмеді...

Бала да өз ойымен әуре. Бекей апайдың әумесер адамға арақ беріп есіртетініне күні бүгінге дейін түсінбейді. Өзі таяқ жеп алған соң, оның алдына тағы жартылық қояды...

Әй, Бекей апай, кәйтейін сені. Талай рет байы өлімші қылып сілейтіп салды, бәрібір кешіре береді. Момын атай да қарсы тіс жарған емес. Осыны неге сонша масайрататынына түсінбеймін. Мұндай адамға кешірім жасаудың өзі күнә емес пе? Бұл барып тұрған көргенсіз, дөрекі, қатыгез алам. Тіпті осы үйлерге керегі жоқ мұның, онсыз да күн көруге болады ғой.

Баланың ұшқыр қиялы Оразқұлды әділет жолымен қалай айыптауды айқын қолмен ұстағандай көріп отыр. Міне, бәрі жабылып, тоң мойын, кір жаға, түйенің жарты етіндей хайуан Оразқұлды өзенге сүйреп барады. Аяқ-қолынан ұстап тұрды-дағы өзеннің қайнар иіріміне лақтырып жіберді. Енді Бекей апай мен Момын атасынан кешірім сұрап, жалынып-жалбарынады. Өйткені ол балық болып жүзіп кете алмайды ғой...

Осы бір ойлар баланың бойын сергітіп тастады. Ол тіпті жүзу білмейтін Оразқұлдың тал қармап, тасқа жабысып, ар жағында ағып бара жатқан ши барқыт қалпағымен ісі болмай жанталасқанын — бәрін көз алдында көріп тұрғандай мәз болып қалды.

Бірақ амал қанша, баланың осы бір әділ арманын ескеріп, іске асырып жатқан үлкендер жоқ. Қайта қолпаштаумен келеді. Оразкүл үйге әрдайым ішіп келеді, оны байқамаған болып бәрі қарсы алады. Аттан түсіріп, қолтықтап, марапаттайды. Әйелі самауырын ала жүгіреді.. Осыны сағынып күтіп отырғандай бәрі құрақ ұшады. Ол одан сайын шіренеді. Әуелі мұнайған болып отырады да, шамалытан кейін жылайды. Япыр-ау, дүние не боп кеткен! Былай қарағанда адам санатына қосылмайтын тіпті амандасуға тұрмайтын не бір ынжық, есуастардың баласы қаншама. Кейбіреуінде бесеу, ал енді он баласы барды да көріп жүр. Оразкүл болса, соның қайсысынан кем еді? Соншама не жазыпты? Олардан қызметі кем бе? Құдайға шүкір осы орманның ең мықтысы өзі. Немене, ол үйсіз-күйсіз жүрген жалаң аяқ па еді? Ең ар жағы үйсіз-күйсіз цыгандарға дейін балаларын шұбыртып жүреді. Оразкүл көзге ілінбес көптің бірі емес қой. Бәрі бар. Кімнен кем. Мал десе мал жетеді, астында ат, қолында қамшы, жұрттың бәрі құлшынып қол қусырып, құрметтеп қарсы алады. Өзімен құрбылас өскен адамдар балаларын үйлендіріп, той жасап жатады. Ал бұл ше? Баласыз, ұрпақсыз кім болғаны мұның сонда?

Бекей де жылап, еніреп жүріп жаны қалмай байының бабын табуға кіріседі. Жасырып қойған жартылықты шығарады. Күйікке шыдамай өзі де ішіп жібереді. Басталды — кетті. Азлан соң Оразкүл жынлана жөнеледі. Бакытсыздығының бас күнәкәрі — бар ашуын өзінің әйелінен алады. Көнбеске күн қайда, ең арғысы атасы да бұған мойынұсынып алған. Оразкүлге қарсы келіп аяқ-қолын байлайтын тірі жан жоқ. Азаңда ол есін жияды, таяқтан көкала қойдай болған әйелі шай қойып қойған. Сұлыға тойған ат ерттеулі. Бұл жағын жайғастырып жүрген атасы. Шайға қанып алғаннан кейін Оразкүл атқа қонады. Тағы да бастық. Осы Сантастағы қалың орманның жалғыз құдайы өзі. Дәл осындай жексұрын зұлым адамды аяқ-қолын байлап, өзенге лақтырып жіберу бірде-бір жанның ойына кіріп те шықпайды.

Алдақашан көз байланған. Аула іші де түн көрпесін жамылған.

Балаға тұңғыш портфель алынған күннің сикы осылай өтіп бара жатты.

Жатардың алдында бала портфельін қоярға жер таппады. Болмаған соң өзінің қасына — бас жағына қойды.

Әрине, ол мұндай портфельдің талайын ертең мектепке келетін балалардың бірсыпырасының қолынан көретінін білген де жоқ. Бұған бәрібір қиналмайды. Өйткені мұның портфелі бәрінен тәуір екендігінде зәредей күмәні болмады. Ол өзінің сәби өмірін тағы бір ауыр тосқауыл күтіп тұрғанын, сол күні бүкіл жарық дүниеде жападан-жалғыз қалғанда, қасында тек осы портфель ғана болатынын қайдан білсін, соның бәріне өзінің ең жақсы көретін Мүйізді Бұғы ана жайлы ертегінің себеп болатыны үш ұйықтаса ойында жоқ...

Осы кеште Бұғы ана туралы ғажайып ертегіні тағы бір тыңдағысы келіп еді. Бұл ертегіні айтуды Момын атаның өзі де жақсы көретін. Анда-санда күрсініп, кейде көзіне жас алып, енді бірде үнсіз ойға шомып отырып, бәрін өзі көргендей, қолымен қойғандай баяндайтын.

Бү жолы бала атасының мазасын алғысы келмеді. Дәл қазір оның ертегі түгілі одан зорға мұршасы жоқ. «Кейін өзіміз айтқызамыз, — деді бала портфеліне, — қазір мен айттайын, сен тыңда, мен оны жаттап алғанмын. Мүйізді Бұғы ана осы күнге дейін көз алдымда. Тек сен ғана еститіндей сыбырлап, жаймен айтайын, құлағыңды сал да жат. Мен ертегі айтқанда бәрін кинодан көріп отырғандай баяндаймын. Атам бәрі де ақиқат оқиға дейді. Ол былай болған...»

4

Бұл баяғыда болған хикая. Сол бір ерте заманда да жер бетінде шөптен ағаш көп екен, шөлден көл көп екен. Суы мұздай үлкен өзен жағасын қырғыздың бір тайпа елі жайлапты. Ол өзеннің атын Енесай дейді екен. Ол өзі бұдан алыста-а, Сібір дейтін жерде ағатын көрінеді, осы жерден атты адамның өзі үш жыл, үш айда зорға жетеді. Қазір ол өзенді Енесей деп атайды. Алғашқы аты Енесай ғой. Ол туралы мынадай өлең бар екен:

Сенен де кең су бар ма екен, Енесай,
Сенен де өткен жер бар ма екен, Енесай.
Сенен терең мұң бар ма екен, Енесай,
Сенен еркін, ел бар ма екен, Енесай,

Сенен өткен су болмайды, Енесай.
Сенен өсем жер болмайды, Енесай.
Сенен терең мұң болмайды, Енесай,
Сенен еркін ел болмайды, Енесай.

Міне, Енесай осындай ересен үлкен өзен бопты. Жағасын әр алуан ел жайлапты. Өзара өмір бойы жауласумен көрген күндері күн емес екен. Айнала жау бірінен соң бірі шауып қырғыздарға маза бермепті. Бұлар да қарап жатпапты. Кейде көрші тайпаларға шауып, үйлерін өртеп, адамын өлтіріп, батырын байлап, малын айдап кетіп тұрыпты. Адамға адамның аяушылығы жоқ. Әлі жеткені қырып-жойып кете беретін заман болыпты. Әрі-беріден соң егін егетін, мал бағатын, аң аулайтын ешкім қалмайды, қылышын жаландатып, найзасын шошандатып бәрі жаугершіліктің ізіне түсіп алған. Өлтір, тала, қыр-жойдан басқа мақсат жоқ. Жанға — жан, қанға — қан. Кекке — кек, көздері қанталап бір-бірімен әбден өшігіп алған. Күн сайын қан — қаза көбейе берген — ат бауырынан қан кешетін күндер болады. Елдің есін жиғызып, сабасына түсіретін ақылгөй табылмайды. Кімде-кім жауын қапыда басып тігерге тұяқ қалдырмай талап, қан бөктіре қырып жойса — сол ақылды, сол ғана атақ-абыройға, байлық-барлыққа ие болған.

Сөйтіп жүргенде бір күндері орманда бір таңғажайып күс пайда болады. Ол құдайдың құтты күні көз байланып таң атқанша көдімгі адамша зар қағып, бұтақтан-бұтаққа секіріп: «Үлкен апат келе жатыр, кесепат-кесел келе жатыр» деп орманды басына көтеріп шығады. Көп ұзамай сол күстың айтқаны аумай-төкпей келеді де қояды...

Ол күні Енесайдағы қырғыздар өзінің ақылгөй ақсақалын жерлеп жатқан-ды. Ұзақ жылдар қолбасшы болған, талай жорықты бастаған, талай шайқаста жауын жермен-жексен еткен Күлше батыр еді ол. Қисапсыз қанды қырғындардан аман қалған ақылгөй батыр о дүниеге аттанды. Қалың қырғыз қара жамылып қайғырады. Екі күн зар шегіп, үшінші күні батырды жерлеуге дес қойған. Ескі әдегүрып бойынша ақылгөй ақсақалдың денесін Енесайдың жағасындағы биік жартасқа апарып, барлығы көтеріп тұрады екен. Өйткені өлген адамның жаны анасы Енесаймен сөйтіп қоштасуы керек. Ене деген ана деген сөз. Ал сай болса су ағатын аңғар. Марқұмның рухы осы жерге ақырғы рет Енесай жырын айтады.

Сенен де кең су бар ма екен, Енесай
Сенен де өткен жер бар ма екен, Енесай.
Сенен терен мұң бар ма екен, Енесай,
Сенен еркін ел бар ма екен, Енесай?

Сенен өткен су болмайды, Енесай,
Сенен өсем жер болмайды, Енесай,

Сенен терең мүң болмайды, Енесай,
Сенен еркін ел болмайды, Енесай!

Енді марқұмның бейіті қазылған төбенің басына шығып, батырдың денесі салынған табытты бастарына көтеріп, дүниенің төрт құбыласына қаратады екен. «Мынау сенің өз өзенің, мынау сенің өз мекенің, мынау өзіңмен бір кіндіктен тараған өз жұртың, сені о дүниеге шығарып салуға келдік, топырағың торқа болсын!» Кейінгі ұрпақтарға үлгі болу үшін батырдың бейітінің басына заңғар тас орнатады екен.

Осы қайғылы күні тайпаның барлық киіз үйлері өзеннің жағасына қаз-қатар тігіліп, әркім өзінің табалдырығынан шығып, батырдың денесімен қоштасады екен. Сырыққа байланған әр үйдің босағасындағы ақ туды жерге еңкейтіп, жұрт жоқтап, әркім өз есігінің алдында дауыс салады. Содан кейін барып бірінен соң бірі табыттың соңынан ере береді. Тігілген үйлерді адақтап болған соң, тайлы-таяғы, еңкейген қарт, еңбектеген баласына дейін қалмай шұбап батырды жерлейтін жерге барады екен.

Сәске түс болып қалған уақыт, азалы күннің барлық дайындығы біткен. Қыл құйрық байланған батырдың туы да, сауыт-сайманы да тысқа шығарылған, жорыққа мінген атында қаралы жабу. Енді міне жүздеген жігіттер керней шалып, дауылпаз қағып күллі әлемді күңіrentкелі тұр. Қазір орман біткен теңселіп, құс атаулы көкті қаптай, кеудесінде жаны бар хайуанаттар сан қилы үн салып, өсімдік біткен жерге жабысып, тау жаңғыра теңселіп, өзен күрсіне шайқалады. Оған қосыла дауыс салатын әйелдер шаштарын жайып, Күлше батырды жоқтайды. Батырдың денесін иығына салып апаратын алып денелі жігіттер бір тізелеп дайын отыр. Барлық салт-дәстүр жасалып жатыр. Міне, енді батырдың денесін шығарады. Орман етегінде асқа шалатын тоғыз бие, тоғыз өгіз, тоқсан қой матаулы тұр.

Дәл осы сәтте көз көріп, құлақ естімеген сұмдық басталды да кетті. Енесайдың бойындағы елдер бір-бірімен қанша жауласқанмен, көсемін жерлейтін күні көршілеріне шаппайтын, ал енді мына жауыздар қаралы қырғыздардың төңірегіне таң атпай ұрланып келеді де, енді жұрт батырдың денесін алып шыға берген кезде жан-жақтан лап қойып бас салады. Жігіттердің бірде-бірі қару алып атқа минуте үлгіре алмай қалады. Адам баласы көрмеген қансоқта басталады. Әйел демей, еркек демей бәрін қырып салады. Жаулардың мақсаты да өздеріне дамыл бермейтін

тентек кыргыз тайпасынан түкым қалдырмай күрту еді. Бұл қанды апатқа куә болып кек қуар тірі жан қалу былай тұрсын, күмда ізі, жұртта белгісі қалмайтындай тып-типыл етті.

Адам баласының дүниеге келуі, өніп-өсуі ұзақ сапар, ал оны өлтіру оп-оңай. Көзді ашып-жұмғанша бір тайпа ел қанға бөгіп қырылып қалды. Қылыштан, найзадан қашқандар адуын Енесайдың тұнғыық иірімінде жоқ болып кете барды. Өзен бойындағы жағалай тігілген кыргыз үйлері, жалын құшағына енді. Қашып құтылған тірі жан жоқ. Бәрі о дүниеге аттанды. Үй мекеннің орнында жел суырған күл қалды. Өлгендердің денесін Енесайға ағызып жіберді. Дегеніне жеткен жаулар болса, «Енді мына жер біздікі, мына орман біздікі, мына малдар біздікі», — деп жар салып, мәз болып жатты.

Сонымен қаншама малды ызғытып айдап бара жатқан жаулар жаңа ғана орманнан келген бір ұл, бір қызды аңғармайды. Баланың аты бала емес пе, бір қыз, бір ұл таң атпай ата-енесінен ұрланып орманның ішіне жидек теруге кетіп қалған екен. Ойнап жүріп тым ұзап кетіпті. Ауылдағы азан-қазан, у-шуды естіген соң бұлар үйлеріне қарай жүгіреді. Келсе жау шауып кеткен, бәрі өртенген, әке де жоқ, шеше де жоқ. Апа-қарындастардан да із-түз қалмапты. Сонымен екі бала туыстарынан да, руластарынан да айрылып қала беріпті. Балалар зар еңіреп, өртенген жұрттардың бірінен соң біріне барып, тірі жан таппай енді не қыларын білмейді. Әп-сәттің ішінде тұлдыр жетім қалды. Бүкіл жарық дүниеде екеуінен басқа тірі жан жоқ. Бұл елдің адамын қырып-жойып енді үйірлеген жылқы, қоралаған қойларын айдап бара жатқан жаулардың шаңы көзге шалынды.

Шанды көрген екі бала солардың ізінше жан ұшыра жүгіре жөнелді. Қан шенгел жаудың соңынан ойбайын салып зар еңіреп келеді. Балалардың өстетін әдеті ғой, жаудан тығылып, басын сақтап қалудың орнына ажалдың аузына өздері бара жатыр. Бар үміті әйтеуір жапанда жалғыз қалмау, мынау қарғыс атқан қанды жұрттан қашып құтылу. Әбден үрейі ұшқан қыз бен бала қол ұстасып, тоқтаңдар, ала кетіңдер деп зар қаға жүгіреді. Мол олжаны түре көшіріп бара жатқан қым-қуыт қалың дүбірде бұлардың шырқыраған үнін кім естуші еді.

Қанша жүгірсе де, бала мен қыз бұларға жете алмады. Әбден титықтап, өкпелері өшіп, екеуі де құлай-құлай кетті. Ең арғысы бас көтеріп, жан-жақтарына қарауға да қорқа-

ды. Сондай коркынышты сүмдык дүние. Бірін-бірі күшактап, өксіп жылап жатып, бір заманда ұйықтап қалғандарын да сезбеді.

Жетім жеті түлейді деп бекер айтпаған болар, түннен әйтеуір екеуі де аман қалыпты. Орманның жын-шайтаны да, жыртқыш аңдары да бұларға жуымапты. Ояна келсе таң атып қалыпты. Күн шыққан, құстар сайрап жатыр. Балалар орындарынан тұрып, тағы да кешегілердің ізімен келе жатты. Жол бойындағы жидек, мәуемен коректенеді. Жүре-жүре үшінші күн дегенде бұлар бір таудың басына келіп тоқтайды. Қараса, жазық жайлауда ұлан-асыр той болып жатыр. Тігілген үйлерде, асылған қазандарда, сапырылысқан халықта қисап жоқ. Қыздар өткеншек теуіп, өн шырқап мәз-мейрам. Бірін-бірі бүркіттей бүріп, асықтай иіріп халықты қырған қызыққа батырып күш сынасқан балуандар. Жаулар өзінің ұлы жеңісін осылай тойлап жатыр еді.

Бала мен қыз олардың жанына баруға жүрексінді. Дегенмен анау қайнап жатқан қазанның ішіндегі піскен еттің иісі мұрындарын жарып, қарны ашқан сәбилердің сілекейін шұбыртады.

Балалар шыдай алмады. Солай қарай беттеді. Тойдың иелері бұларды көргенде таңданып:

— Сендер кімсіңдер? Қайдан жүрсіңдер? — дейді.

— Қарнымыз ашты, тамақ берсеңдер, — деді бала мен қыз.

Бұлардың кім екенін сөйлеген сөздерінен бірден тани кетті. Бәрі шулап қоя берді. Мынау деген кешегі қырғынға ұшыратқан қырғыздардан қалған тұқым ғой. Қазір көзін жою керек, — деп бірі айтса, екіншісі ханға апару керек, — деп кергіді. Бұлар осылай жағаласып жатқанда, бір иман жүзді әйел балалардың қолына бір-бір үзім жылқы етін ұстатып та үлгіреді. Өздерін ханға әкеле жатқандарымен ісі жоқ, қолдарындағы етпен әуре. Енді міне, бұларды өзгеден еңсесі биік, босағасында күнмен шағылысқан ай балталары бар сакшылар тұрған қызыл үйдің алдына алып келді. Осы ауылдың барлығына «бұл қырғыз руының балалары қайдан шықты» деген суық хабар ауызба-ауыз тарап жатты. Бұл не деген сүмдык? Жұрттың бәрі күресті де, ойын-күлкіні де, той жабдығын да қойып, хан ордасының төңірегіне жиналды. Хан бұл кезде шаңқан ақ киіздің үстінде өзінің әскер басшыларымен отыр еді. Бал араласқан қымызды анда-санда бір жұтып қойып, өзін мадақтап, аруағын көтерген жыр тыңдап отырған. Бұлардың неге

келгенін білгеннен кейін хан қаһарына мініп: «Менің осы бір көңілді күйімді бұзуга қайсыңның жүрегің дауады? Қырғыз атаулыдан тірі жан қалдырмай көзін жойған жоқ па едік? Ал мен сендерге Енесайды мәңгі бақи жаулап алып берген жоқпын ба? Немене, бәрің бірдей аңтарылып қалдыңдар, су жүрек немелер! Алдарындағының кім екенін көрмей тұрсыңдар ма? Әй, ақиқөз, ақсақ кемпір, қайда-сың? — деді хан айқайлап. Ақсақ кемпір де бұл сәтте есік алдына келіп қалған екен. — Сен кемпір мыналарды аулақ апар да, көзін жой! Сонымен қырғыз атаулының мәңгі бақи аты өшсін. Бар енді, кемпір, арманым осы, орында.

Ақсақ кемпір басын иді де, бала мен қыздың қолынан жетектеп үнсіз-түнсіз кете барды. Бұлар орман ішімен қаншама жүреді. Содан кейін Енесайдың жағасындағы құзар жартастың басына шықты. Осы жерде ақсақ кемпір балалардың екеуін де құлама жардың басына қатар тұрғызды да, суға итеріп жіберудің алдында былай деді:

— Уа, құдіретті Енесай! Егер сенің тұңғиығыңа тау құлатса, бармақтай тас болып кете береді. Саған жүз жасаған алып қарағай тастаса оны сен жаңқа құрлы көрмейсің. Енді міне, адуын ағыс, айдаһар иірім мешкей, тұңғиығыңа адамзаттың бүлдіршіндей екі перзентін ертіп келіп тұрмын. Бұл екеуіне кең-байтақ жер үстінде оймақтай орын табылмай тұр. Өзің білесің, оны саған несін айтайын, Енесай. Егер аспандағы жұлдыздар адамға айналса олар зеңгір көкке сыймас еді. Егер судағы балық адамға айналса шалқыған мұхит, шалқар теңіздерден орын таппай өзара қырылысар еді. Олардың саған несін айтайын, бәрін менен жақсы білесің, Енесай! Мына екі сәбиді құшағыңа тапсырдым. Бұлар мынау опасыз катыгез дүниемен, өзгеден қиянат көрмеген, өздері ешкімге қиянат жасамаған, айла-сұмдықтан бейхабар, жандары таза, арлары адал ақ періште кездерінде-ақ қоштассын. Басқа пенде көрген қасіретті бұлар көрмесін, басқа пенде жасаған күнәға бұлар батпасын. Өзің ал, өз бауырыңа тарт, киелі Енесай!..

Бала мен қыз зар еңіреп тұр. Кемпірдің сөзінде бұлардың несі бар, жар басынан төмен қарауға адамның жүрегі ұшады. Анау төмендегі көбігін көкке атып қайнап жатқан ағынға көзің түссе зәреңді алады.

— Айналайын қарғаларым, бір-бірінді құшақтап қоштасыңдар! — деді ақсақ кемпір. Сөйтіп өзі жеңін түріп, балаларды жардан итеруге ыңғайлана берді. Содан кейін: — Бірақ обалдарың маған емес! Тағдырдың жазуы солай шығар, мен қайбір жетіскеннен сендерді ажалға айдағалы тұр дейсіңдер, замананы осынша тар қылған қақ тәңірге

обалдарын. Амалым жоқ. Мүмкін сендер үшін бұл да сау-ап шығар.

Осы сөзді айтуы-ақ мұң екен, жап-жақын жерден бір дауыс шықты.

— Сабыр ет, сабыр ет шамалы, кемеңгер әйел! Бейкүнә сәбилерді құрдымға құлата көрме!

Ақсақ кемпір жалт қарады, өз көзіне-өзі сенбейді, қарсы алдында маралдың анасы, бұғы түр екен. Тостағандай көзімен телміре қарайды. Көзінде бір мұң, қайғы бар сияқты. Бұғы аппақ, тұңғыш лақтаған тұмса екені айқын, бауырының қоңыр түктері жаңа туған ботаның жүніндей үлпілдеп тұр. Шаңырақтай мүйізі қандай тамаша! Күз ағашының бұтақтарындай сидаң сұлу айқыш-үйқыш. Желіні балалы әйелдің емшегіндей тырсыып, теуіп тұр.

— Сен кімсің? Адамның тілімен сөйлеп тұрған қандай хайуанатсың? — деді ақсақ кемпір.

— Мен анамын, Бұғы анамын, — деді ол. — Мен бұлай сөйлемесем бәрібір сен менің не қалайтынымды түсінбес едің, айтқанымға құлақ аспас едің...

— Ендеше не қолқаң бар, айта ғой, Бұғы ана?

— Мейірімді ақылгөй әйел, мына балаларды босат! Бар өтінішім — осыларды маған ертіп жібер.

— Бұлардың саған керегі не?

— Адамдар менің екі лағымды өлтіріп кетті. Енді мен бауырымды жылытар бала іздеп жүрмін.

— Осыларды асырамақшымысың?

— Сөйтемін. Ана емеспін бе, қайырым ет маған, ақылды әйел!

— Сен бұны айтардан бұрын ойландың ба, аңқау жануарым-ау, — деді ақсақ кемпір күліп. — Ойбай-ау, бұлар да адамның баласы ғой? Ертең ержеткен соң тағы да сенін лақтарыңды қырып күн көрсетпейді ғой.

— Бұлар буыны бекіп, бұғанасы қатқанда менің балаларыма тимейді, — деді Бұғы ана. — Өйткені мен бұлардың анасы болам, бауырымда өседі. Бір емшектен сүт емген төлдер еш уақытта бір-біріне қиянат жасамайды.

— Әй, жарықтық жануарым-ай, сен адам деген мақұлқаттың мінезін білмейсің ғой, — деді басын шайқап кемпір. — Сен сияқты орманда жүрген хайуанат деймісің. Бұлардың бір-біріне мейірімі жоқ. Екі аяқтының қандай екенін білсін деп мен осы жетімдерді саған ертіп жіберер едім, ертең адамдар көрсе бұл екеуін табанда атып өлтіреді ғой? Қайғыңның үстіне қайғы жамап керегі не? Осы айтқаным келмесе қара да тұр.

— Мен бұларды ешкім көрмейтін аяқ жетпес алыс өлкеге алып кетемін. Рахым ете гөр сәбилерге! Жібере гой! Мен бұлардың нағыз мейірбан анасы боламын. Көрдің бе, емшегім сыздап шыдатпай барады. Менің сүтім бала аңсайды. Сәби керек соратын. Маған да мейірімің түссін. ақылгой әйел!

— Олай болса мен саған не дейін,— деді ақсақ кемпір сәл ойланып. Ал, ал да жөнел! Алды-артына қарама! Жетімдерді көз көрмес, құлақ естімес қиянға алып кет. Ұзақ жолға шыдай алмай бұлар зорығып өліп кетсе, болмаса қарақшыға ұшырап қаза болса, не ертең ер жеткен соң адамдықтарына бағып, ақ сүт беріп асыраған сені өзегіңе теуіп кетсе — маған өкпелеме, өз обалың өзіңе.

Бұғы ана Ақсақ кемпірге рахмет айтты. Ал бала мен қызға былай депті:

— Енді мен сендерге анамын, сендер менің балаларымсың. Мен сендерді етегі орман қарлы шыңдардың қақ ортасында қайнап жатқан Ыстықкөл дейтін теңіз бар, соған апарамын.

Бала мен қыздың қуаныштары қойнына сыймай, шанырақ мүйіз Бұғы ананың соңынан жүгіре жөнелді. Жүре-жүре шаршады, шалдықты, бір өлкеден екінші өлкеге жету оңай ма, сапар ұзақ. Егер түнде жатқанда Бұғы ана бауырына басып жылытпаса, ертелі-кеш сүтін беріп асырамаса, бұлардың күні не болар еді? Сонымен әлі жүріп келеді, әлі жүріп келеді... Бұлар ұзаған сайын бұрынғы мекендері Енесай алыстап кала берді. Беттеген жаңа мекендері Ыстықкөл әлі ұзакта жатыр. Жаз бенен қыс өтті, көктем мен жаз өтті. Тағы күз, тағы да жаз, тағы да қыс, тағы көктем, тағы да жаз, енді күз туғанда барып бұлар қалың жыныс орманға кірді. Талай шөлдерден, талай құмдардан, талай таулардан, талай адуын өзендерден өтті. Неше түрлі қасқырдың үйірі бұларға ұмтылғанда мүйізді Бұғы ана екеуін арқасына салып алып жыртқыш аңдардан құтқарды. Атқа мінген аңшылар садақтарын кезеп, «Бұғы ана адамның балаларын алып қашып барады, ұстаңдар, жібермендер!» — деп іздеріне түсіп талай оқ атты. Бөрінен де құтқарған, бөрінен де аман сақтаған Бұғы ананың өзі болды. Қаша жөнелгенде Бұғы ана бөрінен жүйрік, арқасындағы балаларына: «Мықтап ұстаңдар, құлап қалмандар, қуғыншы қалмай келе жатыр!» — деп ақыл айтумен болады.

Ең ақырында Бұғы ана өзінің балаларын Ыстықкөлдің жағасына алып келді. Бұлар таудың басында тұрып, аңтаң қалды. Айнала қарлы шың, жасыл орманның қақ орта-

сында шексіз-шетсіз шалқыған теңіз жатыр. Көк жалқынның бетінде ақ көбік атқан толқын, самал жел, оларды екшеп, әлдебір алыс дүниеге алып бара жатқандай. Ыстыккөлдің қайдан басталып, қайдан аяқталарына көз жетпейді. Бір жағынан күн шықса, екінші жағына батып барады. Ыстыккөл төңірегіндегі тауларда да қисап жоқ. Таудан соң тау бірін-бірі бүркеп жатқан, тылсым жұмбақ.

— Міне, сендердің жаңа мекендерің осы болады, — деді Мүйізді Бұғы ана. — Осы жерде тірлік етесіндер! Жер жырытып егін саласындар. Балық аулап, мал өсіресіндер. Мыңдаған жылдар баянды өмірлерің осында өтеді. Үрім-бұтақтарың өніп-өсіп, үбірлі-шүбірлі болындар. Алыс өлкеден алып келген ана тілдеріңді ұмытып қалмаңдар. Өз тілінде айтқан сөзге сөз жетпейді, өз тілінде салған әнге ән жетпейді. Адам аттарына лайық рахат өмір сүріндер! Мен болсам әрдайым сендермен бірге, мәңгі бақи сендердің ұрпақтарыңмен бірге боламын...

Сонымен жаңағы бала мен қыз бүкіл қырғыз әулетінен қалған екеуі ғана осы бір мәңгі берекелі, жаңа өлкеге ие болған екен.

Уақыт зырлап өте береді. Бала өсіп, азамат болды. Қыз да бой жетті. Содан кейін екеуі қосылып, бірі байы, бірі әйелі болды. Ал Мүйізді Бұғы ана болса, ол да Ыстыккөлден ұзамай, осы қалың орманның ішінде қала берді.

Бір күні елең-алаңда тыныш жатқан Ыстыккөл аспанға ақ көбік атып, шайқалып қоя берді. Сөйтсе жас әйелді толғақ қысқан екен. Жігіт қорқып кетеді. Сасқанынан жартастың басына жүгіріп шығып:

— Уа, қайда жүрсін, Мүйізді Бұғы ана! Естимісің мына Ыстыккөлдің шайқала ыңыранып кеткенін? Қызың босанайын деп толғатып жатыр, тезірек келе көр! Уа, аяулы анамыз, келіп қол ұшыңды бер, — деп айқай салды.

Осы кезде алыстан естілген керуеннің сарынындай сылдыраған қоңыраудың үні еміс-еміс естілді. Қоңырау үні жақындай берді. Сөйтсе асығып келе жатқан Бұғы ана екен. Бесікті мүйізіне іліп алыпты, бесік ақ қайыңнан жасалған екен, бөгендігіне қоңырау таққан. Осы күнге дейін Ыстыккөл жағасында тұратын қырғыздардың бесігіне қоңырау тағу салты содан қалыпты. Шешесі бесікті тербеткенде оның күміс сылдыры алыстан Мүйізді Бұғы ана келе жатқандай ғажайып үн шалады...

Бұғы ана келуі-ақ мұң екен, әйел босанады.

— Мына бесікте сендердің тұңғыштарың жатады, — деді Бұғы ана, — шүкір балаларың әлі көп болады, жеті ұл, жеті қыз өрбиді сендерден.

Ата-ананың қуанышында шек жоқ. Өздерінің тұңғыш перзенттерінің атын Бұғы ананың құрметіне Бұғыбай деп қояды. Бұғыбай өскеннен кейін Қыпшақ елінің бір сұлу қызын алады. Ол екеуінен Бұғы атанған бір тайпа ел өрбиді. Бұғының жігіттері шеттерінен алпамсадай ірі, қайратты келеді. Олар ана-Бұғыны әулие тұтып аруағына сыйынады. Бұғылықтар ең ар жағы киіз үйінің маңдайшасына да маралдың мүйізін өрнектеп салады. Алыстан көзге шалынатын осы өрнек бұл үйдің Бұғы әулетіне жататынын бірден танытады. Бұғы әулетінің жауға шапқанда, бәйгі балуанға түскенде айтатын ұраны да — «Бұғы» болды. Соны атасақ бұлар жеңіп шыға келеді. Ыстықкөл маңындағы қалың орман ай мүйізді ақ маралға толады. Оларға аспандағы ай мен жұлдыздың өздері де қызығыпты деседі. Бұлардың бәрі де сол баяғы Мүйізді Бұғы анадан тараған төлдер еді. Оларға ешкім тимейді, бетінен ешкім қақпайды, Бұғы әулетінің адамы атынан түсіп, алдымен соған жол береді екен. Өзінің айтулы ару қыздарының атын «Ақмарал» деп қоятын болды...

Осы бір дәстүрді Бұғы әулетінің үлкен бір ақсақалы дүние салғанға дейін ешкім бұзбапты. Бұл өзі өмірінде мыңғырған қой, мыңдаған жылқы өсіріп, даңқы шартарапқа тараған, атақты бай еді. Айналасындағы тірі жанның бәрі осының есепсіз малын бағатын. Енді балалары өлген әкесіне ас береді. Осы бір айтулы асқа дүние жүзіндегі атақтылардың бәрін шақырады. Ыстықкөлдің жағасына бір мың бір жүз үй тігілді. Сойылған мал, саба-саба ішілген қымызда есеп болмайды. Ең ар жағы қашқардың неше түрлі тәтті тағамдары да осы астың дастарқанында болады. Байдың мақтаншақ балалары «жұрт көрсін, артында қалған ұрпақтың жомарттығын байқасын, өлген атаны қалай сыйлау керек, абыройын қалай сақтау керек, соның барлығын білсін» деп тыраштанып жатты. («Ей, балам-ай, артық байлық астамшылыққа, астамшылық ақымақтыққа ұрындырады»).

Дүние салған байдың балалары кигізген құндыз ішік, камшат бөрік, солар мінгізген атқа мәз болған жандайшап жыршылар бұларды айнала мақтап, жер көкке сыйғызбай, жар салды.

— Жарық күннің астында мұндай ас берген, аруақ сыйлаған кім бар? — деді бірі.

— Мына дүние жаралғалы құлақ естімеген, көз көрмеген байлық екен, — деді екіншісі.

— Тек қана біздің елде ата-ананы, абырой-атақты, әкенің аруағын осылай құрметтеді, — деді үшіншісі.

— Ей, есерсоқ, жандайшаптар, неге соншама шулай-сыңдар? Бұл байлықты, бұл астың даңқын, жомарттықтың жолын бүкіл әлемге паш етіп жеткізуге тіл жетпейді, — деп лепірді төртіншісі.

Күні-түні осылай мақтау-мадақтаудың өзара шайқасы өтіп жатты. («Ей, балам, жыршылар сөз қуып, бірімен-бірі жарыса бастаса, жырдың да, сөздің де құны қашады. Ақырында олар жыршыдан жырдың жауына айналады».)

Осы бір астың думаны бірнеше күнге үзілген жоқ. Мақтау сөздерге әбден есірген бай балалары дүние жүзінде болмаған, құлақ естіп, көз көрмеген, ел айта жүретін есте қалар бір кимыл жасауға бет алды. Сондағы тапқандары әкелерінің басына маралдың мүйізін қою болды. Өйткені маралдың мүйізі осы қабырда жатқан атақты бабасының Мүйізді Бұғы ананың ұрпағынан екендігін анықтайтын еді. («Ей, балам, бұрынғылар байлық адамның көкірегінде менмендік туғызады, менмендік есерсоқтыққа апарады деген екен»).

Дүние салған байдың балаларына ақыл айтып, тоқта-туға ешкімнің шамасы келмеді. Өйткені бұлар атасының даңқын да, өзінің атағын да осылай шығармақшы болды. Айтты бітті, кесті үзілді дегенін жасады. Орманға мергендер жіберіп, марал аттырды, олардың мүйізін кестірді. Мүйіз болғанда қандай. Дауылпаздың қарлы шырдарға серпілген қанатындай шаңырақ мүйіздер. Байдың есерсоқ балалары мәз. Әр мүйізде он сегіз тармақ бар. Демек, марал он сегізде деген сөз. Сонымен бейіттің басына, ұсталарға пәрмен етіп, маралдың мүйізін қойғызды.

Жөн-жоба білетін ақсақалдар:

— Маралды өлтірді деген не сұмдық? Бұғы ананың ұрпағына қол көтеруге кімнің дәті барады? — деп реніш білдірді.

Байдың балалары оларға:

— Атсақ өз жеріміздің маралын аттық. Осы аймақтағы бауырымен жылжыған, аяғымен жүргенді былай қойғанда қанаттыдан шыбыннан бастап төрт аяқты түйеге дейін өзіміздің меншігімізде. Олай болса не істесек те еркіміз бар. Сандалмай тайып тұрыңдар! — десті.

Есірген шабармандар әлгі ақсақалдарды аттарына теріс мінгізіп, дүре соғып, қалың қауымға маскара қылып айдап шықты.

Бар бәле содан басталды. Сол-ақ екен, Мүйізді Бұғы ананың кейінгі ұрпағына ауыр нәубет түсті. Осы кезден

бастап жұрт күн сайын орман кезіп, ақ марал аулауға шықты. Бұғы әулетінен тараған әрбір адам өзінің ата-анасының басына марал мүйізінен белгі қоятынды шығарды. Мұның өзі аруаққа деген үлкен сый-құрметтің дәстүріне айналды. Ата-анасының бейітіне маралдың мүйізін қоймаған туыс, адам қатарына алынбады. Бұдан былай маралдың мүйізімен сауда жасайтындар да шығып, оны бағалы мүлік есебінде жинайтындар да пайда болды. Тек қана маралдың мүйізін сатуды кәсіп еткен сол Бұғы әулетінің өзінен талай сұмпайылар шықты. Ақшаға сатып байығандары да аз емес. («Ей, балам, ақша жүрген жерде әділетке, адалдыққа орын жоқ, — деп бұрынғылар бекер айтпаған).

Ыстықкөл ормандарын еркін жайлаған маралдардың басына қара күн осылай туды. Енді марал жарықтықтар адамның аяғы жетпес жабайы шың жартастардың арасына кетті. Әбден құнығып алған құтырған жұрт қойсын ба, оның да есебін тапты. Неше түрлі төбеттерді, жүйрік тазыларды соңына салып тасада тұрған мергендердің алдына қайырып әкеліп баудай түсіріп жатты. Бұрынғы бұрынғы ма, марал дегенді үйір-үйірімен қыратын болды. Кейін кім неше тармақты мүйізге ие болды, кімнен кім асып түсті деген бөсеке де пайда бола бастады.

Марал атаулыдан тігерге тұяқ қалмады. Тау жетімсіреді. Бұрынғы қалың өңір, қатпар таулар қанырап бос қалды. Орманның ішінде де, жайылымда да көзге шалынбайды. Кезінде мүйізін арқасына салып алып, зыр қаққан маралдардың көлеңкесі де қалмады. Тастан-тасқа секіріп, шатқал, тоғайлардың ішінде асыр салған ақ маралдардан енді белгі жоқ. Сөйтіп жүргенде бұл өңірді өмірі тірі марал көрмегендер жайлады, Олар марал жәйлі тек қана ертегіден біліп, марал мүйізін тек қабыр басында ғана көретін болды.

Сонымен Бұғы ананың өз тағдыры не болды дейсің ғой.

Ол адам баласына соншалықты қабағат ренжиді. Өзінің ұрпағы атқан оқтан, қуған тазыдан күн көре алмай құри бастаған соң, Бұғы ана азғана төлін ертіп, шыңның құзар басына шығып, Ыстықкөлмен ақырғы рет қоштасты да, көз көрмес, құлақ естімес алыс өлкеге ауып кетіпті.

Міне байқалың ба, мына жердің бетінде қандай-қандай сұмдықтар болған деседі. Ертегінің ұзын-ырғағы осы. Сен мейлің, сенбе мейлің, ерік өзіңде.

Бұғы ана кетерінде мұндай қайырымсыз жандар жайлаған өлкеге енді қайтып оралмаспын депті...

Тау алқабына күз түскен. Жаздың думанды күндерінен кейін жұрт күздің бұйығы тірлігіне бейімделе бастаған. Айдаған малдың шаңы басылып жайлаудағы елдің лаулаған оттары да сөнген. Қыстауға беттеген малмен бірге ел кеткен. Меңіреу тау жым-жырт.

Анда-санда тау басында жеке қалқыған бүркіттің самарқау үні шалынады. Жаз бойы шулап аққан өзеннің де сарыны баяулапты. Арнасы азайып, суы саяздап, екі жағаға қайыр пайда бола бастаған. Өсімдіктер де бой көтермей, тамыры тартылған. Бұтақтардағы жапырақтар жаз бойы тұрып шаршағандай сыңай танытып, кей жерде түсе бастаған.

Ең биік деген шындардың басына түн сайын қар жауып, азанда күміспен күптегендей көрінеді. Кеше ғана қара бурыл тартып жатқан жоталардың үстіне түнде қар түскенде, ертеңгілік қарасаңыз орман түлкісінің жотасындай жалтырай күміс қылаулар шашады.

Жаяу жел де шаршап сай-салаға сіңіп кеткен, бірақ әлі де болса күн шуақты, күрғақшылық.

Өзеннің арғы бетіндегі, қорықтың қарсы алаңындағы орман күздің реңіне ерте енген. Өзеннің жағалауынан бастап, сонау қалың қара орман етегіне дейінгі селдір ағаштар түтінсіз өртенгендей қара бурыл тартқан. Биікке беттей жанталаса, тырмыса өскен тал мен қайындардың кей жері жасыл сары, кей жері ал қызыл бояуларға енген. Олар сонау қарлы шыңның қапталында түнерген қарағаймен шырша патшалығының шалғайына жармасып жатыр. Сонау ну орман іші мешіттегідей әрдайым мұнтаздай таза. Тек қана көкке таласа өскен шымыр шырша қолқа атқан шайырдың шынайы иісі, етекте төгіліп жатқан қоңыр тікенектерден басқа дәнеңе жоқ. Онда кәрі қарағайлардың басынан сипағандай үнсіз жел ғана аралайды.

Бірақ, бүгін таң атпай жау тигендей, ұзақ қарғалар шуласып орманды басына көтеріп жүр. Қарғаның қалың тобының үздіксіз жан даусынан орман үсті азан-қазан. Ағаш шапқан балтаның дыбысынан шошына көтерілген қарғалар тал түсте өздерін біреу тонап жатқандай зар қаға, кесіп алған нән қарағайды таудан төмен түсіріп келе жатқан екі адамның ізінен қалар емес.

Бөрененің бір басын атқа жегіп алған. Оразкүл атты жетектеп алда келеді. Шат бұтаға шалғайымен сүрініп-қабына, жер айдаған өгіздей еңтігіп, зорға келеді. Бөрененің

арғы басында жанталасқан Момын. Мынадай биіктен ағаш түсіру оңай емес, демі жетпей титықтап келеді. Қолындағы қайың сойылмен бөренені әрі-бері ырғап итереді, ол айдаудағы мал емес, кейде түбірге тіреліп, кейде тасқа тіреліп, машақатқа салады. Әсіресе ылдига домалай жөнелгенде, құдай сақтасын қағып кетсе шаруаң бітті — ана дүниеден бір-ақ шығасың.

Мұндайда бөренені демеп келе жатқан адамға қауіпті. Оразқұл болса алда, бөрене домалай бастағаннан-ақ аттың шылбырын тастап тайып шыға келеді. Ал шал болса барлық қауіп-қатердің астында. Оразқұл аттың басына қайта оралғанша өлімін артып тырмысып ұстап тұрғаны. Мұны көрген сайын Оразқұл ұялғаннан жерге кіріп кете жаздайды. Өйтіп ұялғаны құрысын. Өзіннің маскара болғанынды бүркеу үшін, біреуге жала жап демей ме, соның кері.

— Немене, сен, мені ажалымнан бұрын өлтіргің келіп жүр ме? — деді айқайлап атасына.

Оразқұлдың бұл сөзін естіп, «ақсақалды кісіге жекіре ме екен» деп, оған кінә артатын айналада тірі жан жоқ. Шырағым, өзім де жетісіп келе жатқан жоқпын, несіне айқайлайсың, әдейі істейді дейсің бе деп міңгірлеген болды шал.

Шалдың бұл сөзі Оразқұлдың одан сайын арқасын қоздырды.

— Ә, солай ма екен? — деді ол екіленіп. — Сені қағып кетсе онда не тұр, асарынды асадың, жасарынды жасадың, сол да жетпей ме? Ал мен өліп кетсем, сенің анау белеу қызынды кім алады? Сайтанның сапалағындай болып отырған ол қаншық кімге керек?

— Ай, балам-ай, қатыгезсің-ау! Адамға деген бір мысқал мейірімің болсайшы, — деді Момын шал бар болғаны.

Мұны естігенде Оразқұл мелшиіп орнынан қозғалмай тұрып шалдың бас-аяғына бір қарап алды.

— Сен сияқты шалдар алдақашаннан ошақтың басында отқа арқасын қыздырып жатыр, одан басқа қолдарынан келер түгі жоқ. Ал сенің болса жалақың жүріп жатады. Сол ақша қайдан — аспаннан түсе ме? Жоқ, біле білсең, бәрі менің арқам. Одан артық саған қандай мейірім керек?

— Жарайды, шырағым, әшейін айта салған сөз ғой менікі. — деді Момын шал жуасып.

Бұлар осылай келе жатты. Өудем жер жүргеннен кейін тағы бір ылди қабакқа келіп дем алды. Аттың да ақ көбігі шығып, ентігін баса алмай тұр.

Ұзақ қарғалардың у-шуы баяғы күйі, басылар емес. Қаптаған қарғалардан аспан көрінбейді. Бүгінгі барлық кәсіптері кешке дейін орманды басына көтеруге арналғандай ызғып тынар емес.

— Қыстың ерте түсуін сезіп жүр-ау осылар, — деді Момын шал, сөздің бетін басқаға бұрып. Оразқұлдың ашуын басайын деген ниетпен. — Бәрі жиналып жатқаны басқа жаққа аууға бет алған ғой. Бұлар да тыныштық іздейді. Тынышын алғанды ұнатпайды, — деді шал есуас қарғалардың атынан кешірім сұрағандай.

— Бұлардың тынышын кім алыпты? — деді жалт қарап Оразқұл. Біреу буындырғандай өзінен-өзі қызарып кетті. — Алжи бастағансың-ау сен шал, — деді. Үні баяу шыққанмен шалға деген зіл бар.

«Көрдің бе мынаның сөзінің төркінін, — деді ол ішінен. — Немене, мен мұның қарғаларының қамын ойлап, қарағайға қол тигізбей бір бұтағын да қозғамай отырайын ба? О не деген-ау. Құдайға шүкір, әзірше осы орманның құдайы да, қожасы да өзім». Шулаған қарғаларға өшіге бір қарап: «Әттең әкелерінді танытатын пулемет болар ма еді», — деді де, бір былапыт сөздер айтып бұрылып кетті.

Момын үндеген жоқ. Күйеу баласының боктық сөздеріне алдақашан құлағы үйренген. «Тағы жыны ұстай бастады, — деді ішінен шал мұңайып. — Ішіп алса жынданады, мастығы тарқады-ау деген кезінде де сөзге қонақ бермейді. Адам баласы неге бұлай жаралды екен, ә? Сен бұған жақсылық істесең, мұның жамандығы әзір. Ұялу, ойлану дейтін мұнда жоқ. Адамда имену деген болмай ма екен. Өмір бойы осыныкі ғана жөн сияқты. Өз басының бабы табылса болды. Айналасындағының бәрі құрдай жорғалап құл болып жүру керек. Айтқаны болмаса тағы басың бөлеге қалады. Мұндайлардың осындай тау арасында төрт-бес адамға ғана бастық болып жүргеніне шүкірлік. Ал бұдан үлкен билікке қолы жетсе ше? Құдайым сақтасын... Нағыз ем қонбайтындардың өзі. Өзі дегенде өңешінді суырып алуға даяр. Мұндайдың қол астына бір түссен құтылуда қиын, сені жерге сіңіп кетсең де тауып алады. Өзінің керегін, дегенін істеу үшін сенің жаныңды жаппарға тапсыруға даяр. Сонда да өзі жөн болып қала береді. Жок, мұндайларға дауа жоқ...»

— Жетер, біраз тұрдык. Кеттік, — деді бұйыра, шалдың ойын бөліп Оразқұл.

Бұлар тағы жылжыды.

Бүгін таң атқалы Оразқұлдың көңіл күйі онша емес.

Ертенгілік балта, араны алып, арғы бетке жинала бергенде Момын шал баласын мектепке апарамын деп асығып жатты. Бұл шалдай алжыған қақбас дүниеде жоқ. Күдайдың құтты күні таң атпай баланы мектепке апарып, кешкілік алып қайтам деп шаба жөнеледі. Осы бір айдалада қалған жетімекті әлпештеуден қолы тимейді. Мектепке кешігіп барса дүние қараң қала ма екен? Ал мынаны төмен түсіріп, қашан көзін жойғанша қаншама машақаты бар екенімен ісі болмағаны ғой сонда. «Мен,— дейді,— көзді ашып-жұмғанша апарып тастаймын да келем, бала оқудан кешігіп қалса мұғалім әйелден ұят қой». Ұялатын адамды тапқан екен. Мұндай ақымақ миғұла болар ма? Соншалықты бет моншағы түсетін мұғалім әйелінің түрі қандай десеңші? Бес жыл бойы бір пальто иығынан түспеген сорлының өзі, қай кезде болмасын сумка мен дәптерден басқа қолында дөңсе көрмейсің. Жолдың бойында көрінген машинаға қол көтеріп, «дауыс» беріп тұрғаны. Өліне қарамай ауданға барғышын қайтерсің. Сонда сұрайтыны мектепке көмір керек, терезеге әйнек керек, қағаз керек, қалам керек, шүберек керек, шоқпыт керек,— деп көрінгенге тіленіп жүргені. Дені сау мұғалім осындай мектепке келе ме? Өзінің аты қызық. Бұл мектепті ергежейлі мектеп дейді. Тауып қойған атын. Әрине ергежейлі мектептің мұғалімінен оқыған адам не оңады? Нағыз мұғалім қалада. Мектеп дегенің шетінен шыныдан салынған, сыртынан қарағанда көзің тояды. Мұғалімдері бәрі де галстук тағып жүреді. Қаланың аты қала ғой, шіркін! Көшеде машина ішінде шіреніп бара жатқан бастықтарды көресің, машина дегеніңнің неше түрі. Күнмен шағылысқан мойылдай қара машиналар көшеде жүзіп келе жатқанда, бар әлемді ұмытып қарап қана тұрғың келеді. Қандай ғажап! Ал қаланың адамдары, түк көрмегенсіп әлгі машиналарға мән бермейді. Жан-жаққа қарауға мұрша жоқ, әрқайсысы өз шаруасымен асығыс кетіп бара жатады. Шіркін, өмір десең өмір бәрі қалада ғой. Есебін тауып тайып беріп сол жаққа бір тұяқ ілер ме еді! Ол жерде адамды қызметіне қарай сыйлауды да біледі. Дәрежең бар ма, бітті — сені сыйлауға міндетті. Мәртебең биік болған сайын соған сай сый-құрмет. Қанша дегенмен мәдениетті адамдар ғой. Бір жерге қонаққа барсаң да, әлде біреуден сыйлық алсаң да, оған сен мына сияқты бөрене тасып немесе қалай өтеймін деп машақатқа түспейсің. Олардың алқымы да кең, алары да мол. Ал мұнда бір елу сом, мықтағанда жүз сом аласың да, және өзің кесіп, өзің дайындап, арам тер боласың. Мұны алып

кеткесін тыныш жүрсе екен-ау бұлар, Оразкүл пара алды. Оразкүл ағаш сатты деп үстіннен бұрқыратып жазатындары және бар-ау... Ай, қараңғылық-ай!

Қанша дегенмен шаһарлы жерге не жетсін! Егер кішкентай ғана мүмкіншілігім болса, тауын да, тасын да, орманын да, олжасын да — барлығын тастап, қарғыс атқан қатынды да, мынау алжыған шалды да, қызғыштай қорғап жүрген жетімек немересін де, бірде-бірін көрместей, алды-артыма қарамай тартар едім. Әх, дүние-ай, сонда сұлыға байлаған тұлпардай түлеп, ұршығымнан айналып шыға келер едім. Жұрттың барлығын есігімнің алдына тізіп қойып, «Оразкүл Балжанович, сіздің кабинетіңізге кіруге бола ма?» — деуге мәжбүр етер едім. Сонда барып шаһардың өзін қалаған біреуіне үйленбеймін бе. Ондайға үйленбей несі бар? Мәселен, әлгі қолына микрофон ұстап жүріп әрі билеп, әрі ән салатын құралай көз артисткалардың біреуіне қолым жетсе! Олар қызметі мықты адамдарға тие береді дейді ғой. Көзді сүзілдіріп, галстукты үзілдіріп, қолтықтап кетіп бара жатсам. Кинодан бір-ақ шығамыз. Жарты қарыс біз өкше тық-тық еткенде құлағыңа кобыздың үніндей естіледі. Хош иісті әтір мұрнынды жарады. Жанай өткендердің өзі әтір иісіне түмсығын төсей өтеді. Сөйтіп жүргенде балалы-шағалы боласың. Ұлымды соттың оқуына беріп, қызымды рояль ойнауға үйретер едім. Шаһар балаларының ақылды болатыны бесенеден белгілі болып тұрады. Үйдің ішінде тек қана орысша сөйлеседі, олар ауылдағы шаруаның тілімен бас қатырып қайтсін. Ол өзінің балаларын: «Папа, анау керек маған, мама, мынаны алып беріңізші!» — дегенге тәрбиелейді. Өз ішіңнен шыққан балалардан неңді аяйсың? Әттең сол кезде бұл талайды таңдандырып өзінің кім екенін танытар еді. Басқа жұрттан мұның несі кем? Сол жақта шіреніп жүргендердің бұдан не артықшылығы бар? Бәрі де өзі сияқты пенде. Тек сәтіне сай жолы болған адамдар. Бұған ондай бұйырмады. Бакыт ырзығы деген бұдан теріс айналды, соның бөріне өзі кінәлі. Баяғыда орманшылардың курсын бітірісімен шаһарда қалып қою керек еді. Одан техникум, ар жағы институт емес пе. Асықты, әкім болғысы келді. Кішкентай қызмет дегеніңмен өзіңмен өзің әйтеуір бастықсың ғой. Міне, енді ақыры не болды? Тау кезіп, тоғай аралап, бөрене сүйретіп есек боп жүрсің. Ең ар жағы қарғаға дейін қаныңды ішуге даяр. Бұл иттерге не жау тиді сонша қарқылдап? Шіркін, пулемет болар ма еді...

Оразкүлдың бүгін ашуга басуының себебі бар. Жаз бойы

жағасы жайлауда қыдырды. Мынау күз келді. Жаз өтісімен күнде қонаққа шақыратын жылқышылар мен қойшылар да ғайып болды. Әлгі өлеңдегі: «Гүлдер солды, жаз өтті, қыстауға беттер күн жетті!» — дегеннің кері келді.

Сол күз бүгін басталды. Енді Оразқұлға жаздай көрген сый-құрметі, ішкен арағы, жеген тамағы, серпіп отырғанда берген уәделерін орындайтын шақ келді. «Ей, онда не түр? Сонда сұрап отырғаның екі бөрене ме? Соны да сөз деп, дайындап қоям, алып кетесің» деген лепірме уәделердің бүгін лағынет қамытын киіп келеді.

Арақ ішіп аузыңа келгенді оттап, ара-арасында бармақ басты, көз қыспай сыбаға алғанына мәз болып едің, енді соның есесіне борша-борша терге түсіп, бүкіл жарық дүниеге зәріңді төгіп, бөрене сүйреп келе жатқаның мынау. Өйтіп ішкен-жегені, алған-бергені құрысын. Бәрі мұрнынан шықты. Жалпы көрген өмірінің барлығы қырсық түнек. Кенет осының бәріне лағынет айтып басым ауған жаққа тартып кетсем қайтер еді?» — деген ой келеді. Бірақ қайда бармақ? Бұл кімге керек? Әлгі ойлағандай өмір, мәртебе еш жерден бұған табылмайды, барлығы бос қиял екенін өзі де түсінді.

Берген уәденді орындамай, осы жерден аттап басып көрші, басқаны былай қойғанда кеше ғана өзімен ауыз жаласқан достары-ақ мұны маскара етеді. Халық деген қазір азған ғой. Бұрнағы жылы өзімен рулас, кәдімгі Бұғы руынан шыққан жолдасына козы бергені үшін бір бөрене атаған-ды. Күз түскенмен бойкүйездікке салынып, тауға шығуға ерінді, өйткені іске асатын айтулы қарағайлардың бәрі биікте. Уәде беру оңай болғанмен, сонау таудың ұшар басындағы құшақ жетпес қарағайды қыркып, төменге жеткізу оңай ма? Дені сау адам алтын берсең де мұндай машақатқа мойын ұсынбайды. Мұның сорына дәл сол кезде Момын шал ауырып, төсек тартып жатып қалар ма. Жалғыз өзінің қолынан келмейді, кім болса да бөренені төмен түсіру жалғыздіктіге мүмкін емес. Ондай бәленің бола-рын алдын ала білгенде, Сейдахметті-ақ ертіп алатын еді. Бірақ бұған да жалқаулығы ұстап, бергі етекпен бетке қараған нашарлау біреуін өкеп бере салды. Анау оған оңайлықпен көне қойсын ба? «Жолдас, байқа, бұл не маскараң, берсең іске асатынын бер, мынауың болмайды», — деп қыр көрсете бастады. Ақыры: «Тоқты алуды білесің, уәденде неге тұрмайсың?» — дегенде Оразқұл шыдай алмай, алсаң ал, алмасаң тайып тұр, деп қуып шыққан. Ол жігіт те тегін емес екен, есесін жібермепті. Сантастың ор-

маншысы Балжановтың үстінен неше түрлі жаланы төндіріп, жоғарыға арыз айдапты. Оның жазуына қарағанда «Социалистік орманның жауы» Оразқұл сияқтыларды табанда атып жіберу керек. Бұл арыз барысымен ауданнан келген комиссия, орман министрлігінен келген комиссия Оразқұлды біраз жерге сүйреп, тексеріп әбден есін шығарған. Әйтеуір бұл даудан азар алда дегенде аман қалған. Міне, туысқан дегеннің түрі осы. Кездесе кетсең: «Бәріміз де Мүйізді Бұғы анадан тарағанбыз, біріміз үшін бәріміз, бәріміз үшін біріміз,» — деп бөсетіндері бар-ау бұлардың. Қарап отырсаң бәрі бос былшыл. Өйткені Бұғы анадан сайтан алсын. Көк тиын үшін бір-бірінің көзін шұқып, алқымнан алып түрмеге отырғызуға даяр. Өйткені руластығынды жер жұтсын. Баяғы надандықтың кезіндегі адамдар Бұғы ана дегенге сеніп мәз болған. Япырай, сол заманның кісілері қаншама қараңғы, аңқау, ақымақ болған десенізші. Қарап отырсаң күлкің келеді. Ал қазіргі адамдардың бәрі шүкір мәдениетті, көзі ашық сауатты, сәбилерге ермек болатын ертегі қазір кімге керек.

Осы хикаядан кейін Оразқұл таныс болсын, руласы болсын, тіпті екі туып бір қалғаны болсын, Мүйізді Бұғы ананың бауырынан кеше шықтым десе де тірі жанға осы орманнан бір тал шыбық, сынық бұтақ бермеске ант еткен.

Міне, желегін жамылып, жайсаң жаз тағы келді. Жасыл жайлауда жұмыртқадай ақ үйлер, бой көрсете бастады. Ызғыған малдың у-шуы, ошақтардан шудалана көтерілген түтін, шулаған өзен. Күлімдеген күн, иісінің өзі мас қылатын жас қымыз, қаптаған гүл-бәйшешек, көдімгі жаз салтанаты, мұндайда киіз үйдің көлеңкесінде көз көрген дос-жарандармен, бал татыған қымыз бен жас қозының етіне басып отырғанға не жетсін. Сол бір көйіп үстінде басынды шыр айналдыру үшін айғыр стаканмен бір тартып жібересін. Осы сәтте өзіне қырық жылдық қарағайды түп тамырымен суырып, ана тұрған тауды тақиядай дөңгелететін күш пайда болғаны бар ғой... Мұндай күндері Оразқұлдың анты адыра қалады. Жұрттың бәрі қошеметтеп осы орманның жалғыз құдайы сен дегенге мәз. Тағы да баяғы үйренген уәде, азды-көпті алақанға түскендерді қағу. Жылдар бойы буыны бекіп, бұғанасы катқан өзін орманның патшасындай санайтын заңғар емен, санаулы күнінің қалғанын қайда білсін, күз түскенде көресісін бір-ақ көреді.

Күз дегенің бір күнде түспейді, мысық табандап әуелі жайлымнан бастап жоғары өрмелейді. Міне, қазір айнала

саргая бастаған шөптер де, ағаш жапырақтары да бір рен алған.

Жидек-мәуелер піскен, кешегі қозылар марқайып тоқтыға айналған. Енді еркек-ұрғашысын айырып, отарларға бөлді. Әйелдер жаз бойы жайған құрт, ірімшіктерін жинап буынып-түйініп жатты. Малышлардың бас көтерерлері қыстауға барар көшті кім бастайтынын кеңесіп алды. Көшердің алдында Оразқұлмен жазда уәде байласқандары пәлен күні, пәлен сағатта машинамен қорымға келеміз. Сонда бәрі дайын болсын десіп алдын ала ескертті.

Міне, бүгін көз байлана екі үлкен шырша бөрене алып кету үшін жетекті машина келеді. Оның біреуін төменде өзеннен өткізіп, машинаның келетін жеріне тақап алдын ала дайындап қойған. Екіншісін осы қазір сүйреп келе жатыр. Оразқұл, мына машақат қорлықты көргенше осы бөренелер үшін жаз бойы мұртын майлаған марқаның еті мен ішкен арақ-шарабын қазір қас қакқанша қайтаруға даяр, өттең ондай дәулетті бұған кім берсін.

Амал жоқ, осы тауға таңылған қарғыс атқан тірлік-тағдыр, лағынет қамыт мойын бұлтартпайды: бұларды түн жамылып алып кету үшін кешке машина келеді.

У-шусыз, аман-сау кетсе құба-құп. Жолдың өзі совхоздың үстімен, дәл кенсенің алдымен өтеді. Бұрыс жолы құрғыр да жоқ. Кейде совхозға госинспекцияның милициялары келіп жүретіні бар. Аудан басшыларынан да ел кезіп жүретіні аз ба, тек солардың көзіне түсуден сақтасын. Бұларды көрсе шап беріп ұстап, «қайдан әкеле жатырсың?» — деуінде сөз жоқ.

Осы ой оралғанда Оразқұлдың тұла бойы түршігіп, денесі мұздап қоя берді. Айналадағының бәріне — мына миды шағып шулап жүрген қарғаларға, дәрменсіз бейбақ Момын шалға, бұдан үш күн бұрын шаһарға картобын сатуға кеткен миғұла, жалқау Сейдахметтің қылығына ыза болып зығырданы қайнады. Тау басынан бөрене түсіру керек екенін Сейдахмет ит білді ғой. Есебін тауып тайып берген жоқ па. Ол базардағы өзінің шаруасын бітірмей оралмайтыны белгілі. Егер ол болғанда бөренеге шалмен екеуін жіберіп, өзі мына қорлықтан аулақ, үйінде шырт түкіріп жатпас па еді.

Енді Сейдахмет көз алдында жоқ, шетінен мойнын бұрап қырып салар еді, мына қарғаларға да қол жетпейді. Тым болмаса әйелін қамшының астына алып, ашуын тарқатар еді, үйге жетуге де әлі біраз жер бар. Бар көзіне ілінетіні Момын шал. Мына орманның қапас тымырсық ауасынан

демі тарылып, аттап басқан сайын аузынан ақ ит кіріп, кара ит шыққан. Оразкүл қарсы алдындағы бұта-шатқа қарамай бұза-жара, атын да, шалды да аямай өңмендей тартып келеді. Мейлі, шалдың жүрегі жарылсын, дәл осы жолы ат та арам қатсын, өзі тіл тартпай кетсе де бұған қазір бөрібір. Бұл көрген азапты — өзге жұрт та бірдей көрсін. Оразкүлдың мүлде — мәртебесіне, кісілік қабілетіне сай құралмаған мына дүние түгел опат болып, неге қаран қалмайды.

Ашуға булығып, бойын билей алмаған Оразкүл, шат тоғайшыққа қарамай, аттың басын жарқабаққа төте тартты. Енді бөренеге Момын шал ие бола алмай көрсін. Қалай қайқандар екен. Сәл тайдырса, «қақбас шалды тұрған жерінде қатырам», деп байлады Оразкүл. Басқа уақытта бөрене сүйретіп келе жатқанда мұндай қатерлі жарқабаққа ол жуымайтын, албасты басып ашу үстінде аңғармапты. Момын шал тоқта деу былай тұрсын: «Ойбай-ау, байқа-саңшы, қайда, қайда тартып бара жатырсың?» — дегенінше болмады, атқа жегулі бөрене жолындағының бәрін жайпап, домалай жөнелді. Жасаң, зілдей бәле ырық берсін бе, токтатуға ұмтылған Момын шалдың төсей берген сотасын қолынан жұлып кетті де, төмен сырғи берді.

Бәрі де көзді ашып-жұмғандай болған жоқ. Бөрене салмағынан қабырғалай құлаған ат та төмен кетті. Ат құларда Оразкүлды қағып кеткен екен. Әр бұтаға жармасып бойына ие бола алмаған ол да домалап бара жатыр. Осы сәтте жасаң жапырақты тоғайдың ішінен мүйізді бір жабайы аңдардың үрке жөнелгені байқалды. Бұта-шаттардан атыла-атыла қарғып, өп-сәтте қалың тоғайшыққа еніп жоқ болды.

— Марал, маралдар ғой мынау? — деп қуанышы мен қорқынышы аралас айқайлап жіберді Момын шал. Енді өз көзіне өзі сенбегендей үні өшті.

Кенет тау іші тым-тырыс, қарғалар да құйын сокқандай жоғалып кеткен. Әлгі бөрене жолындағы жас қайыңдарды жайпай етекке барып тоқтапты. Ат болса, өзінің жүген-шылбырына сүріне-мүріне орнынан тұрды. Үстібасының дал-далы шыққан, Оразкүл анадай жерде өлі жылжып барады. Момын шал күйеу баласының қолтығынан көтеруге тұра ұмтылды.

— О, аруағыңнан айналайын, Бұғы ана, сол ғой бізді жаңағы апаттан алып қалған. Сен байқадың ба? Жаңағылар Бұғы ананың ұрпағы ғой? Оралған екен ғой, киелі анамыз! Жаңа көрдің бе?

Аман қалғанына әлі сене қоймаған Оразкүл өз қылығынан ұялса да қабағынан қан жауып, қағынып орнынан тұра берді де:

— Оттамашы, әй шал! Жетті! Ана атты босат. Оралып қапты ғой.

Момын тіл қатпастан атқа қарай ұмтылды.

— Ой, айналып кетейін, Бұғы анам-ай,— деді ол өзіне-өзі қуанышы қойнына сыймай мінгірлеп.— Келген екен ғой марал да біздің орманға, ұмытпаған екен-ау киелі анамыз біз сорлыны. Кешірген екен ғой, біздің бір кездегі кінәмызды...

— Не былшылдап жүрсің, әй, шал? — деді Оразкүл тістеніп. Ол енді ғана үрей-қорқыныштан құтылып, бойын тежей баяғы ашуына қайта басты.— Баяғы ертегің бе айтып жүргенің? Өзің алжыған соң жұрттың бәрі алжыды деп ойлаймысың, ей? Сенің осы сандырағына кім сенеді деп жүрсің?

— Ойбай-ау, өз көзіммен көрдім ғой. Былай қарай үрке қашқан маралдар,— деді Момын шал бой бермей.— Балам-ау, өзің де көрген жоқ па едің? Жок, көрдің, көрдің.

— Ал, көрдім, үшеу ме, төртеу ме, әйтеуір осы жерден өткендей болды.

— Дұрыс айтасың, үшеу. Маған да үшеу болып көрінді.

— Иә, онда не түр екен? Марал болса марал, ол былай тұрсын, осы жерде адам өліп қала жаздаған жоқ па? Неңе мәз боласың? Егер жаңағы көрінген марал болса, мынау асудың ар жағынан келген де. Осы таудың ар жағындағы ормандарда, Қазақстанның жерінде марал өсіреді дейтін, оларда да осындай орманды маралдың қорығы еткен шығар. Келсе келсін, онда біздің не шаруамыз бар? Қазақстан үшін басымды ауыртпаймын.

— Мүмкін, осы жерді мекендеп қалып қояр, ә? — деді елжіреп Момын.— Қалса қандай абзал болар еді.

— Көне, болды енді! Кеттік! — деді, Оразкүл оның сөзін бөліп.

Олардың бөренемен әуреленуіне әлі біраз жер бар. Ең азабы анау өзеннен өткізу. Онда да атқа жегіп, өзің домалатып, машақатқа батасың. Азаптың үлкені алда. Одан аман-есен әрі шыққан соң машина тоқтайтын етекке жеткізгенше де талай тер төгіледі.

Тозақтың көкесі әлі алда!..

Оразкүл өзін дүние жүзіндегі ең сорлы адамдай сезінді. Айнала қараса дүниеде түк әділет жоқ сияқты көрінеді. Ана тауды қарашы, еш нәрсе сезбейді, тілемейді, сұрамай-

ды, еш нәрсеге жаны ашымайды. біреуді мүсіркеу, аяу дегенді білмейді, сол мелшиіп мәңгі бақи тұрған қалпы; орман болса мынау, қысың да бірдей, жазың да бірдей. екеуінен де жәбір көріп жатқан бұл жоқ. Қарғалардың кәсібі әне, жалп-жалп ұшып, айнала қарқылдағанына мәз, өзімен-өзі. Әлгі маралдар ше? Марал-ақ бола қойсын солар, олар да анау асудың ар жағынан келген. Енді осы орманның ішінде өзімен-өзі емін-еркін кезіп жүреді. Анау шаһардағы адамдар болса, ертелі-кеш басқаны айнадай асфальт, мінгені такси, отырғаны ресторан, төрт жағы құбыла, ойына не келсе соны істейтін жандар. Ал бұл болса жабайы жартас, мылқау тау, меніреу орманның ішіндегі тағдыр талақ еткен бір бейбақ... Ер қара серік деген атасының түрі мынау, көз ашқалы құлпенде Елпек Момын аталумен келе жатқан қақбас шал. Бақса өзінен ең ар жағы бұл да бақытты, осы күйімен жүріп, тым болмаса ертегіге сенеді ғой. Бұл неткен ақымақ! Түптеп келгенде өмірде осындай ақымақтарда ғана арман болмайды.

Ал, Оразқұл өз болмысын иттің етінен жек көреді. Мына тірлік, бұл көрген күн бұған ылайық емес. Мұндай өмір құлпенде Момындарға ғана жарасады. Момын сияқтыларға не керек? Мұндайлар кеудесінде жаны барда өле-өлгенше тыным таппай лағынет қамытын сүйреп жүре береді. Осы жасқа келгелі мұның сөзін тындайтын тірі жан болды ма? Бір адамға ақыл айтып, жөн сілтеп көрді ме? Жұрттың бәрі бұған үстем. Ең ар жағы өзінің кемпірінің айтқанын да екі етпейді. Мұны балаша жұмсайды. Сондықтан да бұл сияқты меніреулер ертегінің өзіне мәз болады. Жаңа орманнан маралдарды көріп еді, жүз жыл бойы зарығып таба алмай жүрген бауырларына кездескендей жыларманға дейін барды.

Құрысын, айтып-айтпай не керек...

Бұлар итшілей отырып ең соңғы қиын кезеңге иек артты. Осы жерден басталатын шаппа жардың етегі өзенге барып бір-ақ тіреледі. Енді, шамалы дем алу керек.

Өзеннің арғы бетінде қорықшылар ауласындағы Оразқұлдың үйінің маңынан түтін байқалады. Түтінге қарағанда, самауыр қайнап жатса керек. Демек, әйелі күтіп отыр деген сөз. Оны көзі шалғанмен Оразқұлдың бойы жеңілдеген жоқ. Қаншама аузын ашып, көзін жұмып дем тартқанмен ауасы құрғыр жетпейді. Өкпесі алқынып, жүрегі аттай тулап, басы қанғырып, әбден берекесі қашты. Маңдайдан аққан ашы тер құйылып удай ашытады. Оның үстіне қарсы алдында мына құлама жар қиямет аза-

бын дайындап тұр. Үйде болса бедеу байтал күтіп отыр. Әйел қайтсем бабын табам дегендей самауырынын бүрқыратып қойған... Кенет ол мес қарын самауырды бір теуіп тас-талқанын шығарғысы кеп кетті. Содан кейін барып әйелін қызылала қанға бояп, сілейтіп салса. Әйелінің таяқ жегендегі тірлігіне қарғыс айтып, зарлай жөнелген сөздері құлағына келгендей, өзімен-өзі бір рахаттанды. «Солай болу керек, құдай маған қуаныш, рахат бермегенде ол несіне жетісіп рахаттанады?» деді ішінен. Мұның ойын Момын шал бөліп жіберді.

— Ойбай-ау, балам-ау, ұмытып бара жатыр екенмін ғой, — деді ол Оразқұлдың жанына аптыға жетіп келіп, — мен әлгі мектепке барып баланы алып қайтуым керек. Сабактары бітіп қалды ғой.

— Иә, онда не тұр екен? — деді салмақты сабырлы үнмен Оразқұл.

— Балам, ашуды қой, бөрене осылай қала берсін. Төмен түсейік, үйіне барып тамақтанып ал. Сол екі ортада мен атпен желдіртіп барып баланы алып қайтайын. Келісімен бөренені де жеткізерміз.

— Сен шал, осы сөздерді айту үшін қанша ойландың? — деді кекетіп Оразқұл.

— Шырағым-ау, бала жылап қалады ғой?

— Жыласа ше? — деді ашу бұған Оразқұл. Шалды осы бір жерде жерлеп алатын реті кеп қалды. Күні бойы қалай тиісудің есебін таба алмай келе жатқанда, шалдың өзі келіп ілінді. — Ол жыласа біз жұмысымызды тастап жүре береді екенбіз ғой? Мектепке апарып салам деп таң атпай миымды ашыттың. Жарайды, апардың. Енді мектептен алып келем деп оттап тұрғаның мынау. Сонда мен кіммін? Мұнда біз әлде ойыншық ойнап жүрміз бе?

— Қойшы, балам-ай, қайдағыны айтпай, — деді жалбарына Момын. — Осындай бір киелі күні, әңгіме менде емес, мен бәріне көне беремін ғой, бала күтіп қалады, мынадай күні баланың жылағаны...

— Қандай күнді айтып тұрсың? Немене, бүгінгі күннің басқа күндерден не айырмасы бар еді?

— Шырағым-ау, маралдар келді ғой? Енді осындай қуанышты күні...

Оразқұл шалдың мына сөзіне таңданғаны сонша, не дерін білмей аңтарылып қалды. Бағана сырғыған бөрененің астында қала жаздап, бұта-шаттарды қармай домалап жанталасып келе жатқанда шала-шарпы көзіне елестеп өткен маралдарды алдақашан ұмытқан-ды. Өзі ажалдан азар

құтылғанда шалдың сандырағы мен маралда не шаруасы бар.

— Сен мені кім деп тұрсың? — деді ол ашуға булығып шалдың жүзіне деміге таянып, — әттен, сақалың жоқ, тым болмаса қолға ілінетін төрт тал сақалың болса жұртты өзіннен ақымақ санағаның үшін бір талдап жұлар едім. Сенің маралдарыңды басыма ұрам ба. Төрт құбылам түгел болды да, енді сенің маралың қалды ма? Көп оттамай бөренені былай ыңғайла. Мына өзеннен өткенінше үніңді шығарып көр, не болар екенсің. Мектепте кім бар, неге ол жылап жүр, менің жұмысым жоқ. Жетер енді, ал кеттік.

Момын шал бұған құлақ қақпайтын әдетінше үндеген жоқ. Ол мына бөренені әрі өткізіп, жеткізгенше Оразқұлдың қолынан шықпайтынын біледі. Қанша жаны ауырып, жүрегі сыздаса да бір ауыз сөз айтпастан өлімін артып іске кірісті. Мектептің жанында немересі күтіп жүр, барлық балалар үйді-үйіне тарқалды, тек қана оның жетімегі екі көзі жолда, атасын күтуде.

Шалдың көзіне жаңа ғана кластан жүгіре-жүгіре шыққан балаларды сандарын шапаттай үйді-үйіне тартып бара жатқаны елестеді. Қарны ашқан балалар кластан шығысымен мұрындарына үйінде дайын тұрған тамақтың иісі келеді-дағы, өз терезелерінің алдынан өткенше алды-арттарына карамай тартады. Шешелері болса күтіп отырады. Жас балалардың жүзінен кетпейтін бір ғажайып күлкісі болады, оны көргенде ана атаулының басы шыр көбелек айналады. Не болса о болсын, олар балаларының жүзіндегі осы бір күлкіні көргенде қайғы-қасірет, реніш-күйініштің барлығын ұмытады. Апыл-құпыл кіріп келген баласына: «Қолыңды, қолыңды жу», — дегеннің өзінде даусы қатал шыққанымен, жүректің түбінде бір жасырын мейірім жатады. Баланың күлкісі бар әлемнің жарығындай жадыратып кетеді.

Мектепке барғалы Момын шалдың немересінің қолы ағал-сағал сия бояуынан арылған емес. Момын шал осының өзіне қуанады, демек, немересі тегін жүрген жоқ. Міне, қазір ол жолға шығып, өзінің жан серігі биыл жазда алған портфелін құшақтап, сол ағал-сағал күйі тұр. Күте-күте шаршаған да шығар, атасы желе жортып енді шыға келетіндей телміріп таудың етегінен көз алмайды. Бұрынсоңды кешікпеуші еді, оны айтасың, кейде уақытынан ерте келіп анадай жерде асыға күтіп тұратын. Басқа балалар үйді-үйіне тұра жөнелгенде бұл «Ал, кеттік, атам күтіп тұр екен», — дейтін портфеліне. Жетіп келіп, атасын айма-

лап, қойнына еніп кететін. Атасының өзіне ғана тән ашы терінің иісі, бұған дүниедегі бір сүйікті хош иістей көрінетін. Шалдың тұла бойынан ең ар жағы шөптің ашқылтым иісі де келетін, өйткені, осы кездері өзеннің арғы бетінен күн сайын атына теңдеп пішен тасиды. Күз бойы жинап алмаса ертең қалың қар түскенде аттап баса алмай қалады. Сондықтан шөп иісі де атасының бойынан көп уақыт кетпейтін.

Келген сайын атасы баласын артына мінгестіріп алып, кейде желе жортып, кейде аяндап, кейде болмашы бір әңгімелерді айтып, кейде үнсіз келе жататын. Сөйтіп тау асып, өздерінің мекені Сантас қойнауына келетін.

Баланың мектепке деген ыстық ынтасы кемпірдің жынына тиетін еді. Көзін ашар-ашпастан жалма-жан киіне бастап, кітап-дәптерлерін портфеліне салады, әсіресе, жатарда портфелін бас жағына қойып жатқаны кемпірдің ашуын келтіретін. «Осы портфель сенің әкеңнен қалып па еді? Күдай оңдап осы бәле қатының болса, бізді қалың малдан құтқарар едің», — дейді ол зығырданы қайнап. Баланың оған көңіл аударып тындап жатқаны шамалы, өйткені кемпірдің бұл сөзінің мағынасына түсініп жатқан ол жоқ. Әңгіме сабақтан кешікпеу. Аулаға жүгіре шығып, атасын асықтыра бастайды. Тек қана мектептің төбесі көрінген кезде оның жүрегі орнына түседі.

Дегенмен, бір жолы кеш қалып қойғаны бар. Өткен аптада таң атар-атпастан Момын арғы бетке, бала киінгенше, бір қатынап алайын деп шөбіне барған. Қырсыққандай сол жолы артып келе жатқан шөбі ауып кетті де, соны қайтадан атқа артам дегенше, біраз уақыт өтті. Асығыс адамның жұмысында береке бола ма, өзен жағасына келгенде арқаны күрғыр тағы ағытылып кетті.

Немересі болса арғы бетте күтіп тұр. Өзен жағасына таяу кедір-бұдыр тастың үстіне шығып алып, портфелін бұлғап, атасына айқайлап жан даусы шығады. Атасы да асығып, арқаны түспегір шатасып әбден әбігерге салды. Баланың шырқыраған даусына қарағанда, жыларманға келген қалпы бар. Сол кезде ол арқанды да, пішенді де тастай салып, атына қарғып мінді де, өзенді кеше жөнелді.

Бұл өзеннен өтудің өзі оңай емес. Ағысы қатты, суы мол бәле ырық бере қойсын ба, бері өткенше біраз уақыт алды. Шүкір, әйтеуір күзге салым суы аздау ғой. Жаз болса ат-матынмен алып кетсе, бітті шаруа. Өлдім-талдым деп өзеннен зорға өтіп, немересіне келсе ол ебіл-себіл жылап тұр екен. Атасына қарауға да шамасы жоқ: «Кешіктім,

кешігіп қалдым сабақтан», — деуге ғана шамасы келді. Шал еңкейіп, немересін алдына алды да, шаба жөнелді. Мектебі құрғыр жақын болса, бала алдақашан өзі-ақ жүгіріп кетер еді. Енді міне, қашан жеткенше зар еңіреп жылап келе жатыр. Шалда оны жұбатарлық дәрмен жоқ. Сол жылаған күйі мектебіне әкелді. Қоңырау соғылып, сабақ басталып қалыпты. Бірден класына ертіп кірді.

Шал мұғалиманың алдында кешірім сұрап, бұдан былай кешіктірмеймін деп қайта-қайта басын изей береді. Әсіресе немересінің сабақтан сәл калып қойғанына, сонша күйініп жылағанына өзі өзінен танданды. «Алла тағалам сені оқуға деген құштарлығыңнан өмірі айырмасын», — деді ішінен шал. Бірақ осынша жылаған себебі не екен баланың? Осының кішкентай ғана жүрегінде жұрт сезбейтін бір қасірет бар-ау, оны кім білсін...

Бөрененің біресе ана басына, біресе мына басына шығып, бір жерге тіреліп қалмай тез жылжыса екен деп сотамен итеріп, қолымен ырғай жанталасып жүрген шалдың бар ойлағаны: япырм-ай, немерем неғып тұр екен? — болды.

Оразкүл болса асыққан жоқ. Сол аттың сулығынан ұстап, болдық-болдық дей береді. Асыққанмен айла қанша жағаға дейін біраз жер, әрі шаппа жар, қиғаштай ептеп жылжытпаса болмайды. Шал сорлының өтінішіне құлақ асып, немересін алып келгеннен кейін де үлгіретін дүние емес пе? Әттен, құдай қуат бермейді, әйтпесе осы бөренені иығына салып алып: машина келетін жерге бір-ақ түсірер еді. Сонда «керегің осы бәле болса алып кет» деп қас қаққанша бәрін бітіріп, немересіне тартпас па. Бірақ ол күдіретті кім берсін. Өзен жағасына жеткізгенше әлі қаншама жер, содан кейін барып атпен тартып кешіп өту керек. Аттың өзі де әбден қалжыраған, ол да кеудесінде жаны бар хайуанат емес пе. Күні бойғы машақат мұның да тиығына жетті. Өзеннен өтерде бөрене таска тіреліп немесе ат сүрініп кетсе нағыз масқара сонда болады. Құдайым содан сақтасын.

Міне, енді қара терге түскен Момын бөрене суға түскенде «Ей, Мүйізді Бұғы ана, қол ұшыңды бере көр! Атты сүріндірмей мына бәледен аман өткіз», — деді жалбарынып, етігін шешіп, иығына іліп, шалбарын тізесіне дейін түріп алды да, қолындағы сотаменен ағыстың иығына қарай бөренені ыңғайлай берді. Күз уақытында қанша мөлдір болса сонша сүйек шағатын өзеннің мұздай суы төбе

құйқанды шымырлатады. Амал қанша, тағдырдың қай келекесіне көнбеген шал.

Шалдың шыдамында шек жоқ: мейлі аяғы үзіліп түспес, ертерек мына бөлені арғы бетке шығарып құтылса екен. Айтқандай-ақ өзеннің ортасына келе бергенде қырсық шалды да, бөрененің бір жері тасқа кеп тіреліп қалды. Ат әрі-бері итініп, қозғала алмады. Мұндайда атқа шамалы дем алдырып барып тартпаса болмайды. Бірақ аттын үстінде отырған Оразқұл алды-артына карамай өзі жылжи алмай қалжырап тұрған атты қамшының астына алды. Жан ұшырған жануар әрі-бері ұмтылды да, аяғы тайып шоңқайып отыра кетті. Бөрене орнынан қозғалған жоқ. Мына мұздай суда аяғы ағаштай қатқан шалдың көзі карауытып барады, басы айналып кетті. Дүниенің барлығы астан-кестен, төңкеріліп аспан құлап, орман көшіп бара жатқан сияқты. Шал әбден әлсіреді. Қарғыс атсын бұйткен бөренесін. Егер аздап кепкен бөрене болса, судан алып өту оңай ғой, жаңа ғана кесілген зілдей бәле бұлардың айтқанына көнер емес. Мұндайда іс болар ма, енді міне суға тастай сіңіп барады. Ұрлықтың арты қорлық деген осы. Осының барлығы Оразқұлдың хайуандығынан, ақыр беретін дүниесі болған соң, тым болмаса бір ай бұрын кесіп, шамалы дегдітпей ме? Жоқ, Оразқұлдың да өз есебі бар. Ойда жоқта инспекция келіп қалып, мынау ағашты кім кесіп тастаған десе не айтпак? Сондықтан ол өз ұрлығын қас пен көздің арасында жасағысы келеді. Бүгін кестің бе, сол күні көзден жоғалт.

Оразқұл атты бас-көз демей сабалап, екі өкпеге тепкілеп, аузына келген боқтығын аямай, енді бөріне кінәлі шалдай-ақ оны да сыбап, қаншама булығып-буынып машақатқа түскенмен, бөрене орнынан жылжыған жоқ. Жылжу былай тұрсын қайта сіңіп барады. Шалдың да шыдамы таусылды білем. Осы жасқа келгелі бірінші рет үнінін ашулы үстем шыққаны.

— Түс былай аттан! — деді жекіре жетіп келіп Оразқұлды ердің үстінен тарта беріп. — Көрмеймісің, аттың шамасы келмей тұр ғой? Түс деген соң, түс аттан!

Аң-таң қалған Оразқұл үнсіз мойын ұсынды. Ол өзінің аттын үстінен етікшең суға қалай қарғып түскенін де байқаған жоқ. Осы сәттен бастап ол жынынан айырылған бақсыдай меніреу үнсіз-тілсіз қалды.

— Көне, ал, бері еңкей, бері қарай, бері қарай! Момынның бұйрығы бойынша екеуі де сотамен демеп, бөренені орнынан сәл көтеріп қозғай берді.

Неткен ақылды жануар десенші, ат соны сезгендей, сүріне-қабына жұлқына тартып қалды. Бөрене орнынан азғана қозғалды да тайып кетіп қайта тірелді. Ат қайтадан жұлқа тарта берген кезде бойын билей алмай суға құлап түсіп, шылбырына оралып тыпырлай берді.

— Атқа бар, аттың басын ұста! — деді Момын шал Оразқұлды итермелеп.

Азар дегенде, екеулеп жүріп атты тұрғызып алды. Әрі шаршап, әрі тоңған жылқы қалш-қалш етіп зорға тұр.

— Босат, шешіп алып әрі шық.

— Неге, неге?

— Босат дедім ғой мен саған! Қайта жегу керек. Алдымен ер-тоқымын жөндеп алсаңшы.

Оразқұл бұл жолы да шалдың айтқанына үнсіз көнді. Ат жетектен босағаннан кейін жүгенді Момын шал қолына алды да:

— Ал енді кеттік. Кейін оралармыз. Мынау ат та шамалы есін жисын, — деді ол.

— Көне, тоқта енді, — деп Оразқұл шалдың қолынан аттың тізгінін жұлып алды. Ұйқысынан жаңа оянғандай болды. Өз бойын өзі жинап, баяғы қалпына түсті. — Не деп бас қатырып тұрсың, сен шал? Бұл жерден аттап баспайсың! Мына бөренені қазір шығарып аламыз, кешке көз байлана жұрт келеді. Атты бері әкел, үн-түніңді шығармай, жек мынаған, естіп тұрмысың!

Момын тіл қатпастан бұрылды да мүздай сірескен аяғымен абайлай, ақсаңдай басып, өзеннің арғы бетіне аяңдай берді.

— Әй, шал, қайда барасың? Қайда барасың деймін, мен саған?

— Қайда болушы еді, несі қайда? Мектепке барам. Онда менің немерем түстен бері күтіп жүр.

— Қайт дегесін, қайт деймін.

Шал құлақ асқан жоқ. Оразқұл атты жайына қалдырды да, Момын шал жайпауыт қайыр тастарға шыға бергенде жетіп алды да, иығынан шеңгелдей ұстап, өзіне тартып қалды.

Екеуі бетпе-бет келді.

Оразқұл ай-шайға қараған жоқ. Момын шалдың иығындағы керзі етігін жұлып алды да, құлаштап тұрып басқа бір, бетке бір салып-салып жіберді.

— Жүр енді, жүр дегесін! — деді даусы қарлыға, Оразқұл шалдың етігін анадай жерге лақтырып жіберіп.

Шал дымқыл құмның үстінде жатқан етігін барып алды,

бойын тіктеп жүре бергенде ернінен жылжып аққан қанды сезді.

— Көргенсіз,— деді Момын шал қан түкіріп, тағы да етігін бұрынғыша иығына іліп жатып.

Мұны айтып тұрған өмірінде тірі пендеге сен деп тіл қатпаған Момын, суықтан жаурап есенгіреген мүсәпір шал, етігін иығына асып алып, қан жалап тұрған бишара.

— Жүр енді.

Оразқұл күштеп сүйрей жөнелді. Момын бар күшімен жұлқынып босанды да үнсіз кете берді.

— Қап, сені ме, алжыған қақбас, саспа! Көзіңе көк шыбын үймелетермін әлі,— деді жұдырығын түйіп, кетіп бара жатқан шалдың артынан сес көрсетіп.

Шалдың онымен ісі болған жоқ. Жалғызаяқ жолға шығып, «Шөгіп жатқан түйенің» жанына отырды да, етігін киіп алып, жедел басып үйіне қарай тартты. Жан-жағына алаңдамастан, тура ат қораға кірді. Оразқұлдың арба-шанаға жекпей мәпелеп, үстіне өзінен басқа шыбын қондырмайтын, сән-салтанатқа мінетін бозалабасын алып шықты. Атты ерттеуге де мұршасы болмай, жайдақ мініп алды да, өрт тигендей, қорадан шыға шапты. Қайнап тұрған самауырды баса-көктей, терезе алдынан өте бергенде, сыртқа дүрліге шыққан шалдың кемпірі де, қызы Бекей де, жас келіншек Гүлжамал да шалдың бұл қимылы тегін емесін бірден сезді. Өмірі бұлар ала бастың үстінде Момынды көрмеген-ді, қораның ішін басына көтеріп, шаба жөнелуі де оған ұқсамайды. Олар мүсәпір Момынның тұңғыш көрсеткен сесі екенін сезген жоқ. Қартайғандағы бұл қылығының арты неге соғарын құдайдың өзі білсін...

Өзеннің кешпе тұсынан салт атты жетектеп Оразқұл келеді. Аттың алдыңғы аяғы ақсап қалыпты. Аулаға жақындай берген Оразқұлға әйелдер аңтарылып үнсіз қарап қапты. Оразқұлдың осы келе жатқанда жан дүниесіндегі аламан-тасырды, бүгін бұларға қандай қиғылық-қырғын салатынын әйелдер сезген де жоқ. Етігі шылқылдаған су, шалбары малмандай болған Оразқұл аяңдап ауыр басып әйелдерге жақындай беріп бәріне қабағының астымен жаман қарады. Әйелі Бекей жік-жапар болып:

— Оразқұл-ау, саған не болған? Тұла бойынның бәрі су ғой? Немене, бөренеден айрылып қалдыңдар ма, суға ағып кетті ме?

— Жок, оттама! — деп қолын бір сілтеді де, — мә, атты қораға кіргіз! — деп жүгенді Гүлжамалға ұстата салды. Өзі есікке жақындай беріп: — Үйге кір! — деді ол әйеліне зекіп.

Кемпір де ере кірейін деп еді, Оразқұл оны табалдырықтан аттатқан жоқ.

— Кемпір, жұмысын болмасын, жөніне кете бер, не бар саған килігіп, бар, бар, көзіме көрінбе!

— Саған не болған? — деді ренжіп кемпір. — Не жау тиіп қалды? Шалдың кетісі анау, араларында бірдене болды ма?

— Бар, өзінен сұра, — деді Оразқұл.

Үйге кіргеннен кейін Бекей байының киімін шешіп, үстіне тон жапты да, самауырды әкеліп, шай құя бастады.

— Тарт әрмен, — деді Оразқұл қолын бір сілтеп, онан да ішетін бірдене бар ма, соны әкел!

Әйелі басталмаған жартылықты алды да, стаканға құйды.

— Толтырып құй, толтырып, — деді Оразқұл бұйырып.

Стакан толған арақты қағып салды да, тонға оранып, кигізге жантая беріп, әйеліне:

— Бүгіннен бастап сен маған қатын емессің. мен саған бай емеспін. Барып тұр! Жалтырат табаныңды. Бұдан былай сенің жүзіңді көрмейтін болайын, бұл табалдырықтан аттап баспайсың, жаның барда жоғал көзімнен.

Бекей күрсініп, кереуеттің шетіне барып отырды да, баяғыша булығып көз жасын жұта, жаймен:

— Тағы басталдың ба? — деді.

— Бастағаны қалай? — деді Оразқұл ақырып. — Жоғал көзімнен!

Бекей үйден шыға жөнелді. Сол өзінің үйреншікті зарзапыранына басып, бүкіл ауланы басына көтерді:

— Жаратқан құдай-ау, мен сияқты шермендені неге тұғыздың екен!..

Бұл кездері Момын шал немересіне шауып келеді. Алаба қаншама жарау ат болғанымен, о жақ, бұ жағы екі сағаттай Момын шал кешігіп жетті. Немересін жол үстінде кездестірді. Баланы мұғалима ертіп келе жатыр екен. Баяғы Оразқұл айтқан бес жыл бойы бір пальтосы иығынан түспейтін, белгілі мұғалима. Әбден шаршап, қалжыраған әйелдің қазіргі қалпы да онша көз тартарлық емес. Күні бойы атасын күтіп, жылаған баланың көзі ісіп кетіпті. Қолындағы портфелін қолтығына қысып алып, бишара бір мүсәпір қалыппен мұғалимамен бірге келе жатыр екен. Мұғалима әйел шалға біраз өкпе айтты. Шалда үн жоқ, аттан түсіп басы салбырап тындап тұр.

— Уақтылы алып қайтпайтын болсаңыз, баланы бұдан былай мектепке алып келмеңіз. Менен қайран шамалы. өзімнің де төрт балам бар.

Момын шал кешірім сұрады, бұдан былай кешікпеймін, шырағым, жағдай солай болды, деп тағы да уәде берді.

Мұғалима әйел Желсайға қайтты да, шал немересін мінгестіріп алып үйге тартты.

Атасының алдында отырған балада үн жоқ. Бірдене деуге шалдың да аузына сөз түсе қоймады.

— Қарның ашып қалды ма? — деді ол, біраздан кейін.

— Қарным ашқан жоқ, мұғалима апай нан әкеп берді, — деді немересі.

— Неге үндемей келе жатырсың? Бұл сауалға да бала үн қатпады. Момын шал кінәлі адамша күлген болып:

— Апырым-ай, мұнша өкпешіл болармысың? — деп баланың басындағы кепкасын алып, айдарынан бір иіскелді де, қайта кигізді.

Бала бұрылған жоқ.

Екеуі де үнсіз-түнсіз жадау, жабырқау келе жатты. Жұлқына алыса тартқан алабасқа шал ерік бермеді, жайдақ аттың үстінде қатты жүріс ыңғайсыз, енді асығатын не қалды. Болар іс болды ғой.

Тізгінін қайта-қайта тарта берген соң, ат та түсініп, жол жорға, бөкен желіске салды. Анда-санда бір пыскырынып тепсініп қойып, қалыпқа түсіп алды. Шіркін, осындайда аттың үстінде жалғыздан-жалғыз келе жатып, өзіңмен өзің ыңылдап өлең айтқан қандай рахат. Адам жалғыз кезінде неше түрлі ән қозғап қиялға түспей ме? Өзінің өткен өміріне ой жіберіп, бір кезде сүйгенін, сүйсінгенін есіне алады. Ақталмаған арманы, көз алдынан өтеді. Кейде адам баласы қол жетпеген қуаныш, ұстатпай кеткен бақытына күрсіне, күйіне, телміре ой тастағанымен, соның болғанының өзіне іштей қуанады. Пенде деген қызық қой, неге өйтетініне өзі де түсінбейді. Шамасы адам мұның бәрін ойға алғанда, өзінің кім екенін түсінгісі келетін болу керек.

Жүрісі жайсаң, жақсы ат — адамның жан серігі қашан да...

Момын шал немересінің желкесіне қарап, оның қалқан құлақ қылқиған мойнын зерлей мұның жас басынан қаяулы өмірі есіне түседі. Басқа дүниемен ойы жоқ, осы кішкентай ғана бейкүнә сәбидің тағдыры шалды көп ойландырады. Өз басынан өткен ауыр тірлік, азапты еңбек қайғы-қасіреттің бәрінен қалған белгі осы жұдырықтай бала. Мұның да бұдан басқа сүйеніші жоқ. Суга кеткен тал қармайды дегендей, көзінің қарашығы да, қолына ілінер талшығы да осы. Әйтеуір осыны аяқтандырып, халық қатарына қосса жарар еді-ау. Жаман айтпай жақсы жоқ, ертең

өзі көз жұмса, жанашыр маңында ешкім қалмаса, бұл бей-бактың халі не болмақ? Жүгерінің собығындай болып алып осы бастан мінез көрсететінді шығарған. Бейшара несіне жетіседі, мұның халінде бетегеден биік, жусаннан аласа тірліктен басқа не бар... Анау Оразқұл сияқтанғандар мұны иттің етінен жек көреді. Қолына түссе ақбөкеннің ылағындай қасқырша талауға дайын.

Осылай келе жатқанда Момын шалдың есіне әлгі әзірле көз алдынан жалт беріп, атыла жөнелген маралдардың бейнесі елестеді. Сол сәттегі қуанышы қайтадан есіне түсті. Адам таңданғанда қуаныштың не екенін де аңғармай қалады екен.

— Балам, мен саған бір жаңалық айтайын ба? Маралдар келді ғой, маралдар, — деді атасы.

Бала серги артына жалт қарады.

— Рас па?

— Рас болғанда қандай! Өз көзіммен көрдім. Үшеу екен.

— Олар қайдан кепті?

— Шамасы, осы асудың ар жағынан келген-ау. Ол жақта да орман бар ғой. Мына күз жазға бергісіз болып тұр ғой, асуда қар жоқ, содан өткен-ау деймін. Жарықтық, бізге бір қонаққа келген болу керек.

— Енді олар қайтып кетпей ме?

— Қайдан білейін, мекен ұнаса қалып қоюы да ғажап емес. Тек үркітіп алмау керек. Құдайға шүкір, жайылым деген жетеді. Үш марал түгіл мыңдап жатса да жер кең ғой... Баяғы Мүйізді Бұғы ананың заманында бұл маңайда марал деген үйір-үйірімен шұбырып жүреді екен...

Мына жаңалықты естігеннен кейін баланың ашуы тарқай бастағанын, бағанадан бергі ренішін ұмытқанына мәз болған шал тағы да Мүйізді марал жайлы әпсанасын бастады. Өзі айтып келе жатқан ертегіге өзі іштей сеніп, дәл осындай бақытты болу, айналаңдағының бәрін де бақытты ету, қандай рахат ө деген ойға келді. Өмір бойы солай өтсең, міне, қазір дәл осы сағаттағы көкірек кернеген қуаныш толастамаса ғой. Әттен, дүние, қазір ойлап кетсең көңіліңді мұн басады. Өмір деген қызық, бақытты болдым-ау дегенінде қайғы-қасіреттің қай жағыңнан шыға келгенін байқамайсың, бұл да бір тағдырдың талқысы да. Міне, қазір немересін алдына алып, көңілі марқайып келе жатқан шалдың ойына кенет Оразқұл не қып жатыр екен? — деген ауыр ой түсті. Сорлы шалды қандай азап-қорлық күтіп тұрғанын кім білсін? Айтқанын істемей кеткен шалға қандай сұмдық айып-кінә тағып, не бұйырар екен?

Оразқұл шалдың бүгінгісін тегін қалдырмайды, әйтпесе Оразқұлдың Оразқұл болмағаны да. Бүгін қызының басына түсер ауыр тауқымет қайғыны өз басына келер қорлық балағаттарды ойламау үшін Момын шал немересіне тағы да маралдардың киелі қасиетін, желдей жүйріктігін, сұлу сыпайылығын, мейірбандығын баяндап кетті.

Баланың көңілі де жадырап сала берді. Әрине, қазір үйге келгенде қандай сойқанның үстінен шығары мұның үш ұйықтаса түсіне кірмейді. Атасының ертегісін тыңдап, алыс арманды ғажайып дүниеде келе жатыр. Көзі жайнап құлағына дейін қызарып кетіпті. Ойпырм-ай, маралдар келген екен ғой? Атам өмірі өтірік айтпайды. Мүйізді Бұғы ана бабаларымыздың жасаған кінәсін кешірген екен, ең ақырында өзінің ұрпақтарына баяғы ата мекен Ыстықкөл тауларына оралуына рұқсат етіпті. Бұл жолы келген үш марал, дейді атасы, — жердің жағдайын білуге жіберілген өкілдер болу керек. Егер бұлар ұнатса, бәрі де атамекенге оралады.

— Ата, — деді бала, шалдың сөзін бөліп, — мүмкін, Мүйізді Бұғы ананың өзі де келген шығар? Өйткені ол бәрінен ақылды, бәрінен естияр болғасын өзі көріп, көзі жеткен соң балаларын шақыратын шығар?

— Мүмкін, мүмкін, — деді Момын шал екі ұшты. Содан кейін іштей қысылып үндемей қалды. — Тым тереңдеп кеттім бе. Осы балам шынымен-ақ менің айтқанымның бәріне құдайдай сенеді-ау, ә? Мүйізді Бұғы ана бұл баланың ойынша әлі тірі сияқты. Ал енді ол баяғыда өліп қалды деуге Момын шалдың аузы бармады. Айтқанмен мұның сенетін түрі жоқ. — Мүмкін, мүмкін, балам, сол Мүйізді Бұғы ананың өзі шығар кім біледі өзі шығар...

— Ендеше, оны біліп алайық. Онда, ата, сол сіз көрген жерге барайық, мен де көрейін де, — деді бала.

— Ау, олар бір жерде мызғымай тұрмайды ғой.

— Тұрмаса ізін кесіп тауып аламыз. Бәрібір жүрген жерінде іздері қалады ғой? Үркітпей, шошытпай, көреміз де қайтамыз. Сонда олар, бізге адам баласы тимейтін болған екен дейді.

— Баламысың деген, ә? — деді шал мұртынан күліп. — Әуелі үйге жетіп алайық, қалғанын көрерміз.

Бұлар қорықтағы үйлеріне ауланың сырт жағынан келе жатты. Осы жағынан келгенде үйлердің өзі теріс қарап тұрған адам сияқты. Мелшиген үш үйдің ішінде не болып, не қойып жатқаны белгісіз, тым-тырыс. Аула ішінде де қыбыр еткен тірлік белгісі жоқ, қаңырап тұр. Әлдебір

сойқанды сезгендей Момын шалдың жүрегі лүпілдеп қоя берді. Не болып қалды екен? Оразқұл тағы да сор мандай қызы Бекейді таяққа жығып тастады ма, кім білсін? Әлде мас боп сілейіп жатыр ма екен? Мұнша тым-тырыс бола қалғаны қалай? Ауланың ішінде тірі жан көрінбейді ғой?» «Әйтеуір тиыштық болса өлгі қарғыс атқан бөренені судан шығарып, Оразқұлсыз-ақ өзім реттер едім. Сол бөлемен байланыспай-ақ қояйын. Не ғылса о ғылсын, ерік өзінде, есекке сен есексің дегенге ол мойындай ма?» — деді ішінен шал.

Момын ат қораға жақындай берді.

— Ал, түсе ғой, үйге келдік деген осы, — деді шал алыс сапардан оралған адамша өзінің қобалжыған көңілін балаға сездіргісі келмей.

Бала аттан қарғып түсіп, портфелін бұлғақтата үйге тұра жүгіре бергенде Момын шал оны тоқтатып:

— Тұра тұр, бірге барамыз.

Алабасты ат қораға кіргізіп болды да, баланы қолынан жетектеп үйіне қарай беттеді.

— Сен, балам, байқа, — деді атасы. — Егер маған жекіріп ұрыса бастаса, сенің ісің болмасын, тыңдамай-ақ қой ондайды. Ештеңеден қорықпа. Сен сол мектептен қалмауды білсең болды.

Бұлар үйге келгенде жаңағыдай қауіптің нышаны білінбеді. Кемпір шалға біраз кінәлай қарап отырды да астыңғы ернін тістеп алып, қолындағы көктеп отырған дүниесімен әуре бола берді. Атасы да кемпірге үндеген жоқ. Сол баяғы әлденеге сезіктенгендей қабағын қарс жапқан күйі сәл тұрды да, пештің үстіндегі зерек табақтағы кеспені алып, нан турап, қасық салып баласымен екеуі тамаққа кірісті.

Үн шығарған ешкім жоқ. Кемпір де бұларға қарамады. Оның әжімді сүп-сүр бетіндегі ашуды аңғару қиын емес. Бір сойқан болғанын бала іштей сезіп отыр. Бірақ қариялар бір-біріне үн қатпады.

Осы бір ауыр үнсіздік баланы бір қорқынышқа бөлегендей ішкен асы тамағынан зорға өтіп отыр. Дүниеде тамақ ішкенде жұрттың үн-түнсіз, бір-біріне сұстана сезіктене қарағанынан ауыр ештеңе жоқ. «Мүмкін, біз екеуміз кінәлі шығармыз?» — деді бала ішінен, портфеліне қарап. Портфель терезенің алдында жатқан. Баланың жүрегі жылып, терезенің алдына барып, өзінің портфелімен сыбырлап сөйлесе бастады.

«Сен бірдеңе білесің бе, өзін? Атам неге сонша мұңай-

ып отыр? Бұл кімге кінәлі боп қапты? Бүгін неге кешігіп барды бізге? Алабас атты жайдақ мініп барғаны қалай? Бұрын-соңды мұндай болған жоқ еді ғой? Мүмкін, орманда маралдарды көрген соң кешігіп қалған шығар?.. Мүмкін, марал түгіл шайтан да жоқ шығар? Жалған жоқ боп шықса қайтеміз? Ойпырм-ай, ондайдың беті аулақ. Бірақ өзі айтқан жоқ па бәрін де. Егер атам екеумізді алдаса, ең алдыменен Мүйізді Бұғы ана ренжиді ғой?..»

Тамақ ішіп болғаннан кейін Момын атасы балаға баяу үнмен!

— Қалқам, сен аулаға шыға бер, бір шаруа бар, қазір маған көмектесесің, өзім шығам,— деді.

Бала құлақ қақпай тысқа шықты. Табалдырықтан аттай бере кемпірдің шалға:

— Сен қайда барасың? — деген үні естілді.

— Ана бөренені әкелем. Бағана өзеннің ортасында қалып қойды ғой? — деді Момын.

— Ә, ә... Енді есіңе түсті ме? — деді айқайлап кемпір. — Есуас-ау, сен алжығанда бір шайнам ақыл болсайшы, бар ана қызыңның не болып жатқанын көр! Жаңа Гүлжамал үйіне әкелді. Сенің ол есерсоқ бедеу қаншығың кімге керек еді? Бар енді, кім болғанын енді өзі айтсын. Байы үйінен бұралқы иттей қып қуып шықты.

— Енді қайтейік, қуса қусын,— деді күйініп Момын.

— Сөзін қарашы! Сен өзің кім едің? Қыздарын шетінен сайқал, солардан қалған мына жетімек немереңнен бір әулие шығады деп жүрмісің? Жетісерсің, осы үшін жек көрінішті боп нең бар еді, сенің? Алды-артына қарамай алабасқа міне жөнелгенінді айтшы-ей? Ондай жүрек саған қайдан пайда болды? «Арыстан әліңді біл, құмырсқа жолынды біл»,— дегенді ескеретін күнің бола ма? Кіммен айқасып жүрсін... Ол сенің мойныңды тауықтың мойнындай бұрап алады. Сен шірікке ашу қайдан пайда боп жүр? Осынша ерлікті бүгін саған кім берді. Ана жүзі қара қызыңды бұл үйге ертіп келуші болма! Табалдырығымнан аттатпаймын...

Бала қораның ішінде әрі-бері мұнайып жүріп алды. Үйдің ішінен кемпірдің айқайы келіп жатыр. Кенет есік ашып жабылғандай болды, Момын шал жүгіре шықты. Сейдахметтің үйіне беттей бергенде, оны есіктің алдынан Гүлжамал қарсы алды.

— Қазір бармай-ақ қойыңыз, кейін,— деді ол Момынға. Шал абыржып тұрып қалды.— Жылап отыр. Көкала қойдай, сабап тастапты. Енді бұдан былай бірге тұрмаймыз,

кет деп қуып шығыпты. Бар қарғысты сізге үйіп-төгіп жатыр. Бәріне әкем кінәлі деп маңдайын төбелеп отыр, — деді сыбырлап Гүлжамал.

Момында үн жоқ. Не айтарсың? Ең ар жағы іштен шыққан қызы да мұның жүзін көргісі келмейді.

— Оразқұл үйінде араққа батып жатыр. Хайуанның аты хайуан емес пе, — деді тағы да сыбырлап Гүлжамал.

Екеуі де біраз үнсіз тұрды. Гүлжамал жаны аши күрсініп:

— Ертерек Сейдахмет келсе екен, бүгін жету керек еді. Ана бөренені бірге шығарып, көзін жойғандарың жақсы болар еді.

— Бөренеде не түр дейсің, шырағым, — деді Момын басын шайқап. Біраз ойланып тұрды да, жанындағы немересіне қарап. — Айналайын, бар ойнай бер.

Бала өз жөніне кетті. Сарайға барып жасырып қойған дүрбісін алды. Шаңын сүртіп, өзінше мәз. «Жағдай онша емес, — деді ол мұнайып дүрбіге, — шамасы бәріне біз портфель екеуіміз кінәліміз-ау. Басқа бір мектеп болса портфель екеуіміз сонда кетер едік. Ешкімге көрінбей жоғалып кетсек жақсы болар еді. Бірақ, атам сорлы бізді іздеп зар қағады ғой. Егер біз кетіп қалсақ, сен ақ кемені кіммен қарайсың? Немене мен балық боп кете алмайды дейсің бе? Сол кездері сен қарап тұрсаң қызық болар еді. Ақ кеме менің жүзіп барғанымды көресің ғой, ө?...»

Бала пішеннің ар жағына шығып, жұрттан жасырынып, дүрбісімен айнала қарап отырды. Өзі көңілсіз болған соң көп қарамады. Былайғы күндері қараудан шаршамайсың, қоңыр күз, түнерген күз орманы, анау биікте ақша қар, етегі болса алқызыл өрт, қандай тамаша.

Бала дүрбісін орнына апарып қойды да, сарайдан бері шыға бергенде атқа ер-тоқымын салып қамыт кигізіп, жетектеп келе жатқан атасына көзі түсті. Ол өзеннің өткеліне қарай беттеп барады екен. Бала атасының соңынан ұмтыла бергенде, мұны Оразқұлдың айқайы тоқтатты. Көйлекшең тон жамылған Оразқұл үйінен атып шыққан. Бет-аузының бәрі арам өлген сиырдың желініндей ісініп кеткен.

— Әй, қакбас, — деді жекіре айқайлап Момынға, — атты қайда апарасың? Қайт бері, орнына байла! Сенсіз де шығарып аламыз. Жұмысың болмасын. Сенің енді бұл жерде барыңнан жоғын. Бүгіннен бастап қызметтен босаттым. Қайда барсаң онда бар.

Атасы ызалы мырс етті де, атты жетектеген күйі қайтадан қораға беттеді. Қас пен көздің арасында шал бұрынғыдан да қартайып, бұрынғыдан да кішірейіп шөгіп кет-

кеңдей болды. Сол тырп-тырп басқан күйі, ешкімге қарамастан кетіп бара жатыр.

Бала атасының бұл көрген жәбіріне шыдай алмай, көз жасын ешкімге көрсетпеу үшін өзеннің жағасына қарай жүгіре жөнелді. Жалғыз аяқ жолды еміс-еміс көреді, өйткені көзінен жас парлап еш нәрсені аңғарар емес. Міне, өзінің жасынан тату, таныс «қасқыр», «ерттеулі ат», «танк», «шөккен түйелері», бала оларға үндеген жоқ. Бәрібір бұлар ештеңеге түсінбейді, сол жатқан қалыптарынан басқа не біледі? Бала «түйесінің» өркешінен құшақтап, күнірене-күйіне жылады. Көпке дейін өксігін баса алмай зорға дегенде тыйылды.

Біраздан кейін басын көтеріп, көзінің жасын сүртіп, қарсы алдына қарағанда өз көзіне-өзі сенбей мелшиіп қалды.

Дәл қарсы алдында өзеннің арғы бетінде су жағасында үш марал тұр екен. Көдімгі марал. Тірі, жаңа ғана су ішіп қанған сияқты. Ішіндегі үлкендеуі тағы да суға мойнын қойып, сіміріп жатыр. Судың бетінен айнаға қарағандай өзінің шаңырақ мүйізінің көлеңкесін көріп, қызыға ма, бас алмайды. Өзі кара бурыл, кеудесі есіктей бөрінен ірі, басын судан жұлып алғанда жүндес ақшыл еріндерінен су тамшылап тұрды. Шаңырақ мүйіз еркек Бұғы құлағын қайшылап балаға қадала қарады.

Әсіресе, мүйіздері де анадай жіңішке, екі бүйірі шығыңқы ақ Бұғы балаға бөрінен көп қадалды. Мүйізі шағын болғанмен, сондай әдемі, әсем. Өзі мұндай сұлу болар ма? Баланың ойындағы Мүйізді Бұғы анадан айнымайды. Тостағандай көздері түп-тұнық мөлдіреп тұр. Өзі жыл сайын құлындайтын мама биедей көнтерлі кең сауыр. Осы жалпақ бас, қалқан құлақ баланы қайда көрдім дегендей Бұғы ана ұзақ көз алмай қарап тұрды. Жасаураған көз жанары алыстан ұшқын шашып тұрғандай. Жұқа буалдырланып танауынан шыққан демі де көзге шалынады. Оның қасында бер жаққа артын беріп теріс қарап тұрған мүйізсіз бұзауы талдың сабағын жұлмалап өзімен-өзі. Оның еш нәрсемен ісі жоқ. Өзі сеп-семіз, жүп-жұмыр. Сергек те камсыз. Кенет жапырақты тастай беріп, секіріп түсті де, анасын иығынан қағып кетіп айнала ойнақтап, еркелей бастады. Мүйізсіз тоқал басымен Бұғы ананың бүйіріне қасынды. Мүйізді Бұғы ана сол баяғы қалпы, баладан көз айырмады.

Бала тастың тасасынан бой көтеріп барлық дүниені түсінде көргендей демін ішіне тарта, екі қолын алдына

ұмсына жайып, жағаға, су бойына жақындай берді. Маралдар мұнан сескенген де жоқ. Сол бейжай тұрған қалыптарында арғы беттен балаға қадалған күйінде. Астындағы дөңбек тастардан асыла аптығып шымырлай қайнап ағып жатқан, көк, мөлдір өзен бұлардың арасын бөліп тұр. Өттең адуын ағып жатқан осы өзен болмаса, бала алдақашан барып маралдардың әукесінен, арқасынан сипап тұрмас па еді. Маралдар күм киыршақ қайыр алаңда тұрған-ды. Сол алаң аяқтала бере әрі қарай күздің қазан суығы шалған орман реңі қара қошқыл жалындай көз тартады. Одан биікте жарқабақтан басталатын сыңсыған қайың-қарағайдың алтынмен аптағандай жалқын сары жапырағы жанардың жауын алады. Жыныс орман ұзақ өрлей отырып қарлы шың жабайы жартастардың алқымына барып тіреледі.

Бала бір сәт көзін жұмды да қайтадан ашты. Әлгі көрініс қаз қалпында. Жалын жапырақты тоғайдың бергі етегіндегі алаңда атасының ертегісіндегі маралдар әлі тұр. Бұл не деген ғажап көрініс.

Міне, олар бұрылды да, бірінің соңынан бірі қаз-қатар тізіліп орманға беттеді. Алдында ата марал, ортасында арда бұзау, ең соңында Мүйізді Бұғы ана. Ең соңындағы Бұғы ана балаға бұрылып тағы бір қарады. Маралдар тоғайдың ішіне кіре, әрмен қарай жылжи берді. Олардың үстінен ағаш бұтақтары шайқалып арқаларына ал қызыл жапырақтар жауып барады.

Содан кейін ол жалғыз аяқ соқпақ жолмен жар басына көтеріліп барды да, тағы тоқтады. Баланың ойынша маралдар тағы да осыған қарағандай боп сезілді. Ата марал мойнын бір созып алды да мүйізін арқасына қайыра «Бао-бао» деп мөңіреп қоя берді, осы алып үн анау шың жартастарды жаңғыртып, бүкіл өзен бойын күңіrentіп «а-о, а-о» — деген жанғырық бар әлемді басына көтерді.

Сонда ғана барып бала есін жинады. Алды-артына қарамастан өзіне белгілі жалғыз аяқ жолмен үйге қарай жүгіре жөнелді. Жан ұшырып келеді. Аулада ешкімге бұрылуға мұрша жоқ, ентіккен күйі есікті шалқасынан ашып, табалдырықтан аттамай жатып:

— Ата, маралдар келді, маралдар! Бәрі осы жерде жүр, — деді жан даусымен.

Еңсені басқан мұң-қасіреттен есенгіреп бұрышта үнсіз отырған Момын атасы, немересіне бір қарады да, мұның не айтып, не қойып тұрғанына түсінбеген кісідей, мелшиіп қала берді.

— Немене сонша, айқайлағаның, келсе келген шығар, әзір марал түгіл аспаннан өулие түссе де оған қарар жай жоқ, — деді кемпір жекіріп.

Бала үн-түнсіз далаға шықты. Ауланың ішінде тірі жан жоқ, күздің аласа күні Қарауыл тауынан әрі асып, жалғас жатқан жалаңаш жартасты тауға құлап барады екен. Қою суық сәуле тау жоталарын күмістей көмкере көлбейді. Батып бара жатқандағы шашыранды сәуле тау шоқыларын ғана шалады. Орман болса қарауытқан кеш құшағына еніп бара жатты.

Салқын соқты Қарлы шыңдардың жалаң желінің лебі келеді. Бала тоңа бастады. Тұла бойы түршігіп-тігіреніп қоя берді.

6

Төсекке жатқанмен жылынбады, сол денесі түршіккен бойы біразға дейін ұйықтай алмады. Аула іші де алдақашан қараңғы. Басы сырқырап барады. Бірақ бала ешкімге тіс жармады. Мұның сырқаттанып қалғанын білген жан жоқ. Бәрі де баланы ұмытқан. Баспақ түгіл бас қайғы болып жатқанда оны қайтсін.

Атасы болса жынынан айрылған бақсыдай өзін қоярға жер таппай жанталасып жүр. Үйге бір кіреді, бір шығады. Кейде бұрышқа барып анда-санда бір күрсініп мұңайып отырады да тағы шығып кетеді. Әйтеуір байыз таппайды. Кемпірдің аузында тыным жоқ, айналдырғаны осы шал. Бұл да бір кіріп, бір шығып жортып жүр. Аула ішінде әлдекімдердің түсініксіз сөзі, шаңқылдаған үні естіледі. әрлі-берлі асығыс жүрістері аңғарылады. Әйтеуір тегін емес, ұрыс-керістің де сыңайы байқалады, шамасы Оразкүл бүлдіріп жатыр-ау, әлдебіреудің булығып жылаған үні де келеді...

Бала бүлк етпестен жатыр. үйдің ішіндегі бүгінгі берекесіз, көңілсіз көрініс, сырттағы әрлі-берлі жүріс, айқай-шу әбден титығына жетті. Үйдің ішінде де береке жоқ.

Бала көзін тарс жұмып алды. Мұнымен жұрттың ісі болмағанын, мұны бәрі ұмытқанын, үйдің ішінде, аулада болып жатқан оқиғаның бәрін жиып қойды да, өзінің көптен бергі арман етіп жүргеніне бүгін кездескенін тағы да көз алдына елестетті. Міне, өзеннің жағасына келіп тұрды. Судың ағысына көз ілеспейді. Ұзақ қарап тұрсаң басың шыр көбелек айналады. Өзеннің арғы бетінде бұдан көз айырмай маралдар тұр, бағана күн батар алдында өзі

көрген үш марал да сол орнында. Сол көрген-білгені көз алдынан қайтадан өте бастады. Су ішіп тұрған ата марал басын көтерген шақта, оның ернінен қайтадан тамған тамшыға дейін көрінді. Мүйізді Бұғы ана баланың барлық жай-күйін танығандай оған мейірлене көз айырмай қадалып тұр. Көзі тостағандай, терен, түңғиық, қандай тамаша десеңізші! Байқасаң әлденеге елжіреп жасаурап тұрған тәрізді. Баланы, Мүйізді Бұғы ананың адамша күрсінетіндігі, аң-таң қалдырды. Көз қарасының өзі мұнды, қайғылы, өзінің атасындай шерлі көрінеді. Тағы да тоғайды аралай жылжып бара жатты. Ағаш бұтақтары шайқалып, олардың арқаларына қызылды-жасылды жапырақтар жауды. Өне, жарқабаққа көтерілді. Сол жерде тоқтады. Содан кейін ата марал мойнын созып шаңырақ мүйізін шалқасынан тастап жер-көкті көшіре «Бао» «Ба-о» деп мөңіреп жіберді. Ата маралдың осы үні тау, орман, көл, күзды күңіrentіп жібергені есіне түсіп бала күлді. Содан кейін маралдар орманға сіңіп кетті. Бірақ баланың бұлардан қол үзгісі келмеді, өз қиялымен өзі болып қайтадан солармен қауышты.

Тағы да көз алдынан асау өзен, сол баяғы мөлдір шымырлап қайнаған қатты ағысымен өте бастады. Ағысқа қарап тұрсаң басың айналады. Ол сәл секіріп калып еді: өзеннің үстімен өте шықты. Сол қалқыған күйі әлгі алаңда тұрған маралдардың қасына барып жаймен түсті. Мүйізді Бұғы ана жанына шақырып:

— Қалқам, кімнің баласысын? — деді.

Балада үн жоқ. Кімнің баласы екенін айтуға ұялды.

— Мүйізді Бұғы ана, біз, атамыз екеуміз сізді өте жақсы көреміз. Сіздің келуіңізді көптен бері күтіп жүр едік, — деді.

— Мен де сені танимын, атаңды да баяғыдан білем. Ол мейірбан, жақсы адам, — деді Мүйізді Бұғы ана.

Баланың қуаңғаны сонша, Бұғы анаға қалай рахмет айтудың жөнін таппады.

— Мен қазір балыққа айналып, осы өзенмен жүзіп отырып, Ыстықкөлдегі ақ кемеге қалай барғанымды көргіңіз келе ме? — деді бала кенеттен.

Жүзу мұның қолынан келетін. Бірақ Мүйізді Бұғы ана баланың бұл сөзіне жауап қатпады. Сосын бала өзінің жаздағы әдеті бойынша шешіне бастады, жағадағы талдың бұтасынан ұстап абайлап суға түсе берді. Бірақ су бұрынғыдай мұздай салқын емес екен, қайта ыстық, өрі қайнап жатқандай қапырық сезілді. Ол судың астымен көзін жұмбай жүзіп келеді, су астындағы алтын рәуіштес киыр-

шық құм, майда тастар ызғып шулап қоя берді. Әлденеден түншыққандай қалпы бар. Ыстық қайнаған ағыс мұны алды-артына қаратпай алып барады.

— Мүйізді Бұғы ана, құтқар мені, құтқара көр, мен де сенің балаңмын ғой? Қол ұшыңды бере көр! — деді ол бар даусымен.

Мүйізді Бұғы ана мұның ізінше өзен жағалап, шауып келеді. Мұның жүйріктігі сонша мүйізінен желдің ысқырығы сезіледі. Мұны көргенде баланың бойы жеңілдеп сала берді.

Қазір қара терге түсіп жатыр. Атасының мұндай жағдайда көрпені аямай жабатыны бар, өзі де қымтана түсті. Үйдің ішінде тірі пенде жоқ. Сықсима шамның білтесі де әлсіреп сәулесі азая бастады. Бала орнынан тұрып, су ішкісі келіп еді, ауланың ішінен тағы да бір дөрекі үндер, айқай-шу аралас жылау-зарлау, әлде біреудің біреуді жұбатып жатқан үндері келді. Әрлі-берлі, ерсілі-қарсылы жүргендері байқалады. Сәлден соң дәл терезенің алдынан аһлап-уһлеп, әлде біреулер бірін-бірі сүйреп, итермелеп келе жатқандай көрінді. Әне-міне дегенше салдыр-гүлдір есік ашылды, әбден ашуға мініп екі иығынан дем алып ентіккен кемпір Момын шалды желкелеп үйге кіргізді. Атасының мұншалықты үрейі ұшып, ес-түссіз болған жайын бала бұрын-соңды көрген емес-ті. Шалдың көзі ештеңеге қанар емес, әбден есінен адасқан сияқты дәнене білмейді. Кемпір кеудесінен бір-ақ итеріп отырғызды.

— Отыр енді, отыр деген соң, көрі қақбас! Сен не бетіңмен килігесің? Бұлардың жанжалын, қанды шайқасын бірінші рет көріп отырмысың? Килікпе, кіріспе деп саған қанша айттым! Арты тыныш болсын десең араласпа, қыбыр етпе. Менің айтқанымды істесең өлмейсің. Ұқтын ба? Ол ең алдымен бізді қаңғыртып жібереді. Осы қартайған шағымызда кімге барып телміреміз? Қуып шығады, кәйтесің сонда? О сормандай, қақбас, соны ойласайшы?

Осы сөздерді айтты-дағы кемпір жалма-жан есікті тарс жауып асыға шығып кетті.

Үйдің іші тағы да құлаққа ұрған танадай тым-тырыс. Тек қана атасының үздік-үздік дем алғандағы кеудесінің сырылы ғана естіледі. Қалш-қалш еткен қос қолымен басын құшақтап пештің түбінде бір уыс боп отыр. Кенет шал қос тізерлеп, екі қолын көкке жайып, даусы діріл қағып, әлдекімге жалбарына бастады.

— Е, жаратқан жалғыз, неге аямайсың мені, маған арнаған ажалың жоқ па еді? Бұл мазақ-масқараға душар ет-

кенше мені алдағы, анау тас маңдайға бір шикі өкпе берсейші. Жұрт бетіне қарайтын менде не қалды. Аясайшы, төңірім, ол бишараны. Мейірімнің түсіп бір нәресте берсейші. Мүсіркесейші бізді де...

Зар еңіреп жылаған шал орнынан теңселе тұрып, үйдің қабырғасының әр жерінен бір ұстап есікті зорға тапты.. Сыртқа шықты да, есікті жапты. Сол есік сыртында аузын қолымен басып булығы өксіп ұзақ жылады.

Баланың халі нашарлай берді. Тағы да тұла бойы түршігіп тоңа бастады. Біресе алабұртып қызады, біресе тоңады. Орнынан тұрып атасына барғысы келді. Бірақ басы зілдей, көтертпейді, аяқ-қолынан да әл кетіп ырқына көнбейтін сияқты. Есіктің сыртында зар илеп жылап тұрған шал, ауланың ішінде бәрін қырып-жойып жүрген мас Оразқұл, таяққа жығылып зар еңіреп жүрген Бекей, бұларды арашалап, жанталаса жалынып-жалбарынып жүрген Гүлжамал мен кемпірдің даусы.

Бала бұлардан тағы да қол үзіп, өзінің киял әлеміне кетті. Тағы да ағысына көз ілеспес өзен жағасына келді, арғы бетте алаңда өзі көрген маралдар тұр. Оларды көрісімен бала: «Уа, киелі Мүйізді Бұғы ана! Бекей апайға өзіңнің мүйізіңе іліп бір бесік әкеп берші! Жалынып, жалбарынып өтінемін, осыларға бір бесік әкеп берші! Бұларда да бір бөпе болсын да.— Сөйтіп ол судың бетімен Мүйізді Бұғы анаға қарай жүгірді. Бірақ бұрынғыдай емес суға батпайды, жүрісі де өнбейді, Бұғы анаға жақындай алмайды, бір жерде тұрып жүгірген сияқты. Сонда да болса Мүйізді Бұғы анаға жалына, жалбарына берді: «Мүйізіңе іліп осыларға бір бесік әкелші! Атам жыламайтын болсын, соның көзінің жасын тыйшы. Оразқұл Бекей апайды сабамайтын етші. Осыларды бөпелі етудің жолын тапшы. Егер осының барлығын істесең, осылардың бәрін де өзім жақсы көрер едім. Бөпелерін өзім тербетем. Ең ар жағы Оразқұлға да бұдан былай аға деп қол беріп жүрер едім. Бөпе берші бұларға, бесігіңді әкеп тасташы!»

Бала ұзақтан еміс-еміс, үзіліп-талып келе жатқан бесік қоңырауының үнін естігендей болды. Осы бір үн жақындай берген сияқты. Бұғы ана таулар асып, белдер басып қайыңнан жасалған қоңыраулы бесікті мүйізінің бұтағына іліп алып келе жатыр екен. Қоңыраудың сүйкімді, қуанышты үні анық жақындап қалды. Бұғы ана да асығып келеді екен. Міне, келді, келді, әне көрінді... Әне, қоңыраулы бесік...

Ау, не боп кетті? Осы қоңыраудың үніне алыстан мо-

тордың үні келіп қабаттасты... Бір жақтан жүк машинасы келе жатқан сияқты. Машинаның осы үні күшейе берген сайын, қоңырау үні алыстап, сынғыр сыры азайып, сәлден соң оны мотор үні жұтып жібергендей жоқ болды.

Темірі теміріне соқтығысып аулаға салдыр-гүлдір жүк машинасының келіп кіргенін бала анық естіді. Ауланың ішінен үре қашқан иттің үні келді. Терезеден машина шамының да сәулесі бір-екі ойнап өтті де жоқ болды. Мотор үні өшті, үш-төрт адам бала жатқан терезенің алдынан өтті.

— Сейдахмет келді, әбден зарықтырдың-ау, — деген Гүлжамалдың қуанышты үні естіліп, күйеуіне қарай жүгіріп бара жатқаны байқалды.

— Сәлеметсіздер ме! — деді оған бейтаныс біреулер.

— Иә, не боп жатыр? — деді Сейдахмет.

— Не болушы еді, әйтеуір аманбыз. Бұл немене соншама түнделетіп жүргенін?

— Осының өзіне шүкіршілік ет. Совхозға зорға дегенде жеттім. Әрі-бері машина күте-күте, қанша уақыт өтті. Мынау тұрған Желсайға жетудің өзі машақат болды. Сонымен әйтеуір жолың болғыр мыналар осында ағаш алуға келе жатыр екен, жақсы болды. Түн баласында біздің шатқалмен жүру оңай ма, тастай қараңғы, жолдың сырын өзін білесің ғой, жеттік-ау итшілеп, — деді Сейдахмет.

— Оразкүл қайда, үйінде ме? — деді келгендердің біреуі.

— Үйінде, — деді күмілжіп Гүлжамал, — аздап сырқаттанып қалды. Абыржымай-ақ қойындар, біздің үйге қонарсыздар, орын жетеді, жүріңіздер кәне үйге таман...

Бұлар алға қарай қозғала берді. Бес-алты қадам жүрді де тағы тоқтады.

— Ассалаумағалайкүм, ақсақал, қуатты барсыз ба, бәйбіше?

Келгендер Момын атамен, кемпірмен амандасты. Шамасы, аула ішінде жүргендер келген бөгде кісілерден ұялса керек, ештеңе болмаған адамдай абыр-сабыр қарсы алған болып жатыр. Мүмкін, Оразкүл да ұялар бұлардан? Жұрттың көзінше өзін де өзгені де маскара ете қоймас.

Баланың жүрегі аздап орнына түсті. Бұрынғыдан шамалы бойы жеңілдеген сияқты. Басының да сырқырауы азайды. Осы орнымнан тұрып қандай машинамен келді екен, бұлар төрт дөңгелекті ме, алты дөңгелекті ме, жана ма, ескі ме, соны білсем бе екен, деген ойға келді. Жетегі қандай екен бұл машинаның?

Бір жолы, көктемде, қорымға бір әскери жүк машина-

сы келген. Дөңгелегі биік, алдыңғы жағы да шорт кескендей қызық көрінетін. Шофері солдат жас жігіт болатын, ол балаға кабинаға отыруға рұқсат еткен. Тамаша. Иығында алтын погоны бар әскери адам Оразқұлмен бірге орман аралаған. Бала неге екеніне түсінген жоқ, өйткені бұрынсоңды бұл жерге мұндай адамдар келмейтін.

— Немене, шпион іздеп жүрсіңдер ме? — деген бала солдаттан.

Солдат мырс етіп:

— Әрине, шпион іздеп жүрміз.

— Бізге әлі бірде-бір шпион келіп көрген жоқ, — деді бала өкінішпенен.

Солдат күліп жіберді.

— Саған шпионның керегі не?

— Мен оны ізіне түсіп жүріп ұстап алатын едім ғой.

— Мынаның мықтысын қарай гөр, ондайға әлі жассың, ең алдымен жігіт болу керек.

Осылайша — алтын погоны бар әскери адам Оразқұлмен орман аралап кеткенде, бала шофермен біраз әңгімелескен.

— Мен барлық машинаны, барлық шоферлерді жақсы көремін, — деді бала.

— Оның себебі не? — деді шофер қызығып.

— Машина деген жақсы ғой, әрі тез жүреді, әрі күшті, сонсоң бензиннің де иісі тамаша. Шоферлардың барлығы да жас жігіттер, бәрі де Мүйізді Бұғы ананың балалары ғой.

— Не дейді, не дейді мынау? Мүйізді Бұғы ана дегенің немене? — деді түкке түсінбей солдат.

— Ау, сен білмеуші ме едің?

— Жок, шырағым, мұндай гажайып наманы өмірімде естіген жоқпын.

— Сен өзін кімсің сонда?

— Мен қазақпын. Қарағандыда туғанмын, шахтерлер мектебінде оқығанмын.

— Жок, сен кімнің баласысың, соны айтшы?

— Әке-шешемнің баласымын.

— Олар кімнің баласы?

— Олар да өз әке-шешесінің баласы.

— Ал, олардың әке-шешесі кімнің баласы?

— Шырағым-ау, сен бұлай сұрай берсең, дүниенің түбіне жете алмассың.

— Ал мен болсам Мүйізді Бұғы ананың балаларының баласымын.

— Оны саған кім айтты?

— Атам айтқан.

— Шырағым, мынауың бір шамаға соқпайтын дүние екен, — деді солдат балаға басын шайқап.

Дегенмен, ол мынау қазан бас, қалқан құлақ баланың неге Мүйізді Бұғы ананың балаларының баласымын дегенін білгісі келді. Солдат өзінің түпкі руы былай тұрсын, ең ар жағы сауаттының бәрі жатқа соғатын жеті атасына дейін білмейтінін сезді де, іштей ұялды. Ол өзінің әкесін, атасын, бабасын ғана біледі екен. Одан арғысы қайда барып соғады? Бимәлім.

— Ау, немене, саған ең ар жағы жеті атаңның атын да үйретпеді ме? — деді бала.

— Үйреткен жоқ. Оның керегі не? Ештеңе білмесем де келіп-кетері шамалы, маған бәрібір. Онсыз да жағдайым жаман емес.

— Өз ата-бабасын білмеген адам оңбайды дейді, менің атам.

— Неге оңбайды? Сонда біз бе оңбайтын?

— Әрине.

— Не үшін сонда?

— Ата-бабасын білмеген адам жамандықтан жиіркенбейді, кейін олардың балаларының балалары да барлық ұрпағы да нашар боп кетеді, жақсылыққа жаны құмарлар азаяды, ата-бабасының аруағын сыйлап, жақсы ісін алға апарушылар жоғалады, — дейді атам.

— Па, шіркін, сенің атаң да мықты екен, — деп мәз болып күлді солдат. Қандай ғажайып адам. Сенің мына қазан басыңды түкке аспайтын дүниемен толтырып біткен екен. Мына қалқан құлағың біздің полигондағы локатордан айнымайды. — Мұндайды көп тыңдай берме, шырағым. Космосқа ұшып, коммунизмге бара жатқан халықпыз. Атаңның берген сабағының түрі мынау болса, не оңасың? Біздегі саяси сабаққа атаңды тарту керек екен. Сонда оның көзі ашылады. Ертең сауатыңды ашып, жігіт болған кезінде атаңның қол астынан кеткейсің. Ол қанша дегенмен мәдениеттен жүрдай, қараңғы адам ғой.

— Жоқ, мен атамның жанынан еш жаққа кетпеймін. Ол тамаша адам, — деді бала бұған көнбей.

— Әрине, қазір саған солай көрінеді, кейін өзін түсінерсің.

Қазір аула ішіндегі дабырласып сөйлескендердің үнін естіп жатқан баланың, сол бір әскери машинаның шоферына, осы маңайдағы өзі білетін шоферлардың барлығы

Мүйізді Бұғы ананың ұрпақтары екенін дұрыстап түсіндіре алмағаны есіне түсті.

Бала оған жасырмай барлық шынын айтқан. Мұның сөзінде ойдан шығарылған дөңеңе жоқ. Өткен жылы күздің дәл осы уақытында, әлде бұдан сәл кештеу ме, таудан шөп тасуға совхоздың машиналары келген-ді. Қорымның жанынан емес, соған жақындай бере өтетін жолменен Арша ойпатына беттеп, содан жоғарылап жаздыкүні шабылған шөпке қарай тартқан. Қарауыл тауы жағынан моторлардың үнін естуі-ақ мұң екен, бала жол айрыққа қарай тұра жүгірген. Машина дегенде қисап жоқ, бірінен соң бірі тізіліп кетіп бара жатқан, шұбатылған дүние. Сонда он бес машинаны өз көзімен санаған.

Ауа райы да өлараның кезі, болмаса ертең, бүгін қар жауып кетуі ықтимал. Қар жауды дегенше бітті, жол бекітіліп қалады. Келер жылға дейін шөп тартуға аттап баса алмайсың. Қар түскенше тартып алмасаң, шөп атаулымен қоштаса бер. Машина түгіл тышқан жорғалай алмай қалады. Шамасы совхоз толып жатқан жұмыстармен мұршасы болмай, тығыл-таянға келгенде ғана барлық машинамен дайын тұрған шөпті біржола тартып алуға бел байлаған сияқты. Бірақ дәл сол ойлағандарындай болмай шықты.

Бала бұл жағын білмейтін, шынында балаға мұндайды біліп керегі не? Өзімен-өзі мәз, санын шапаттап бірінші машинадан бастап жүгіре қарсы алып, қапталдай шауып шығарып салып, одан екіншісін де солай қарсы алып бәрін көз алдынан өткізді. Жүк машиналарының бәрі судай жаңа, терезелері де үлкен, тамаша кабина. Ішінде қылқан кескендей жас жігіттер, кейбір кабинада екеу-екеуден отыр. Бұл серік болып отырғандары пішен тиеуге көмектесушілері. Осы жігіттердің барлығы да баланың көзіне шетінен балуан батыр, сұлу сымбатты көрінді, кәдімгі кинодағыдан айнымайды.

Бала, шүкір жалпы алғанда қателескен жоқ, бәрі өз ойынан шыққандай, жігіттердің машиналары су жаңа, қарауыл тауының еңісін қиғаштай тастақ табан жолмен жөңкіп тартып барады. Шоферлардың көңіл күйі деген тамаша. Ауа райы да жайсаң жайдары. Оның үстіне мына бір қалқанқұлақ қара бала әрқайсысын қарсы алып, шығарып салып қуанышы қойнына сыймай жүр. Мұны көргенде күлмеске, қолпаштап қол былғамасқа, кейде еркелей түссін деп әдейі сүс көрсетпеске әддің жоқ. Ол одан сайын жайраңдап қолды-аяққа тұрмайды... Мұның бұл сапардағы қуаныш-шаттығында шек болсайшы...

Әрі-беріден соң ең арттағы машина баланың мінезіне қызықты ма, қайдам, дәл тұсына келгенде тоқтады. Кабинанан әскери киінген, бірақ погоны мен фуражкасы жоқ кепкелі жігіт балаға қарап:

— Үлкейдің бе, ей, сен мұнда не бітіріп жүрсің? — деді жымындай көзін қысып.

— Жай әшейін, — деп бала ұяла жауап қатты.

— Сен Момын атайдың немересі емеспісің?

— Иә.

— Өзім де сол-ау деп едім. Мен де Бұғылықпын ғой. Жаңағы машинаның ішінде кетіп бара жатқан шоферлардың барлығы да Бұғы әулетінен. Шөп тасуға бара жатырмыз. Осы кездің Бұғылықтары бірін-бірі танымай бет-бетіне кетті ғой. Атаңа сәлем айт, Шотбайдың баласы Құлбекті көрдім дегейсің. Құлбек армиядан келіпті, қазір совхозда шофер болып істейді екен де. Ал жарайды енді, — деді де, балаға қоштасарда бір әскери значок беріп, жүріп кетті. Значок тым әдемі екен, балаға бұл орденнен кем көрінген жоқ.

Машина арыстай ыңырана үн шалып, алдында кетіп бара жатқан серіктерінің ізінше тарта жөнелді. Баланың ойында жаңағы өзімен аталас ақ көңіл, жомарт мінез ағасына неге ілесіп кетпедім деген өкініш туды. Думанды сөт өтті, жол қаңырап бос қалды, енді үйге қайтуға тура келді. Көтеріңкі көңілмен келген бала көрген-білгенін атасына баяндап берді. Значокты болса төсіне қалап алды.

Сол күні кешке таман ойда жоқта сонау көкпен таласқан күз шыңдардан қатты жел — Сантастың желі соға бастады. Ақыры боранға айналды. Жел құйын көтерген жапырақтар орман үстінде күмбездей боп таулап шырқай тартып сонау қарлы шыңдарға барып шашылып жатты. Көзді ашып-жұмғанша ауа райының мына өзгерісі естен тандырды. Әне-міне дегенше қар да құйып берді. Жаңағы жапырақ жапқан өлем енді түтеген ақ түнекке айналды. Орман теңселіп, өзен булықты. Орай соккан қар бораны жал-жал болып жатып қалды.

Әйтеуір жанталасып жүріп малдарды қораға тығып ауланың ішіндегілерді жинастырып, үйге отын кіргізіп алуға жұрт зорға үлгірді. Содан кейін үйден шығудың өзіне зар болып қалды. Мынадай аласапыранда аттап басу оңай ма.

— Алла-ай, мұнысы несі екен? — деді абыржыған Момын шал, пешке от жағып жүріп. Терезенің алдына барып, анда-санда сырттағы ызғырыққа құлағын тосып қояды.

Терезе сыртынан ұйтқи сокқан қарлы түн қоюлана берді.

— Отырсаңшы, — деді кемпір міңгірлеп, — несіне таңданысың, бұл жердің ақыр заманын бірінші рет көріп отырмысың? «Аллай мұнысы несі» — дегеніңе жол болсын, — деді мазақтай. — Қыс түсті деген осы да. Қыстың аты қыс.

— Бір күннің ішінде сап ете қалғаны қызық екен?

— Онда не түр екен? Құдай сенен рұқсат сұрауы керек пе еді? Түсірем деді түсіреді, ұшырам деді ұшырады, өз еркінде.

Моржаға дейін ызғып барады. Өзі жаурағанмен баланың да еңбегі аз емес. Жаңа ғана атасына көмектесіп, отын кіргізіп, мал жайғауға араласқан. Міне, енді от маздап үйдің ішін алып кетті. Баланың бойы жылынып көңілі орнына түсті.

Біраздан кейін тамақтанды. Содан соң ұйықтауға бет алды. Ал ауланың іші алас-қапас азынаған дауыл, қаптаған қар.

«Нағыз сұмдық қазір орманның ішінде шығар» — деп ойлады бала терезе сыртындағы азынаған үнге құлақ тосып. Кенеттен алыстан талып жеткен айқай ма, әйтеуір еміс-еміс бір үнді естігенде, баланың тұла бойы түршігіп қоя берді. Біреу әлдекімді шақырып, әлдекім оған жауап қатқан сияқты. Бала әуелде өшейін бір елес шығар деген де ойға келді. Құдайдың мына дозағында қорым маңында кім жүруші еді? Бірақ Момын атасы да, кемпір де әлденені сезгендей елегізіп құлақ түрді.

— Шырағым-ау, мынау адамның даусы ғой? — деді кемпір.

— Иә, солай сияқты, — деді шал да екі ұштылау. Содан кейін: «Япырау, мына тозақта неғып жүрген жан?» деді де жалма-жан киіне бастады. Кемпір абыржып орнынан тұрып шам жакты. Бала да әлденеден шошығандай жылдам киініп үлгірді. Сөйткенше болмалы, үйге біреулер жақындағандай болды. Дабыр-дүбір үндеріне қарағанда, өздері біраз адам сияқты. Қарды қарш-қарш кешіп дәлізге енді де, аяқтарын, табандарын тазалап есік қакты.

— Ақсақал! Есігіңді аш! Суыққа ұшып барамыз.

— Уа, бұ қайсыларың?

— Өзіміз, өзіміз.

Момын есікті ашты. Есік ашқанда лап етіп қырау бүрке кірген суықпен бірге қас-қабак, тұла бойларының бөріне қар тұрып қалған шофер жігіттер кіре берді. Мұның барлығы бағана күнліз Аршадағы шөпке өткендер еді. Бала

бәрін де бірден таныды. Алдымен өзіне әскери значок берген Құлбек көзіне оттай басылды. Ауыр ыңырсып аяғын әрең басқан біреуін бәрі қолтықтап үйге кіргізді. Үйдің іші абыр-сабырға айналып кетті.

— Астапыралла, не боп қалды, шырақтарым-ау, — деді Момын мен кемпір қосарланып.

— Кейін айтармыз. Ана жақта әлі жеті-сегіз адамымыз келе жатыр. Жолдан тайып адасып кетпесе жарар еді, көне бері, мына жерге отыршы енді... аяғы тайып кетіп еді, — деді Құлбек ыңырсып, зорға дем алып тұрған жігітті пештің жанына отырғыза беріп.

— Ал енді басқаларың қайда? Қазір бәрін де өзім-ақ барып, ертіп келе қояйын, — деді асығыс Момын. Сөйтті де балаға: — Бар, жүгір, айналайын, Сейдахметке айта қойшы, өлгі электр фонарын алып тез шыға қойсын.

Бала үйден ата жөнелді де, аулаға шыға бере демі бітеліп тұншықты да қалды. Осы бір жанына қауіп төнген шакты ол есінен өмірі шығарған емес. Тұла бойы шуда-шуда қап-қара бір бәле махұлқат сүп-суық саусақтарымен бірден алқымнан алып сілкілей бастады. Бірақ ол бұдан шошынбады. Оның қуатты қанды шеңгелінен босанып басын қолымен қорғай Сейдахметтің үйіне қарай жүгіре жөнелді. Небәрі жиырма-отыз адым жер балаға ұзақ сонар, сапар жолындай көрінді. Өзінің жанашыр сарбаздарын қоршаудан құтқару үшін жауын-шашынға қарамай аттанған батырлардай сілтеп келеді. Ештеңеден беті қайтар емес, жүрегі селт етпейді, бәріне дайын. Өзіне-өзі мұншалықты батыл жеңімпаз болып көрініп тұрғаны бірінші рет. Сейдахметтің үйіне жеткенше қаншама ерлік хикаяны басынан өткерді. Талай таулардан асты, құздарды басты, жауларын екі жүзді семсермен жайпап келеді, қайран қаласың, отқа түскенді құтқарды, судағыны сақтады. Қызыл жалауы желбіреген реактивтік самолетпен бағана өзін алқымнан алған қара махұлқатты таудан-тауға, сайдан-сайға қуып, әбден есін шығарды. Осылай қуып жүріп оған оқ боратты. Өзі де самолетіндегі пулеметтен «көзін жой фашистердің» деген ұран тастап аямай оқ нөсерін төкті. Бұл шайқастың барлығын Мүйізді Бұғы ана көріп келе жатты. Енді Сейдахметтің үйіне жақындай бергенде баланың қайратына риза болған Бұғы ана балаға қайырылып: — Уа, батырым, енді сен менің анау шофер балаларымды күтіндер деді. «Ол жағынан кам жеменіз, бәрін де өзім құтқарамын», — деді де Сейдахметтің есігін жалма-жан қаға берді.

— Сейдахмет аға, тез, тезірек шығыңыз үйіңізден. Ана

біздерді құтқару керек!— деді аптығып. Мына сөзді естігенде Сейдахмет пен Гүлжамалдың үрейі ұшып кетті.

— Кімді құтқар дейсің, не дейді мынау?

— Атам электр фонарын тез алып шықсын деді. Совхоздың шоферлары адасып кетіпті.

— Ой, ақымақ неме, сөйдемейсің бе онан да? — деп Сейдахмет бір жекірді де, асыға-үсіге киіне бастады.

Сейдахметтің бұл сөзіне ренжіп жатқан бала жоқ. Осы үйге жеткенше мұнын қаншама ерлік жасағанын, қандай серт беріп ант ішкенін Сейдахмет қайдан білсін. Ұзамай, Момын атасымен Сейдахмет қорымның маңында адасып жүрген жеті шоферды үйге ертіп келгенде де бала онша танданған жоқ. Шынымен бұларға кездеспесе адасып кетулері де мүмкін ғой. Қаншама қауіп төнгенмен қайырлы аяқталса, тез ұмыт болатын әдеті емес пе... Әйтеуір бәрінен де басы қосылғанын айтыңыз жоғалған, адасқан ешкім жоқ. Ол жетеуді Сейдахмет үйіне алып кетті. Оразқұлды да оятуға тура келді. Бұлардың бесеуін ол өз үйіне алды. Қалғанының бәрі Момын атаның үйіне орналасты.

Таудағы ақтүтек боран басылар емес. Бала дәлізге жүгіріп шығып еді, бір сәт өтпей-ақ оң мен солыңды білу былай тұрсын аспаның қайда, жерің қайда екенін адам аңғармас ғаламат болып жатқанын көрді. Зіркілдеп үйіре соққан боран қайратына енді мінген, кардың өзі айраттан асып кетіпті.

Момын шал совхоздың барлық шоферы табылып, суықтан, қауіп-қатерден құтылып, енді жылынып естерін жинай бастаған соң, болған жағдай белгілі болып отырса да, ойда жоқта мына сұмдық борасынға қалай байқамай душар болып қалғандарын білтелей отырып, сұрай бастады. Жігіттер баяндай бастады. Кемпір мен шал ғажайып ертегі тыңдап отырғандай анда-санда бір бас шайқап, күрсініп қояды.

— Ойпырм-ай, ө, жаратқан бір сақтаған екен? — деп екеуі де жағаларын ұстап құдайға шүкірлік айтып жатыр.

— Шырақтарым-ау, дұрыстап киініп алмаймысыңдар, мұншама жеңіл шыққандарын не? Тауға да осындай киіммен шыға ма екен,— деді реніш білдіріп шай құйып отырған кемпір. — Бұл балалықты қойсайшы. Қаланың шиборбайларыңша киініп жүруге құмарсыңдар ғой. Құдайым сақтаған. Мына түрлеріңмен адасып түнімен далала қалғандарыңда, беті аулақ бөленің, әр жерде мұз болып қатып қалатын едіңдер...

— Бұлай боларын кім білсін,— деді оған жауап қатып

Құлбек. — Қалың киініп керегі не? Ойда жоқ бірдеңе бола қойғанда машинаның өзінің ішін жылытамыз. Кәдімгі өз үйінде отырғандай баранканы айналдыра бер. Әсіресе самолетпен ұшып келе жатқанда мына тауларың төбедей-ақ болып көрінеді, самолеттің сыртында қырық градус аяз, ішінде көйлекшең жүре бересін...

— Бала бөстекке оранып шоферлардың арасында жантайып жатқан. Екі құлағы үлкендердің әңгімесінде, Құлбектің жанында жабысып қалған. Ойда жоқта боран көтеріліп, мына жігіттердің қорымнан баспана іздеп осы үйге жиналып келгеніне баланың шексіз қуанып жатқанын отырғандардың бірі де сезген жоқ. Мына боранның ұзаққа созылуын, тым болмаса екі-үш күнге дейін тынбауын іштей тілейді. Мейлі бәрі де осы үйде тұра берсін. Бұлармен уақыт өткізу қандай тамаша. Нағыз рахаттын өзі емес пе. Бакса атасының танымайтыны жоқ екен. Өздерін білмесе не әкесін, не шешесін таниды.

— Міне, көрдің бе, — деді, үнінде мақтаныш сезімі бар атасы, немересіне қарап. — Өзіміздің Бұғы әулетінен шыққан ағаларыңмен бірге отырсың. Бұдан былай қандай тамаша туыстарыңның барын біліп жүресің. Байқап отырмысың енді? Ай, осы кездің жігіттері-ай, бәрі де сойталдай-сойталдай азаматтар, құдай тағалам әйтеуір денсаулық берсін. Сонау қырық екінші жылдың қысында бізді Магнитогорскінің құрылысына апарғаны әлі есімде...

Атасы балаға аллақашаннан белгілі оқиғаны баяндай бастады. Отанның шартарапынан еңбек майданына жиган адамдарды қаз-қатар ұзыннан-ұзақ тұрғызғанда ең соңында қырғыздар көрінеді. Бәрінен бұлар аласа болып шығады. Есептеп шыққаннан кейін бес минут темекі шегуге рұқсат етеді екен. Бір күні серейген ұзын бойлы, шикіл сары бір жігіт келіп, бұларға былай депті:

— Сендер қайдансыңдар? Манжұрмысыңдар? Бұлардың арасында қартаңдау бір мұғалім бар екен сол тұрып:

— Біз қырғыздар боламыз, біздер манжұрлармен соғысқанда мына Магнитогорскінің аты түгіл, заты да жоқ болатын. Ол кездегі бойымыз сенен кем емес-ті. Мына соғыс бітсін, содан кейін тағы өсеміз, — депті...

Шал осы бір баяғы өтіп кеткен хикаяны еске алды. Өзімен-өзі мәз болып, бүгін түн жамылып келген қонақтарына айнала бір қарап қойды.

— Әлгі мұғалімнің айтқаны келді де тұрды. Осы кезде қалаға барғанында, кейде жол үстінде ылғи бір денелі сұңғақ, келбет-кейпі келген жандарды көргенде көзін қуанып, көңілін тояды. Шүкір әйтеуір, баяғыдай емес қой...

Сөз төркініне жігіттер түсініп күлді: Әзілге шал да құмар көрінді.

— Денелі болғанымыздан не пайда, — деді жігіттердің бірі, — машинаны аударып алдық. Осынша кісі бола тұрып шамамыз келмеді...

— Ол оңай ма, шырағым-ау. Үстіндегі жүгін былай қойғанда мына боранды көрмеймісің. Оқасы жоқ, құда қаласа, ертең бәрі орнына келер. Тек әйтеуір мына боран басылса екен, — деді Момын оларды өзінше ақтаған болып.

Жігіттер өздерінің Аршаның жоғарғы жағындағы шөпке барғандарын айтты. Таудың басында үлкен-үлкен үш іскірт шөп бар болатын. Соның үшеуін де машиналарға басып алған. Машинаға тиелген шөп жәйі белгілі, таудай-таудай болып шыға келеді. Төменге өздері арқаннан ұстай зорға түсті. Бар машинаға осылайша пішен тиелді. Кабинаға дейін жауып кеткен. Доңғалақ, жел қағар әйнек, капоттан басқа дөңеңе көрінбейді: Бұлар әдейі келген соң қайта оралуға қалдырмай, шөпті түгел басып кетуге тырысқан. Бұл жолыдан қалса келер жылға дейін қар астында қалғаны, ол бәріне де белгілі, сондықтан жұмысты жандарын салып істеді. Бірінің машинасы тиелген соң оны былай шығарып қойып, келесісіне кірісті. Не керек, ең соңында соншама шөптен небәрі екі арбадайы-ақ қалды. Темекі шегісіп алып, енді кім-кімнен кейін жүретінін келісіп жолға шықты. Машинаны жаймен айдап, таудан еңбектеп келе жатқандай зорға жылжиды. Пішен дегеніңіз онша ауыр жүк емес, бірақ тар жол, кілт бұрылыстарда соншама қолайсыз қауіпті жүк, алда не боларынан қаннен-каперсіз келе жатыр. Аршадан төмен түсіп, шатқалды бойлай күн еңкейе сол аңғардан шыға бергенде боранға тап болды. Қарлы боран соғып берді:

— Құдай сақтасын, қара терге түстік. Көзге түртсе көргісіз тастай қаранғы, желдің күштілігі сондай, қолдағы машинаның рулін жұлып кететін түрі бар. Ол — ол ма, машинаны аударып кете ме деп жан қалмайды. Оның үстіне мына жолдың өзі де түн былай тұрсын күндіз жүргенде қауіпті бөле, — деді баяндап Құлбек.

Бала үнсіз-түнсіз, екі көзі Құлбекте қызыға тыңдап жатыр. Бүгінгі әңгіме осы қазіргі терезенің сыртында азынаған жел мен аласапыран қар туралы. Шоферлардың, шөпшілердің көбісі сол отырған-отырған жерлеріне сырт киімдерін, етіктерін шешпестен, алдақашан ұйқыға кеткен. Бұлардың басынан кешкен оқиғаларын қазан бас, қалқан құлақ, қыл мойын бала өз басынан қайтадан кешіп отыр.

— Бірнеше минуттан кейін жол көрінбей кетті. Машиналар жетекке ерген соқырдай бірінің соңынан бірі зорға келе жатыр. Аласып жолдан шығып кетпеуге тырысып дамылсыз үн шалады. Мына боранда әйнек тазалағыштан қайран жоқ. Терезе, фар дегенінді қар басып қалды. Енді кабинадан басыңды шығарып отырып айдауға тура келді. Одан жүріс өнуші ме еді? Қар болса одан сайын күшейді... Енді дөңгелек зорға айнала бастады. Колонна бір киын асуға келіп тоқтады. Мотор сорлы қанша зар қаққанмен қыбыр етер хал жоқ... Бәрі де кабинадан атып-атып шығып, айқай-сүреңмен бір машинадан екіншісіне өтіп келе жатқан колоннаның басына жиналды. Енді қайттік? От жағуға болмайды, кабинада қалсаң совхозға дейін зорға жететін азғантай қалған майды жағып, жылынып отыру керек. Ал кабинаны жылытып отырмасаң, серейіп қатып қаласың. Жігіттер әбден састы. Әлгі мақтан ететін алып техника дегеніңіз әлсіз бишараға айналды. Енді не амал бар? Жігіттердің бірі бір машинадағы шөпті жерге түсіріп, соның арасына бәріміз кіріп жатайық, — деді. Бірақ шөптің арқанын шешсең бітті, көзді ашып жұмғанша мына боран барлығын айдап алып кетеді де, арасына жату былай тұрсын, тіс шұқитын талшық қалдырмайтыны белгілі. Бұл кездері тынымсыз бораған қар машинаны да көме бастаған. Дөңгелек астындағы қар едәуір көтеріліп қалған. Жігіттерге қорқыныш пайда болды. Қарлы боран апшыны қуырып барады.

— Содан әлгі жерде, ақсақал, — деді Құлбек әңгімесін жалғастыра Момын шалға қарап, — аршаға бара жатқанымызда жол үстінде өзіміздің Бұғы әулетінің баласы мына інішекті көргенім есіме сап ете қалды, — деді де, жамбастап жатқан баланың басынан мейірлене сипады. — Біз машинамен бара жатқанымызда, жолды қапталдай ойнақтап жүгіре шыққаны бар емес пе. Сосын мен тоқтадым, бұрылып өзімен амандастым, біраз әңгімелестік. Солай емес пе? Неге ұйықтамай жатырсың, қалқам-ау?

Бала бәрін мақұлдағандай басын изеп, жымып күлді. Шіркін, осы бір сәттегі бұл баланың жүрегінің аттай тулап, қуаныш марапаттан тұла бойын билеген мақтанышты сезген тірі жан болсайшы. Анау-мынау адам емес, бұл туралы Құлбек айтып отыр ғой. Осы шофер жігіттердің ішіндегі ең көріктісі де, ең күштісі де, айбарлысы да осы Құлбек. Шіркін, дәл осындай жігіт болып өсер ме еді!

Пешке отын тастап жатып, атасы да немересін мактай жөнелді.

— Ойбай, менің балам қандай, қолды-аяққа тұрмайды, пысық, әңгімеге жаны құмар, көрдің бе құлағын тігіп жатқанын.

— Сол сәтте мұның қалай есіме түсе кеткенін өзім де білмеймін, — деді сөзін жалғастырып Құлбек, — жігіттерге айқай сала бастадым. Өкси соққан жел аузындағы сөзінді қағып алып, ешкімге естіртпейді, «Жанымыз барда қорықшыларға жетейік, әйтпесе осы тұрған жерімізде қатып қаламыз».

— «Оған қалай жетеміз? — дейді жігіттер, бетіме тақай келіп жан даусымен. Бәрібір жаяу бара алмаймыз. Машиналарды тастап кетуге болмайды». Мен оларға: «Көне, ендеше есебін тауып машиналарды биіктің басына шығарып алайық, ар жағы еңіске түсу оңай. Сантастың аңғарына жетсек болды, ар жағынан орманшылардың үйі көрініп тұр, жаяу-ақ барамыз», — дедім. Жігіттер бірден түсінді: «Ендеше баста!» — деді. Басқа амалдың реті жоқ. Алдыңғы машинадан бастады. Оспанәлі кабинаға кіріп, қалғанымыз машинаның екі қапталынан иығымызбен тірей итере бастады. Жылжып жүре берді. Алғашында аяқ алысымыз жаман болған жоқ. Шамалыдан кейін шаршады. Кейін шегінуге жол жоқ. Біз бір машина итеріп келе жатқан жоқпыз, тау төңкеріп келе жатқандаймыз. Артылған жүктің түрі анау, мына дауылда ұшар басына көзін жетпейді. «Болыңдар, болыңдар көне, көне, тағы да, тағы да», — деп бар даусыммен ұран саламын, бірақ соның өзін өз басым зорға естимін. Қар борасын, дауыл, дәнеңе көрінбейді. Машина дегеніңіз жаны бар мақұлықша зар қағып, барын салып келеді, біз де аянып жатқанымыз жоқ. Күшенгеніміз соншалықты, енді болмаса жүрегіміз жарылып кетердей, жанталасып жатырмыз. Бір кезде басым зеніп кетті...

— Ай-ай-ай! — деді Момын шал ашынып. — Кездескен машақаттың түрін қарашы. Е, аруағыңнан айналып кетейін, Бұғы анам-ай! Балаларыңа кеп шарапатынды тигізген екенсің ғой? Ол қол ұшын бермегенде халдерің не болар еді? Сақтаған ғой аруақ, сақтаған сендерді... Естіп отырмысың? Ауланың іші ызғып өлі басылар емес...

Баланың кірпігі кірпігіне жабысып, қалғи береді, бірақ ұйқы жеңіп бара жатса да баланың мына қызық хикаядан қол үзгісі келмейді, ұйқымен алысып жатыр. Осылай жатқанда шал мен Құлбектің әңгімесін үздік-создық есітеді, кейде түсі, кейде өңіне айналған сияқты. Бір кездері сол тау арасындағы боранның ішінде осы жігіттермен бірге

жүргендей боп кетті. Міне, дәл қазір тар қыспақ-тайғақ кешу, аппақ айдын тау шыңына беттеген жолға тап болды. Аяз екі бетін қарып барады, көзі жасаурап кетті. Шөп артқан автомашина заңғар үйдей көрінеді, соны жігіттермен бірге итеріп келеді. Ілбіп зорға дегенде жоғары жылжиды. Жүк артқан машина енді жылжудан да қалды, артқа, кейін қарай ығыса береді, нағыз сұмдық енді басталды. Тастай қараңғы, жел жалап, қуырып барады. Баланы мына машина қазір ылдига қарай сырғып кетсе, барлығымызды басып кетеді ғой деген үрей басты. Осы сәтте қайдан екенін кім білсін Бұғы ана пайда бола кетті. Мүйізімен машинаны тіреп тоқтата қойды да, жігіттерге алға қарай итеруге көмектесті. «Кәне, кәне болындар, болындар», — деді бала айқайлап, машина алға қарай жүріп берді. Әне-міне дегенше таудың басына да шығарып алды. Төмен қарай итерудің керегі де жоқ, машина өз бетімен жүреді. Кішкентай кідіріс болса-ақ бұларға Бұғы ана көмектесті. Осылайша бар машинаны таудың басына шығарып алды. Бұғы ананы баладан басқа ешкім көрген жоқ. Өздерінің қасында Бұғы ананың көмектесіп жүргенін тым болмаса біреуі сезсейші. Бала болса бәрін көріп, біліп тұр. Жігіттердің шаршап, шамасы келмегенде Бұғы ана елестеп өтеді. Машинаның арт жағынан келіп, мүйізімен итере бастағанда бала тұрып: «Кәне, кәне, тағы да, тағы да» деп айқай салады. Машинаның жанында ол әрдайым Құлбекпен бірге болды. Бір кезде Құлбек оған: «Бар, рульді қолыңа ал!» — деді. Бала кабинаның ішіне кірді. Машина гүрілдеп, селкілдеп қоя берді. Қолындағы руль сондай онай айналады, өзінің әлгі аула ішіндегі бос бөшкені кішкене күнінде машина етіп айдағанынан айнымайды. Бала қолындағы рульдің осыншалықты ойыншықтай болып көрінгеніне өзінен-өзі ұялды. Бір кездері машина жол жағына қарай қисайып, құлап бара жатқан сияқты, көзді ашып-жұмғанша аударылып түсті де, машинаның тас-талқаны шықты. Бала жылап жіберді, не деген маскара, Құлбектің көзіне қарауға енді бет жоқ.

— Ей, саған не болды? Не қып жатырсың өзі? — деді Құлбек оны оятып.

Бала көзін ашты. Жаңағының барлығы түсі екенін білгенде қуанып қалды. Құлбек баланы алдына алып күшактады.

— Түс көрдің бе, немене, шошып кеттің-ау деймін? Ой, сабазым-ай, мұндай батыр болармысың, — деді ол жел қакқан кезерген ернімен баланың бетінен сүйіп. — Қой, сені былай жайғастырайын, енді ұйықтау керек шығар.

Сұлап-сұлап жатқан шофер жігіттердің арасындағы киіздің үстіне баланы апарып салды да, өзі де соның қасына қисая кетті. Баланы бауырына тартып, бушлаттын шалғайымен оның үстін жапты.

Елең-алаңда баланы атасы оятты.

— Тұра ғой, айналайын, жылырақ киініп ал, маған көмектесесің, — тұр, тұра ғой, ұйқыңды аш! — деді сыбырлап шал.

Терезеден таң алдының алакеуім күнгірт сәулесі сезіледі. Үйдегілер бәрі ұйқыда, ештеңені сезер емес.

— Мә, пиманды кие ғой, — деді атасы.

Атасы қозғалған сайын оның киімінен пішеннің иісі шығады. Бұл аттардың алдына жаңа ғана шөп салып келді деген сөз. Бала пимасын киіп алды да, атасы екеуі аулаға шықты. Ауланың ішінде қар дегенің жота-жота боп қапты. Бірақ жел басылған, анда-санда самал үйірген қар жыландай иреңдеп барады да жоғалады.

— Аяз екен, — деді бала тітіркеніп.

— Оқасы жоқ, әйтеуір басылыпты бәрі де. Енді күн ашылатын шығар, — деді өзіне-өзі мінгірлеп шал, — бір түннің ішінде төгіп тастағанын қарашы. Тәуекел, тек ақыры қайыр болса болды да...

Бұлар Момын шалдың бес қойы тұрған қораға кірді. Шал қарманып жүріп аша ағашқа ілулі тұрған фонарьды барып жақты. Қойлар жарықтан көздері қармасып, пысқырынып, бәрі бір бұрышқа барып ұйлығып тұр.

— Мына шамды ұстап маған жарық етіп тұр, — деді шал. фонарьды балаға беріп жатып. — Қара тоқтыны соямыз, үй толған қонақ, бұлар оянғанша ет дайын болу керек.

Бала шамды қолына ұстап атасына жарық етіп тұр. Қораның ашық тесігінен анда-санда суық жел соғады. Ауланың іші аяз, әлі қаракеуім. Шал алдыменен бір құшақ таза шөпті алып, қораның есігінің шығар алдына тастады. Енді осы жерге қара тоқтыны жетектеп әкеліп, оны жығып аяғын байлаудан бұрын шамалы ойланып тұрды да, жүресінен отыра кетті.

— Шамды мына жерге қой да, өзің де отыр, — деді ол балаға.

— Екі қолын жайып, әлдебірдеңелерді айтып күбірлей жөнелді.

— Уа, киём, уа, иём, Бұғы ана, аруақты бабам, саған бағыштадым, мынау қара қойды сенің жолыңа құрбан етем. Түндегі қауіпті тозақтан балаларыңды аман алып қалғанына, сенің ақ сүт, адал бейіліңе, ата-бабаларымызды да

сақтаған құдіретіне садақа! Сенің адал жүрегің, аналық мөлдір көзің үшін! Мынау асау өзеннің жағасында, жабайы жартас, жыныс орманның ішінде бізді көз қырынан таса ете көрме, кетіп қалма, әрдайым жебеп, желеп жүргейсің! Мына ата-баба қонысында бізді тастап кетпе, біз сіздің балаларыңызбыз, аруағыннан айналайын, әрдайым қолдай көр, аумин!

Ол бата жасаған алақанымен маңдайынан бастап сақалына дейін сипап өтті. Бала да атасы не істесе соны қайталады. Осыдан кейін Момын тоқтыны жықты да аяғын байлап, қынынан өзінің ескі пышағын суырды.

Бала шамды жарық етіп тұрды.

Ауа райы жайсаң тыныштыққа көшті. Аспанда жөңкіген ала бұлт арасынан бір-екі рет күннің үрейлі дидары көрініп кетті. Айналаның барлығы түндегі сойқан дауылдың белгісі, жал-жал қар, көмілген шат-бұталардың қар астынан төбелері ғана қылтияды. Дауыл құлатқан шірік ағаштар, қар салмағын көтере алмай садақтай иілген науша талдар. Өзеннің арғы бетіндегі қалың орман үнсіз-түнсіз, меніреу-мұнды қалыпқа көшкен. Түндегі ғаламат дүниеден есеңгіреп қалған тәрізді. Адуын өзеннің өзі де екі жағасын қар көмкеріп тастаған соң тым төмендеп кеткен сияқты. Судың күркіреген үні де бұрынғыдай емес, қарқыны басылған, баяу, шала-жансар естіледі.

Күнде де береке шамалы, бірде көрініп, бірде бұлтқа жасырынады.

Бата тым көңілді, табиғаттың аязды салқын күні мұның жас жүрегіне қаяу салмапты. Кешегі ұлан-асыр дауыл, боран да, жігіттердің көрген қиыншылығы да ұмыт болған. Қар деген немене, мұның ешкімге зияны жоқ, қардың осылай шөккен арыстандай жатқаны қызық. Ауланың ішінде әрі-бері жүгіріп, өзімен-өзі мәз боп жүр. Мұның қуанышында қисап жоқ, үй толы қонақ, әлгіде ғана оянып, өзара әңгімелер айтып, күліп мәз болып жатыр. Қара тоқтының етіне тойып алған, бәрі де көңілді.

Енді бұлт та сиреп, күн айқын көріне бастады. Аспан айдыны көк, таза, бұлттар да сейіліп әлдеқайда жоғалып кеткен. Күн шұғыласынан жылылық, мейірім сезіледі. Бір түннің ішінде көміп салған қар, әсіресе жол үстінде шөгіп басыла бастаған.

Шофер жігіттер, пішеншілер жолға жинала бастағанда баланың көңілі аздап қобалжыды. Бәрі де ауланың ішіне шығып, қорымның иелерімен қоштасып, түнеп шыққандарына, тұз-дәмдеріне рахмет айтып жатты. Момын шал

мен Сейдахмет аттарына мініп, бұларды шығарып салмақ болды. Сейдахмет мотор үшін су жылтуға шелек алды, бір құшақ отынды атасы алып бара жатыр.

Бөрі ауладан шыға берді.

— Ата, мен де барайын, ала кетші,— деді бала, атасына жүгіріп келіп.

— Қалқам-ау, көріп тұрсың ғой, алдымда отын, Сейдахмет те бос емес, сені кім алып жүреді? Бармай-ақ қой, керегі жоқ. Мына омбы қарда шаршап қаласың.

Бала ренжіді. Бұртиып шетке шыға берді. Сол кезде оны Құлбек қолынан жетектеп алды.

— Жарайды, бізбен жүре ғой,— деді ол баланың білегінен ұстап.— Қайтарда атаңмен бірге келесің.

Бөрі де аршадан түсе беріс айрық жолда қалған машиналарына қарай беттеді. Қар жолды көміп тастаған, мына сияқты атан жілік атпал жігіттерге еріп жүрудің өзі оңай емес, бала тез шаршайды.

— Кел, арқама міне ғой,— деді Құлбек оған, сөйтті де, баланы қолынан алып, тымақ қаққандай арқасына салып алды. Күн сайын осындай баланы арқалап жүрген кісідей, сол аянынан айрылған жоқ.

— Мынауың тамаша екен, Құлбек? — деді, бұлармен қатар келе жатқан шофер жігіт.

— Мен өмір бойы іні-қарындастарымды осылай арқалап үйренгенмін,— деді мақтана бастап Құлбек,— біз өзіміз алтау болдық, әкем де, шешем де күндіз жұмыста. Ең үлкені мен болғандықтан қалған бесеуіне әрі аға, әрі қамқормын ғой. Қазір қарындастарымның өзінің балалары бар, армиядан қайттым, жаңа келген кезім ғой, бойдақ жүрмін. Ана үлкен қарындасым біздің ауылға кел, бізбен бірге тұр, мына кішкентай балаларға қарап көмектесерсің» дейді.— «Жоқ, шырағым, рахмет, сендерді арқалап өсіргенім де жетер, бұдан былай өзімде болса сонымен әуре болармын» деймін.

Осылайша бұлар әр әңгіменің басын шалып келе жатты. Мынадай еңселі, күшті алып жігіттің арқасында келе жату бала үшін дүниедегі бір пейіш сияқты.

«Дәл осындай туған ағам болар ма еді,— деді ол ішінен арман етіп.— Мұндай ағам болса ғой тірі жаннан қорықпас едім. Ол кезде Оразқұл атама айқайлау былай тұрсын, мысықтай боп жүрер еді. Құлбектей жігіт Оразқұлға сыздана бір қараса, оның жым боларына күмән жоқ. Сонда көрер едім мен оның не болғанын».

Түнде жолда қалған, шөп артқан машиналар жол айы-

рықтан екі шақырымдай жоғарыда еді. Түнгі қар көміп тастаған машиналар даладағы шөп күделеріне ұқсайды. Былай қарағанда бұларды мәңгі бақи орнынан ешкім жылжыта алмайтын сияқты.

Міне, от маздап жанды. Су жылытты. Шоферлар кезек-кезек қол темірмен бір моторды айналдыра бастады, оған да пысқырып-түшкіріп жан кірді. Ендігісі оңай, басқасына осының жетегінде от алдырды. Осылайша бірімен-бірі жалғаса бүкіл колоннаға жан кірді.

Машиналар әбден бабына келген соң түнде ойға шөгіп қалған машинаны қос-қабат жетекпенен жолға шығаруға кірісті. Сол жерде тұрғанның бәрі көмектесті. Бала да жұртпен бірге көмектескен болып жүр. Бірақ «Сен аяққа оралмай, әрі тұр», — деп біреу айтып қоя ма деп қауіпсінеді. Шүкір, мұндай ауыр сөзді ешкім айтқан жоқ. Шамасы Құлбек рұқсат еткен соң халық алдында беделі артқан болу керек. Өйткені Құлбек осылардың ішіндегі ең күштісі, ең мықтысы, мұны бәрі сыйлайды ғой.

Шоферлар тағы да қоштасты. Машиналар жылжып берді. Алдымен баяу қозғалды да, содан кейін күштеріне ене бастады. Қар басқан таудың жолымен бірінен соң бірі керуендей тізіліп тартып барады. Бұғы ананың балаларының баласы немерелері, шөберелері көзден ұзай берді. Бірақ олар мына жас баланың қиялындағы осылардың жолын бастап бара жатқан Бұғы ананы сезген жоқ. Бұғы ана жал-жал қарлардан атыла-секіріп, автоколоннаның алдында бара жатыр. Мына жауқазындай жас жігіттерді кешегі қауіпті түннен, ауыр жолдан аман алып қалды, егер Бұғы ана болмаса, бұлар шетінен қар астында катып қалатын еді. Бүкіл көшпелі қырғыз әулетінің селден, жұттан, қақаған аяз, қаһарлы дауылдан, түнек тұман қиын асудан ғасырлар бойғы көрген қорлығынан бұларды осы Бұғы ана сақтап келеді. Әйтпесе, бағана Момын атасы таң атар-атпаста Бұғы анаға жалбарынып, қара тоқтыны соның аруағына құрбан шалмас еді ғой.

Бәрі кетті. Бала да өз ойымен солармен бірге кетіп барады. Құлбектің қасында соның кабинасында отыр. «Құлбек аға, — деді ол, — мына біздің алдымызда осы жолмен Бұғы ана шауып келеді», — «Солай ма?» — «Әне, көрмей келе жатырсыз ба? Шыннан, әнеки, әнеки.

— Балам-ау, неге ойланып қалдың? Бұл қай тұрысың? — деді атасы, немересінің есін жиғызып. — Үйге жетіп алайық, отыр, — сөйтті де баланы жерден көтеріп алдына алды. —

Жаурап қалған жоқсың ба? — деді атасы баланы тонының етегімен қымтай түсіп.

Ол кезде бала мектеп табалдырығын әлі аттаған жоқ еді.

Енді міне, ауыр ұйқыдан зорға оянып келер күнін абыр-жи ойлады: «Ертең мектепке қалай барар екенмін? Ауырып қалдым-ау. Тұла бойымның бәрі зілдей...» Осыдан кейін есептіреп кеткендей бәрін ұмытты. Енді оның көз алдында мұғалима тақтаға жазған «ат, ата, тақа» — деген сөздерді дәптеріне көшіріп жатқаны елестеді. Бірінші класта жазылатын осы сөздермен дәптерінің бүкіл бетін бірінен соң бірін толтыра берді. «Ат, ата, тақа». «Ат, ата, тақа». Бойынан әл кетіп қалған сияқты, көз алды қарауытып, тұла бойы алаулап жанып барады, үстіндегі көрпені серпе береді. Көрпені ашып тастап, ашық жатқанда жаурай бастайды, тағы да толып жатқан дүние көзіне елестейді. Бірде ол өзеннің мұздай суында балық болып ақ кемеге қарай жүзіп бара жатты, бірақ қанша ұмтылғанмен жете алмады. Енді бірде қарлы боранның арасында қалды. Көзге түрткісіз қараңғыда орнынан жылжи алмай зар қағып жатқан пішен артқан машиналар, таудың асу бермес қиын жолдары, машиналар адамша зарлайды, бірақ орнына жылжи алмайды. Донғалақтар қып-қызыл от-жалын шашып, тұрған жерінде шыр көбелек айналады. Донғалақтардан жалын аспанға атады. Бұғы ана мүйізіменен машиналарды итеріп тауға қарай жылжытады. Бала да Бұғы анаға бар жан дәрменімен көмектесіп жатыр. Міне өзі де, осы кезде қара терге түсті. Кенет, әлгі жүк артқан машина баланың бесігіне айналып кетті. Мүйізді Бұғы ана балаға «Ал, кеттік, тез жүгір, мына бесікті Бекей апай менен Оразқұл ағайға апарайық», — дейді. Екеуі де жүгіре жөнелді. Бала артта қалып қойды. Алдыңғы жақтан, көзге түрткісіз қараңғы зұлмат дүниенің ішінен бесіктің қоңырауының үні келеді. Бала сол қоңыраудың ізімен өкпесі өшкенше титықтап, өбден сілесі қатып, сілекейі сірне болғанша жүгіріп барады.

Есіктің сықырымен дәлізде біреудің жүргенін сезіп, бала оянды. Атасы менен әжесі аздап, жүректері орнына түскендей үйге кірді. Қорыққа басқа адамдардың келгені Оразқұл менен Бекейдің айқай-шуының басылуына себеп болған сияқты. Әлде, өбден ішуден шаршап Оразқұл ұйықтап қалды ма кім білсін. Әйтеуір аула ішінен балағат сөз, зекіру, айқай естілмейді.

Түн ортасында ай тауға өрмелеп шықты. Күнгірт ай ең биік көк мұзды шыңның басына шығып алған. Мәңгі бақи

мүз құшағындағы шыңдар әлсіреген ай сәулесімен андасанда жылт-жылт шалынады. Әлемнің бәрі меңіреу, мылқау, мызғымас мешел орман, жансыз жартас өліктей кимылсыз тау жоталары, ең етекте тастан тасқа секіріп, күркіреп үн шалған өзен ғана.

Терезеден айдың болымсыз қисық сәулесі түседі. Балаға осының өзі қолайсыз, керексіз сияқты, көзін жұмып әрі-бері дөнбекшіп жатыр. Кемпірге терезеге перде жап дегісі келді де, бірақ үндеген жоқ. Өйткені кемпірдің шалға деген ашуы өлі тарқамапты.

— Ақымақ, есуас неме, жат енді қыбыр етпей! — деді өзі де қисая беріп шалға. — Жұртпен тіл тауып, тірлік ете білмейтін болсаң, тым болмаса аузыңа берік болсайшы! Жұрттың сөзін тыңда. Сен солардың қолына қарап отырған жоксың ба? Аз болса да барлы-жокты тиын-тебенді ай сайын содан алып отырсың. Жалақысыз сен кімсің? Қартайғанша бір шайнам ақыл кірмей қойды ғой саған...

Шал жауап қатпады. Кемпір де үнсіз қалды. Кенет тағы да ойда жоқтан кемпір сөйлеп кетті.

— Жалақы алмаған адам былай тұрсын, тышқан ауламаған мысықтың өзі жексұрын көрінеді. Жалақысыз адам адам ба.

Шал бұған да жауап қатпады.

Бала ұйықтай алмай жатыр, басы сырқырап, неше түрлі ойлар мазасын алады. Ертеңгі баратын мектеп те көз алдына елестейді. Оқу басталғалы бір күн қалып көрген жоқ, сөйтіп жүргенде ертең Желсайдағы мектебіне бара алмаса, бұл не деген сұмдық. Оның үстіне Оразқұл шалды қызметінен қуып шықса, бұрынғы бұрынғы ма, кемпір атасының әбден миын ашытатын шығар. Ондағы күніміз қалай болар екен?

Осы жұрт бүйтіп қалай күн көреді? Біреудің қатыгез зұлым, біреудің мейірімді болатын себебі не екен? Біреудің бақытты, біреудің бақытсыз атанатын не жөні бар? Біреуден жұрт сонша қорқады, екінші біреуден селт ететін тірі жан неге жоқ? Неге біреудің баласы болады да, екінші біреудің тұлдыры болмайды? Неге біреу жұртқа жалақы беруге хақысы бар да, екінші біреудің қолында түк дәрмен жоқ? Мүмкін, ең жақсы адамдар айлықты көп алатын адамдар шығар. Атай болса бәрінен аз алады, сосын жұрттың бәрі оны келеке етіп мазаққа айналдырады. Шіркін, дүние, атайға да көп айлық беретіндей бір жағдай болса, сонда Оразқұл, мүмкін, атайды сыйлап, қол қусырып қошемет етіп тұрар ма еді, қайтер еді?

Осы бір сан қилы сапырылысқан ойлардан баланың басы шыр көбелек айналды, бағана кешкілік өткелдің арғы бетінде көрген маралдар тағы есіне түсті. Ойпыр-ай, түндегі халдері қалай болар екен? Көзге түртсе көргісіз қалың орман, аяз қарыған жартастың арасында не қып жүр екен олар? Сұмдық қорқынышты, қауіпті ғой. Кездейсоқ қасқыр шапса не қылады олар? Онда Бекей апайға мүйізіне іліп әлгі киелі бесікті кім әкеледі?

Осындай әр түрлі ойлардың сонындағы бала көзі ұйқыға кете «Оразқұл мен Бекей апайға қайыңнан жасалған бесік әкеле көр, қасиетті Бұғы ана», — деп жалбарынып жатты. «Тәңірім, бала бере көр, зар жылатпа бұларды, киелі Бұғы ана, өзін қолда!» — деді ол көзін жұма беріп. Алыстан құлағына бесіктің күміс қоңырауының үні келгендей болды. Бұғы ана киелі бесікті мүйізіне іліп жеткенше асығып келе жатқан сияқты...

7

Сипаған қолдан бала тым ерте оянды. Даладан кірген атасының қолы мұздай екен, бала тітіркеніп қоя берді.

— Жат, жата бер, — деді атасы, өз қолын өзі үрлеп жылытқан болып, содан кейін баланың маңдайын сипап кеудесіне қолын салып көріп. — Байқаймын, суық тиіп қалған ғой саған, — деді күйініп атасы. — Тұла бойың өртеніп тұр, бәсе, бұл не қып жатып қалды деп ем-ау. Мектепке де баратын уақыт боп қалды.

— Міне, қазір тұрамын, — деді бала басын көтере беріп, бірақ көзінің алды қарауытып, құлағы шулап қоя берді.

— Жоқ, орныңнан қозғалма, балам, — деп жастығын жөндеп, шал баланы қайтадан жатқызды, — мына ауру қалпыңмен сені мектепке кім апарушы еді. Кәне, тіліңді көрсетші.

Бала көнбей мектепке кеткісі келіп:

— Мұғалима апай ұрысады ғой, ол кісі сабаққа келмегендерді жек көреді...

— Ұрыспайды, барлығын өзім айтам. Кәне тіліңді, тіліңді көрсетші.

Шал баланың тіліне, тамағына барлығына үңіліп қарап, енді баланың тамырын іздей бастады. Өзінің қара жұмыстан көндей қатқан саусақтарымен тамырды табу да оңайға түспеді. Бір кезде әйтеуір баланың тершіген білегінен ұстап отырып тапқан болды, әлденені танығандай-ақ шал көңіліне медет тұтып:

— Құдайым сақтаған екен, аздап салқын тиген ғой, өзін де кейде бір дедектеп жалаң аяқ жүгіретінің бар. Бүгін жат, кешкілік табаныңды, кеуденді қойдың құйрық майымен сылап тастаймын. Таң атқанша қара терге түсесің, құда қаласа, ертең азанда құландай ойнап шыға келесің.

Кешегі болған оқиға қайтадан есіне түскен Момын шал қабағын қарс жауып, немересінің төсегінде ойланып отыр. Анда-санда бір күрсініп қояды. «Құдайға тәуекел»,— деді бір кезде ол өзінен-өзі».

— Сен осы қашан жатып қалдың? Неге маған айтпадың? Осы кеше кешке жаттың ба? — деді шал, немересіне қарап.

— Кешке таман құладым ғой. Өзеннің ар жағындағы маралдарды көріп, өзіне жүгіріп келген жоқпын ба? Содан кейін неге екенін білмеймін, денем түршігіп кетті.

Шал әлдебірнеге кінәлі адамша даусы жарғақтанып:

— Жарайды, тәуекел... Қозғалмай жат, мен кеттім. Ол орнынан тұра бергенде бала тағы да:

— Ата, сол әлгі Мүйізді Бұғы ананың өзі ғой, ө? Анау әлгі көзі тостағандай, адам сияқты тесіле қарайтын, аппағы бар ғой сол емес пе...

— Ей, ақымағым-ай,— деді шал өзінен-өзі жымып,— жарайды, сенің айтқаның-ақ бола қойсын. Мүмкін, Бұғы ананың өзі де шығар. Кім біледі, жарықтық, келген де ата-мекенге. Бірақ менің ойымша...

Шал ар жағын айта алмады. Сырттан кемпір кірді, асығып-аптығып жүрген кемпір аула ішінде не болып жатқанын біліп келген болу керек.

— Шал, ана жаққа бар,— деді табалдырықтан аттай беріп кемпір. Момын мұны естігенде сондай бишара, қорғансыз жандай не дерін білмей бір уыс боп қалды.— Кешегі суда қалған бөренені машинамен шығарамыз деп жатыр, сен де бар. Не айтса соны істе...— деді де кемпір,— ойбай, сорым-ау, сүтті де пісірмеппін ғой,— деп пешке от тұтатып, қазан-аяқты салдыр-гүлдір, үйдің ішін басына көтеріп, өзіне-өзі бірдеңелер айтып жүр.

Шал қабағын қарс жауып алған, бірдеңелер айтқысы кеп, ұмсынғанменен кемпір оның аузын ашырмады.

— Мелшип не қып тұрсың сен? — деді кемпір ашуға булығып.— Нене жетісіп сіресесің, сор маңдай-ау, сені мен маған қыр көрсететін күшті кім беріпті? Олардың жанында сен кімсің, анау Оразқұлды іздеп келген адамдарды қарасайшы, машиналарының өзі судай жаңа, бір емес, он бөрене берсең де тартып кеткелі тұр. Аналардың жанында Ораз-

күлдың бізге көзінің қиығы да түсер емес. Қаншама жалынып-жалпайып зорға дегенде басын идім. Қызынды табалдырығынан аттатар емес, қысыр байталың ана Сейдахметтің үйінде отыр, екі көзі бұлаудай. Бар тапқаны сен алжыған қақбасты қарғап, сілеуде...

— Болды енді, жарайды,— деді шал, шыдамы таусылып, есіктен шыға беріп,— ана балаға ыстық сүт бер, ауырып қапты.

— Қазір, қазір берейін сүтін, құдай үшін қаранды жоғалтшы, бар енді ана жаққа,— деп шалды шығарып жіберді де, өзінен-өзі,— сор қайнағанды қай албасты басты екен? Бетегеден биік, жусаннан аласа боп жүріп, бір адамға тіл қатпайтын қасқа, осы жолы не бәлеге ұшырады? Өмірі жуымайтын Оразқұлдың атына мініп тұра шаба жөнелгенін айтсайшы. Бар бәле сенен,— деп кемпір жаман көзімен бала жаққа ата бір қарады.— Ойбай-ау, сонда оның маскараға ұшырап жүрген адамының түрі мынау...

Май араластырған ыстық сүтті кемпір баланың алдына әкеп қойды. Бала ұрттап көріп еді, аузын күйдіріп барады, кемпір зорлап:

— Іш енді, іш, ыстықтай іш, ыстық сүт жел-күзды кетіреді.

Ұрттаған сайын көзі жасаурап, бала кемпірдің бұйрығынан бас тартпай, іше бастады. Кенет кемпірдің мейірімі түсіп:

— Шамалы суыңқырасын, асықпа, осындай қарбаласта ауырып қалғаныңды қарашы, құдайым өзі жар болсын,— деді күрсініп.

Баланы алдақашаннан зәр қысып жатқан, ол орнынан тұрғанда аяқ-колынан буын кетіп қалған сияқты, әлдебір әлсіздікті сезді. Кемпір жалма-жан:

— Тоқта, қазір өзім ілеген әкелейін.

Бала ұялыңқырап теріс бұрылып тұрды да ілегенге дәрет сындырды. Дәреті сап-сары, бұрын-соңды бала көрмеген дүние екен.

Баланың бойы жеңілдеп қалды, басы да сырқырауын қойған сияқты.

Енді төсегіне жатты. Кемпірдің бүгінгі мейіріміне іштей риза, ертеңге дейін осы бетімен сауығып кетсе, сөз жоқ мектебіне барады. Мектебіне барғасын, орманға келген үш марал туралы қалай баяндайтынын да ойланып жатыр. Анау ақ марал Бұғы ананың өзі, жанында кішкентай бұзауы бар, мүйізі қарағайдай көк бурылы бұларды қасқырдан қорғайтын ең мықтысы. Ол тағы да егер маралдар еш жаққа

ауып кетпей осы орманның ішінде қалса, Оразқұл мен Бекей апайға сөз жоқ киелі бесік әкелетінін жұртқа қалай баяндайтынын алдақашан ішіне тоқып қойған-ды.

Маралдар ертенгілік суатқа келді. Олар жоғарыдағы орманнан күздің қысқа күні арқан бойы көтерілгенде бері қарай аяндады, күн көтерілген сайын айналаның барлығы шұғылаға оранып, орман іші, етектегі тау арасы жыли бастады. Түнгі тылсымнан сіресіп қалған орман жан біткендей өзінің сан қилы реңді бояуларына енді.

Ағаш-ағаштың арасымен маралдар асықпай, алаңғыт жерлерде шуаққа жылынып, анда-санда жапырақ жұлып, аяндап келеді. Бұлар алдында шаңырақ мүйіз атасы, ортасында бұзауы, ең артында Бұғы ана жұбын жазбай қаздай тізілген. Кеше Оразқұл мен Момын атай, қарғыс атқан бөренені төмен түсірген жалғыз аяқ жолмен келе жатыр. Бөренені түсірген жол кей жері соқамен жыртып кеткендей шымы аударылған қалпында көрініп жатыр. Осы жалғыз аяқ жол бірден суатқа келіп тіреледі, сол жерде кешегі бөрене де қалған.

Маралдарға дәл осы түс су ішуге жайлы болған соң келе жатыр. Оразқұл, Сейдахмет бөренеге келген тағы екі адаммен бірге осы жайпауытқа машинаны жеткізіп, ана бөренені сол арқылы судан сүйреп шығарудың жолын қарастыруға беттеген. Бұлардың соңында басы салбырап Момын шал келе жатты. Ол кешегі жан түршігер жанжалдан кейін не істеп не қоярын білмейді. Мына жұмысқа араласуға Оразқұл рұқсат бере ме, жоқ па? Немесе кеше, бөренені атпен сүйреп шығарамын дегендегідей балағаттап қуып жібере ме? Бәрін былай қойып, «Сен мұнда не қып жүрсің, жұмыстан босаттым деп кеше айтқан жоқпын ба?» — десе не демек? Жұрттың көзінше масқарасын шығарып, ит терісін басына қаптамаса жарады. Осындай қорқынышты ойлар шалдың еңсесін басып, қыл көпірдей көрінеді. Ол былай көзге өзінше келе жатқанмен ақыры не болар екенді бағып келеді. Турасын айтқанда шалды айдап келе жатқан осы кемпір. Шын мәнінде бишара Момынды Оразқұлмен татуластыруға, яғни кешегі шал қылығына Оразқұл кешірім етсе бәрі бітіп жатыр.

Оразқұл осы маңайдың үстінен қарайтын мықтылығын сездіргендей аяғын алшаң басады, кеудесіне нан пісіп, айналасына қыр тастап, манғаздана қарайды. Кешегі ішуден басы дал-дал боп келе жатса да, бүгінгі мына көрініс оның ойынан шыққандай, артына қарап, ілбіп келе жатқан шалға көзі түскенде, өзіне-өзі риза болды. Кәдімгі иесінен таяқ

жеген иттей сүмендеп келеді. «Әлі саспай тұра тұр, талай қыңсылатармын сені. Ерегіскесін көзге ілмей қояйын ба. Сенің бар-жоғыңның маған бәрібір, өзің-ақ аяғыма жығылып, табанымды жалайсың»,— деді Оразкүл іштей айызы қанып, кешегі әйелін тепкілей сабап үйінен қуып шыққанда оның зар қағып аяғына оралғаны есіне түсіп. «Бөлем, жақсы жасадым ғой деймін, мына бөренені жібергеннен кейін көрем сендерді, қызынмен екеуіңді итше таластырам, сенің көзіңді қызың ойып алуға даяр. Қазір ол ашынған қасқырдың қаншығындай бұралып жатыр. Тірі жанды аяйтын сиқы жоқ»,— деп ойлады Оразкүл жанындағы адамдармен сөз арасында.

Келген адамның аты Көкетай еді. Бұл көл жағасындағы колхоздың есепшісі болатын. Еңгезердей шойын қараның, Оразкүлменен көңілдес болғанына көп жыл болған. Бұдан он екі жыл бұрын өзіне үй салып алған, ағаш жағына Оразкүл көмектескен. Арзан бағамен талай ағашты тақтай тілуге өткізген, содан кейін осы шойын қара үлкен баласын үйлендіріп, оларға да үй салып берген. Бү жолы да көмектескен Оразкүл болатын. Жақында Көкетай кіші баласының еншісін берді, енді оларға да үй тұрғызу керек, тағы да қол ұшын беретін осы Оразкүл. Өмір дегеннің қиян-кескісі көп қой. Бірін бітірдім, енді былай өзімше тірлік етермін дегенінде тағы бір машақат төбесін көрсетеді. Мұндайда Оразкүл сияқты адамдардың көмегінсіз күн көру де қиын.

— Құда қаласа жаңа қоныстың тойын жасаймын, өзін басы-қасында боласың, бір шырқайтын шығармыз,— деді Көкетай Оразкүлға.

Оразкүл темекісін сора түсіп маңғаз үнмен:

— Рахмет, рахмет, шақырған жерге барамыз, шақырманның шалғайына жабыспаймыз. Шақырдың екен, неге бармаймын, көрмей жүрген, дәм татпай жүрген үй ме, сенің үйің? Бірақ маған бір ой келіп тұр, сен кешке дейін шыда-саң қайтеді. Көз байлана шығып кеткендерін дұрыс болмас па? Сонда совхоздың үстінен көзге түспей өтіп кетесіңдер. Біреу-міреу көріп қалса...

— Мұның да жөн екен-ау,— деді екі ойлы Көкетай,— бірақ, кешке дейін не бітіреміз мұнда? Жайымен аяңдай бергеніміз дұрыс болмас па екен? Бізді жолай тексере қоятын кім бар дейсін. Зәуеде өткен-кеткен қаңғырып жүрген милицияларға кездесе қалған күннің өзінде...

— Әне, менің айтып отырғаным сол ғой,— деді Оразкүл кешегі арақ жүрегін қыжылдатып бара жатқанынан бет-

аузын тыржытып: —өз шаруанменен өрі-бері жүз қайтара өткенде милиция түгіл бұралқы ит те кездеспейді, алла-жалда жүз жылда бір бөрене алып бара жатсаң сайтандай сап ете қалатыны бар...

Әркім өзі ойымен әуре болып, бұлар үнсіз қалды. Оразқұл кеше осы бөрененің суда қалып қойғанына өкінеді, егер мұны бері шығарып қойғанда, түнде машинаға артып қойып, таң қараңғысымен қош бол, кара күйрық, деп аттандырып жіберетін еді... Күдай қырсықтырып ол ойындағысы орындалмады. Бар пәле алжыған қакбас Момыннан болды, өмірінде құлақ қакпайтын сорлы, бұл жолы неден құтырғанын өзі білсін. Жарайды, оны да көрерміз. Басқаны былай қойғанда, сол қылығынның азабын тартарсың әлі...

Бұлар өзеннің жағасына жақындағанда, өзеннің арғы бетінен суатқа келіп, маралдар су ішіп жатыр еді. Адам деген қызық қой, әлденеге абыржып, абыр-дүбір әңгімемен әуре, өздерінің шаруаларымен бір-біріне ақыл-кеңес айтып келе жатқан бұлар, өзеннің арғы бетінде тұрған хайуанаттарды аңғарған да жоқ.

Маралдар ертеңгілік сәулемен қызғылт тартқан жағадағы аласа тоғайшықтан бергі жайпауытта тобықтарына дейін су кешіп тұр еді. Асықпай, мөлдір судан анда-санда бір жұтып маңғаз қарайды. Су болса мұздай. Күн сәулесі арқаны қыздырып рахатқа батырады. Маралдар шөлін кандырумен бірге шуактан шыққысы жоқ. Жаңа келе жатқанда бұтақ бастарынан тамған қалың шық енді кебе басталды. Маралдардың арқасынан жеңіл-жұқа бу бұркырайды. Осы бір күннің әлгіде атқан таңы сондай рахат бейбіт болар ма.

Келген адамдар маралдарды әлі аңғарған жоқ, біреуі машинаға кетті де, баскасы өзеннің жағасында қалды. Арғы беттегі жұрттың сөйлеген даусын анда-санда құлақ қағып, анық естіп тұрған маралдар жағаға жақындай берген жетекті машинаны көргенде, денелері дір-дір еткендей болады да, тұрған-тұрған жерінде қалшыып қадалып қалды. Машина гүрілдей-барылдап кетті. Маралдар сәл қозғалып кетуге ыңғайлана берді. Кенет жаңағы гүріл шуы басылып машина үнсіз тоқтай қалды. Маралдар енді сасқан жоқ, дегенмен арғы беттегі айқай-шу көбейіп кеткен соң жылжыды.

Өздерінің келген жалғыз аяқ жолымен аласа тоғайға еніп бара жатқанда арқалары мен мүйіздері еміс-еміс ғана көрінеді. Мына тұрған адамдар бұларды сонда да аңғарма-

ды. Тек қиыршық құмды алаңғыттан өте бергенде барып, бергі беттегі адамдардың көзіне анық түсті. Көгілдір алаңға түскен күн сәулесі одан сайын құлпырады. Бұл көріністің куәсі, арғы беттегі адамдар да тұрған-тұрған жерінде ауыздарын ашып қалған.

— Анаң қара, анаң қараңдар! О, ғажап! — деді ең алдымен Сейдахмет. — Шырағым-ау, мынау Бұғылар ғой, бұлар мұнда қайдан жүр?

— Айқайлама, неге шулайсың, қайдағы Бұғы саған, марал ғой, марал. Біз бұларды кеше көргенбіз, қайдан келді дерің бар ма, есебін тауып келген де өйтеуір, — деді Оразқұл мән бермей.

— Пай-пай, — деді шаттанып семіз Көкетай қуанғанынан көйлегінің алқымын ағытып жатып, — әбден оңалған екен, түгін қарашы жалт-жұлт етеді.

— Анау анасы болу керек, тұрысын қарашы сабаздың, аяқ алысы да маңғаз, көрдің бе, құнан шығар байталдай екен. Тамаша! Мен өмірімде бірінші рет көріп тұрмын мұндайды, — деді шофер жігіт ежірейе еліріп.

— Ана еркегін қара, өгіздей екен, мүйіз, мүйізі қандай ғажап, ана мүйізді алып жүру де оңай емес шығар. Өздері дәннен сескенбейді-ей. Бұлар қайдан жүр, Оразқұл-ау? — деді шойын қара Көкетай, торай көзі жылт-жылт етіп ынтыға білгісі келіп.

— Қорықтан келген-ау деймін, мына асудың ар жағында үлкен қорық бар ғой, бұлар неден сескенсін, ешкім шошытпаған, ешкім тимейді, сосын қорықпайды, — деді Оразқұл малды өзі бағып жүрген адамша.

— Ах, шіркін, мылтық болар ма еді?! Ең аз дегенде екі центнер ет бар-ау ә, шамасы? — деді Сейдахмет аузынан қағынып.

Анадай жерде бағанадан үн-түнсіз тұрған Момын шал шыдамай:

— Не айтып тұрсың, Сейдахмет, бұларды атуға тыйым салынған! — деді міңгірлеп.

Оразқұл қабағын түйіп, шалға ата бір қарап қойды. — «Сен әлі менің көзімше үн шығаруынды қоймаған екенсің ғой», — деді ол ішінен, шалға жеп жіберетіндей тағы да бір қарап. Жерден алып, жерден салғысы кеп тұрды да, өзін әрең ұстады. Қанша дегенмен бөгде адамдардың көзінше ыңғайсыз санады.

— Боктан өзгені айтпау керек қой мұндайда, — деді ол Момынға назар аудармастан, — бұларды атуға, өсіретін жерлерге ғана тыйым салынған. Ал біз марал өсіретін шаруа-

шылықтың адамдары емеспіз. Бұларға жауап беретін біз емес, ұқтың ба? — деді ол кірерге жер таппай абыржып тұрған Момынға сұстана қарап.

— Ұқтым, ұқтым, шырағым, — деді Момын шал басы салбыраған күйі шетке шыға беріп.

Осы кезде жұртқа сездірмей кемпір де шалдың жеңінен тартып қалды.

— Аузына ие болсайшы, сен қақбас, — деді тістеніп.

Жұрттың барлығы әлденеден қаймығып қалған сияқты. Анау жоғары көтерілетін жалғыз аяқ жолмен аяңдап бара жатқан маралдарға тағы қарады, олар бірінің сонынан бірі тізіліп барады. Алдында көк бурыл еркегі, шаңырақ мүйізін шалқасынан тастап, маңғаз басалы, оның артында жас бұзау, ең соңында Мүйізді Бұғы ана. Жардың бергі етегінен олар анық көрінді. Әр қимылы, басқан қадамы бұлардың көз алдында.

— Қандай ғажап, а! — деді, бадырақ көз, сырттай жуас көрінетін шофер бала шыдамай. — Фотоаппаратымды ұмытып кеткенімді қарашы, түсіріп алғанымда оңды болатын еді.

— Жарайды, тамсанып, таңданатын дәнеңе жоқ, — деді Оразқұл оның сөзін бөліп, — неге қарап тұрсыңдар? Таңдану мен тамсану тамақ болмайды. Онан да машинаны бұр-дағы артымен судың жағасына тақа: Ал, Сейдахмет, сен шешін, — деді ол бұйыра сөйлеп, өзгелерге үстемдік көрсетіп жүргеніне мәз болып содан кейін, — анау темір арқанды бөренеге апарып байла! Шапшаң, қимылдандар! Бұл оңай жұмыс емес, — деді шофер балаға әмір ете.

Сейдахмет етігін шеше бастады. Тар етігі құрғыр әлі шешілмей жатыр.

— Сен не қып тұрсың, кіріс енді! — деді кемпір, шалды түртіп қалып. — Етігіңді шеш те, суға сен де түс, — деді кемпір шалға сыбырлап.

Момын атай Сейдахметтің етігін тартып шешті де, өпсәтте өзі де дайын болды. Бұл кездері Оразқұл мен Көкетай машинамен әуре болып:

— Бері, бері қарай.

— Солға таман, солға таман. Дұрыс.

— Тағы да бері жылжыт...

Машинаның төменнен келген гүрілімен жұрттың дабырлаған үнінен маралдар да шошына сескеніп, жардың басына атып шықты да, қалың қайыңның ішіне кіріп көзден ғайып болды.

— Қап, кетіп қалды-ау, — деді Көкетай санын бір соғып.

Мұның үнінде өзінің меншікті малынан айрылып қалған адамның өкініші сезілді.

— Өкінбей-ақ қой, олар еш жаққа ұзамайды,— деді мұның ойындағысын сезе қойғанына мәз болып Оразқұл.— Бүгін кешке дейін кетпейсіңдер, менің қонағым боласың. Құдай бұйыртса көрерміз, сенің жолаяғыңды өзім жасаймын,— деп ол мәз болып, досының арқасынан қақты. Оразқұлдың кейде осылайша көңілді болуға да қолынан келеді.

— Олай десен, амал бар ма, қонақ қойдан жуас, не айтсаң соған көне береміз де,— деді Көкетай да сары тістерін ақсита мәз болып.

Машина артқы дөңгелегінің ортан беліне дейін суға түсіп тұр. Одан әрі жылжуға шофер қорықты, енді осы жерден темір арқанды бөренеге жеткізу керек, егер темір арқан жете қалса, су астындағы тасқа тіреліп қалған бөренені тартып шығару онша қиындыққа түсе қоймайды.

Болат сымнан өрген темір арқан зілдей ауыр, ұзындығы да біраз бар екен, мұны суды кешіп барып бөренемен жалғастыру керек. Шофер да мұздай мөлдір суға қарап ылажсыздан аяғын шешіп жатыр. Бірақ ол әлі екі ойлы. Жаланааяктанбай етігімен кешіп кетсе не болады. Жок, дегенмен жалаң аяқ дұрыс болар. Бәрібір, су етікті де малмандай етеді, оның кешке дейін кеппейтіні анық». Судың мұздайлығын терен түспей тұрып сезгендей тұла бойы тітіркеніп кетті. Шофердың осы сәтін пайдаланып қалғысы келген Момын шал:

— Сен шешінбей-ақ қой, балам, біз Сейдахмет екеуіміз түсеміз ғой,— деді шофердың жанына келіп.

— Сіз әуре болмаңыз, ақсақал,— деді де шофер өзінен-өзі ұялып, қызарып кетті.

— Шырағым, сен болсан қонақсың, біз болсақ осы жердің адамымыз, онан да ана машинаңды айда,— деді Момын шал.

Сейдахмет екеуі болат арқанның өрімі оралған казықты қолдаса ұстап суға түсе бергенде Сейдахмет:

— Ойпырм-ай, мынау сүйекті шағып барады ғой, су емес, мұз кешіп келе жатырмыз ғой, бұл әкеңнің аузы...— деп былапыт сөздерді төгіп-төгіп жіберді.

Жағада тұрған Оразқұл мен Көкетай өзара мәз болып, оларды қолпаштап:

— Шыда, шыда! Сені жылытатын бірдеңе табармыз,— деді.

Момын шалда үн-түн жок, ол тіпті мұздай қарып баратқан суды сезетін емес. Әйтеуір Оразқұлдың қаһарына

ілікпей, су үстінде өліп кетсе де риза сияқты. Жалаң аяқ, су астындағы тастарды абайлап басып өзімен-өзі кетіп бара жатыр. Тек әйтеуір жұрттың көзінше балағаттап жәбірлеп Оразқұл қуып жібермесе болды. Кешегі қылығына кешірім етсе бұл бейбақ шалға соның өзі зор дәулет...

Оразқұл да бұл жолы үндеген жоқ. Момын шалдың жанын шүберекке түйіп кетіп бара жатқанын елемеген, аңғармаған адам сияқты болып тұра берді. Бірақ іштей кеше қыр көрсеткен шалдың бүгін енсесі түсіп, күл, қор болып бара жатқанына риза: «Солай ма екен!? — деді ол іштей кекете күліп. — Ақыр келіп аяғыма жығылдың ба?! Әттен, құдай, қолыма үлкен әкімшілік бермеді, ондай күдірет болса, сенен де зордың талайын табанымға таптар едім. Маған тым болмаса не колхоз, не совхозды бермеді ғой. Сонда көрсетер едім талайға. Тәртіп дегеннің не екенін сонда білер еді жұрт. Халық дегенді қазір бетімен жіберген. Директорды сыйламайды, председателді сыйламайды деп өздері арыз айтып жүр. Қойдың құмалағын санап жүрген қойшыға дейін бастықтармен иін тіресіп сөйлесуді шығарған. Ондай ақымақ бастықтардың өз обалы өзіне, бәрін есіртіп алып жүрген өздері. Қазір жағаласалы бір-бірімен.

Шіркін, баяғы заманды айтсайшы, басын қағып алсаң да қыңқ демеуші еді. Ең ар жағы түкке тұрғысыз, адам санатына кірмейтін мына шалға дейін құтырды-ау. Міне, енді қалай-қалай қайқаңдайды менің алдымда?! Осылай имендіру керек қой»...— деп Оразқұл өзіне-өзі көңілі толып, анда-санда Момын шал жаққа бір қарап қояды.

Шал болса, сүйек шаққан мұздай судың ішінде қалт-құлт етіп Сейдахметпен бірге темір арқанды тартып бара жатқанына мәз. Үн шығармағанына қарағанда, Оразқұл кешірген сияқты. Құдайдың мұнысына да шүкір. «Кешір, кешіре көр алжыған жаман шалды, кешегі әбестігімнен алда-жалда кешірім өтінем, — деді Оразқұлға іштей сыбырлап шал. — Қара басып, кеше не айтып, не қойғанымды білмеппін. Мектептегі немереме кеткен себебім сол. Ол да жалғыз жетімек қой, менен басқа оған кімнің жаны ашиды. Бүгін мектебіне де бара алмады. Сырқаттанып қалды, айналайын, сол үшін кешір мені, бәрін ұмытшы. Сен де маған бөтен адам емессің ғой. Туган қызым мен саған бақытты өмір тілемейді деймісің? Алла тағалам сендерге бір бала беріп, соның інгөлап жылаған даусын естіген күні құдай маған ажалын жіберсе, арманым жоқ. Ондай бақытқа құдай душар етсе, қуаныштан жүрегі жарылып алдымен мен жылар едім. Ол менің ішімнен шыққан шұбар

жылан ғой. Жәбірлемеші! Адамның баласы деп аясаң нетті?! Кешегі қылығымды кешір! Мен сенің жұмысыңнан өле-өлгенше бас тартпаймын. Бәрін істеймін, құлың болуға даярмын, тек айтсаң болды».

Өзеннің жағасында тұрған кемпір әрбір қимылымен, қозғалысымен: «Шал, аянба, көрдің бе, Оразқұл үндеген жоқ қой, кешірім еткені осы болар, менің айтқанымды істесең қор болмайсың, бәрі орын-орнына келеді»,— деп тұрғандай.

Бала ұйықтап жатыр. Бір мылтықтың үні шыққан кезде ғана ол оянып кетті де, қайтадан ұйықтады. Кешегі аурумен арпалысып, түнімен көз ілмеген бала, бүгін бір рахат ұйқының құшағында. Осы жатқанның өзінде төсекте емін-еркін, денесінде ыстық жоқ, тоңбайды да бейжай бір мамырсана рахат. Егер Бекей апай менен кемпір болмаса, мұның әлі ұйықтай беретін түрі бар екен. Бұлар сыбырласып сөйлескенмен бір ыдыстың салдырынан бала оянып кетті.

— Мына үлкен тегешті ал, мына табакты да ала жүр,— деді кемпір ауызғы бөлмеде сыбырлап.— Мен шелек пенен елеуішті алайын. Ойбай, белім-ай, сынып барады құрғыр. Қаншама жұмыс істедік. Құдайға шүкір, әйтеуір бәрі басалды ғой, ұзағынан сүйіндірсін.

— Айта көрмеңіз, ене, менің де жүрегім орнына түсті-ау әйтеуір. Кеше өліп кетуге даяр едім. Егер Гүлжамал болмағанда, құдай біледі, асылып өлетін түрім бар екен.

— Қайдағыны айтпашы,— деді кемпір жекіріп,— қызыл бұрыш алдың ба? Ал енді барайық. Сендердің татуласуына құдайымның өзі мейірімін түсірді-ау деймін. Жүр енді, жүр кеттік.

Үйден шығып, табалдырықтан аттай бергенде Бекей апай кемпірден баланың халін сұрады.

— Әлі ұйықтап жатыр ма?

— Ұйықтасын, ұйықтасын. Тамақ піскеннен кейін ыстық сорпа әкеп береміз,— деді кемпір.

Бұдан кейін бала ұйықтай алмады. Ауланың ішінде ерсілі-қарсылы жүргендер, абыр-дүбір өңгімелер еміс-еміс естіледі. Бекей апай, Гүлжамал, кемпір өзара бірденелер айтып, күліп мәз болып жүрген сияқты. Анда-санда бейтаныс дауыстар да келеді. «Бұл кеше түнде келген адамдар болу керек,— деді бала,— шамасы олар әлі кетпеген ғой». Тек қана Момын атасының даусы да естілмейді, өзі де көрінбейді. Қайда жүр екен? Бірденеден қолы босамай жатыр-ау, ө?

Сырттағылардың даусын тыңдап жатқан бала атасын күтуде. Кешегі өз көзімен көрген маралдардың жағдайын айтып, атасымен сөйлесуге ынтығады. Ұзамай қыс түседі ғой. Орманның ішіне шөпті молырақ қалдырып кетсе жақсы болар еді. Оны маралдар келіп жейді. Сөйтіп жүріп қолға үйренеді. Адамдардан сескенбейтін болады. Әбден еті үйренген соң еркінсіп, арғы беттен бері өтіп, ауланың ішіне де кіреді ғой. Мұнда келгенде олардың қалаған шөбін өзім алдына салып, өмірі еш жаққа кетпейтіндей етсем қандай тамаша болар еді. Олардың жақсы көретін шөбі қандай екен, ә? Анау кішкентай бұзау маралды әбден үйретіп, ізінде еріп жүретін етіп алса, дүниенің тамашасы емес пе. Мүмкін, сонда бала осы бұзаумен бірге мектепке барар ма еді, қайтер еді?..

Бала атасын қанша күткенімен жуық арада ол келе қоймады. Ойда жоқта Сейдахмет кіріп келді. Әлленеге көңілі көтеріңкі, ақжарқын бола қалыпты. Өзімен-өзі мәз болып, ыржиып теңселіп тұр. Ол балаға жақындай бергенде арақтың иісі бүрк ете қалды. Бала осы бір қоңырсыған, әрдайым мас болған Оразқұлды көзге елестететін жаман иістен жиренеді, осы иісті сезсе-ақ Бекей апай мен атасының көрген қорлығы көзіне елестейді. Сейдахметтің Оразқұлдан айырмашылығы, ішіп алса көңілі көтеріңкі, әрі мейірімді, сондай бір ақжарқын боп көрінеді. Аңқау, ақымақ бола қалады лезде. Бірақ сау кезіндегі Сейдахмет те онша ақылға бай адам емес. Атасы мен мұның екеуінің арасында Сейдахмет қызып алғанда мынадай әңгімелер болады:

— Есерсоқ адамша неге ыржандай бересің, Сейдахмет? Ішіп алғансың-ау біраз шамасы.

— Ақсақал, мен сізді сондай жақсы көрем. Құдайдың бір ақына, туған әкемнен мен сізді кем көрмеймін ғой.

— Ай, шырағым-ай, сенің жасыңдағы жігіттер машина айдап, ел қатарында жүреді, сенің аузыңа келгенді оттап жүргенің мынау. Сенің жасыңды берсе маған ең болмағанда тракторға ие болар едім.

— Ақсақал, мен армияда жүргенде, командирім маған, сенің техника жағына бейімің жоқ екен дейтін. Мен жаяу әскер болдым ғой, ақсақал. Жаяу әскер деген ол мықты. Жаяу әскерсіз бүкіл армияның күні жоқ.

— Жаяу әскер дейсің, ә, сен жаяу әскер емес, барып тұрған майтабан жалқаусың. Анау әйелінді қарашы, қандай адам, құдайдың да көзі жоқ, сен сияқтылардың жүзін жиса Гүлжамалдың тырнағына татымайды.

— Ақсақал-ау, сосын ғой біздің осында жүргеніміз. Ол да жалғыз, мен де жалғызбын.

— Сенімен сөйлесіп отырған менде де ес жоқ. Дырдай жігітсің, тепсең темір үзетін қайратың бар, бір шайнам ақыл болсайшы, — деп, Момын атай қолын бір-ақ сілтейді.

— Моһ-моһ! — деп мұрнынан күліп, Сейдахмет жүре беретін. Содан ауланың ортасына шығып алып, қайдан, кімнен үйренгенін өзі білсін, бір әнге басады.

Күрең-күрең таулардан
Күрең мініп келемін,
Ей, саудагер, қақпаңды аш,
Шарабыңды ішіп беремін.

Қаратаудың басынан
Көк өгіз мініп келемін.
Ей, саудагер, есік аш,
Шарабыңды ішіп беремін.

Осылай біріне-бірі жалғасып кете береді. Содан кейін түйеге мінеді, қоразға мінеді, тасбақаға мінеді, тышқанға мінеді, мұның аяғы бардан мінбейтін мақлұқаты жоқ, бәрі шарабыңды ішіп беремінмен аяқталады. Балаға Сейдахмет, әсіресе, осылай ішіп алған кезінде қызық көрінеді.

Содан ба, қызу лепіріп кірген Сейдахметті көргенде бала қуанып қалды.

— Аһа! — деді лепіріп Сейдахмет. — Маған жұрт сені ауырып қалды деп еді, ауру түгіл сайтаның да жоқ қой? Неге аулаға шықпай жатырсың? Бұл болмайды, жолдас, — деп, жалп етіп баланың жанына отыра кетті. Сейдахметтен арақтың иісімен қоса шикі еттің, әлдебір қанның иісі шығады. Өзі мас, баланы құшақтап аймалаған сайын қолынан, денесінен осы бір жайсыз иіс бүрк-бүрк етеді. Сақалы да өсіп кеткен. Баланың бетіне кірпідей тиеді.

— Қойшы енді, Сейдахмет аға, — деді тартынып бала, — атам қайда жүр, көрген жоқсың ба?

— Сенің атаң былай бүйтіп, — деп Сейдахмет саусағын көкке көтеріп, әлдебір түсініксіз қимылдар жасады, — біз әлгі жерде бөренені судан шығардық қой, тоңып қалғасын шамалы жылынайық деп тартып, тартып жібердік. Қазір атаң ана жақта әлгі етті пісіріп жатыр. Әңгімені қой, орныңнан түр. Киін жылдам, кеттік! Бұлай жатуға болмайды, бұл дұрыс емес, шырағым. Біз бәріміз ана жақта, сен қалай жалғыз жатасың?

— Атам орныңнан қозғалма деген, — деді бала.

— Қойсайшы, ондай әңгімені, сол да сөз боп па, жүр

барып көрейік, шырағым, мұндай жағдай күнде бола бермейді. Бүгін нағыз той, ауыз да май, аяқ та май, табак та май, ағыл-тегіл дүние. Түр, түр дегесін.

Осы мас күйінде Сейдахмет әлтек-тәлтек басып жүріп, баланы киіндіре бастады.

— Мен өзім киінемін, — деп басы айналып кеткен бала орнынан тұра берді.

Бірақ мас Сейдахмет оны тыңдаған жоқ, өзінше жақсылық істедім, баланы жалғыз тастап кету дұрыс емес деп жүр. Оның үстіне, ақ май ағыл-тегіл ағып жатқанда баланың жалғыз қалуын қаламады...

Киініп алған бала тәлтіректеп Сейдахметтің ізінше сыртқа шықты. Аспанда ала бұлт, тау жақтан салқын жел соғады. Бұлттар жөңкіліп көшіп жүр. Бала дәлізге шыққанша бір жолы шаңқиған күн сәулесі, оған іле-шала күнге бұлт айналып, ауа райы екі рет өзгерді. Осының өзінен бала басының ауырып қоя бергенін сезді. Тау жақтан соққан желден ошақтағы түтін бетіне ұрды. Көзі ашып қоя берді. «Бұлар бүгін кір жуып жатыр екен ғой», — деп ойлады бала. Өйткені, көдуілгі күндері үлкен тай қазанға үш үй ортақтасып су жылытып, қораның іші астан-кестен түтін болатын. Ол үлкен қазанды бір адам көтере алмайды, оған Бекей апай мен Гүлжамалдың ғана шамасы келетін.

Балаға осылардың жабылып кір жуғаны ұнайтын. Өйткені ауланың ішінде от жаққан деген рахат, соның өзі едәуір ойын баласына қызық көрінеді. Екіншіден, аппақ шаңқандай кір жайып қойғанда ауланың іші түрленіп кетеді. Ағы, көгі, қызылы аралас қораның ішін соншалықты салтанатқа бөлейді. Бала соның астында еңкейіп, өзімен-өзі тығылыспақ ойнайтын. Әлі кеппеген кір бетіне, арқасына тигенде, қытығы келіп мәз болады.

Бү жолы ауланың ішінде жайылған кір көрінбейді. Қазанның астындағы от маздап жанып жатыр, ернеуіне дейін толтыра салған ет, одан бүрқыраған бу ғажап! Ет пісуге жақындаған сияқты, еттің иісі мұрынды жарып, сілекейінді шұбыртады. Судай жаңа қызыл көйлек, аяғында жаңа хром етік, басына қызыл ала шәлі орамал салған Бекей апай қазанның көбігін алып жатыр. Оның жанында Момын атасы, бір тізерлеп, ошақтың отын аударыстырып отыр.

— Әне, атаң анда! — деді Сейдахмет балаға. — Жүр, сонда барайық!

Осыны айтты да өзінің ескі әуеніне басып:

Күрең-күрең таулардан
Күрең мініп келемін, —

дей бергенде, ұстарамен шашын алдырған, қолында балтасы бар, көйлегінің екі жеңін түріп алған Оразқұл сарайдың ішінен шыға берді.

— Сен қайда жоғалып кеттің? — деді ол Сейдахметке жекіріп. — Келген қонақ отын жарып жатыр, — деді ол отын жарып жатқан шоферды нұсқап. — Сен болсаң әндетіп жүрісің мынау.

— Ой, оны көзді ашып-жұмғанша бітіремін, — деді Сейдахмет, шоферға жақын барып. — Бері әкел, бауырым, өзім-ақ реттейін.

Бала бір тізерлеп отырған атасына жақындай берді. Атасының арт жағынан келіп:

— Ата, — деді ол. Шал естіген жоқ.

— Ата! — деп бала тағы бір қайталады да, шалды нығынан тартты.

Шал самарқау бұрылып карағанда, бала атасын танымай қалды. Атасы да удай мас екен. Өмір бойы мас болу былай тұрсын, бұл шалдың қолына арақ алғанын көрген емес-ті. Әрі ойланып, бері ойланып, бала ондайды есіне түсіре алмады. Кейде Ыстықкөлдің шалдары ас, тойда аздап ішетіні бар, сонда мүмкін атасы да ауыз тиген шығар, кім білсін. Ол жақтың әйелдері де ішеді ғой.

Бірақ дәл мынадай болғанын бала көрген емес. Бұл не деген сұмдық!

Шал баланы танымай қалғандай, сондай бір суық, салқын, бейжай, бейтарап назар салды да қойды. Бет пішіні қызарып кеткен, енді есі кіріп, немересін таныған кезде ол бұрынғыдан да қызарып кетті. Құлағының ұшына дейін өртеніп бара жатқандай, шал не дерін білмей төмен қарайды. Енді бір сәт толқи тепкен қан лезде жоғалып, сұрланып сала берді. Шал орнынан асығыс тұрды да:

— Сенің мұның не? — деді міңгірлеп, немересін бауырына тарта. — Мұның не, ә, мұның не? — Осыдан басқа сөздерді ұмытып қалғандай қайталай берді.

Атасының мына қалпы балаға қатты әсер етті:

— Ауырып қалғаннан сауымысың, ата? — деді ол үрейленіп.

— Жок, жок, мен әншейін былай нетіп... Бар, бар, ойнашы ана жаққа барып. Мен мына отындарды былай нетейін, — деді Момын шал міңгірлеп.

Бүкіл әлемді тәрк етіп, бөрінен қол үзгендей немересін итеріп жіберді де, лаулап жанып жатқан ошаққа бұрылды. Ол ошақтың алдында тізерлеген күйі ешкімге назар аудармай, тірі жанмен ісі болмай, тек өзімен-өзі, лаулаған оттан

көз алмай отыр. Шал, немересінің, өзінің жанында әрі-бері тұрып-тұрып бір кездері отын жарып жатқан Сейдахметке қарай кетіп бар жатқанын да аңғарған жоқ.

Атасының мына халін де, аула ішінде болып жатқан абыр-сабыр тірлікті де бала түсінген жоқ. Тек сарайға жақындағанда жас терінің үстінде таудай үйілген жас еттерге назары ауды. Терінің пұшпақтарынан жылап аққан қан әлі тоқтамаған. Анадай жерге тастаған ішек-қарынды ырылдап жұлқылап жеп жатқан итті көрді. Жаңағы таудай үйілген еттің жанында, бала бұрын-сонды көрмеген бір шойын қара адам жүресінен отыр. Бұл Көкетай еді. Оразкүл екеуінің қолдарында қазан пышақ жалаң-жалаң етеді. Асықпай мүше-мүшеге бөлген еттерді әр жерге бөлек-бөлек тастап жатыр.

— Құдайдың рахатын көрдіңіз бе, жарықтық жас еттің иісі-ай,— деді әлгі шойын қара даусы гүрілдеп, қолындағы етті бір иіскеп тастай беріп.

— Ал, ал, өзіңнің сыбағаңа таста,— деді жомарт үнмен Оразкүл,— сенің келуіңе қарсы құдай тағаланың өзі қорасынан берген несібесі емес пе бұл. Мұндай қанбазар күнде бола бермес.

Оразкүл біресе отырып, біресе тұрып, шермиген қарнын сипап, әлденеге күпті болып жәйі кеткендей арсы-гүрсі демігіп, зорға жүр. Оның мына тұрысынан арақты да біраз сілтегені байқалады. Кейде басын шалқасынан тастап, демігіп, дем алған болады. Оның арам өлген сиырдың желініндей болбыраған бет-аузы өзіне-өзі әбден сенген, болған, жеткен адамның кейпін аңғартады.

Сарайдың іргесінде жатқан мүйізді маралдың басын көргенде баланың тұла бойы түршігіп, үстіне мұздай су кұйып жібергендей дірілдеп қоя берді. Кесілген бас қан сіңген құмға былғанып қалған қара-қошқыл. Мынау жатысында жолдың жиегіне лақтырып тастаған томардай көрінеді. Бастың жанында тізесінен қырқылған төрт сирақ жатыр.

Бала мына сұмдық көрініске үрейлене қарап тұр. Ол өз көзіне өзі сенер емес. Мынау жатқан Мүйізді Бұғы ана-ның өзінің басы ғой. Бү жерден тұра қашқысы келіп еді, буыны кетіп аяғы ерік бермеді. Сол тұрған күйі ақ маралдың тірлік демсіз дал-дал боп жатқан басынан көз алмады. Күні кеше ғана осы Мүйізді Бұғы ана, өзеннің арғы бетінен балаға мейірлене, кадала көп қараған жоқ па еді. Өз ойынша қоңыраулы, киелі бесік әкеліп бер деп жалынғаны бар емес пе. Қазір міне не көріп тұр. Сөйткен киелі Бұғы

бүгін кенеттен терісі сыдырылып, сирағы кесіліп, бір төбе етке айналып анадай жерде басы домалап жатыр.

Мұның неге былай болғанын түсіне алмай, не кетудің ретін таба алмай бала тұрған жерінде қаққан қазықтай қимылсыз қалды. Әлгі шойын қара етті бөлшектеп жатып, әрі-бері іздеп бір кезде ақ маралдың бүйрегін пышақпен шаншып алды да балаға ұсынды.

— Мә, балақай, бар да ана шоққа салып пісіріп же! Дүниеде маралдың бүйрегінен тәтті тағам болмайды, — деді.

Бала орнынан қозғалған жоқ.

— Ал енді, ал дегесін! — деді Оразқұл бұйыра.

Бала қалай қолын созғанын да аңғарған жоқ, салқын алақанына жып-жылы Мүйізді Бұғы ананың бүйрегін уыстап тұр. Өзі түкке түсінбейді, мең-зең. Осы кезде Оразқұл орнынан тұрды да, ақ маралдың басын жерден көтерді:

— Ойпырым-ай, мынаның зілдейін карашы, мүйізінің өзі біраз бар-ау шамасы, — деді басты шайқап.

Жаңғырыққа басты сүйеп қойып, енді мүйізді қырку үшін қолына балта алды.

— Қош болып тұр ақ маралдың мүйізі! — деді ол мүйіздің көбесінен балтамен шауып жатып, — сөйтті де балаға көзін бір қысып қойып, — мұны сенің атаңа арнаймын. Ертең өлгенде моласының басына осы мүйізді қоямыз. Оны ешкім сыйламады деп сонда айтып көрсін жұрт. Мұнан артық оған не керек? Мынадай мүйіз үшін бүгін өлсе де арманы жоқ, — деді ол қарқ-қарқ күліп, балтасын көтере беріп.

Бірақ мүйіз балтаға болар емес. Мұны шауып алудың өзі де оңайлыққа түспейтін түрі бар. Өзі масаң Оразқұл ызаға булығып онан сайын жынданды. Әр соққан сайын бас жаңқаның біресе ар жағына, біресе бер жағына аунап түсе берді. Болмағасын жаңқаны былай тастады да, Оразқұл маралдың басымен жекпе-жекке шықты. Мүйіз балтаны тепкендей біресе әрі қарғып, біресе бері қарғып, Оразқұлға көнбеді.

Бала балтамен басты әр соққан сайын селк ете қалады, бірақ мына сұмдыктан канша үрейленсе де кете алмай тұр. Қорқынышты жаман түстің бимәлім тылсым күші қыбыр еткізбей буып тастағандай, Мүйізді Бұғы ананың кірпік қақпай дәнеңеден сескенбей анадай жалтыраған көзіне таңдана қаққан қазықтай тапжылмайды. Кеше ғана бүкіл әлемді шарасына сыйғызған мөлдір көз иегінен жаны шығарда дүниеге ақырғы рет ақшия қараған күйінде жұмылмай қапты. Баланың енді құдайдан тілегі сол көзге

балта тиіп кетпесе екен деп тұр. Көз де жұмылмайды, балтадан қаймықпайды, сол бейжүз мөлдіреген күйінде жансыз. Бас топыраққа алдақашан былғанған, бірақ дүниеге ең соңғы рет тандана қараған күйі жұмылмай қалған жансыз мылқау көзге шаң да жұқпапты. Тек тәңірім осы көзге Оразкүлдың балтасын тигізе көрме.

Мүйіз болар емес, Оразкүл әбден қара терге түсті, одан сайын ашуға булығып, тисе терекке, тимесе бұтаққа дегендей балтаның жүзімен де, шүйдесімен де кез келген жерінен соққылай берді.

— Бүйте берсең мүйізді сындырып аласың ғой, бері әкел маған, — деді Сейдахмет жақындай беріп.

— Әрі тұр, әрі, атаңның басына сына қояр бұл, қазір өзім... — деді Оразкүл өкпесі сырылдай демігіп.

— Жарайды ендеше, өзің біл, — деді де, Сейдахмет бір түкіріп тастап үйіне қарай аяңдады.

Өзінің сыбағасын кенеп қапқа нығарлап салып алған әлгі шойын қара да Сейдахметтің соңынан аяңдап барады.

Оразкүл болса мас кезіндегі өзінің өгіз өжеттігіне басып сарайдың іргесінде әлі сол жаңағы Бұғы ананың басымен әуре. Мына қимылына қарағанда баяғыдан бері күткен жеті атасының өшін бүгін қайтарып жатқан сияқты.

— Қап, мынау иттің басын-ай. Ә, — деді ол аузынан көбігі шұбыра, осының сөзін өлі бас есітіп жатқандай етігімен бір теуіп алып, — жоқ, саспай тұра-тұр, сенің тас-талқаныңды шығармасам атым құрысын. Мә, саған! Мә, саған! — деп балтамен оңды-солды мылжалап соға берді.

Бастың сүйегі жан-жаққа жанқадай ұшты.

Бір кезде ойда жоқта балтаның жүзі көзге көлденең түсе бергенде бала даусының қалай шыққанын байқамай қалды. Балтаның жүзі тиген көзден қоймалжың дымқыл ақты, міне, көз де өлді, жұмылып жоғалды, ағып түсті деген осы ғой...

— Мен бұдан да зор бастардың да тас-талқанын шығарам. Мұндай мүйіздердің талайын көргенмін, — деді тісін қайрап әбден жынданып алған Оразкүл өлі бастан кегі қайтып жатқандай.

Ақыры айтқаны болып бастың маңдай сүйегімен қарақұсы жарылды. Содан кейін барып Оразкүл қолындағы балтаны лақтырып тастады да, маралдың басын аяғымен басып тұрып, барлық күшімен қос қолдап алды да, мүйізді бұрап қалды, маралдың мүйізі шақыр-шұқыр қайырылған жігердей қопарылып түсті. Бекей апай мен Оразкүлға

баланың тілеуімен қасиетті қоңыраулы бесікті іліп әкелетін киелі Бұғы ананың мүйізі осылай жай тапты.

Бала есеңгіреп барады. Қолындағы бүйрек жерге түсіп кетті, сырт айналды да, беті ауған жаққа жүре берді. Төлтіректеп, құлап қаламын ба, жұрттың көзінше жүрегім айнып құсып жіберемін бе, деген оймен не боларын білмей теңселіп барады. Қан-сөл жоқ, маңдайына бір суық тер пайда болған бала ошақтың қасынан өте берді. Лапылдап өшіге жанған от, сақырлап қайнаған қазаннан көтерілген бу, бүкіл әлемге сыртын беріп, отқа қадалған күйі мелшиіп отырған бейбақ атасы Момын. Бала атасының мазасын алғысы келмеді. Ертерек үйге жетіп, төсекке кіріп, тас бүркеніп алғысы бар. Ештеңеге қарағысы, ештеңені естігісі келмейді. Мына сұмдық, мына масқараны ұмыту керек...

Қарсы алдынан Бекей апасы шыға келді. Бүгін неге екені белгісіз, бар жаңа киімін үстіне іліп шыққан Бекейдің көңілді, жасана қалуы кешегі қырғын төбелестен бет-аузына түскен көкшіл дақтарға жарасып тұрғаны шамалы. Мынау «қан қасапқа» бұл да мәз болып, апын кіріп, гүлін шығып жүрген сияқты.

— Қалқам-ау, саған не болды? — деді ол баланы тоқта-тып.

— Менің басым ауырып жүр, — деді бала.

— Айналып кетейін, ауырып қалған екенсің ғой сен, — деді елжіреп. Сөйтті де баланы айналып-толғанып сүйе бастады.

Мұның өзі де мас еді. Бұдан да арақтың жексұрын иісі бүрк-бүрк етеді.

— Басы ауырған екен ғой, айналып қана кетейін, ауырып қалғанын қарашы, — деді өбек қағып, — тамақ ішесің бе әлде, айтшы?

— Жоқ, еш нәрсе жегім келмейді, жатамын, жатқым кеп тұр.

— Жүр, жүре ғой ендеше, өзім апарып жатқызайын. Жалғыз өзің ол үйде не бітіресің, жұрттың бәрі біздің үйде болады, қонақтармен бірге әжең де, атаң да болады, ет те пісіп қалды, — деді де, білегінен жетектеп, баланы өз үйіне алып кетті.

Бұлар ошақтың жанынан өте бергенде сарай жақтан алшаң басып бет-аузы қабынған желіндей қызара бөрткен Оразқұл шықты. Ол бір майданнан олжа алып келгендей маралдың мүйізін Момынның жанына әкеп тастай берді. Шал орнынан сөл көтерілді.

Оразқұл оған назар аудармастан бір шелек суды алды да басына бірақ көтеріп төгіп-шашып сіміре бастады.

— Енді өле беруіңе болады, шал! — деді де қайтадан басын шелекке қойды.

Бала өтіп бара жатқанда атасының мінгірлеп:

— Рахмет, балам, рахмет. Енді маған өлімнің де қорқынышы жоқ, көрсеткен құрметің құдайдан қайтсын, енді одан басқа не айтайын, — деген сөздерін естіді.

— Мен үйге барайыншы, — деді бала, тұла бойынан дәрмен кеткенін сезіп.

Бекей оның бұл сөзіне ырық бермеді.

— Жападан-жалғыз не бітіресің? — деді баланың еркіне қоймай, үйіне жетектей жөнеліп. Апарды да, бұрыштағы кереуетке жатқызды.

Оразқұлдың үйіндегі дастарқан дайын боп қалған екен. Пісіргені, қуырғаны — бәрі де келіп жатыр, бұл жағын жайғастырып, дедек қағып жүрген Гүлжамал мен кемпір. Ошак пен үйдің екі арасында Бекей де жосып жүр. Ала көрпешенің үстінде жастыққа қисайып Көкетай мен Оразқұл үлкен ас алдында шайды ермек етіп отыр. Бүкіл дүниенің тұтқасын ұстағандай екеуі де маңғаз, тоқмейіл. Шайды кесе түбіне бір ұрттам қып Сейдахмет құйып отыр.

Бала бір уыс болып бұрыштағы төсекте үн-түнсіз жатыр. Тұла бойы түршігіп тағы тоңа бастады. Тұрып кеткісі келеді, бірақ қимылдаса-ақ болды құсып жіберем бе деп қорқып сол қалпында, үнсіз жатыр. Жүрегі лоблып барлығы алқымына тіреліп тұрғандай. Қыбыр етіп қозғалуға қорқады.

Көп ұзамай әйелдер Сейдахметті сыртқа шақырды, әнеміне дегенше ол да үлкен ақ табаққа таудай үйген етті буын бұрқыратып алып кіре берді, зорға көтеріп келген Сейдахмет табакты Оразқұл мен Көкетайдың алдына әкеп қоя салды. Оның артынша әйелдер де керекті дәм-тағамдарды алып кірді.

Бәрі басын көтеріп, жайғасып отырды да, алдарына бір-бір тәрелке алып, қынынан пышақтарын суыра берді. Сейдахмет осы кездері стаканدارға арақ құя бастады.

— Арақтың командирі өзім боламын, — деді мәз болып, бұрыштағы самсап тұрған бөтелкелерге иек қағып қойып.

Ең соңынан Момын атай кірді үйге. Шалдың бүгінгі қалпы күндегі көз үйренгеннен де тым бишара, сорлы көрінді. Кібіртіктеп босаға жақтан орын іздей бергенде, шонжар қара Көкетай шалға ізет көрсеткен болып қасына шақырды.

— Бері келіңіз, бері, ақсақал.

— Рахмет, шырағым, осы жер де болады, біз өзіміз ғой, — деді Момын барғысы келмей.

— О не дегеніңіз, осы үйде сізден жасы үлкен кім бар? — деп Көкетай өзі мен Сейдахметтің арасынан шалға орын қағыстырып отырғызды. — Ал, ақсақал, бүгінгі сіздің сәтті қадамыңыз үшін ішейік. Бірінші сөзді өзіңіз айтыңыз!

Шал әлденеден қысылып, жөткірінген болды.

— Осы үйдегі тату-тәттілік үшін, — деді шал, үні зорға шығып, — бірлік бар жерде тірлік бар! Бақыттың тұғыры бірлік, балаларым!

— Дұрыс айтасыз, сөз болғаныңа! — деп, бәрі бірге қолпаштап, стакандағыларын қағып салды.

— Оу, бұныңыз не, ақсақал, болмайды, болмайды, қызың мен күйеу балаңа бақыт тілеп отырып өзіңіздің ішпеуіңіз қалай? — деп Көкетай өзі зорға отырған шалды қыстай жөнелді.

— Енді бұлардың бақыты үшін болғасын, амал жоқ, қайтейін, — деді шал абыржып.

Өзі тола стаканды түбіне дейін тартып жібергені отырған жұрттың бәрін таң қалдырды, енді көзін тастай жұмып алып басын қалт-құлт шайқай берді.

— Міне, енді жарасты.

— Ой, біздің шал басқалардай емес, мықты ғой.

— Жарайды, шалың жарайды.

Жұрттың бәрі риза, бәрі де шалды мақтап, марапаттап, мәз болып күліп жатыр. Үйдің іші ысып, ауа тарылып барады. Жүрегі алай-түлей өулігіп бала дөңбекшіп, не қыларын білмей зорға жатыр. Екі көзін тарс жұмып алған, мынау бір мас орданың ортасында әбігері шықты. Олардың пысынай отырып, тамақ жегені, кеу-кеулесіп майлы қолдарымен стакан соғыстырғаны, Мүйізді Бұғы ананың етінің майлы жерінен бір-біріне асатып мәз болғаны, мүжілген сүйектерді жеке табакка салып жатқандары бәрі естіледі.

— Ет қандай тамаша десеніңізші, жас құлынның еті осындай-ақ болар, — дейді Көкетай ернін жалап жұтынып.

— Тағы тау менен тылсым орманда отырғанда, ақымақ деймісін, мұндай етті біз жемей кім жейді, — деді Оразқұл.

— Япыр-ау десейші, бұл жерде тегін жүр деймісін біздерді, — деп Сейдахмет те қостап қояды.

Кемпір де, Бекей апай да, Гүлжамал да ең ар жағы Момын атай да — бәрі қосылып Мүйізді Бұғы ананың етін мақтады. Төрелкеге ет, тағы басқа тағамдар салып баланың алдына да әкеп қайта-қайта қойып жатыр. Бала бәрін де кейін қайтарады, тамақ жеуге тәбеті де жоқ, баланың сырқаттанып жатқанын көргеннен кейін мас адамдардың мұнымен ісі болған жоқ.

Бала тісіне тісін қойып әзер шыдайды, құсып жібермеудің барлық амалы да осы сияқты. Оның үстіне, әсіресе Мүйізді Бұғы ананың ажалына жеткен мына бір шұбар топ зұлым жандармен алысарға дәрмені жоқтығына іштей зар шегіп өкінеді. Бүкіл сәби атаулыға тән бала қиялы осылардан кек алудың әр түрлі жолдарын — өздерінің жасаған зұлымдық-хайуандықтарын, қылмыс күнәсін мойындатып жаза тартқызудың жолдарын ойланды. Әрі-бері ойлана келгенде көмекке бала қиялы Құлбектен басқаны шақырудың жолын таппады. Сонау бір боранды түнде жас шоферлармен осылардың үйіне түнеген солдат киімімен келген Құлбектен басқаның бұларға әлі келмейді. Бұл баланың өмірінде көрген іштей сенген жалғыз адамы — Оразқұлға шамасы келер, бар қылмысын көзіне шұқып айтар осы Құлбек қана.

...Баланың шақыруымен өзінің жүк машинасымен зырғытып, қолындағы автоматын көлденең ұстаған Құлбек кабинадан қарғып түсті...

— Көне, қайда әлгілер?

— Міне, мына жакта отыр.

Екеуі жүгіріп келді де, Оразқұлдың үйінің есігін шалқасынан ашты.

— Отырған жерлеріңде тырп етпендер! Қолдарыңды көтеріңдер! — деді сұсты үнмен, табалдырықта тұрған Құлбек автоматын кезей беріп.

Барлығының үрейі ұшып кетті. Қорқыныштан қаққан қазықтай отырған-отырған жерлерінде мелшиіп қалды. Ауыздарына салған еттері не әрі кетпей, не бері кетпей, қолдарында уыстап алған майлы сүбе де сол қалпынша, аузы-бастары ағал-жағал, өздері мас, қыбыр етуге халдері жок.

— Көне, тұр орныңнан, хайуан! — деді Құлбек автоматын Оразқұлдың шекесіне такап. Оразқұл қалш-қалш етіп, не айтарын білмей кекештеніп, Құлбектің аяғына жығылды.

— Аяй көр мені, аяй көр! Өлтірмеші, тым болмаса тірі қалдыршы, ме-ме-мені... — деп кемсең-кемсең етеді.

Бірақ Құлбек болар емес.

— Шық бермен, мұнда! Біткен жерің осы! — деп Құлбек Оразқұлды майқұйрықтан бір тепті де, орнынан тұрғызып далаға шығуға мәжбүр етті.

Сол отырғандардың барлығында үн-түн жок, үрей қалмаған, бірінің соңынан бірі аулаға шықты.

— Тұр анау қабырғаға! — деді Құлбек Оразқұлға бұйы-

рып. — Мүйізді Бұғы ананы өлтіргенің үшін, оның баласы жоқтарға бесік тасыған мүйізін қырықканың үшін — саған өлім жазасы!

Оразқұл етбетінен жата кетіп, еңбектеп, иттей қынсылап, еңтігіп:

— Өлтіре көрмеші мені, менде бала да жоқ қой, бүкіл әлемде қу баспын, я ұлдан, я қыздан тұлдырмын...

Мұның өлгі жұрттың бәріне ежірейе қарайтын күші қайда кеткен, бос кеуде, қорқақ иттің өзі боп шықты. Мұндай су жүректі өлтіргеннен не шығады.

— Жарайды, өлтірмей-ақ қояйық, — деді бала Құлбекке, — бірақ осы адам бұл маңайдан көзін жоғалтсын, еш уақытта жүзін көрсетпейтін болсын, қарасын батырсын, бұл жерге керегі жоқ адам. Тез кетсін!

Оразқұл орнынан әзер тұрып, ышқырлығын көтеріп, алды-артына қарауға қорқып, галифе шалбары да төмен түсіп, беті қабарып, қарны салбырап, сенделе басып кете берді. Бірақ, Құлбек оны тағы тоқтатты.

— Солай тұра тұр, біз саған ең ақырғы сөзді айтамыз. Сен өмір бойы бала көрмейсің, сен дүниедегі кәнішер, жексұрын адамсың, бұл жерде саған ешкімнің мейірімі түспейді, сені тау да, тас та, орман да, ағаш та, ең ар жағы бір тал шөп те жек көреді. Сен барып тұрған фашистсің! Кет енді, жалтырат табаныңды! Мәңгі бақи ізің жоғалсын, тай енді, тайып тұр.

Оразқұл алды-артына қарамай тұра жөнелді.

— Шнель, шнель, — деді оның ізінше қарқ-қарқ күліп Құлбек! Ананың жүрегін ұшыру үшін автоматымен аспанға бір төгіп жіберді.

Баланың қуанышында шек жоқ. Оразқұл көзден ғайып болғанда есіктің алдында күнакәр боп тұрған басқаларына қарап:

— Осындай адаммен де тірлік етіп жүрдіңдер, ө? Ұялмайсыңдар ма? — деді.

Баланың бойы сергіп жеңілдеп қалды. Әділет міне, енді салтанат құрды. Өстіп өз қиялының құшағында кеткен бала Оразқұлдың үйіндегі майхана шудың неге болып жатқанын да, өзінің қайда екенін де ұмытқан.

...Өзінің осы бір рахат мұңсыз дүниесінен баланы ду күлкі қайта жатқан қалпына келтірді. Бала көзін ашып тыңдай бастады. Үйдің ішінде Момын атасы көрінбейді. Шамасы бір жаққа шығып кеткен тәрізді. Әйелдер ыдыс-аяқты жинастырып болып, енді шай қамдап жатыр. Қызып алған Сейдахмет сәмпылдап бірденелер айтып жатыр, оның сөзіне отырғандар мәз-мейрам күледі.

— Иә, содан кейін не болды?

— Айта бер, айта бер!

— Ай, сен кәне, қайтадан, қайтадан айтшы,— деді Оразкүл күлкіге тұншығып.— Әне жерінде не деп едің? Шалды қалай қорқыттым дедің? Сұрама деймін.

— Содан әлгі жерде,— деп Сейдахмет әңгімесін күшырлана қайта бастады,— маралдарға жақындай бердік, үшеуі де тоғайдың бергі етегінде тұр. Атты ағашқа байлап, енді жылжи бергенімізде әлгі шалым білегімнен шап беріп ұстай алып: «Бізге маралды атуға болмайды, біз Бұғы әулетіненбіз, Бұғы ананың ұрпағымыз ғой...» деп маған бір жас бала сияқты жалына-жалбарына қарайды. Сондағы түрін көргенде күлмеске халім жоқ, күлкіден буылып өліп барам. Өзімді өзім өзер ұстадым. Содан шалға шамалы сүс көрсетіп: «Немене, түрмеде шірігің келе ме?» — дедім «Жоқ»,— деді шал жұлып алғандай. «Сен білемісін, баяғы байлардың, билердің заманында, солардың ойлап шығарған ертегісі, ол кедейлерді осылай қорқытқан. Бәріміз Бұғыдан тарадық деп алдаған, надан байлардың тапқан айласы» деген кезімде: «Солай ма еді өзі?» — деп шал аузын ашып, аңтарылып қалды. «Міне, мәселе қайда жатыр, шалым, сен мұндай әңгімені қайталайтын болсаң тиісті жеріне үстіңнен жазып жіберем, сосын шаруаң бітіп жатыр».

Отырғандардың барлығы қарқ-қарқ күліп, мәз болды. Бәрінен де Оразкүл рахаттанып қалды. Оразкүл бұрынсоңды күлкіге мұндай қарқ болған жоқ-ты.

— Содан кейін жайымен жақындай бастадық. Басқа хайуанат болса бізді көргеннен үрке жөнеліп, шаңына ілестірмес еді, ал мына есуас маралдар бізден сескенетін түрі жоқ, самарқау қарап тұр. Жарайды, солай тұра тұрындар, қолымда мылтық, алдында мен келе жатырмын, шал артымда,— деді екіленіп, есіріп алған мас Сейдахмет.— Осы сәтте мен өзіме-өзім сенбей келем, өмірімде төрт аяқты аң түгіл, торғай атып көрмеген адаммын. Ал мынау болса көз алдында тұрған қазына, тигізе алмасам бітті, көзден ғайып боп, орманға сіңеді де жүре береді, содан кейін қарасын да көрсетпейді, Сол тартқан күйі, асудың ар жағынан бір-ақ шығады. Ал енді бұдан айрылып қалудың өзі орны толмас өкініш. Шал болса жасынан мерген, заманында талай аюларды түсірген, сосын шалға сыбырладым да: «Мә, мылтықты ұста, шалым, өзің ат» — дедім. Шалым көнер емес. «Жоқ, шырағым, өзің ат, өзін ат»,— деп басын шайқай береді. Болмағасын қулыққа басып «Ойбай-ау, мен маспын ғой»,—

дедім. Аяғында зорға тұрған адамдай әрі-бері теңселем. Бөренені судан шығарып жатқанда бір бөтелкені бәріміз бөліп ішкенімізді көріп еді ғой. Соны айтып, көз алдында мас бола қалдым.

— Ха-ха-ха!

— «Осыдан мен тигізе алмасам маралдар айт-шүу, қара күйрық кетті, олар өмірі оралмайды, бұл жерден құр қол қайтып баруымыздың өзі қиын, о жағын өзің түсінесін. Ал енді ойлан, шалым, бізді осында маралды үркітіп қайтыңдар деп жіберген жоқ шығар. Ойлан, шалым, сау басымызды саудаға салмайық», — дедім. Шалда үн жоқ, мылтыққа жуымайды. «Жарайды, өз еркін өзінде», дедім. Мылтықты тастап, әдейі кетуге айналдым. Ізімше бұл да ілбіп келе жатыр. «Маған бәрібір», — дедім шалға. — «Бүгін Оразқұл жұмыстан қуса, ертең совхозға барып орналасам, ал қартайған шағында сен қайда барасын?» Шалда үн жоқ. Содан кейін еш нәрсеге мән бермеген адамша өзімнің:

Сары-сары таулардан
Сары айғыр мініп келемін.
Сары саудагер, қақпаңды аш,
Шарабыңды ішіп беремін, —

деген әніме бастым.

— Ха-ха-ха!

— Шал мені шынымен мас екен деп сенді, енді мылтық жакка аяңдалы. Мен де ізінше келе жатырмын. Біз саудаласып жүргенде маралдар бұрынғы тұрған жерінен әрі қарай жылжыңқырап кетіпті. «Ал енді байқа, кетіп қалса шаруа-мыз бітті, үрікпей тұрғанда басып қал, — дедім. Шал мылтықты қолға алды, бұтаны тасалап жақындай берді, есуас адамша өлде бірдемелерді айтып өзіне-өзі сыбырлайды: «Кешіре көр, Мүйізді Бұғы ана, кешіре көр!» Ал мен шалға: «Егер осыдан маралдан айрылып қалсаң, солардың ізімен кете бергенің абзал, қайтып оралғаннан саған күн жоқ», — дедім.

— Ха-ха-ха!

Мына ақымақ аусар күлкілер, үйдің ішіндегі тымыр-сық ауа, тер сасыған дымқыл иіс, қосылып баланың басын сырқыратып қазір қақ айрылатындай алып барады. Балаға мұның да басын біреу тепкілеп балталап, кескілеп жатқандай көрінді.

Баланың кроваттан түсіп, сыртқа шығып кеткенін тірі жан аңғарған жоқ. Үйдің бұрышынан айнала бергенде-ақ жүрегі аузына тығылып, лоқсып құса бастады. Бұрышқа

сүйеніп тұрып буына құсып тұншығып, екі көзінен жас парлап, бала қайта-қайта басын шайқап, зар еңіреп:

— Жок, мен балық болам, бүйткенше балық боп кеткенім жақсы. Судың астымен жүзіп кетем. Балық болам,— деді жылап тұрып.

Оразқұлдың үйіндегі шылғи мастардың қыран-топан, айқай-шу күлкісі терезенің сыртынан да естіліп жатыр. Осы бір тұрпайы, арсыз анайы күлкілер баланың тұла бойын одан сайын тітіретіп жан жүрегін азапқа салды. Бұған бар ауруы осы бір жексұрын жандардан, жат, жабайы күлкі арсыз қауымның кесірінен болған сияқты. Шамалы есін жиып, ауланың ішіне кірді. Аулада тірі жан жок. Оты сөнген ошақтың жанынан өте бергенде, өлесі мас атасы Момынның үстінен шықты. Шал Бұғы ананың мүйізінің жанында құмға аунап ес-түссіз жатыр. Баяғы маралдың бас сүйегін анадай жерде ит мүжіп әуре. Басқа тірі жан көрінбейді.

Бала еңкейіп, атасының иығынан әрі-бері тартқылады.

— Ата, үйге жүрші, үйге барайықшы енді,— деді.

Шал жауап қатпады, ол еш нәрсе естіген де жок. Басын көтеруге де дәрмен қалмаған. Естіген күнде де не айтпак, қалай жауап қатпак?

— Ата, атажан, тұршы енді үйге барайық. үйге,— деді бала жалынып.

Мына шалдың, жас балаға, өмір бойы ата-бабаның аруағын сыйла, олардың мұрасын ұмытпа дегені үшін, Мүйізді Бұғы ана туралы ертегіні сәбидің санасына егіп сендіргені үшін, күні-түні бейбақ қызына бала тілегені үшін, ең ақырында осылардың қамы деп бәрін жокқа шығарып арманын аттай, аруағын таптай кешірілмес күнәні еріксіз өз қолынан жасағаны үшін қарғыс атып, қарабет болып жатқанына баланың ақыл-қиялы жете ме, әлде оған шамасы келмеді ме, оны кім білсін.

Енді міне азап-қасіретке шыдамай күрт түскен шал, немересінің даусын да естімей өліктей сұлық түсіп етбетінен жатып қалған.

Бала атасын қозғап оятпақшы боп, жанына кеп отырды.

— Ата, атажаным-ау, басыңды бір көтерші,— деп жалынды. Баланың өзінде де әл-дәрмен жок, аяқ-қолы дірлек қағады,— ата, жаныңда отырған мен ғой, естимісің? Мен де жаурап өліп бара жатырмын. Басым сырқырап, шыр көбелек айналады, тұршы енді,— деп бала жылап қоя берді.

Шал ыңырысып, кимылдағандай болып еді, бірақ өзіне-өзі келе алмады.

— Ата, Құлбек келе ме? — деді көзінен жас парлап, жыламсырап отырып. — Құлбек келе ме деймін, айтшы! — деді ол тағы да атасын жұлқылап.

Ол атасын жұлқылай отырып, бір қырын жатқызды, енді өлесі мас шалдың топыраққа былғанған бет-аузы мен салбырай түсіп кеткен иегін көрген сәтте баланың көзіне бағана ғана Оразқұл балталаған ақ маралдың басы елестеп кетті. Бала шошына орнынан ұшып тұрды да, кейін шегіне беріп:

— Мен балық боламын, естіп тұрмысың, ата? — Мен балық боп жүзіп кетемін. Құлбек келгенде өзің айтарсың, мені балық болып жүзіп кетті дегейсің.

Шал үн қатпады.

Бала теңселіп кете барды. Өзенге жақындай берді. Сол келген бетімен алды-артына қарамастан суды кешіп бара жатты...

Баланың өзенге түсіп балық боп ағып кеткенін ешкім білген жоқ. Ауланың ішінде:

Өркеш-өркеш таулардан
Түйе мініп келемін,
Саудагер бүкір, есікті аш,
Шарабыңды ішіп беремін, —

деген мас Сейдахметтің ғана әні естіледі.

Сонымен сен жүзіп кеттің, Құлбекті де күте алмадың. Құлбекпен кездеспегенің қандай өкінішті, суға түскеннен гөрі Құлбек келетін жолға қарай неге жүгірмедің екен. Жол бойымен шаршамай жүгіре бергеніңде сөз жоқ, Құлбекке кездесетін едің ғой. Өйткені, сен оның машинасын алыстан танитын едің. Қол көтерсең бәрі бітіп жатыр, қасына келіп тоқтай қалатын еді.

— Қайда барасың? — дер еді Құлбек.

— Сені іздеп келе жатырмын, — дер едің сен.

Ол сені кабинасына кіргізіп алар еді, екеуің бірге кетер едіңдер. Құлбекпен екеуің ғұмыр бойы бірге болар едіңдер. Сендердің алдарыңнан ешкімге көрінбейтін Мүйізді Бұғы ана жортып бара жатар еді. Оны сенен басқа ешкім көрмес еді.

Амал қанша, сен суға кеттің. Сен өмірі өзіңнің балыққа айналмайтыныңды білдің бе екен. Сен еш уақытта Ыстықкөлге жүзіп барып, ақ кемені қарсы алып: «Армысың, ақ кеме, бұл келген мен ғой», — деп айта алмайтыныңды білдің бе екен.

Мен саған не айтайын енді, — сен өзіңнің бейкүнә сәби,

мұбарак жаныңның, адал жүрегіңнің дегенін істедің, сен барлық қасиетсіздікке, арсыздыққа, қаныпезер қараулыққа қарсы болып лағынет айтып кеттің. Менің ендігі жұбанышым сол ғана. Сен айдын аспанның төсінде бір жарқ етіп сөнген найзағайдай болып кете бардың. Найзағайдың иесі тұңғиық шексіз аспан ғана. Аспан мәңгі бақи. Мен оны да — медет тұтам, табынам.

Тағы бір жұбанышым, нәрестенің жүрегі, сәбидің ары, адамгершіліктің алғашқы дәні — ол дәнсіз еш нәрсе өспейді, өркендемейді. Жарық дүниеде адамға не қиыншылық кездеспесін, ол кімнен қиянат көрмесін, бірақ шындық мәңгі өмір сүреді. Адам туады, өледі, бірақ мәңгі бақи өлмейтін шындық бар, ақиқат бар...

Сенімен осылай қоштаса отырып, маған сенің «армысың, ақ кеме, бұл келіп тұрған мен ғой» — деген сөзіңді қайталау ғана қалды.

Орысшадан аударған Қалтай Мұхамеджанов

ТЕҢІЗ ЖАҒАЛАЙ ЖҮПІРГЕН ТАРҒЫЛ ТӨБЕТ

Повесть

ВЛАДИМИР САНГИГЕ

Охот жағалауын тұтас тұтып жатқан тастай қаранғы суық түнде құрлық пен сулықтың ұзына бойына жайлаған екі зұлмат дүниенің дамылсыз мәңгі-бақи шайқасы толастамаған. Теңіз көшкінін құрлық кес-кестейді, ал су сұрапылы құрлыққа шабуылдаудан бір тынбайды-ақ.

Теңіз түн-түнекте жартастарға арсылдай соғып, абалай алқынады. Теңіздің соққыларына тойтарыс берген сайын қалжырап, кара тастай қатты жер үгілейді.

Күндіз — күндіз болып, түн — түн болып дүние-әлем жаралғалы бері, мәңгі-бақи күндіз де, түнде де бұл ғаламат шайқас таусылмас.

Күндіз де, түнде де...

Тағы бір түн ұйыған шақ. Теңізге аттанар қарсандағы түн. Бұл түні ол ұйықтаған жоқ. Ғұмырында тұңғыш рет ұйықтамады. Ғұмырында тұңғыш рет ұйқысы қашты. Тезірек таң атып, тезірек теңізге тартар мезгілді аңсады. Нерпа терісінің үстінде ол сонда теңіз соққысынан жердің болар-болмас діріл қаққанын, қойнау-да толқындардың арсылдап, сілесі ката тынымсыз жұлқынғанын сезіп жатты. Түн сырына құлақ түрген бала осылайша ұйқы көрмеді...

Бір заманда бәрі де басқаша болатын. Сонау ықылым заманда Лувр үйрек болмаса, дүние мүлде өзгеше жаратылуы мүмкін екені: құрлық пен теңіз арпалыспауы, бір-біріне қарсыласпауы мүмкін екені қазір ешкімнің қаперіне де кіріп шықпайды. Әу баста, дүние-әлемнің бозала танында табиғатта құрлық атаулы тұрмақ, титтей тозаң да жоқ еді ғой. Дүние түгел топан су еді, тек қана су еді. Су болса шынырау оппа түнектен, түпсіз терең иірімде өзінен-өзі пайда болды да, толқынды толқын қуалап, аяғы жоқ, басы жоқ, шегі менен шеті жоқ, күншығысы жоқ, құбыласы жоқ кеуек әлемнің жан-жағына су жайылып кете барды.

Осы күнге дейін біздің төбемізден топ-тобымен ұшып жүретін жалпақ тұмсық, қыркылдақ сұр үйрек, нә-иә, кәдімгі сұр үйрек, Лувр үйрек, сол бір заманда жападан-жалғыз екен де, тіпті жү-

мыртка салатын да мекен таппай сандалар екен. Күллі әлемде судан басқа, жұмыртқа салар бір тал шыбық та болмапты ғой.

Үйрек байғұс жұмыртқаға толғатып, шыдамы кетіп, жұмырткалайын десе түпсіз тұңғыықтан қорқып, су үстінде жанталасып ұшып жүреді. Қайда ұшып бармасын, телегей теңіз, шетсіз-шексіз толықсыған топан суы. Күллі әлемде тұяқ тіреп, ұя салар бір кылпық жоқ екеніне көзі жетіп, бейшара үйрек дінкесі күриды.

Ақыр сонында сұр үйрек суға қонып, төсінің жүнін жұлып, ұя салған екен. Әне, сол ұядан жер пайда бола бастаған. Жер жарықтық бірте-бірте ұлғайып, оның үстінде бірте-бірте жан-жануар, түрлі мақлұкат пайда бола бастапты. Олардың арасынан адамзат артынша шығып, шаңғымен қар үстінде, қайықпен суда жүріп, жүзе алатын амал тауыпты. Аң ұстап, балық аулап, тамағын асырап, үрім-бұтағын көбейте беріпті.

Байтақ судың ортасында құрлық пайда болысымен жарық дүниенің апшысы қуырылып, киын күндер туарын сұрша үйрек сонда сезер ме еді. Қалай жер пайда болды, солай су мен құрлық арасында аяусыз арпалыс басталды. Ал, құрлық пен судың, су мен құрлықтың арасындағы арпалыстан адам байғұстың да шекесі қызып жүрген жоқ. Адам жерге бауыр басып қалғандықтан теңіз оны ұнатпас...

Таң таяп келеді. Тағы бір түн өтіп, тағы бір күн толғатып келеді. Сыздықтаған буалдыр алағеуімде, танауынан буы бүркыраған бұғының салпынған ерні құсап, жағаға сокқан теңіздің буырқанған сұлбесі көріне бастады. Теңіз тынысы сезіледі. Теңіз бен құрлық түйіскен жиектің өң бойында тұнжыр буалдыр тұман тұнып тұр. Керме кемер кеудесінде керіле түсіп тулаған толқын зікір салады.

Бетпак толқындар бет қаратпай, әбден тапталып қатып қалған мұздай құмдауыттың, көк өнезденіп, жылбысқы басқан үйінді тастардың төсіне аянбай, арылдай шапшып, өркештен соң өркештер қыңсылай құлап, өшіп бара жатады. Сәл ғана сәтке ақ көбік бүрк етіп сөніп, әбден иге түскен балдыр шөптің ғана кермек иісі қалады. Толқындар кейде жағаға сіре мұздың сынықтарын да лақтырып тастайды. Көктемде шайқалған мұхиттың оларды қай жақтан алып келгені де белгісіз. Жағаға лақтырылған қанғыбас мұздар лезде сынықсыз, дәрменсіз күйге түседі. Келесі толқындар жағаға асыға жетіп, әлгі мұздарды іліп түсіп, өз құрсағына қайтадан алып қайтады.

Түн түнегі түріліп, таң арайы айкындала береді. Әсте-әсте жер суреті танылып, әсте-әсте теңіз дидары ашыла бастайды.

Түнгі желден тынышы кеткен толқындар ақ жалданып әлі де жағаға қарай жүгіргенмен, көз ұшында, түпсіз теренінде теңіз

тарлан сап-сап саябырлап, корғасындай суық сұр түсті жотасы ауыр шымырлап, әлсін-әлсін жуаси түсті.

Теңізден тұман көшкіні көтеріліп, жағадағы қырка қыраттарға қарай жылжып келе жатты.

Осы арада, Тарғыл төбет қолтығына таман, теңізге көлбеу сұғынып жатқан қыркалы түбектің үстінде окшау тұрған бір жартаc бар. Алыстан карағанда ол шынында да теңіз жағалап жүгірген таудай тарғыл итке ұқсайды. Бөксесіне алба-жұлба, алашарбы аласа орман өскен, жазғы шілдеге дейін басынан қар кетпей, салпаң құлақ сияқты ақтандактанып жататын, күн түспейтін теріскей шатында одан да үлкен ақ қал құсап қар жататын Тарғыл төбет жартасы теңіз жактан да, орман жактан айдала алыстан көрініп тұрады.

Міне, осы Тарғыл төбет қойнауынан күн бақан бойы көтеріле бере нивх қайығы теңіз бетіне шыққан-ды. Қайықта үш ересек, бір бала бар. Жас жағынан кенжерек, мығымша келген екі еркек қос қолдап, ескек тартып келеді. Бұлардың ішіндегі ең қарты ағаш трубкасын бүркылдатып, қайықтың құйрығында руль баскарып отыр. Қоңыркай жүзін әжім торлаған, өсіресе мойны сай-сай әжім, жұтқыншағы шодырайып шығып тұрады: тілім-тілім тыртық басқан күректей қолдарының буындары да шодырайынқы, арық шал. Сақал-шашы бурыл, тіпті акселеу десе де болады. Қоңыркай жүзінен аппақ қудай қасы көзге ерекше шалынады. Шал қызылжиек, жасаураған көздерін әдетінше сығырайта қарайды, бүкіл ғұмыры бойында күн сәулесі шағылысқан су айдынына қараудан әбден сықсиган көз, содан да ол қайықты қойнаумен көзсіз баскарып келе жатқандай көрінер. Ал, қайықтың түмсық жағында ақсақалдың ашуын келтірмейін деп тыпырши беруден тайсалып, өзін-өзі әрең ұстап, он бір-он екі жастардағы бала шіл балапандай жүрелеп отыр.

Бала мәз-мейрам. Қуанғаннан танауы делдиіп, бетіндегі ұры сепкілдері тарыдай шашырап шыға келді.

Бұл шешеге тартқан белгі, шешесі де қатты қуанса, бетіне өстіп жасырын сепкілі шыға келеді.

Баланың тынжысы қозатын жөні бар. Бұл сапар оның аншылық кәсіпке араласуына тұсаукесер ретінде арналып отыр. Содан да Киrisk басын жан-жакка шіл құсап қылтындатып, төнірекке тойымсыз бір қызыкпен көз алмай қарайды. Ғұмырында тұнғыш рет Киrisk теңіз айдынына нағыз аншылармен бірге аң аулауға, ежелгі үлкен қайыққа мініп шыққаны. Бала шіркін қазір орнынан атып тұрып, ескекшілерді асықтырғысы келеді, теңіз аңдары жатқан үлкен аралға тезірек жету үшін ескекті өз қолына алып, бар күшін сала ескісі келеді. Бірақ бұл балалығына үлкендер күлуі мүмкін ғой. Осыны ойлап, ол өз сезімін

білдірмеуге тырысып-ақ бакты. Әйткенмен, сезімді жасыру қиын еді. Бакытқа кенеліп отырғаныңды жасыра алмайды екенсің: қара торы жүзі бал-бұл жанып, алаулап тұрғандай еді. Әсіресе көзін айтсайшы, тұла бойын кернеген қуаныш пен мақтаныш сезімін қымтай алмаған баланың бакыт шалықтаған көзі жарқ-жүрқ етіп, жақұттай жайнайды. Алда — теңіз, алда — аң аулау қызығы күтіп тұр!!!

Орган қарт баланың жай-күйін біліп отыр. Сығырайған көзбен ол теңіз бағдарын ғана емес, шыдай алмай ұшып-қонып отырған баланың көңіл күйін де байқап келеді. «Әй, балалық, балалық», — деп қарт көзі күлімдей береді де, онысын байқатқысы келмегендей шала сөнген трубкасын комағайлана сора түседі. Баланың қылығына іш тартып, жымығаныңды байқатуға болмайды. Бала қазір олармен бірге ойын үшін келе жатқан жоқ. Осыдан ол үшін теңіз аңшысының өмірі басталмақ. Теңізде басталған кәсіп әйтеуір бір кезде теңізде аяқталмақ. Теңіз аңшысының тағдыры солай. Әйткені, одан қиын, одан қауіпті кәсіп жоқ. Сондықтан да адам титтейінен машықтана бергені абзал. Бұрынғылар: «Ақыл — тәңіріден, машық — жастан» деп бекер айтпаған. «Жаман аңшы — ағайынға масыл» дегенді де бұрынғылар айтып кеткен. Әне, сол себепті де, ел қамын жейтін ер болу үшін кәсіпке ерте бастан үйренген жөн. Міне, Киriskінің де кезегі келді, оны шындап-шынықтырып, теңізге бойын үйрету керек.

Бұл мақсатты Тарғыл төбет тауының баурайында отырған Балық-әйел руының ауылы түгел біледі. Бүгінгі жорық болашақ аңшы Киrisk үшін арналғанын кәрі де, жас та — бәрі де біліп отыр. Ежелден келе жатқан ереже бар: еркек болып туды екенсің, бала жастан теңізге бауыр бас, теңіз сені тосырқамайтын болсын, теңіз де саған бойы үйренсін. Әне, содан да бүгін ру басы Орган қарт пен ең таңдаулы екі аңшы — бірі баланың әкесі Эм-райин, бірі немере ағасы Мылгун аталар салған жоралғы жол бойынша, үлкендердің кішілер алдындағы парызын өтеп бұл ретте Киriskіні қатерлі сапарға алып шыққан. Бала осыдан бастап ақырғы демі таусылғанша, сәтті-сәтсіз күндерде де ұдайы теңізбен тағдырлас болмақ.

Киrisk әлі аузынан ана сүтінің дәмі кетпеген балғын сәби ғой, одан әлі жөнді аңшы шығар-шықпасы да беймәлім. Бірақ кім білген, мына ересектер ертең басы жерге жетіп, қауқарсыз қарт болғанда, бәлкім осы Киrisk бүкіл руды асырайтын аңшы болар. Ықылым заманнан бері атадан балаға ауысып келе жатқан салт солай. Тіршілік — сонысымен тіршілік.

Бірақ бұл жайды айқайлап айтып жатқан ешкім жоқ. Бұл әркімнің ішінде жатқан сыр, ал бұл сыр айтылса да сирек айтылады. Әне содан да Тарғыл төбет жағалауында жатқан Балық-

ана ауылы Киriskінің алғаш теңізге аттанып бара жатқанына аса мән бере қойған жоқ. Әрбірден соң, жамағайын оның ересек аңшылармен бірге жолға шыққанын байқамаған болды, бұл оқиғаға назар салмаған сияқты көрінді.

Баланы жолға тек шешесі шығарып салды. Бірақ ол теңіз сапары туралы ләм деп тіс жарған жоқ, койнауға жетпей қоштасты. Баласына әдейі анықтап тұрып: «Бара ғой, орманға бар!» — деді теңіз жакқа көз салмай, орман жакка қарап тұрып. — «Байка, шапқан бұталарың құрғақ болсын. Орманда аласып кетіп жүрме!» Бұл оның Киrisk ізін шатастырып. «Кинр» деп аталатын жын-перілерді алдап, баласын бәле-жаладан, ібілістен қорғағандағысы еді. Ол өзінің күйеуі жөнінде де ләм деген жоқ. Дәл бір Киrisk өз әкесі Эмрайинмен бірге емес, мүлде бөтен адамдармен бірге кетіп бара жатқандай, сыр білдірмеді. Ондағы ойы: Эмрайин мен Киrisk — әкелі-балалы адамдар екенін кинрлер біліп қоймасын дегендегісі. Әкелі-балалы адамдардың аңға бірге шыққанын жын-перілер ұнатпайды-ақ. Олар әке мен баланың біреуін мерт қылып, біреуін еркі мен күшінен айырып, енді қайтып теңізге, не орманға беттемеске ант ішердей хатге жеткізеді. Адамдарға кесепат келтіруді діттеп, залым кинрлер — жын-перілер, олардың әрбір адымын аңдып, ізін бағып жүреді.

Киrisk болса кинрлерден қорықпайды, есейіп қалды ғой. Ал шешесі қорқады, баласын ойлап қорқады. Сен әлі кішкентайсың, — дейді. Сені алдап-арбап, мерт қылу онай, — дейді. Сөзінің жаны бар. Жын-періден қаныпезер бар ма? Жас сәбилерді қаншама мүгедек етпеді дейсің олар. Балаға ауру жапсырып, кем-кетік етіп қояды, аңшы болмасын деп. Ал, кем-кетік адам кімге керек, неге жарайды? Сондықтан жас баланы өсіп-жетілгенше жын-перінің көзінен таса ұстаған жөн. Ал, бұғанасы қатып, белі бекіген соң ер-азаматқа жын-шайтан дегенін қорқынышты емес. Күшті адамнан ібіліс те сескенеді.

Шеше мен бала осылайша қоштасты. Үрей мен бата, тілегін ішіне бүгіп, шешесі үндеместен біраз тұрды. Теңіз жакка бір қарамай кері қайтты. Өз күйеуін өзі танымаған адамша, оны тіпті есіне де алмады. Күні кеше әкесі мен баласының жол жабыдығын, үш күндік жол азығын дайындаса да, қазір түк білмеген бола қалыпты. Баласы үшін шыбын жаны шырылдап тұрғанын білдіргісі келмей, жын-перілерге сыр білдірмей, тек іштен тынды шеше байғұс.

Шешесі койнауға жетпей кейін қайтты, ал баласы болса көзге көрінбейтін жын-перілерді адастырған болып, өз ізін өзі шиырлап, шешесін ренжіткісі келмей, оның айтқанын орындап, бұта-бұтанын арасымен бұралан із тастап, алысқа ұзап кеткен ересек аңшыларды қуып жетпек болып, жүгіре жөнелді.

Бала оларды лезде-ақ қуып жетті. Кару-жарак, азық-түлік артынған аңшылар асықпай аяндап келеді. Ең алдында Орган карт, оның сонынан еңгезердей тұр-тұлғасы ерекшеленіп, қаба сакал Эмраин, ал оның артынан маймақ аяқ, тығыншықтай кеспелтек Мылгун жүріп барады. Бәрінің де үстінде иленген теріден тігілген, су өтпейтін, суыққа төзімді карабайыр теңіз киімі. Оларға карағанда Киriskінің үстіндегісі сәнді киім. Шешесі бар өнерін салып, баласының теңіз киімін көптен бері камдап еді. Сыртқы киімі де, аяғындағы торбасы-етігі де оюмен өрнектелген. Теңізге шығып бара жатканда мұндай сәннің не реті бар? Шешенің аты шеше де.

— Өй, сенбісің-ей? Сен келмейтін шығар, шешен қолынан жетектеп үйге қайтып алып кеткен шығар деп ойлап едік біз, — деп жорта таңқалған болды Мылгун, Киrisk оларды қуып жеткенде.

— Үйге қайтканы қалай? Өлсем де қайтпас едім! Тегі мені... — Киrisk ызадан тарс кете жаздады.

— Жә-жә, қалжындағанды түсінбейсін бе, — деп тыныштандырды баланы Мылгун. — Онынды қой сен. Теңізде бір-бірімізбен сөйлеспесек, кіммен сөйлесеміз? Мә, онан да мынаны алып жүр! — Балаға қолындағы винчестерді ұстата салды. Бұл ықыласқа бала риза болып қалды.

Теңізге олар осылай аттанды. Енді осыдан жолы болып, қайықтары майланып, олжамен оралар күн туса, қайтар жолдың жоралғысы басқаша болмақ. Өне сонда ақжолтай аңшы баланың құрметіне ұлан-асыр той жасалады. Түпсіз, шексіз тереңінде күштілер мен көзсіз батырлар ғана аулай алатын балықтары мен аңы бар ұлы теңіздің берекеті жөнінде ән айтылып, би биленеді. Жер бетіне өзінен аңшылар әулеті тараған Балық-әйелдің құрметіне жыр жырланады. Өне сонда ең ақылды адам — бақсы-шаман билеушілердің ортасына шығып, шетен сабау сабалаған кеспек барабанның күңгірлеген үніне қосылып, жаңа аңшы, жас аңшы Киrisk жайлы Жермен, Сумен әңгіме-жырын бастайды. Иә, шаман аңшы бала туралы Жермен, Сумен сөйлесіп, Жер мен Судан: балаға әрдайым рақымды бола көріндер, баладан ұлы аңшы шыққай, Жерде де, Суда да әманда жолы болғай, аулаған аңын көрі мен жасқа, әулет түтініне тең бөліп беретін әділетті аңшы болғай! — деп тілейді шаман. Дана шаман-бақсы тағы да жалбарынып: Киriskінің бала-шағасы көп болғай, өлмей-жітпей, Балық-әйелдің үрім-бұтағын, өрен-жаранын өркендете бергей, деп тілейді.

Қайда жүзіп жүрсін сен, Балық-әйел?
Сенің ыстық құрсағында — тіршілік.

Сенің ыстық құрсағыннан біз тудық,
Сенің ыстық құрсағындай жаннат жоқ.
Қайда жүзіп жүрсің сен, Балық-әйел?
Аппак мамаң нерпа балық басындай,
Ақ маманның сүтін емдім жасымда.
Ең ер жүрек еркек саған жетер-ау,
Құрсағына ұрық сеуіп кетер-ау.
Жер бетінде ұрпақтарың көбейер,
Қайда жүзіп жүрсің сен, Балық-әйел?

Ән мен бидің арасында әлгі тойда осындай да өлең айтылады. Сол тойда Кирискіге арналып, тағы бір ырым жасалмақ. Алас-құлас билеп жүрген шаман сонда Кирискінің аңшылық тағдырын аспандағы жұлдыздардың біріне аманат етіп тапсырар. Әр аңшының желеп-жебеп жүретін жұлдызы бар. Ал Кирискінің тағдыры қай жұлдызға аманат болып тапсырыларын жан баласы білмесе керек. Оны тек шаман мен жебеуші жұлдыз ғана біледі. Ал аспанда не көп, жұлдыз көп...

Әлбетте, сол тойда жұрттың бәрінен де қатты қуанып, бәрінен де асыра ән салып, би билейтін Кирискінің анасы мен қарындасы ғой. Ал, Эмрайин шаршы топтың ішінде Кирискінің әкесі деп жарияланады. Бұған ол қуанып, масаттанар әрине. Ал әзірге ол Кирискінің әкесі бола тұра, әке аталуға құқы жоқ. Теніз бетінде әке де, бала да болмайды. Теніз үстінде адамдардың бәрі бірдей, тек көсем қартына ғана бағынады. Көсем қалай айтты, солай болмақ. Әке бала ісіне араласпайды, бала әкесіне шағым айта алмайды. Әулет салты сол.

Бәлкі, сол тойда Музлук атты қыз да қатты қуанар. Кирик бала күнінде Музлукпен бірге ойнаушы еді. Енді ол ойын сиреді. Бұдан былай мүлде тыйылар: аңшыға ойын бұйырмаған...

* * *

Толқындардан жеңіл қалқып өтіп, қайық әзір жүрдек келеді. Тарғыл төбет қойнауы әлдеқашан артта қалды, аңшылар Сопак мүйісті жанай өтіп, ашық теңіз айдынына шыққанда, теңіздегі толқын қойнауадағыдан күшті емес екенін аңғарды. Толқындар бір денгейде, бір ырғакта шалқиды. Мұндай бір мінез толқында жылдам жүзесін.

Бәйтеректің діңгегінен шабылған қайық қалтқысыз, қаздан жүзіп барады. Рульге бас білгі қайық түмсық толқынға да, капитал толқынға да сыр бермей, нық сырғиды.

Сонау бір сөніп қалған трубкасын сора түсіп, Орган қарт қайықтың нық жүрісіне сүйсініп, суық суға жартылай батып, қайқаңдап жүзіп бара жатқан қайық емес, дәл өзіндей сезініп,

рахаттанып отыр. Топшы темірдің бір сарынды сылдыры мен ескектердің бір калыпты кимылына сай теңіз айдынын как жарып бара жатқан Органның дәл өзі сияқты бейне бір: қарсы толқындардың серпінінен сәл шайқалып, су дөңбектерін өз кеудесімен қақыратып келе жатқандай сезімде қазір. Өзі қайық болып кеткендей осы бір сезім оны тосын ойға қалдырды. Қайыққа ол дән риза, бұл қайықты ол өзі жонып, өзі соққан, бөйтеректі жұрт жабылып құлатты, бірлі-екілі адам оны құлата алмас еді. Арғы жағын Орган жалғыз өзі жайғастырды, теректі үш жаз бойы қақтап кұрғап, баптады, ғұмырынын ішінде Орган талай қайық шапқан, ал мынау соның бөрінен ерен соғылатынына әу бастан-ақ көзі жетті. Осыны ойлауы мұн екен, көңіліне қаяу түскендей де болды: бұл оның ең соңғы соққан қайығы болып жүрмесе нетсін? Тағы біраз тірі жүрсем дейді. Тағы біраз теңіз кезіп, аң ауласам-ау дейді, әл-қуат барда, көздің нұры таймай тұрғанда енді ең болмаса екі қайық жасап кетсем, — дейді. Ол осыны ойлап, қайықпен іштей сырласып келеді. «Сен ұнайсың маған, саған сенем, бауырым, — дейді ол қайыққа. — Сен теңіз тілін ұғасың, толқындардың мінезін білесің — сенің күдіретің де осыдан. Сен мен соққан қайықтардың ішіндегі ең еренісің. Ені мен тұрқы келіскен ересен қайықсың сен, саған үлкен нерпа да сыйып кете береді. Сен ажолтайсың әрдайым. Соның үшін қымбаттысың сен. Үстіне ауыр жүк тиеп, жағаға қайтқанда ернеуіңмен су сызып, қиналып келе жатқаныңда саған біздің жанымыз ашиды. Сонда халық жағаға жапырыла жүгіріп шығып, сені қарсы алады, бауырым қайық!

Егер мен өле кетсем, сен жасай бер, аңы көп жерлермен алысқа жүз. Егер мен өле кетсем, тепсе темір үзер жас аңшылармен бірге теңіз кеше бер, бауырым. Егер мен өле кетсем, тірімде маған қалай қызмет етсең, жастарға да солай қызмет қыл. Әне, қазір сенің түмсығыңда анау балақай отыр. Теңіз емес, кұрлық болса, дәл қазір аң біткенді жалғыз өзі жайратардай тықыршып отырғанын көрдің бе. Әне, сол балақай саған мініп, алыс-жақын теңіз бетін шарлайтын күн туғай. Бүгін ол бізбен бірге теңізге тұнғыш рет аттанды. Бұл қажет. Машықтана берсін. Бұл жалғаннан біз кетеміз, ал оның болашағы әлі алда. Эмрайин әкесіне тартса, дұрыс адам болғаны. Онда бос күбідей күнгірлек болмас. Қазіргі ересектердің ішінде Эмрайиннен мықты аңшы жоқ-ау, сірә. Қажырлы, іскер жігіт. Бір кезде мен де сондай едім. Күшті едім. Әйел заты мені ұнатушы еді. Ал мен болсам, өмір сол калпында тұра береді деп жүріппін ғой. Бөрі өткінші екенін кейін барып бір-ақ білесің. Бұл жай жастардың қаперіне де кіріп шықпайды. Мына Эмрайин мен Мылгун де өмір фәни екенін әзір ойлап жат-

кан жок. Мейлі де. Әлі біле жатар, тәйірі. Ескекті екеуі де еңірет еседі-ақ, обалы не керек. Біріне-бірі сай. Екеуі де өгіз кара күші бар, сенімді жігіттер. Солардың күші ғой, қайықтың өзінен-өзі сырғанап бара жатқандай болуы. Қайдан болсын. Теңізде тек қол күшімен жүресін. Әлі жол ұзақ, есе беру керек, есе беру керек! Бүгін ғой, күн батып, қараңғы түскенше. Үш Емшекке жетіп жығылғанша жүземіз. Ал, ертең күні бойы кері қайтамыз. Тан атқаннан күні бойы жылжымыз. Мен де қарап отырмай, екеуіне кезек-кезек көмектесемін ғой. Әй, бірақ ескекпен күллі теңіз суын сапырып шығу да оңай шаруа емес-ау. Ал олжалы қайтсак — тойдудан түр алда.

Сен естимісін, сен ұқтың ба мені, қайық бауырым? Сен бізді Үш Емшек аралына, аң аулау нағыз қызатын жерге алып барасын. Біздің келе жатқан шаруамыз да сол. Аралдың жағалауындағы жайқуатта біз нерпаларға тап боламыз.. Төлдейтін кезі таяп қалғандықтан қазір олар үйір-үйір болып, аралдарға тоқайласа бастады.

Сен түсінемісін мені, қайық бауырым? Сен, әлбетте, мені түсінесің ғой. Сен әлі теңізге түспей тұрғанда-ақ, әлі алып бәйтеректің өзегінде жатқан кезінде-ақ мен сенімен сөйлесе бастап едім-ау. Мен сені ұлы бәйтеректің өзегінен суырып алып едім, енді міне, жүзіп келеміз.

Ал, енді бұл дүниеден мен көшкенде, мені ұмытпа, бауырым. Теңізге шыққан шақтарында мені есіне ал...»

Жағалауда қалған басты белгі — Тарғыл төбет шоқысын мәреге санап, ашық теңізге тура тартып келе жатып, Орган қазір осындай бір ойға кетті. Осы шоқыжартастың бір ғажап сыры бар. Оны теңізге шыққандардың бәрі айтады. Күн ашықта теңізшілер жағадан ұзаған сайын Тарғыл төбет аспандап, асқақтап бара жатқандай болады. Жолаушыдан қалғысы келмегендей, соныңнан ілесіп келе жатқандай көрінеді. Қай тұстан карама, Тарғыл төбет көрініп тұрады. Жағадан алыстай берген сайын әлгі жартаc жанашыр жолдасындай, қия алмай ұзақ қарайды да, айдын судын енді бір бұлымында бұлаң етіп көзден тасатанады. Ал, ендеше Тарғыл төбет үйге қайтты, демек жер жарықтық алыста-алыста қалды деген сөз...

Әне сонда Тарғыл төбеттің қай тұста қалғанын, желдің қай жақтан соғып тұрғанын, күн жартастың қай жағынан түсіп тұрғанын, ауа райы ашық болса, шарбы бұлттың шамасын әбден байқап қал. Аралға жете-жеткенше Тарғыл төбет қалған тұсты жадынан шығарма. Бұл саған теңіз өлемінде аласып кетпес үшін керек.

Қайықшылар бір күншілік жолы бар аралдарға бет алып келеді. Бұл өзі шексіз судын ішінен қылтиып-қылтиып шығып

тұрған емшектей үш кия жартас, ел-жұрты жоқ, тоқымдай-тоқымдай үш жапырақ күрлық еді.

Оларды жұрт Үш Емшек деп атап кеткен. Үлкен, Орта, Кіші аралдар. Ал, олардан ары жүзгін келсе, жол жарықтық сені аты жоқ, жөні жоқ, шегі жоқ, шеті жоқ Ұлы мұхит, ұлан-байтақ Су әлеміне алып барар. Дүние-әлем жаралғалы бері, Лувр үйрек жұмырткалайтын титтей бір қарайған тірек таба алмай қаңғырғаннан бері жайқалып, өзін-өзі тудырып, өзінен-өзі өніп жатқан ұлы Мұхит дүниесі. Әне сол теңіз бен мұхит алқына қауышып жатқан шептегі осы аралдарды мына көктем күндерінде нерпалар мекендейді. Мына сапар сыры сонда жатыр еді...

Балақай қайран қалды: теңіз ол ойлағаннан мүлде баскаша екен. Тарғыл төбет жартасының кияларында ойнап жүргенде де, койнау-қолтық суда қайықпен жүзгенде де теңіз мұндай деп мүлде ойламаған еді. Қайық койнаудан шығып, ашық теңізге бет алғанда барып бала теңіздің не екенін ерекше сезінгендей болды. Аспанмен астасып, көз де, көңіл де жеткісіз, қиырсыз әлемді тұтас тұтып жатқан судың бәрі теңіз екенін аңдағанда баланың есі шыға жазлады.

Киrisk мұндай топан су болар деп ойламаған, айнала тек сынаптай сырғанақ, қорғасындай зілді су, айнала тек лезде туып, қас-қағым сәтте қайтадан өліп жатқан толқындар, айнала тек түнерген түпсіз тереңдік, айнала тек көз жетіп, қол жетпес ұшпақ бұлт тұтқан көгілдір аспан. Бар әлем осы ғана. Су мен аспан. Басқа қылаудай белгі жоқ. Қысы жоқ, жазы жоқ, қырқасы жоқ, сайы жоқ телегей теңіз.

Дүниенін о шеті мен бұ шетін алып жатқан асау су.

Толқындарды бұрынғыша сүзгілеп, қайық жүзіп келеді. Алдағы аң аулау сәтін асыға күткен баланың да ажары ашық, көңілі жарқын. Сол бір аң аулау сәтіне есі-дерті кеткен балақай, әйткенмен, қазір айнала төңіректі, дүлей суды көңілімен емес, көзімен шолып, шадыман қалыпта шала-шарпы түйсініп отыр. Өйтпесе ол қазір күн сәулесімен ойнаған сансыз су зерінің неше алуан өрнегін, теңіз түсі сол сәуленің әсерінен кейде жап-жасыл, кейде кара қошқыл тартып, сан алуан құлпырып жатқанын аңғарар еді. Сонда ол қайық қасына қаңғалақтап келіп қалған балықтарды көріп алақайлап қуанар еді, әлгі аңқау, бүкір балықтар қайыққа тұмсығын соғып алған соң тым-тырақай каша жөнелудің орнына, үйір-үйірімен үйме-жүйме болып, қайықтың қабырғасына тығылып, судан шоршып шығып, ауаға біраз ілініп қалып, қайтадан суға жон арқасымен құлағанын көріп бала мәз-мейрам болып күлер еді.

Бірақ мұның бәрін бала көзіне аса іле қоймады. Оның есі-

дерті тезірек аралдарға жету еді. Нағыз аң аулау сәті сокқанша балада тағат жоқ.

Әйтсе де сәлден кейін бала көңілі қараптан-қарап отырып, өзінен-өзі бұзылды. Бірақ ол сыр берген жоқ. Құрлықтан ұзай түскен сайын, әсіресе бір бүкір бел толқынның тасасынан кенет Тарғыл төбет көзден ғайып болғанда барып бала теңізден бір қыламық қатер сезгендей болды, ұлы топан судың қасында өзі құмның қиыршығындай майда, құрдым дәрменсіз, құрдым қорғансыз екенін түйсініп, теңізге өзінің шексіз тәуелді екенін аңдағандай еді.

Бала үшін мұның бәрі тосын. Сонда барып ол Тарғыл төбеттің қаншама қадірлі екенін сезген еді. Тарғыл төбеттің баурайында шапқылап ойнақ салып жүргенде ол мұны тіпті ойламапты ғой. Оның төбесіне шығып алып қарағанда теңіз де мүлде қауіпсіз еді. Өз мекенінде тұрғанда Тарғыл төбеттің қаншалықты алпауыт әм қайырымды, қаншалықты асқақ әм күдіретті қамал екенін Кириск енді түсінді.

Енді ол құрлық пен теңіздің айырмашылығын да түсінді. Жер басып жүргенде — жерді ойламайсын. Ал, теңіз үстінде нені ойлама, бәрібір көкейінде теңіз тұрады. Бұл бала үшін үлкен жаңалық еді, ол осыны ойлап секемденіп қалды. Теңіз үстінде теңіздің көкейден кетпейтінінде нендей бір сиқырлы, сұрапыл, дүлей сыр жатқан сияқты...

Ал бірақ ересектер сабырлы. Эмрайн мен Мылгун бұрынғысынша бір адамдай қосылып, бір сарынмен ескек сермеп отыр: төрт ескек су бетіне бір мезгілде тиіп, қайыққа қуат-күш беріп келеді. Бірақ ескек есу ойыншық емес, толассыз қимыл. Ескекшілер теріс қарап отырғандықтан Кириск олардың бетін көре алмайды. Оның есесіне олардың бұлшық еті ойнаған жауырындарын көреді. Өздері сирек сөйлейді. Рас, әкесі Эмрайин анда-санда артына бір бұрылып, күлімсіреп қарап, баласына: «Халің қалай?» — дегендей болады.

Жол ұзай берді. Ересектер сабырлы, саспайды. Ал, Орган карт болса, мүлде қыңбай, сол бір трубкасын сорып қойып, қайықтың жүрісін басқарып отыр. Әрқайсысы өз жұмысын атқарып, жүзіп келеді. Рас, Кириск, бірде Мылгунмен, бірде әкесімен қосылып, бірер рет ескек есті.

Ескекшілер: «мейлі есіп көрсін» дегендей бала тілегіне қарсы болған жоқ. Бала жалғыз ескекті қос қолдап-ақ жұлқылағанмен, көпке шыдай алмайды: қайық аса ауыр, ескек те ол үшін ересен үлкен еді. Бірақ ешкім балаға кінә де артқан жоқ, әлсізсің-ау деп есіркеген де жоқ. Тек өйтеуір үнсіз қимыл.

Рас, Тарғыл төбет кенет көзден таса болғанда әлдеқалай бәрі бірден қауқылдасып қалды.

— Тарғыл төбет үйге қайтты! — деді Эмрайн.

— Иә, қайтып кетті! — деп қостады Мылгун.

— Апырай, ә? Қайтып кеткен екен ғой, — деп Орган карт та бұрылып қарады. — Е, онда шаруа жаман болмас. Әй, Киrisk, — деді балаға қулана қарап: — Айқайлап шақырып көрсен қайтеді, мүмкін, Тарғыл төбет қайтып оралар?

Бәрі күліп жіберді, Киrisk те күлді. Сәл ойланып отырып:

— Онда кері қайтайық, Тарғыл төбет сонда келеді, — деді дауыстап тұрып.

— Қарай гөр мұның тез қайтқышын! — деді Орган оспақтап. — Жә, онан да бері таман кел, шаруа бар. Тенізге қарай-қарай көзін талған шығар. Ол шіркінді қарап тауыса алмайсын.

Киrisk тұмсықтағы орнынан тұрып, қайықтың түбінде жатқан заттарды: бұғы терісіне ораған екі винчестер, гарпун, орама арқан, суы бар кеспек, азық-түлік салған қапшық, тағы-тағы бірдеңелерден аттап өтіп, қайықтың күйрек жағына жылжыды. Қайықтың қабырғасына сығыса ескекшілердің тұсынан, ескектерден аттап өтіп бара жатып ересектердің кара тер жуған мойыны мен жотасынан шыққан ашы тер мен темекінің иісін сезді. Әкесі теңізге аттанып кеткенде шешесі оның ескі тері тонын алып, бетіне басып, иіскеп отырар еді. Сонда тоннан дәл осындай ашы тер иісі шығатын.

Тұсынан өтіп бара жатқанда әкесі баласына иек қағып, иығымен жай ғана бүйірінен итеріп қалды. Екі қолы ескектерден бос емес. Бірақ, Киrisk әкесінің абайсыз еркелеткен қылығына елжірей қалған жоқ. Қарай гөр еркелетуін! Тенізде үлкен-кіші жоқ. Тенізде сен әкесің, сен баласысың деп жатпайды. Тенізде тек басшы ақсақал ғана бар. Оның ықтиярынсыз, басы артық қимыл болмақ емес.

— Кел, жайғасып отыр, — деді Орган орын көрсетіп, шодырайған үп-ұзын қолын баланың иығына тигізіп. — Сен осы аздап қорықтың-ау деймін, ә? Ә дегенде мықты-ақ сияқты едің, сонынан...

Киrisk қысылып қалды: Орган шал бәрін байқап отыр екен ғой. Бірақ бала бой бермей:

— Жоқ, атқыч*, түк те қорыққан жоқпын! Неден қорқамын? — деп бебеу қакты.

— Әйтсе де, теңізге бірінші рет шығуың ғой.

— Бірінші рет болса қайтейін?! — деп бала дес бермеді. — Мен тегі ештеңеден де қорықпаймын.

— Мейлі, солай-ақ болсын. Ал, мен баяғыда теңізге алғаш рет шыққанымда, шынымды айтсам, тәуір-ақ қорқып едім. Қарасам:

* Атқыч — нивхша «ата» деген сөз.

жаға мүлде көрінбейді, Тарғыл төбет те, қайда кеткені белгісіз, ғайып болыпты. Айнала тек толқындар тулайды. Ой, сонда үйге қайтқым келгені-ай. Жә, ана Эмрайн мен Мылгуннен сұрашы, олар қорықпады дейсің бе?

Ана екеуі «рас, рас» дегендей бастарын шұлғып, ескектермен арпалыста, ыржия күлісіп қойды.

— Ал, мен қорықпаймын! — деп қасарысты Киrisk.

— Ой, онда азамат екенсің! — деп карт оны құптап қойды. — Ал, енді сен маған мынаны айтшы: Тарғыл төбет қай жағымызда қалды?

Түткиыл сауалдан Киrisk ойланып қалды да, қолын созып:

— Ана жақта! — деді.

— Кателескен жоксын ба? Қолың қалтырайды ғой өзі. Бала қолың қалтыратпауға тырысып, сәл-сәл оңға бұрып:

— Ана, жақта! — деді.

— А мұның дұрыс! — деп құптады Орган. — Ал, айталық, қайықтың түмсығы былай қарап тұр делік. Сонда Тарғыл төбет қай жақта қалады?

— Ана жақта!

— Айталық, жел бізді былай бұрып жіберсе ше?

— Ана жақта?

— Айталық, солға қарай жүрсек ше?

— Ана жақта!

— Дұрыс-ақ делік. Ал, бірақ, айнала су, көз тоқтатар дәнене жок, сонда мұның бәрін сен қайдан білесің? — деп қоймады Орган. — Айтшы, кәне?

— Е, менің тағы да көзім бар емес пе, — деп Киrisk сасар емес.

— Ол қандай көз тағы да?

— Қандайын білмеймін. Әйтеуір, ішімде сияқты, көрмей-ақ көретін сияқты.

— Ішімде дейсің бе? — Бәрі күлісіп алды.

— Оның да жөн, — деді Орган. — Ондай көз болады. Тек ішінде емес, басында.

— Ал, мен ішімде деймін, — деп берісер емес Киrisk, ондай сезім көзінің іште емес, баста, мида болатынын енді түсініп тұрса да.

Біраздан соң шал Киriskіні тағы да сынаққа алды. Ақыры баланың теңіздің төрт бұрышын тани білетін қабілетіне көзі жетіп, көңілі толып:

— Жарайсың, ішіндегі көзің жаман емес екен, — деп күбірлеп қойды.

Бұл мақтаудан көңілі өсіп қалған Киrisk енді өзіне-өзі сұрақ қойып, жауап айтып жаттыға бастады. Әл-өзір теңіз сәл-пәл тынышта жан-жағынды пайымдау аса қиын да емес. Асқақ та ұлы

Тарғыл төбет оймен шакырғанда оп-онай «ішкі көзге» елестеп, бала іздеген тұстан лезде табыла кетеді: баурайындағы бұйра-бұйра орманы, «кұлағы» мен «бөксесінде» жатқан ақ тандақ қары, жартасына толассыз шапшып арсылдап жататын дүлей толқындары — бәрі-бәрі баланың көз алдында. Тарғыл төбет көзіне елестегенде бала оның айналасындағы қырат-қырқаларды да көрмей тұра алмады. Енді еріксіз өз үй ішін ойлай бастады. Жағалаудағы қырқалардың ортасындағы аланқай алқап, сондағы орманның пұшпағы, өзен жағасындағы ата қоныс — ағаш үйлер, сарайлар, иттер, тауықтар, балық жайып қоятын аспа таяқтар, шуда түтін, шан-шүн, дауыс, солардың арасында шешесі мен қарындасы Псулк — бәрі-бәрі көңіл айнасынан көрініп тұр. Шешесі мен қарындасы қазір не істеп отырғанына дейін анық көрінеді. Шешесі, әрине, Киriskіні, күйеуін, теңізге шыққан аңшылардың бәрін ойлап, уайымдап отыр. Иә, дәл қазір оларды ойлап отырғаны ақиқат. Ойлауын ойлайды да, менің нені уайымдап отырғанымды жын-пері біліп қойды-ау деп, артынан қорқып қалады. Киriskіні еске алар тағы бір адам, сірә, Музлук болар. Музлук, сірә Псулкпен ойнаған болып мұның үйіне келген де шығар. Музлук сонда абайламай, теңізде жүрген Киrisk туралы бірдене деп қалса, шешесі оны сөгіп тастайды-ау, сірә. Шешесі: «Не деп сандалып тұрсын, сен қыз? Киriskінін орманға отын ала кеткенін білмеуші ме едің?» — деп сөгер-ау. Қыз оны сонда барып түсініп, ұялғаннан үндемей қалар. Солай ойлауы-ақ мұң екен, Киrisk Музлукты аяп кетті. Өзі туралы Музлуктың ойлағанын Киrisk ұнатады-ақ, бірақ соған бола шешесінен сөгіс естіп қалатынын қаламас.

Ал, қайық болса, бұрынғыша толқындардан қалқып өтіп, жүзіп барады. Айнала сол бір жыбырлап жалт-жұлт еткен тандай толқын, ақжал теңіз. Нивхілер түс ауа, ең ары кеткенде кешке дейін Үш Емшек аралдарының ең жақыны — Кіші Емшекке жетіп жығылып, сәті түссе, аң аулауды сол жерден бастамақ мақсаты бар. Содан жарық барда екінші арал — Орта Емшекке жетіп, сонда түнеп шықпақшы. Орта Емшектің бір артықшылығы — жағасында қайық қоятын тып-тыныш қойнауы бар. Таң ата тағы да теңізге шығар. Бүгін кеште жол болып, бірден үш нерпа атып алса, таң азаннан аялдамай кері қайтпақ. Қалайда ертең сәске түске дейін кері жолға шығу керек. Теңізде жолдың ерте басталғаны абзал.

Мұның бәрін Орган карт күн ілгері ойластырып қойған. Оның жәрдемшілері Эмрайин мен Мылгун болса, Үш Емшекке олардың бұл бірінші келуі емес. Істін мән-жайын олар жақсы біледі. Күн райы бұзылмай тұрса, жайқуаттан анды дер кезінде атып алса

болғаны. Ең бастысы осы, баскасы өзінен-өзі біте жататын жайдақ шаруа.

Орган картты теңізге бұл жолы алып шыққан тек мұқтаждық ғана емес. Несібенді теңізден теріп жүрген соң — амал жоқ. Бірақ бұл жолы оның теңізге аңсары ауды. Теңіз қиырында қартын күштар ойлар құшағында тербетілер еді. Оның да өзінің бір аяулы-асыл ойлары бар. Құрлықта күйбең тіршілікпен жүргенде уақытың бола бермейді де, теңізге шыққанда әлгі бір сағынышты саздай сабаз сырлардың әлдііне алаңсыз берілетін сәттер туады. Айдын аясында ол өзін Теңіз бен Тәңірінің туысындай сезінер еді.

Қиырсыз күдіретпен бетпе-бет отырғанда қалтылдақ кайық үстіндегі адам дәрменсіз бишара екенін ол жақсы біледі. Бірақ адам — ой дүниесі ғой. Өне содан соң ол Теңіз бен Тәңірінің ұлылығына пара-пар. Өне содан да ол мәңгілік зіл-зұлматпен айкасқа түсіп, әлемнің ыскақтығы мен тереңдігіне тең дәрежеде тұра алмақ. Өне содан да кеудесінде жаны барда адам баласы рухы теңіздей терең, аспан-тәңірідей шексіз, өйткені оның ақыл-ойында шек жоқ. Ал, адам көзі жұмыла кетсе, оның ойын келесі біреу жалғап әкетпек, одан тағы келер ұрпақ ұласар, солай-солай кете бермек... Осы ащы ақиқатқа көзі жеткен карттың жаны жай тапқандай болды.

Ажалдың ақиқат екенін, енді көрі қойдың жасындай ғұмыры қалғанын, өлім шіркін ақырғы меже екенін карт түсінеді-ақ, өйтсе де ол Балық-әйел туралы өзі көретін қасиетті түс өлгеннен соң да әлдеқалай созыла берер деп үміттенеді. Келер ұрпаққа мұраға бәрін қалдыруға болады, ал түсінді қайтіп қалдырарсың, түс мұралыққа жатпайды, ендеше өлгеннен кейін де ол өзімен бірге болады деп ойлады. Түс мәңгі бақи жоғалып кетуі мүмкін емес... Балық-ана — мәңгілік, ендеше ол туралы түс те мәңгілік болса керек.

Теңіз үстінде картқа бұл ой жиі оралады. Осыны ойлап ол жолдастарымен сөйлеспей, көпке дейін сазарып үнсіз отырады. Су бетіне тесіле қарап отырып ол әлдекімге жалбарындай жалғыз арыз айтады: Балық-әйел жөніндегі түсімнен айыра көрме, — деп тілейді. О дүниеге тым болмаса түсті бірге ала кетуге болмас па, түсі өзімен мәңгі бақи бірге болса қайтеді? Бұған ол нақты жауап таппай, түсім өзімен бірге қалар-ау деп сенгісі келіп, кинала, кинала көп ойлайды.

... Ерте-ерте ертеде, Тарғыл төбет тауының жанында ағайынды үш адам өмір сүріпті. Үлкені қағілез, ылдым-жылдым екен, бұғы-адамның қызына үйленіпті де, бұғы табынының қожасы болып, тундра жаққа көшіп кете барыпты. Кенжесі із кескіш, сұр мерген екен, орман адамының қызына үйленіп, аңшылықты кәсіп етіп, тайғаға ол да кетеді. Ал, ортаншысы жолы ауыр, туасы ақсақ, кем-

бағал екен, ерте тұрып, кеш жатса да бүйірі томпаймас, бұғынын соңынан жүре алмайды, орманнан ан да аулай алмайды. Ешкім оған қызын да бермейді, ағасы мен інісі оны тастап, өз жөндерімен кетті. Көкше теңіз жағасында ақсақ шіркін жападан-жалғыз қалып, балық аулап күн көреді. Балық аулап қайбір жарысын...

Бір күні ақсақ байғұс қайықтың үстінде теңізге кармақ қоя беріпті. Құдай беріп қалды деп қуанып кетеді. Кармақтың жібін бірте-бірте тартып, қайыққа жақындата береді...

Караса — о ғажап! Балық бейнесіндегі әйел әлгі! Суды саба-лап, кармақты үзіп кетпекші болып, жанталасады. Караса — бол-май кеткен сұлу: денесі күмістей аппақ, айлы түнде су түбінде жатқан малта тастай жалт-жұлт етеді, кеудесінде қос алмасы серіппелі доптай дір-дір етеді, жасыл түсті жанарынан үшқын ша-шырайды. Ақсақ балықшы Балық-әйелді судан шығарып, көтеріп ала бергенде, әйел шіркін оны мойнынан күшактай береді де, екеуі қайықтың ішіне үмар-жұмар құлай кетеді. Ақсақ байғұс мұндай ағыл-тегіл бакыттан есі шыға жаздайды. Не болғанын өзі де білмейді: қайық аспанға дейін секірген сияқты, теңіз аспанға дейін толқып, аспан теңізге аунап түскендей бір заман. Содан соң дауылдан кейінгі теңіздей бәрі сап бола қалады. Әне сонда әлгі Балық-әйел қайықтан секіріп түсіп, теренге жүзіп кете ба-рады. Ақсақ байғұс енді есін жиып, тұра ұмтылып, жалынып-жалбарынып, қайт деп зарлайды, бірақ Балық-әйел бір тіл қат-пай, тұңғыыққа сүңгіп жоқ болады.

Теңіз жағасында жападан-жалғыз қалған ақсақ балықшының басынан осындай бір ахуал өтті. Балық-әйел сол кеткеннен қай-тып көрінбеді. Ал, балықшы байғұс сағыныштан сарғайып, мүлдем азып кетті. Сол бір кезден бастап, балықшы байғұс күндіз-түні теңіз жағалап, көзінің жасы көл болып, әлгі Балық-әйелді жалбарына шақырып, тым болмаса алыстан бір көрінші, деп зар илейді.

Толқынға қарай жүріп:

— Қайда жүзіп жүрсін сен, Балық-әйел? —

деп жырлайды.

Толқын қайтқанда:

— Қайда жүзіп жүрсін сен. Балық-әйел? —

деп жырлайды.

Айлы түні су жағалап:

— Теңіз — менің қасіретім,

Сұлар — менің көз жасым.

Қара жер — менің қу басым, —

деп жырлайды.

Каранғы түнде ұйқы көрмей:

— Кайда жүзіп жүрсін сен, Балык-әйел! —

деп күніренеді.

Толқын сокканда да, толқын кайтканда да жырлайды.

Сөйтіп жүргенде қыс көшіп, іле-шала көктем де өте шығып, жаз келгенде бір күні ақсақ балықшы тізеден толқын кешіп, кенет бір жерден Балык-әйел көрініп қалмас па екен деп, бір жерден үн қатпас па екен деп, оны айқайлап шақырып, теңіз жағалап шойнандап келе жатқан. Кенет теңіздегі қайраңнан баланың жылаған даусы естілгендей болады. Иә, бір нәресте ішегі үзіле үздіксіз жылағандай көрінеді. Ақсақ балықшы әлгі дауыс шыққан жакқа жүгіре жөнеліп еді, өз көзіне өзі сенерін де, сенбесін де білмейді — дәл судың кемерінде, қайранда жап-жалаңаш бір нәресте отыр, октын-октын толқындар оның үстін шайып өтіп, арс-арс етеді, ал сәби болса: «Кім менің әкем? Әкем қайда менің?» — деп айқайлап, жылай береді. Ақсақ балықшы бұрынғыдан бетер есі кетіп, не істерін білмей сасады. Сәби оны көріп қалып: «Сен менің әкем! Көтеріп ал мені, мен сенің ұлынмын!» — дейді.

Міне, қызык-тамаша! Балықшы ұлын алып, үйіне қайтады.

Бала тез ер жетіп, теңіз кезе бастайды. Жау жүрек шымыр, ақжолтай аңшы болып өседі: ау салса — балыққа лезде толып қалады, садақ тартса — атқан оғы теңіздегі аңды толайым жайратып өтеді. Баланың даңқы шартарапқа жайылып, орман, тауларды кезіп кетеді. Орман адамдары оны қатты құрметтеп, бір қызын ұзатады. Одан бала-шаға туып-өніп, Балык-әйелдің тұқымынан тараған адамдар әулеті көбейе берелі.

Әне, сол себепті де жиын-той, мерекеде ылғи да мына өлен айтылар:

Қайда жүзіп жүрсін сен, Балык-әйел?
Сенің ыстық құрсағыңда — тіршілік
Сенің ыстық құрсағыңнан біз тудық,
Сенің ыстық құрсағыңдай жаннат жоқ,
Қайда жүзіп жүрсін сен, Балык-әйел?
Аппак маман нерпа балық басындай
Ақ маманның сүтін емдім жасымда.
Қайда жүзіп жүрсін сен, Балык-әйел?
Ең ер жүрек еркек саған жетер-ау,
Құрсағына ұрық сеуіп кетер-ау.
Жер бетінде ұрпақтарын көбейер,
Қайда жүзіп жүрсін сен, Балык-әйел?

Бұл түс мұхиттың тұңғиығынан шымырлап шығып бір сәтке жаға жайдағы шалғын мен құмдауытты су астының қарабарқын

сықырлы сылан сәулесіне шомылдырып, шайып өтетін толқындай ұрлана жылжып келетін.

Осы түсті көрген сайын Орган таңғажайып әсерден арыла алмай, көпке дейін оң мен түстің арасында есенгіреп жататын. Балық-әйелмен кездесуі шын өмірде бола қалса, ол туралы тіс жарып жан баласына айтпайтыны сияқты, бұл түске Органның сенетіні сонша. ғұмырында оны тырс етіп бір адамға айтқан емес.

Иә, бұл қуанышы мен мұңы аралас, жанға жазылмас жара салып, жүрек сыздатып, жиі келетін жансерік түс еді. Бұл түстің ғажап қасиеті мынада еді: осы түс әрдайым өзінің таңғажайып сайқал-сұлулығымен, шытырман шырғалаңымен елестетіп, дәмелендіріп ынтықтыра түсетін сықыр мәнімен, таусылмас тәттілігімен Органды таң қалдыратын. Мәлімсіз аян беретін, сөйте тұра шешусіз жұмбақ болып, адамды таусылмас сан сауалдың астында қалдыратын оң мен түстің арасындағы беймәлім байланыстың күпиядан да күпия сырын ашуға талаптанып, Орган сол түсті ылғи да сағынып, айтып таусылмас арман, тілекпен әрдайым Балық-әйелмен кездесу сәтін, түсте де болса кездесу сәтін ансаушы еді.

Ол Балық-әйелмен түсінде теңізде кездесетін. Балық-әйелдің көрінуін күтіп, теңіз жағасына шығып, жағалаудағы қылпыксыз құмның үстімен көп жүрер еді. Құмға түскен із лезде өшіп, оның орнында батқан күннің соңғы сәулесінен түскен болмашы көленке ғана қарауытып қалар еді. Сол көленке көкірегін шексіз сағыныш кернеген, сол сағыныштан жаны сыздаған адам жүріп өткен қара қар сияқты болып жатар еді. Органның жанын махаббат мұңы, тілек пен үміт мұңы тебіренер де сыздатар. ал теңіз болса сезімсіз, кеуек кеңістіктей сәлт етпес. Сол сыздауық тылсым жалғыздық сәтінде не лүп еткен жел, не тырс еткен дыбыс, не бір сыбыр естілмес те білінбес. Ал, Орган болса теңізден көз алмай, алтын арай тандай ғажайыпты — Балық-әйелдің келуін зарыға күтеді.

Алтын шапақ перизат орнына, ың-жынсыз, ақ көбікті мылқау толқындар сансыз лекпен жолын кес-кестей берген соң Органның амалы құрып, шыдамы таусылады. Төбесінде аласұрған жапалақ-жапалақ ақ қар құсап, дыбыссыз ақ шағалалар ұшып жүреді. Балық-әйелді күте-күте, күткен сайын жан-дүниесі зар жылап, тежеусіз, өлшеусіз сағыныштан сабыры кетіп, азаппен арпалысып, мына тас керен, тас-тылсым меніреу кеуектен орын таппай, тағаты таусылар да, егер осыдан Балық-әйел бір көрінбесе халі мүшкіл боларын, жалғыздықтың кеуек жазирасында жазым болып кететін түстің өзінде де өңіндегідей түсінер еді де, жанталасып айқай салып, әлгі әйелді шақырар еді. Бірақ өз даусын өзі естімес, осы бір сұмдық түсте жалпы тырс еткен үн шықпас, бұл

түс дыбыс атаулыдан құрдым. Теңіз де тылсым. Тек өзінің ала өкпе болып алқынған, аласұрған, тарсылдап, тарыла шыққан тынысы мен шеке тамырын солқылдатып, бейберекет безілдей соққан жүрек дүрсілі ғана Органды бұлтартпай өкшелеп алған. Осы сезімнен оның жүйкесі жүдеп, өзінен-өзі безініп, өзінен-өзі құтыларға жер таппай, дінкесі құриды. Суға батып бара жатқан бейбақ акырғы демі біткенше әлдеқайдан көмек күтетіні сияқты, бұл да Балық-әйелді үзіліп-үзіліп, асқақ сезім алауына шарпыла, өлердей өртені күтеді. Өйткені оның бар бақыты, бар дәурені тек қана Балық-әйел екенін Орган біледі, білгенде қандай!

Ақыры бір дәуірде Балық-әйел толқын арасынан дидары қылаң беріп, жасыл отты жанары Органға меңзеліп, су астынан теңіз бетіне сылан етіп суырыла шыққанда, тас керен адамның құлағы кенет ашылып кеткендей, таудан тасқын құлағандай, дүние жанданып жүре береді. Сонда Орган дыбыстың қайта тірілгеніне, қайтадан толқындар гүрілдеп, жел гуілдеп, төбеде шағалалар шанқылдап жүргеніне жүрегі жарыла қуанғанын айтсаншы, жүрегі жарыла қуанып, айкай салып, теңізге қойып кетіп, кит тәріздес жойқын жүзгіш мақлұққа айналып, Балық-әйелге қарай ызғығанын көрсен!

Ал, Балық-әйел оны күтіп, бір орында буырқанған иірім сыза айналып, бір сәт судан шоршып шығып, аспанға ілініп қалғандай еді. Сонда ол теңізге кездейсоқ түсіп кеткен кәдімгі қыпша бел қас сұлудай, денесі діріл қағып, ап-айқын көрініп тұрып еді.

Оның қасына Орган жүзіп жеткен соң, екеуі мұхитқа қарай бет алады. Екеуі қатарласып, бір-біріне жанасып, зымыран жүзіспен алға қарай заулайды. Органның сағыныш пен тылсым құрсауында жалғыз жүріп ансары да осы еді-ау.

Енді екеуі бірге келеді. Екеуі де ерен күшпен, зымыран жылдамдықпен жүзіп келеді. Буалдыр көкжиектің шебінен, су тұңғиығынан сиқырлы сәуле шашырағандай, мұхит беті соның шапағымен жалт-жұлт етіп, сансыз сәуле жымын қағады. Екеуі толассыз толқындардың дудар-дудар жалдарын жарып өтіп сынаптай сыпсың көкжиекке құйындай ұшып барады. Таудай-таудай толқындардың біресе шынына шығып, біресе құлдырай құлап, осынау самғау әсерінен канаттанып, екеуі толқыннан толқынға шабыттана шарықтайды. Су бетіне түскен сап-сары ай суреті толқын әсерінен созылыңқырап, мына екеуінен бір елі қалыспай, шоқырақтап жарысып келеді. Мына межесіз мұхит жазирасында тек Орган мен Балық-әйел және ай ғана асыр салып барады. Орган, Балық-әйел, сап-сары ай және мұхит! Бұл бақыт деген сезімнің шырқау шыңы еді, бұл деген азаттық арнасы еді, бұл деген қос жүректің кездесу салтанаты еді...

Олар тоқтаусыз, толағай күшпен әлдебір ақ арман жағалауы-

на карай зымырай жүзіп жүйткіді. Оларды жаннат жағалау ынтықтырады. Сол арада олар қауышып, алаулаған арынды басып, өмірдің бастауы мен соны болар сәттің бар ләззаты мен ашы азабын тататын, найзағай отындай қас қағымда жарқ етіп өтетін шақты бастан кешеді.

Сол ансаулы арман жағалауына тезірек жетуге жанталасып екеуі алға зымырайды.

Зымыраған сайын бойларын кернеген құмарлықтың от қызуы алаулан түседі. Орган қажу білмей, бар қайратын, бар жігерін салып, құлшына жүзіп барады. Уылдырық шашу үшін ансаулы жағаға қызыл балық дәл осылай асығады да, діттеген жеріне жетіп, уылдырық шашып болған соң өліп кетеді. Орган да махаббат жолында құрбан болып кетуге дайын. Ал жұмбақ Балық-әйел Органды ынтықтырып, мұхиттың дүлей түкпіріне тағы да, тағы да еліктіріп әкетіп барады, шашыранды суы кемпіркосак бояуындай сан құлпырып ойнаған толқындарды жарып өтіп, Балық-әйел асыл маржандай сәуле шашып, мүсінді денесі сәмбі талдай серпіліп ойнап, Органды есінен тандыра жаздайды. Үйірілген толқын судың көгілдір де сүт түстес құйынында перизат бейнесі сұлулықтың тәніріндей көз жауын алар еді.

Екеуі бір-біріне тіл қатпайды. екеуі тек буалдыр су шашырандысы арасынан бір-бірінің дидарын көре түскісі келгендей бірінен-бірі көз алмай, өздеріне тағдыр белгілеген мекенге карай арындай арпалысып, тағаты таусыла ұшып келеді.

Бірақ олар сол мекенге еш уақытта жете алған емес, сол бір сағат еш замат соққан да емес...

Органның бұл ғажайып түсі көбінесе құрдымға кетіп, кенет үзіліп, бұлаң еткен шалық түтіндей лезде ғайып болатын. Ол сонда сансырап қалар еді. Шынымен қапаланып көпке дейін жүрегі сыздап, әлдене ләззатқа қанбай, қанағаттанбай қалғандай сезімге шомар. Көп мезгіл өткен соң, кейде ол әлгі түсті егжей-тегжейіне дейін есіне түсіріп: бұл ненің нышаны, не мезгеу? — деп шынымен қатты ойланып қалар. Өйткені түсінде көргені түстен гөрі өнге ұқсас-ау деген сенім есі-дәртін билей берер еді. Әдетте түс деген — тұлкінің боғы, көресің де, ұмытып кетесің ғой. Ондай түске адам өстіп, қайғыменен қан жұтар ма? Ал, Балық-әйел Органның жатса-тұрса көз алдынан кетпей қойса — не шара. Түсте емес, осы өмірде, өнінде шын болған оқиғадай орасан уайымда қалдырды.

Ал, осы түс кейде тым ауыр аяқталып, Органның жан жарасын қатты оскылап кетер еді.

Түсінде ол Балық-әйел екеуі ансаулы мекенге, әлдебір жағалауға енді міне, жақындап қалғандай, әлдебір қарауытқан жағаға қол бұлғап тұрғандай болады. Махаббат жағалауы сол болатын.

Бір-бірімен қауышып, біріне-бірі толайым беріліп, сүйісер сол жағаға екеуі де аласұрып, жойқын сезім бой кернеп, керемет күшпен арындап ағып келе жатыр еді ғой. Әлгі жағалауға енді жеттік-ау деген кезде, екеуі де суы тізеден келетін құмдақ қайранға тірелсін де қалсын. Орган кенет жалт караса, Балық-әйел катыбас қайраннан шыға алмай жанталаса бұлқынып жатыр екен. Тұла бойынан суық тер бүрк ете қалған Орган әйелді тұтқыннан босатпақ болып тұра ұмтылды. Бірақ аяғы өз аяғындай емес, жаны кетіп, былқ-сылқ етіп, ырыққа көнбейді. Жансыз аяғын сүйретіп, төрт тағандап еңбектеп, оппа секілді опасыз құмда қайрандап, Балық-әйелге жеткенше арада мың жыл өткен шығар. Балық-әйел дәл жанында, қол созым жерде жатыр-ау, бірақ соған жетем дегенше жылбыскы балдыр оралып, оппа батпаққа құлап, суға түншығып, тынысы тарылып, айтқысыз азапқа түсті. Әсіресе перизаттай Балық-әйелдің ұйыққа шырмалып, жан ұшыра бұлқынып, аласұрғаны Органға мың есе қатты батты. Әйтеуір. өлдім-талдым дегенде әйелге жетіп, оны көтеріп алып, бауырына қысып, басы айналып, аяғын әрең басып жағаға шығып келе жатқанда Балық-әйелдің жүрегі жарылып кетердей, қолға түскен жаралы құстай жанталаса сокқанын анық сезді. Ол сонда құшақтап келе жатқаны бейдәрмен жас сәбидей болғаннан ба, әлде өзі құмартып сүйген әйелді яки аяудан, яки оған деген шексіз сүйіспеншіліктен бе, әйтеуір бір тасқын бойын билеп, көмейіне тас түйін, ып-ыстық жас тығылды. Әм тебіреніп, әм Балық-әйелден ұялып, көздің жасын әрең тоқтатқан. Әр адым сайын әйелді ойлап, аялап, аяғын абайлап басып, жермен емес-ау, ауамен келе жатқандай, жұмсақ жүреді. Ал Балық-әйел көз жасын көл етіп: мені қайтадан теңізге, апарып, еркін дүниеге қоя бер, деп жалынады. Балық-әйел Органды теңізден тыс жерде сүйе алмас, теңізден шықты болды: тынысы бітіп, демі таусылып, өліп бара жатады. Көзінің жасы бұршақтап, жалына да жан ұшыра қарағаны соншалық, Орган дәті шыдамады. Кері қайырылып, қайраннан өтіп, теңізге бірте-бірте бойлай еніп барып, абайлап құшағын жазып, әлгі әйелді босатып қоя берді.

Балық-әйел жүзіп жүре берсін, ал Орган болса меніреу адамдай есенгіреп, жападан-жалғыз қала берсін. Кеткен перизаттын соңынан қарай-қарай, жылап оянды...

Кайда жүзіп жүрсін сен, Балық-әйел?
Теңіз — менің қасіретім,
Сулар — менің көз жасым.
Қара жер — менің қу басым,
Кайда жүзіп жүрсін сен, Балық-әйел?

Осы бір түсті еске алудың өзі дерт: қолына алып, көтеріп, қайтадан теңізге босатып қоя бергені түсінде емес, өнінде болған оқиғадай шалықтай береді. Бұлай болғаны несі? Адамның арман-тілегі, сірә, түсте орындалмаушы ма еді? Мұның кілті кімде сонда? Мұндай түс көрсетіп, соншама әуре-сарсаңға салып қойған кім, яки не сонда? Бұл түсте нендей құпия, нендей мағына бар? Ойлай-ойлай, шешуін таба алмай, Орган осы ойдан лағып, әйелді еске алмауға тырысып бағады-ақ.

Ал, теңізге шықты — болды, Балық-әйел туралы ой қайтадан камалайды. Теңіз үстінде келе жатып, осынау ғажайып сиқырлы түсті қайтадан көзінен тізіп өткізіп, сабырлы сана елегіне салып, таң қалар да толғанар: осыны ойлап бас қатырып нем бар, өмірде жоқ Балық-әйелді іздеп, соған бола санаменен сарғаю менін қарт басыма не лайық? — Өзін-өзі осылайша кінәлап және де: егер Балық-әйел туралы ой-арман болмаса, өзіме-өзім масыл болар едім — қартайғаным мынау, күш қайтты, көздің жанары, беттің нұры тайды, тіс түсіп, жак қаусады, — деп мойындайды. Бір кезде оны дәуірлетіп, даңқын шығарған қасиеттің бәрі бірте-бірте бұлдырап, адасып қалды да, енді міне, төрінен көрі жақын кез келді, ал бірақ кеудесі түскір өлермен: жаны бар болғыр қартаймайды, ансауық көңіл шіркін жігіт шағындағыдай арман-қиял құшағында шарқ ұрады. Әлгіндей әлем-жәлем түс көріп, орасан ойлар шырмауында жүретіні сондықтан. Адамзат тек өзінің ойы менен түсінде ғана ажалсыз, азат өмір сүре алар. Арман ағысында ол көкке көтеріліп, теңіз түбіне түсе алар. Ақтық демі таусылғанша ой ойлап, қиял канатында ұшатындығымен де адам биік, адам ұлы. Ал бірақ ажалға бәрі бір-ақ тиын: сенің өмірді сүйетінің, ой-арманыңмен қандай ғарыш биікке көтеріліп, нендей даналық шегіне жеткенің, не түс көргенің — ажалға бәрібір, ол мұнымен санаспайды. Неге бұлай? Жарық дүние неге бұлай жаралған? Мейлі Балық-әйелі түс бола қойсын, бірақ осы түс тым құрыса ана жайда, о дүниеге мәңгі-бақи қалса несі кетеді?

Орган қарт Балық-әйелдің барына сенеді де, ол туралы ойларымды теңіз де ұйып тыңдап ұғады, деп нанады. Теңіз төсінде ол еркін тыныстап, ой-қиялдың шарықтауына ерік береді. Осындайда ол бар мұң-зарын армансыз ағытып алушы еді. Ой тұңғығында отырып, кейде ол: «Балық-әйел екеуміз дәл осы жерден жүзіп өтпеп пе едік?» деп тілсіз тұңғыыққа үніледі.

Сонда ол трубкасын қайтадан темекімен толтырар. Шылымның түтінін құмарта жұтып отырып: «Осы бір ашы да болса, жаныңды жай таптырар улы шөп қайда өсуші еді... — деп қояды. — Саудагерлердің айтуынша, Маньчжурия дейтін жерде өсетін көрінеді. Сол жерден саудагерлер алып келеді. Алыс-ау сол Маньчжурия, тым алыс. Біздің тайпадан ол жерге ешкім барып көрген

емес... Темекі де шыннан ормандағы шөп құсап өсе ме екен? Гажап-ай, бұл жарық жалғанда нендей ғажайыптар жоқ десенші...»

Мезгіл түстен ауып барады. Осы уақыт ішінде күн әлденеше рет бұлттың арасына кіріп шықты. Әлгі бұлт әлдеқайда көкжиектің ар жағынан кенет шыға келген. Сол арада алай-дүлей долы дауылдың ұясы жасырынып жатқандай көрінеді. Күн бұлттың арасына кіріп кеткенде теңіз беті лезде күнгірт тартып, тұнжырап, айнала төңірек ызғар шашып тұрғандай бола қалады. Ал, күн бұлттың арасынан сәуірдегідей жайнап қағып шыға келгенде, теңіз бетінде мың-миллион алтын сәуле көз ұялта жарқырап, асыл тастар толассыз биге басқандай, көңіл шіркін қайталан шаттанып шыға келеді.

Кириск теңізге бауыр басып, бойы үйреніп, тіпті аздап жалыға бастағанмен алып дарияның соншама ұлан-ғайыр шексіздігіне таңдануын қойған жоқ. Қанша жүзіп жатса да, ұлы судын әлі қиыры жоқ. Жер бетінде жүргенде даланың кеңдігіне ол теңіздегідей таң қалмас еді ғой.

Ал, ересектер болса ештеңені елер емес. Олар мұндайға әбден үйреніп кеткен. Эмрайн мен Мылгун теңіз бетін ескекпен бір калыпты ырғақпен қалқи есіп келеді. Өздері тіпті шаршайтын емес, Орган көмектеспек болып еді, оған олар көнбеді. Қайтар жолда, қайықтың жүгі ауырлағанда қолғабыс етерсіз, ал әзір рульде отыра беріңіз, — деді Органға. Орган карт қайықтың күйырығында жемтік аңдыған ақшулан бүркіттей, сарайған мойнында жұтқыншағы шодырайып, иміңкіреп отыр. Өз ойымен өзі болып, көбіне үнсіз калыпта.

Ал, қайық болса сол бұрынғысынша толқындарды сүзгілеп, қаздан қағып барады. Толқындар да бір калыптан өзгермей, аса бұлқынбай, баяу лықсиды. Бәсең жел де есірік емес әзір.

Аншылар, сөйтіп, жүзіп келеді...

— Ата! Ата! Ананы кара, арал көрінді! Кіші Емшек! — Кириск Органды иығынан жұлқылап, қуанғаннан дауыстап жіберді.

— Қайдағы арал! — деп Орган оған сенбей, көзін қолымен көлеңкеледі. Бала нұсқаған жакка ескекшілер де едірейе қалысты.

— Мүмкін емес, — деп міңгірледі шал. Өйткені баланың меңзеген жағы бұлар діттеген жақтан мүлде басқа бағыт еді.

Бала алдамаған екен. Алыста-алыста, көз ұшында сарайып-сарайып судан шыққан жартастай болып, кикы-жикы, кара кошкыл бір жолақ қозғалмастан қарауытып тұр. Орган оған көп тесіліп қарады.

— Жок, ол арал емес, — деді ақыры нық сөйлеп. — Біз Кіші Емшекке тура, күнбатыс бағытта келе жатырмыз. Ал, мынауын

мүлде басқа жакта. Әй, қайдам, ол арал емес. Жок, ол арал емес.

— Бұл маңнан біз еш уақытта ондай арал көрген емеспіз, — деп қалды Мылгун. — Кіші Емшек сол жақ капталда, ал мынауыңның не екенін білсем бұйырмасын.

— Ау, осы тұман болып жүрмесін, әлде бұлт па екен? — деп мінгірледі Эчрайин. — Әлде толқын көтерілді ме? Онда неге жылжымайды?

— Не екенін құдай білсін? Тұман ба, бұлт па — белгісіз, алыс қой, әйтеуір. Бірақ арал емес, — деп болжады Орган. — Егерім, бұл тұман болса, жақсылығы шамалы-ау, қайдам.

— Ештеңе етпес. Тек жел катаямаса болғаны, — деді Эчрайин ескекке күш сала түсіп. — Бір орыннан қозғалмай тұр ғой. Ол жакта біздің шаруамыз жок. Не болса да тұра берсін...

Елдің алдымен көріп тапқан нәрсесінің беймәлім болып шыққанына Киrisk ө дегенде өкінсе де, сәлден соң оны ұмытып кетті.

Аңшылар қателеспеген екен. Кіші Емшек аралы көп ұзамай сол жақ капталдағы судан шыға келді. Сол екеніне күмән жок. Бұл өзі шынында да емшекке ұксас, жаппай тас, шағын ғана төбе екен.

Аралды көріп аңшылар қауқылдасып қалды. Әсіресе Киrisk қатты елендеді: демек, теңіздің де ортасында бір қарайған бар екен-ау, мүлде шексіз емес екен. Қызық, сірә, енді басталатын шығар.

— Ал жеттік, — деді Орган баланын басындағы қаптаманы жұлқылап қойып. — Тарғыл төбет өзі ауылда қалса да, бізді аралға дейін шығарып салды. Егер біздің соңымыздан жүгіре берсе суға батып кетер еді, ө?

— Батқанда қандай! — деп қостады Киrisk шалдың қатжынының астарын ұғып.

— Бізге Тарғыл төбеттің ауылды қорып қалғаны керек. Ал, біз оны қаперден шығармай, жолдан адаспай, аң аулайтын жерге де жетеміз. Сеніңше, енді бізге Тарғыл төбет керек пе, керек емес пе?

— Жок, енді керек емес, — деп қойып қалды Киrisk. — Енді қалай қарай жүзеріміз өзімізге де белгілі.

— Ойлансаң қайтеді а, шырақ? — деп Орган наразылық білдірді. — Қарай гөр өзінің пысық бола қалуын. Ойлансаң қайтеді.

Алыстағы аралға жеткенде енді Тарғыл төбеттің неге керек екенін бала аңламай қалып еді.

— Е, бұл жерде Тарғыл төбеттің керегі не?

— Керегі не деймісін? Үйге қалай қайтасың? Қайда, қалай қарай жүзесін? Ал, ойланшы көне? Таптың ба? Әбден қарап ал: аралға біз қай тұсынан жүзіп келеміз. Тарғыл төбетке арал қай

тұмсығымен қарап тұр, есіне тұт. Сонда кері қайтарда қалай жүзу керек екенін білесін.

Кириск бұған үнсіз келісті. Бірақ намысты қолдан бергісі келмей, енді қайтер екенсін дегендей:

— Ал егер қараңғы болсашы, а? Қап-қараңғы түнде түк көрінбей қалса ше? Сонда қайтеміз, а? Аһа! Тарғыл төбет қай тұста екенін сонда қайтіп табамыз, а? — деп қойып қалды.

— Несі бар, онда да білуге болады, — деді Орган саспастан. — Жолды білу үшін аспанда жұлдыздар бар.

Жұлдыздар алдамайды, әрдайым дұрыс бағыт сілтейді. Тек қай жерде қандай жұлдыз тұрғанын білсен болды. Тұра тұр, әлі-ақ үйренесін. Сен Лувр үйрек жұлдызының шоғырын білесің бе өзің?

— Білетін сияқтымын, — Кириск күмілжіп әкесіне қарады. Баласының қысылып отырғанын сезген Эмрайин:

— Ептеп біледі, мен бір рет көрсеткенмін. Дегенмен әлі үйрену керек-ақ, — деп қалды.

Сөйтіп, олар бірте-бірте аралға да жақындай түсті. Ал жағадағы тастар мен кия-күздар айқын көріне бастағанда, аншылар нерпа жатқан жерді аңдып, аралды айнала жүзді. Нерпа табынын бірінші болып өзі көргісі келіп, Кириск жағадан көз алмайды. Бірақ үлкендер оған: аңды көргенде айқайлап, шу шығарып жүрме, — деп ескертіп қойған. Нерпалар судан сүйретіліп шығып, күн көзіне қыздырыну үшін жағадағы тастардың арасына барып жатады деп Орган айтқан. Анның жатқан жерін байқаған соң абайлап жағаға шығып, нерпаларды үркітіп алмай жасырын жақындай түсу керек. Бірақ қанша қараса да, Кириск ештеңе көре алмады. Кұлазыған, тұнжыраған жалаң жаға. Уақыт тоздырған кілең кикы-жикы дүлей түйе тастар Аралды айнала ақжал толқындар сарқ-сүрк қайнап, үйме-жүйме мұздақ тастардан қарғып өтпек болып өршеленеді. Жок, Кириск бұл аралдан ештеңе де көре алмады. Тек текше-текше тастан басқа, тірі жәндік белгісі білінбейді.

Бәрінен бұрын Мылгун байқап қалды. Нерпалардың қай жерде жасырынып жатқанын көрмек болып Кириск алақтап жан-жағына қарағанша, қайық ол тұстан өтіп те кетті.

Ал Орган карт Кирискінін ештеңе көре алмай қалғанын бірден аңғарды.

— Көне, көрдің бе? — деп сұрады ол баладан. Бала өтірік айтпады.

— Жок, көре алмадым, — деп мойындады.

— Қайта бұрылайық, — деп бұйырды Орган ескекшілерге. — Тас арасында жатқан аңды айыра біл. Әйтпесе сенен аншы шықпайды.

Кайықты кайта бұрып, кері жүзу қауіпті болса да, ескекшілер қарттың бұйрығына так тұрды. Нерпалардың біреуі сезіктенді-ақ, барлық табын лезде суға түсіп зым-зия болады. Іс оналғанда, әйтеуір аң бұларды байқаған жоқ. Нерпалар қаннен-қаперсіз тура судың жиегіндегі үйме-жүйме күж-күж тастардың тасасында әлі жатыр.

— Әне, анау сынған азу тіс секілді қияқ тас пен ана қызғылт мұздақ төбешіктің арасындағы санылауды қарашы, — деді Мылгун Киriskке.

Киrisk қадала қарады. Бұл кезде Мылгун мен Эмрайин қайықты бір орында ескекпен жылжытпай ұстап тұрды. Сонда барып Киrisk теңіз анының созалан зор денесін көріп қалды. Тенбіл сұр, жылтыр жоталары қыбыр етпейді. Кәніксіз көзге олар алыстан тас сияқты болып көрінеді.

Сол сәттен бастап баланы бір асау сезім биледі. Көптен күткен арман! Әне, анау жатқан нағыз теңіз аңдары! Нағыз аңшылық енді басталмақ!

Олар содан соң жағаға тоқтап, қайықтан түсе бастағанда балаға бір ерекше рух біткендей, батылданып, масаттанып қоя берді. Батылданғаны — ол сол сәтте өзін күшті де үлкен кісі сезінді. Масаттанғаны — ол сол сәтте ересек аңшылардың жылдам да жіті қимылын көрді; олардың қайықты жағаға қалтқысыз әкеп тірегенін, Эмрайин мен Орган қарттың қайықты тулаған толқында ескекпен басбілгі асаудай ұстап тұрғанын, Мылгуннің малта тастың пұшпағына мысықша секіріп түсіп, қайықты арқанмен жағаға тартып тастағанын, Эмрайиннің мылтықты серт ұстап, жерге секіріп түскенін түгел көріп, көңілі толды. Олардың соның ала, Органның көмегімен баланың өзі де жағаға шықты. Рас, аздап аяғын суға малып алып еді, әкесі күбірлеп кейіп тастады.

Қайықта жалғыз Орган қалды, өйткені қайықты толқын жұлып алып кету қауіп бар еді. Эмрайин, Мылгун және Киrisk үшеуі нерпалар жатқан жайға бұқпантайлап, тас-тасты тасалап жүгіре жөнелді. Үлкендерден Киrisk те қалыспай келеді, тек кішкентай жүрегі аттай тулап, мына бақыттылықтан масан тартып, басы айналғандай болды.

О шіркін, қазір оның үлкендердің сонынан жүгіре басып, зор аңға шығып бара жатқанын Балық-әйел тайпасының адамдары көрсе ғой! Дәл қазір оны, болашақ ұлы аңшыны, халық қамқоршысын өзінің анасы көрер ме еді! Ай, бір масаттанар еді-ау. Өзі бірге талай ойнаған Музлук қыз көрсе ғой оны қазір! Енді қайтып олар еш уақытта бірге ойнамас. Өйткені Киrisk енді ересек болды, аңшы болды. О шіркін, қазір Музлук қыз оның Тарғыл төбеттен алыста, дүлей тастардың тасасында, тулаған толқын арсылдап ұрғылаған бейтаныс жағалаумен өрмелеп, нерпалар жат-

кан жайға кетіп бара жатканын көрер ме еді! Рас, әзірше қолында мылтық жоқ. Оны қойшы, әкесі Эмрайн кейінірек мылтық берем деп уәде еткен.

Олар бүкпалап біраз жүргеннен кейін, нерпалар жатқан жерге жакындағанда жерге жата қалып, жер бауырлап жылжыды. Киrisk те етпеттеп жылжып келеді, қатты тас пен қияқ мұздың үстінде жер бауырлау қиын-ақ, бірақ қайтесін, көнесін-дағы.

Олар қара терге малынып, еңтіге тыныстап, кейде дөңді ішінен алып, кейде жан-жақты шолып, жылжып келеді. Оқ жетер жерге жеткенде бәрі де тырп етпей, тына қалды.

Сол бір сәт Киriskінің есінен мәңгі кетпес. Сол бір көктем күні, телегей теңіз ортасындағы мына суық тастақ арал, бір белгісіз зұлмат күш жан-жаққа шашырата лақтырып тастаған мына тарғыл тағы тастар, әлі мұзы еріп үлгірмеген мына қап-қатты, жап-жаланап өлі жер, жанында мылтықтарын оқтап жатқан әкесі мен Мылгун, алда, теңіздің дәл ернеуінде жел мен толқын тоздырған, жылбысқы көк өңез тұтқан құж-құж жартастардың арасындағы алаңқайда жатқан нерпалардың шағын табыны. Олар әзір ештеңеден секем алмай, бұлк етпей тыныш жатыр. Ал, бәрінің төбесінен, алаңқайдың, аралдың, теңіздің үстінен мұнарлы аспан төніп тұр. Киriskіге сол аспан мылтықтың тұңғыш атылуын демін ішінен ала күтіп тұрғандай көрінді.

«Тек тигізсем екен!» — деп тіледі бала, оған әкесі ұсынған мылтықтың дүмін иығына ыңғайлап жатып.

Көптен күткен кез келді. Өзін атакты, батыр аңшыға балап, көңілі тасыған сол бір қас қағым сәтте ол кенет күннің әлсіз шуағын сағынып, тас жырада сығылысып жатқан мына семіз де ебедейсіз аңдардың жанды жотасы, жанды бөкселері ешбір қорғанышсыз, бишара екенін сезіп қайран қалды. Бірақ бұл бір сәттік селкеу сезім еді. Лезде ол өзінің аңшы екенін, ел-жұрт одан олжа күтіп отырғанын, нерпаның еті мен майынсыз тіршілік тым жүдеу болатынын есіне алып, қалайда, бірінші болып аң атып, көзге түсейін деген ой қылаң беріп өтті. Ол өзінің дәтін билеп, әкесі үйреткендей, теңкиген теңбіл құлжа нерпаның сол жақ қанатының үстін ала оңға таман, тура жүректің тұсынан нық көздеді. Ал, нерпаның құлжасы бір бәлені сезгендей кенет сактана қалды. Бірақ ол аңшыларды әлі көрген жоқ, иісін де сезген жоқ, жел теңіз жақтан соғып тұрған.

Алда әлдене қарауытып, дұрыс көздеуге кесір еткендей болған соң Киrisk жатқан жерінен сәл жылжи бергені сол еді, абайлап-ақ жылжып еді, қырсық қылғанда шынтағының астынан бір түйір тас ыршып түсті де, төмен қарай тастан-тасқа секіріп, домалап ала жөнелгені. Теңбіл құлжа нерпа шаңк етіп үріп қалып еді, бүкіл табын үдере көшіп, күңірене азынап суға қарай жөнкі

жөнелді. Бірақ олардың алдын орағыта гүрс етіп мылтық даусы естілгенде сол қапталдағы дәу нерпа сеспей қатты. Қиын-қыстау кезде сәтсіздіктен Мылгун құтқарды, ал Киrisk абыржып қалған еді.

— Ат! — деп бұйырды әкесі оған.

Мылтық дүмі иығын солқ еткізіп, қатты дауыстан құлағынын жарғағы жыртыла жаздап, дүние меніреу тартты. Атқан оғы тимей кеткенін, өзінің кінәсінен аң аулау сәтсіздікке ұрынғанын сезіп Киrisk ұялғаннан жерге кіре жаздады. Әкесі оған патрон ұсына беріп:

— Тез оқта да, ат! — деді.

Мылтықты оқтап, атып салу деген (мұны ол бұрын қаншама рет оп-онай істемеді дейсің) мүлде жеңіл іс болғанмен, бұл жолы тіпті икемге келмей-ақ қойғаны ғой. Винчестердің затворы, қырсыққанда қымыран іріп, қасарысты да қалды. Бұл затвормен әуре болып жатқанда, Мылгун суға жөңкілген нерпалардың соңынан тізерлеп отырып екі рет атып салды. Бір нерпаға оқ тиіп жараланды да, дәл судың ернеуінде шыр көбелек айналып, жанталайып жатты. Аңшылар солай қарай тұра жүгірді. Табын бұл кезде теңізге түсіп жоқ болды, ал жараты аң бар күшін жиып суға жетуге тырмысып жатыр. Аңшылар енді жете бергенде жаралы нерпа өлдім-талдым дегенде суға түсіп те үлгірді де, су бетінде қаны бүркылдап, қанатты аяғымен суды есіп, жүзіп жүре берді де, теңіздің мөлдір түнғыығына баяу батып бара жатты. Оның үрейлене шарасынан шыққан көздері, желкесінен құйрығына дейін жотасын алып жатқан ашаң күлгін жолағы айқын көрінеді. Мылгун оқталған винчестерін төмен түсірді, енді атудың қажеті жоқ еді.

— Қоя ғой, бәрібір батып кетеді, — деді Эмрайин. Киrisk болса өзіне-өзі риза болмай, берекесі кетіп, аптығын баса алмай тұр. Оның үміті бұдан гөрі басқалау еді. Міне, саған бірегей аңшы!

Бала байғұс ызадан кенет жылап жібермеуге тырысып, тырс етпей қалды. *Өткен істің өкініші зор еді.*

— Оқасы жоқ, сәтті сағат әлі алдында, — деп жұбатты оны Мылгун, атып алған нерпаны сойып жатып. — Қазір Орта Емшекке барамыз, ондағы аңдар мұнан гөрі ірілеу.

— Мен асығамын деп, — Киrisk ақтала бастап еді, әкесі:

— Жарайды, бірден ешкім аңшы болып туған жоқ. Аман болсаң, ата білесің, аң сенен қашып құтылмас, — деді.

Киrisk үндемеді, бірақ ішінен үлкендерге риза: әйтеуір бас салып ұрысқан жоқ. Енді ол: аң аулау кезінде асықпаймын, басқа нәрсе ойлап алаң болмаймын, әкем үйреткендей, тыныс пен көз қарауылда тоғысқанда ғана дәлдеп тұрып атам, деп өзіне-өзі серт берді.

Атып алғандары тым ауыр, ірі нәрсе екен, денесінен әлі жылу кетпепті, тірі сияқты. Мылгун нерпаның қарнын жарып жатып, алаканын масаттана укалап қойып: «Майы төрт елі екен. Тама-ша!» — деп қойды. Өзінің опық жегенін тез ұмытып, Киrisk Мылгунға көмектесіп кетті. Бұл кезде Эмрайин Орган картка барып, қайықты жағаға такап қоюға кеткен.

Ол әлденеге әбігерленіп тез қайтып келді:

— Уақыт аз, жылдамдатындар! — деп аспанға көз тастады да ешкімге карамастан: — Мына күннің райы маған ұнамай тұр, — деді.

Олар нерпаның тек бауыры мен жүрегін қалдырып, ішек-қарнын түгел алып тастады да, ауыр етті сырықтың үстіне салып сүйретіп, қайыққа алып барды. Киrisk қос винчестерді алып жүрді.

Жағада, қайықтың жанында оларды Орган күтіп тұр екен. Қартын қуанып қалды:

— Уа, Курнг! Уа, Құдай! Ризамыз саған! Ә дегенде бұ да жаман емес! — деп қойды ол өткір пышағын қынынан суырып тұрып. Аннан соңғы рәсім — жып-жылы шикі жігерді пышақ үстінен үлесіп жеу рәсімі басталды. Орган шөкелеп отыра қалып, бауырды тіліктеп кескен соң, аңшылар оған аздап түз сеуіп, білем-білемімен жұта бастады. Үлбіреген жұп-жұмсақ, жып-жылы, тоқ бауыр тым тәтті де дәмді еді, аңшылар рахаттан тайдай қағысып асайды. Майлы шырын тілді үйіріп, ауызға тиді-ақ еріп сала береді. Киriskтің арманы орындалды: ол нағыз ерлерше, анда жүріп, шикі жігер асады!

— Аса, көбірек аса! — деп қояды Орган балаға. — Түн салқын болады, тонып қаласын. Ал, жігер жеген адам тоңбайды. Мұны жеген адамға ауру-сырқау да жоламайды.

Иә, бұл бір ғанибет еді. Сыкия тойып алған соң, лезде шөлдей бастады. Бірақ ауыз су қайықтың ішіндегі кеспекте.

— Етті қазір боршаламай-ақ қояйық, — деді Эмрайин, жұрт тоғайған соң. Ол тағы да аспанға алақтай қарап қалды.

— Иә, кейін боршалайық, — деп құптады Орган. — Шайды Орта Емшекке барған соң жайғасып отырып ішерміз. Ал әзір шыдай тұрайық. Көне, етті қайыққа салайық.

Қайық жүзер алдында, аңшылар Жер-анаға құрбандық сыбаға беруді де ұмытқан жоқ. Нерпаның жүрегін майдалап турап, аралдың иесіне жалбарынып, келесі келгенде де қайырымды болғай деп туралған сыбағаны шашу етті. Содан соң бұлар тағы да жолға шықты.

Кіші Емшек артта қалып бара жатты. Айнала түнжыр судың ортасындағы жетімсіреген жалғыз аралға жаның ашығандай. Бишара жаутандап қалып бара жатқан сияқты. Ендігі жол Орта

Емшекке тартады. Күн болса еңкейіп барады. Күн жарықта Орта Емшекке жетіп алайық деп ескекшілер де еңіретіп-ақ келеді-ау: бүгін сонда түнеп, қайықты қалтарысқа қою керек-ті. Кешікпей Кіші Емшек кенет суға батып кеткендей таса болды, ал Орта Емшек әлі көріне қоймады. Төңірек тағы да тек телегей теңіз еді.

Олар әлгі нерпа аулап жүргенде, теңіз рені едәуір өзгеріп қалған екен. Толқындар жиілеп, қатая түсіпті. Желдің бағыты өзгерсе де, су серпіні сол бұрынғы сарынмен жөнкіліп жатыр. Су серпіні қайықтың қабырғасына енді қатаңырақ тиіп, қалтандата бастады. Бірақ аңшылардың көңілін алаң қылған әл әзір аспан еді. Не сұмдық ойлап тұр ол? Жылдың бұл мезгілінде бола қоймас бейтаныс, оқыс бір мінез танытады мына аспан! Кайдан пайда болғаны белгісіз, ауаны ақбурыл мұнар ұшқын қаптап, күннің көзін бүркеп алды. Өлдебір итмұрын өтпес қара орманды өрт алып, соның түтінін желмен айдап әкеліп жатқандай, сірә. Бұл буалдыр тек аспанның жүзін шалып, ешкімге зияны жоқ сияқты көрінгенмен, аңшылар түнере түсті.

— Бұл сұмдық қайдан қаптап келеді? — деді Орган оны жақтырмай айналаға қарайлап.

Енді олар ескекті әрбір сілтеген сайын өне-міне Орта Емшек жері көрініп қалар деген үмітпен алға сарыла көз тігіп, жүзіп келеді. Орта Емшек Үш Емшектің ішіндегі жанға ең сенімді сая.

Сөйткенше аспан ашылып, теңіз шетінен тым алыс тіпті бір қиырдан күннің көзі де көрініп қалды, оның көрінуі де ғажайып. Қазір күннің көзіне тік қарай беруге де болады. Сонау мұнарлы қанқызыл жиекте барбиып ісінген күрен қызылқұн құбыла алаулап батып бара жатты. Аспанның шеті түріліп, дүние қайтадан жап-жарық болып, мамыражай тыныштық орнады. Осының өзі-ақ бірден дәт беріп, қауіп қашықтағандай болды. Теңіздегі адамдарда алдағы аралдан баспана тауып, демалатын кез таяу деген үміт ұлғайды.

— Енді сәл шыдасаң, Орта Емшек те көрініп қалады, — деп Орган жанында отырған Киriskінің арқасынан қағып-қағып қойды.

Бала бағана-ақ шөлдеген, бірақ баламысын деген, әкесінің айтқанына тақ тұрып, су сұрауға батпай отырған. Әкесі жолға шығар алдында оған теңізде ауыз су әрдайым зәру, сондықтан үйдегі құсап, қалаған уақытта іше беруге болмайды деп тәптіштеп тастаған. Үш аралдың үшеуінде де бір қасық тұшы су жоқ. Ал, қайыққа басы артық жүк артып жүруге болмайды. Сондықтан ауыз суды жұрттың бәрі ішкенде ғана татуға болады.

Сонау қиырдан күн көрінген сол бір сәулелі сәтте бала Орган қарттың көңілді отырғанын байқап:

— Ата! Катты шөлдеп кеттім! — деп қысылмай күле сөйлеп, әкесіне де жалтақтап қарап қойды.

— Ә, солай ма? — деп мырс етті Орган. — Әлгі жеген бауырдан кейін әрине! Жағдай түсінікті! Осы біздің бәріміз де шөлдеп отырмыз ғой деймін, ә?

Ескек есіп отырған Эмрайн мен Мылгун «рас, рас» дегендей бастарын шұлғиды. Бұған Киrisk қуанып қалды: су тілеп отырған жалғыз өзі ғана емес екен.

— Олай болса, су ішіп, темекі тартып алайық, — деп Орган руль-ескекті қисайта салды да, қайықтың түбінен кеспекті көтеріп алып, ыңғайлап қойды да, шүмегін ағытып, іші дәнекерленген мыс шөмішке су ағыза бастады. Бұл өзі Таргыл төбеттің теңізге карама-қарсы, арғы бетіндегі бұлақтан құйып алған мұп-мұздай, мөлдір су еді. Ең таза, тәтті су сол бұлақта болатын. Жазда оның суынан түрлі шөптің, дымкыл топырақтың дәмі білінетін.

Шүмекке шөмішті Киrisk тосып тұрды. Суды тезірек ішкісі келіп барады. Шөміш жартылаған кезде Орган шүмектің тығынын салып қойды.

— Ал, іше ғой, — деді ол Киriskіге. — Өзіңнен кейін басқаларға бер. Тек, төгіп алма.

Киrisk ө дегенде қомағайлана жұтты да, бір қарқындап алған соң сыздыктата ішіп еді, судан ісінген ағаштың иісін сезді.

— Қандың ба? — деді Орган.

— Иә.

— Көзіңнен көріп тұрмын: сірә, қанған жоксын. Тағы бір жұтым берейін. Бауыр деген күшті тамақ, құрлықта болсақ, бір шелек су ішсек де аямас едім, — дейді Орган баланың шөмішінің түбіне ғана су шылдырлатып отырып.

Киrisk шөлі қанып болған осындайда үлкендердің ой, жаным-ай, жаным кіріп қалды ғой! — деген сөздерінің шындығына көзі жеткендей болды.

Содан кейін ескекшілерге дәсері шөміштен су берілді. Суды оларға Киriskінің өзі ұсынып отырды. Өзі қанып алған соң әкесі мен Мылгунның да қалағандарынша ішуіне ол іштей қарсы болған жок. Орган ақсақал оған ескекшілерге неге дәсері шөміштен су беріп жатқанын түсіндірді:

— Сен әлі кішкентайсың, ал олар болса зіңгіттей-зіңгіттей, жұмыстары да ауыр. Ескек есіп отырғанда шөлдегеннің жөні бөлек.

Екі ескекші шынында да шөмішті бірден төңкеріп салды, суды тағы да еселеп құюға тура келді. Сонда Орган ақсақал ол екеуіне:

— Оу, бауырларым, абайлаңдар. Өзеннің жағасында отырған жоксындар ғой! — деп кейінкіреді.

Эмрайин мен Мылгун тек тұрмай: кайтеміз, шөлдеп барамыз, дегендей ыржия берді.

Өз сыбағасын ішіп болған соң, Органның өзі де мырс етіп, басын шайқап қойып:

— Иә, қазір өзен жағасы болар ма еді. Шикі бауыр деген шіркіннің несін айтасың... — дей берді.

Сонан соң трубкасына темекі толтырып, түтінді рахаттана бұрқыратып, бұл оның татқан соңғы дәззаты екені қаперіне кірмей, кәйіптеніп отырған...

Төніп келе жатқан зұлмат-бәлені бірінші болып Киrisk байқап қалды!

* * *

Осының алдында ғана бәрі де шөл қандырып, рахаттанып, бақытқа кенелген бір ғажайып сәт болды.

Ә дегенде жол болып, алғашқы нерпаны атып алды. Енді сәлден соң аралға жетіп тынығып, таң ата тағы да ірі аң аулау кәсібі басталмақ. Содан соң дереу тіке елге қарай жолға шығады. Бәрі де ойдағыдай болатын.

Кайық бұрынғыша толқындарға тұмсығымен сүнгіп-сүнгіп алып, жүзіп келеді. Орган карт рульді басқарып, трубкасын сорып, сірә, өзінің Балық-әйелін ойлап отыр. Эмрайин мен Мылгун ескекті еніретіп, бір сарынмен сілтеп, шаршамай-шалдықпай, шабыттана еседі. Киrisk аңшылардың іс-әрекетіне қызыға карап қалып еді. Ол қазір сәбиілік бір түйсікпен мына ересектердің әрқайсысына жеке-жеке үніліп, әрқайсысы туралы ойға қалды. Бұларды бала іштей жан-тәнімен жақсы көреді. Осы бір сәтте олармен бірге отырғанына мәз-мейрам.

Киrisk бұларды басқа бейнеде көз алдына елестете алмас. Орган карт — түп туғаннан ылғи да осындай, жұтқыншағы шодырайған, ұзын мойын, ағаштың безді тамырындай ұзын қолы бар, ұдайы жасаурап тұратын ақылды көздері бар карт болған сияқты. Басқаша болуы мүмкін бе екен? Бүкіл ел сыйлайтын осы карт көсемсіз тіршілік болуы мүмкін бе екен? Сұмдық-ай, олай болуы мүмкін бе, сірә?

Киriskке шешесі айтады: сен әкене тартқансың, өскен соң аумаған Эмрайин боласың деп. Көздерін де әкендікі секілді еменнің жаңғағындай көп-қоныр, алдыңғы екі күрек тісің де аздап сойдақтау, тура әкендікіндей. Өскенде сақалың да әкендікіндей қап-қалың, қап-қатты, қап-қара болады дейді. Жұрт қабасақал Эмрайин деп бекер айтпайды. Киrisk бұдан кішірек кезінде бұлақ суына тыр жалаңаш шомылып жүргенде, шешесі өзінің сінлісін бүйіріне түртіп қалып: қарашы, қарашы, аумаған әкесі, дер еді. Содан соң екеуі әлденеге ішек-сілесі қатқанша

күліп, сыкылықтай сыбырласып қалады. Сонда шешесі айтады: Кириск өскенде мендей қызға үйленсе — ол қыз өкінбес, өз басымнан өткен, ол қызға жаксы болады, — дейді. Сонда Кириск: қызык екен, кімге, қалайша жаксы болмак? Егер мен әкеме тартсам, неге менің әйеліме жаксы болады? — деп ойланып қалады.

Міне, сол қарасақал әкесі алдында ескек есіп отыр. Тістері аппак. Өзі де еңгезердей, жауырыны қақпақтай, мінезі сабырлы, өзіне-өзі сенімді, күшті адам. Әкесінің өзіне қатты сөйлегені немесе басқалар құсап, қалтырап өзін не болса содан қызғыштай қорғап, өздектегені Кирискінің есінде жоқ. Әкесінің көздері шынында да еменнің жаңғағындай көп-қоңыр, тап-таза, отты көздер.

Оның артында қос ескек ұстап отырған немере ағасы Мылгун Эмрайиннан екі жас кіші. Эмрайиннің інісі деп кім айтады: сақалы жоқ, көсе. Әр жерде бір қылшық бар, морждың мұрты құсап тікireйіп тұрады. Өзі де моржға ұқсайды. Бұл өзі қызбалау, сөзшен де, келіспеген нәрсесіне қикылдасып, айтысып-ақ жатқаны. Ешкімге есесін жібермейтін жігерлі жігіт: бір рет кезбе саудагермен төбелесіп қалғаны да бар. Сол үшін бүкіл тайпа болып, әлгі саудагерден кешірім сұрап, көңілін табуға тура келді. Ал, Мылгун көнер емес: кеспелтек аласа бойына қарамай, мен оған көрсетемін, деп тұра-тұра ұмтылады. Өзі мас еді. Ішуге әуестігі бар. Ішінде Эмрайин да бар, бірнеше кісі оны қолын артына қайырып байлап тастамақшы болып еді, аюдай күшті екен, бой берер емес. Ол Кириск үшін ақи-Мылгун, Мылгун-аға. Эмрайин ағасы екеуі тату-ақ, аңға ылғи да екеуі бірге шығалы, өйткені біріне-бірі сенеді, екеуі де айтулы аңшылар. Мылгунның ұлы әлі кішкентай, енді-енді тәй-тәй жүре бастады, одан үлкен екі қызы бар. Оларға Кириск камқоршы, қанаттыға қактырмайды, тұмсықтыға шоқыттырмайды. Ал Кирисктің шешесі болса Мылгунның қыздары дегенде жаны қалмайды, екі қыз Псулкен ойнауға жиі келіп тұрады.

Ал енді күллі қыздардың ішіндегі ең сұлуы Музлук кой! Рас, оны өскенде басқа бір жұртқа күйеуге береді деседі, сонысы қиын. Ал егер оны кенет Кирискінің өзі алып, ешкімге бермей қойса ше...

Сонау алыста қалған жағалауда Кириск мұндай нәрселерді сирек ойлар еді, енді ауылдан алыста жүргенде кәдімгі жайттардың өзі бір бұрын белгісіз болып келген мағынаға ие болғандай, жүрегінді сыздатады.

Кенет Кириск Тарғыл төбет тауының арғы бетінде, орман шетінде, өзен жағасында отырған ауылына қайтқысы келіп кетті: Балық-әйелден тараған нивхілердің ежелгі қонысын ол қатты сағынды. Шешесін сағынғаннан жүрегі сыздап қоя берді. Бірақ қазір аңшылар туған жерден, теңіз жағалап тынымсыз жүгірген

Тарғыл төбет тауынан тым алыста болатын. Соған шын көз жеткізгісі келгендей, Киrisk еріксіз бұрылып, жан-жағына қарай беріп еді, мүлде күтпеген сұмдықты көрді.

Жарты аспанды жаба, теңіз үстімен айыр тілді аждаһадай сұп-сұр тұман бұларға қарай төніп келеді екен. Қалың тұман әлем астын қаптап, қарауытқан теңіз суының үстінде будак-будак аунақшып, арындай түседі. Ол бейне бір жаны бар жалмауыздай, бұларды қайық-пайығымен бірге, бүткіл дүн-дүниемен бірге жұтып жіберуге аңсары ауғандай, аранын ашып, анталап келеді. Әлгіде Киrisk арал екен деп қалған кара жолақ жактан шықты бұл тұман. Онда әлгі сұрғылт кара жолақ теңіз ортасында қатып қалған белгісіз бір камал сияқты еді, енді сол жолақ лезде ісініп, қабынып, ын-жынсыз, тосқауыл-тежеусіз, желмен ытып салып ұрып, дәл аншыларға төне түседі.

— Қараңдар! Ананы қараңдар! — деп Киrisk қорыққаннан айқайлап жіберді.

Бәрі де шошып қалды. Бір сәтте ескексіз қалған қайық толқын үстінде қалтылдап қоя берді. Сол сол-ақ екен, қалың тұман астынан атылып шыққан орасан толқындардың азынаған үні естілді. Толқын дегенің бірте-бірте зорайып, тулаған судың азынауымен арындап, өзін-өзі талқандап, сыпыра сырғып таяп қалып еді.

— Бұр, қайықтың тұмсығын толқынға карата бұр! — деп Органның жан даусы шығып кетті.

Ескекшілердің қайықты әрен-мәрен бұра бергені де сол еді, алғашқы сұрапыл толқын Органның қайығын төңкеріп кете жаздады. Толқын теңіз суын долдандыра жөнкіліп өткені сол, табанда тұман түсті. Тұтас тұман түнеріп төне бергенде, аяусыз да мейірімсіз, қатыбас та қатыгез тірі түнек келгені айқын болды.

— Желдің бағытын байқап қалыңдар! Желдің бағытын! — деп айқайлап үлгірді Орган. Сол замат дүн-дүние түнекке зым-зия түсті де кетті. Тұман таудан құлаған қар тасқындай бұларды астына бүктеп басты да қалды, түпсіз түнек тұңғыық құшағы ашылып кеткендей болды. Қас қағым сәттің ішінде аншылар бұ дүние-ден о дүниеге бір-ақ секіріп түскендей еді. Бәрі тәмам. Сол секундтен бастап аспан да, теңіз де, қайық та ғайып болды. Аншылар тіпті бірін-бірі көре алмай қалды. Сол сәттен бастап олар тыным көрмей арпалысты, теңіз сұрапылы сойқанын салды. Қайық кейде жоғары ыршиды, кейде тұңғыыққа түсіп кетеді, біресе аспанға бір-ақ ұшып, біресе толқындардың арасындағы түпсіз аңғарға атыла құлайды. Шап-шағын су мен шашыранды тамшылардан киімдері малмандай, зіл тартты. Бірақ ең қиын сор бұл да емес, айнала көзге түртсе көргісіз тас қараңғы, қайықты қайда бұрып, қалай жүзу керек — бұл беймәлім, ең қиыны осы

еді. Енді қалған амал, әйтеуір қайық төңкеріліп қалмас үшін, көзсіз қарманып, жанталасып бағу керек. Енді бір бағыт түзеп, бір жерді діттеп жүзу деген қайда, қайық тек долы толқынның ырқына түсіп, қайда, қалай әкетіп бара жатқаны белгісіз, әйтеуір қалтылдап кетіп барады. Бұл сұмдық қанша уақытқа созылары да беймәлім.

Аңшылар сұрапылға соқтығып, апатқа ұшырап, кейде мүлде құрдым болған жайларды Киrisk елден еститін. Ондайда бүкіл ел, әйелдер, бала-шаға қара жамылып, Тарғыл төбет бөктеріне кеп күн бойы от жағатын көрінеді. Үміт үзілсе де, «кім біледі, кенет келіп қалар» деген тілсіз тілекпен аңшыларды зарыға күтеді екен. Осындай әңгімелерді естуін естігенмен, Киrisk ашық теңіз үстінде апатқа ұшырау дегеннің не екенін тіпті шамалап та болжай алмаушы еді. Әсіресе, момақан тұманнан адам апатқа ұшырайды деген оның үш ұйықтаса ойына келген емес. Тұман деген әдетте қыстыгүні келетін мылқау мейман ғой. Тұман түсіп, дүн-дүние аппақ сүт дариясына шомылып, мүлгіп тұрғандай, жер бетіндегі заттың бәрі буалдыр арасынан көмескі, күңгірт көрініп, көңілді бір белгісіз үрей сезімдер билеген шақты Киrisk бұрын тіпті ұнататын да. Айнала төңірек ондайда ертегідегідей ерекше көрінетін. Ал қазір бұырқанған теңіз үстінде біресе жазылып, біресе жиырылып, ирелеңдеп жөңкілген тұман айдаһардың жер бауырлап жылжығанын еске салғандай еді.

Орындыктан тас қылып ұстап алған Киrisk енді Орган қарттың аяғына үрейлене тығыла түсті.

— Менен ұстап ал! Мықтап ұста! — деп баланың құлағына айқайлауға ғана шамасы келді шалдың. Басқа істер оның дәрмені де, айтары да жоқ еді.

Баланы бұл үрейден енді ешкім де құтқара алмас. Өйткені мына аласапыран алпауыт сұрапыл бұлардың бәріне бірдей келген сұмдық еді. Тіпті Киrisk айқай салып жылап, әкесін көмекке шақырған күнде де, Эмрайин дәл қазір ескекті тастап оған жүгіріп келе қоймас. Өйткені Мылгун екеуі толқынның әрбір соғуын аңдып, ескекпен қайықты әрең қакпайлап, шықпа жанымы, шықпа деген заман еді.

Толқындар болса қайықты дедектетіп көр қаранғы тұманның тұңғиығына қарай әкете берді, әкете берлі. Қайықты бейбас жібермес үшін Орган рульмен арпалысып көріп-ақ еді, бірақ барған сайын сұрапыл дауыл қатая түсті.

Сірә, түннің ортасы шығар. Мына тұман ішінде тәулік мезгілін анықтау қиын. Түннің түскенін олар тек көзге түртсе көргісіз қара түнектің қалындай бергенінен аңғарғандай. Сол түнекте түртпектеп, тынымсыз тырбанып, алапат алпауыт күшпен алы-

сып, оны жеңе алмаса да, жанталасып келе жатқан жағдай бар. Әйтсе де нивхілер әл әзір берісер емес, әлі де болса кенет басталған сұрапыл кесепат сап болар, тұман сейілер деген үміт шырқырап, шыдам тауыспаған. Міне, сол үміт бір кез ақталған да сияқты еді. Бір сәтке дауыл бәсеңдеп, толқын шабуылы шаршағандай саябырсып, қайықты қақпақылдаудан жалыққандай сәл тыншыды. Бірақ айнала қап-қара көр түнек айыққан жоқ. Теңіз шуын баса айқайлап, бірінші дауыс берген Орган болды:

— Бұл менмін! Киrisk менін қасымда! Естисіңдер ме мені?

— Естиміз! Орнымыздамыз! — деп қырылдады Эмраин.

— Жел қайдан соқты? — деп айқайлады Орган. — Қайсың байкадың?

— Енді оның қажеті не? — деп Мылгун ашулана ақырып жіберді.

Қарт үндемей қалды. Шынында да, енді желдің бағыты қалай еді деп жатудың қажеті жоқ. Өздері қазір қай тұста екенін, дауыл қаншалықты қашықтыққа айдап әкеткенін, белгі болуға жарайтын аралдар қайда қалғанын бұлар білмейді. Енді бұларды қайтып Үш Емшекті көре алмастай қиырға қуалап та кететін шығар. Түнек пен шайқаудан еңсесі түскен қарт үнсіз қалды. Қайран Орган ауыр ойға кетіп, үні өшті. Әйтеуір бір абиыр болғанда, толқын оларды ашық теңізге айдап кетті. Аралдың тастарына апарып соққанда тас-талқаны шығатын еді. Ал бірақ мына түн мен тұманның тұтқынынан аралдарсыз, аспандағы жұлдыздарсыз, бағыт бағдарлап, құтылу мүмкін емес. Органның амалы құрып отыр. Сөйтсе де бір кезде ол:

— Біз қайықтың тұмсығын бұрғанда соққан Тлангила¹ желі болатын! — деп айқайлады.

Оған ешкім жауап қатпады. Ескекшілер мұрнынан шаншылып жатқан. Орган тағы да үнсіз қалды. Киrisk оның аяқ жағына тығылып тұла бойы қалш-қалш етіп отыр. Сонда Орган ескекшілерге:

— Сендер шыдап бағындар! Біз Киrisk екеуміз су төгеміз! — деп ескертті.

Ол қаранғыда түртінектеп, Киriskіні сипалап, баланын әзір аман екеніне көзі жеткен соң:

— Қорықпа, Киrisk, — деді. — Кел қайыққа құйылған суды төгейік. Әйтпесе батып кетеміз. Ожау бізде біреу-ақ, міне тауып алдым. Сен шөмішті ал, әйтеуір ыдыс қой... Мә, ұстадың ба? Мә, шөмішті ұста деймін...

— Ата, ұстап тұрмын ғой. Ата, қашан құтыламыз? Мен қорқамын.

¹Тлангила — түстік-шығыстан соғатын сұрапыл, суық теңіз желі.

— Мен де коркамын, — деді Орган аксақал. — Бірақ біз еркекпіз ғой. Мұндай қиындыққа төзу керек.

— Ата, біз суға батып кетпейміз бе?

— Батпаймыз. Ал, батып кетсек — жазмыш солай болғаны. Көне, бір қолынмен менен мықтап ұстап ал да, бір қолыңмен суды төге бер.

Органның дер кезінде кимылдағаны жақсы болды. Сәл тыныстау кезінде олар қайықтың түбіне жиылып қалған суды төгіп үлгірді. Қайық түбін сипалап, су төгіп жүрген кезде Орган Кириске кеспекті тапсырды.

— Киrisk, — деді ол баланы қолынан ұстап тұрып. — Мынау кеспектің ішінде, өзін білесің, тұшы су бар. Міне, мынау. Есінде болсын, не қиямет төнсе де, кеспекті сақта. Айырылма одан. Бұдан да жаман жағдай болса, бұл кеспектен айырылғаннан гөрі, өзіміздің батып кеткеніміз артық. Ұқтың ба мені? Ешкімге сенбе... Есіттің бе?

Мұны айтып, дер кезінде ескертіп қойғаны жақсы болды. Кешікпей-ақ бұл ескертудің пайдасы тиді.

Тұман-түнекке көздері байланып қалған адамдардың шарасыздығын пайдаланып, түн жамылған қаракшыдай кара дауыл сәл тыныстан кейін қайтадан еселеген күшпен, долдана түсіп, ышқына соқты дейсің... Әлгі сәл тыныстың ақысын алғысы келгендей толқындар ақилана, алыпсоқ күшпен төлеп жөнелді. Көзге көрінбес таусоғар толқындардың аяусыз сокқысынан жанкадай шоршыған қайық жай ұшырып шыр көбелек айналды. Толқын серпіні қайықты сарт-сұрт сабалайды. Қайық ернеуімен су қауып, шөгіп бара жатты. Орган еңбектеп жүріп, ожаумен жанталаса төккенмен, су қайыққа қайта-қайта құйыла берді. Өне, сонда ескекшілер:

— Таста бөрің! Баттық, ойбай! Лактыр! — деп жандары мұрын ұшына келіп, ышқына айқайлап жіберді.

Киrisk мына үрейден қатты айқайлап жылап жіберді. Бірақ ешкім естіген де жоқ, ешкімде оған бұрылып қарар дәрмен де жоқ. Бала астына кеспекті бүктей түсіп, қайықтың артына жабысып жатты да қалды. Кеспектің үстіне жамбастай құлап жылаудан тұла бойы солқылдап, бір уыс болып жиырылып, бүрісе түсті. Не күн туса да, кеспекті сақтау керек екені есінде әйтеуір. Өздерінің батып бара жатқанын бала білді-ақ, бірақ Орган қарттың айтқанын орындап, ендігі есі-дерті кеспекті сақтау болды.

Жартылай суға батқан қайықты лезде құтқармаса құриды. Қайық төңкеріліп кетпес үшін Мылгун күл-талқан болып, ескекпен арасалмақты әрең сақтап, жанталасып жатқанда, Орган мен Эмрайин заттардың бөрің суға лактыра берді. Басқа амал жоқ еді. Қос винчестер де, гарпун да, ораулы арқан да, тіпті Орган-

ның темір шайнегі де суға лақтырылды. Бәрінен қиыны нерпаның еті болды. Су сіңіп, ауырлаған жылпылдық дене дес берер емес. Оны қайықтың түбінен аунатып алып, ернеуден түсіру керек-ті. Осы етке бола осыншама ауыр жолға тәуекел жұтып келгенде, енді сол қымбат олжаны да суға тастамаска шара жоқ. Қылқына қырылдап, әлдекімді айқайлап балағаттап, лағнаттап, әлгі екеуі қысылғанда тайдай нерпаны қайықтың ернеуіне әрен көтеріп, әлдім-талдым дегенде суға да тастады-ау. Тіпті мына ақырзаман азынаған арпалыс, алыс-жұлыстың өзінде нерпадан құтылған қайықтың қайқан етіп жеңілейіп қалғаны сезілді. Анық ажалдан әләзір құтқарған да сол болар...

* * *

Орган бәрінен бұрын оянды. Айнала ақ кебіндей өлі кеукті көріп, карт қазір қайда тұрғанын, мынау анталаған неғылған ақ кебін екенін анлай алмай анырып біраз отырды. Бұл тұман еді.

Сол шақта бүкіл мұхитты қымтап алып, тапжылмай, тас керен халде мелшиіп тұрған Ұлы тұман еді. Ұлы тұман ұлы меніреулікте катып қалған кез...

Аз-аздап, айналаға көзі үйренгенде Орган әуелі қайықтың сұлбесін, оны ішінде жатқан адамдарды көрді. Өз ескектерінің тұсында Эмрайин мен Мылгун сұлап жатыр. Түнгі сұрапылмен арпалыста өлердей сілесі катқан бұл екеуі қан майданда қақ майданда оқ тиген шәйіттердей, қалай болса солай құлапты, тек үзік-үзік қырылдап дем алғанына қарап тірі екенін білесін. Өз аяғының жанында кеспекті күша, бүк түсіп Киrisk жатыр. Ұйықтағанның өзінде дымкыл мен суықтан қалш-қалш етеді. Орган оны аяп кетсе де, жәрдемдесер жайы жоқ.

Түнгі сұмдықтан есеңгіреп қалған шал бурыл басы төсіне салбырап, қайықтың артында қалжырап отыр. Тұла бойы сырқырап, сыздап ауырады. Шодырайған ұзын қолдары жаны кетіп салбырап қалыпты. Ғұмырының ішінде ол талай-талай сойқан сындардан өтіп еді, бірақ дәл мынадай найсап нәубетті еш уақытта көріп-білген емес. Ол қазір өздерінің қай тұста екенін, құрлықтан алыста ма, жақында ма, теңізде ме, жоқ әлде дауыл оларды мұхитқа айдап әкетті ме — сол арасын ажырата алмай ақылы айран, ойы ойран болып отыр. Дәл қазір тәуліктің қай мезгілі екені де беймәлім. Мына сірескен тұман сұлбесінен адам күн мен түнді ажырата алмас. Әдетте дауыл таңға жақын дамылдайтынын еске алғанда, сірә қазір күндіз болар. Бәлкім, түс ауып кеткен шығар.

Ғажайып ісімен тірі қалғандарына қуанса да, не дегенмен Органның басы салбырап, ойға қалар жөні бар. Қолда бардың бәрінен айырылды, тіпті кезбе саудагерлерден жүздеген құндыз-

ға айырбастап алған винчестерлерін де құрбан етті. Бар қалғаны қос ескек пен азғана ауыз су. Ендігі күн не болмақ?

Әлбетте, ана ескекшілер есін жиып, түрегелген соң, бірлесе отырып, не істеу керек екенін ақылдасар-ау, бірақ қай бағытқа қарай жүзу керектігін кім айта алар? Бұл бір. Екіншіден, түн түскенін күтіп, аспан ашық болса, жолды жұлдызбен шамалап көруге болар. Бірақ қанша уақыт жүзерінді қайдан білесің? Жол алыс па, жақын ба? Әл-қуат, шыдам жете ме, жетпей ме?

Мына тұманды айтсайшы, бұл не тажал? Теңіздің үстін сіресе сұлай жатты да алды. Мәңгілікке катып қалған сияқты. Шыннан барлық жерде осылай ма екен, шыннан дүние-әлемді тұман жұтып қойғаны ма?..

Темекі тартып, су ішкісі келді. Бірақ шылымды ойлап, қайғырып жатудың қажеті жоқ, қолда бар темекі былжырап су болған. Трубкасы да жоғалып қалыпты. Суды айтсайшы. Тамақты қайтеді? Орган мұны ойлаудың өзінен қорықты. Әләзір шыдай тұрар, әләзір мұны ойлап, ойсыраудың керегі жоқ...

Теңіз беті өліктей тып-тыныш. Қайық бір орында болар-болмас шайқалады. Оны толқын да, жел де айдамайды. Суға тастаған ескектер де қимылсыз қалқып тұр. Эмрайн мен Мылгун ескектерді қайыққа шығаруға да шамалары келмей діңкелеп, сансырай құлап, катып ұйықтап қалған.

Лүп еткен леп жоқ, бәрі де түнек тылсым құшағында тырс етпейді. Теңіз қыбырсыз, тұман қимылсыз, қайық жылжымайды, қайда асығасың... баратын жер жоқ.

Мұнлық шал басы салбырап, мызғып кеткен екен, оны Ки-риск оятты.

— Ата, ата! — деп түрткіледі оны бала. — Біз шөлдедік, ата.

Орган тұла бойы дір етіп оянды да, бауырлары ақсақал ретінде оның рақымын күтіп отырғанын түсінді. Ең қиямет іс — су бөлу ісі басталды...

Баяғы тұман — сол тұман, тырп етер емес. Теңіз де тырс етпейді.

* * *

Ендігі қалған күндіз әлетінде олар тұманды түртінектеп, баяу жүзіп бара жатты. Беймаксат, бейбағыт махрұм жүзіс.

Адамдар есін жиып, жағдаятты түсінген соң, бір орында тұрып қалу мүмкін емес еді.

Сонымен жүзіп барады. Қайда екені белгісіз: мүмкін құрлыққа қарай шығар, мүмкін құрлықтан тым-тым алыстап бара жатқан шығар, оны олар білмейді.

Сөйтсе де әйтеуір жүзе беруде бір болмашы үміт жасуы бар.

Әйтеуір тұман сейілер, сонда бәрі белгілі болар деген үміт жетелейді.

Егерде тұман сейілсе, тым құрыса түнде жұлдыздар шығар. Енді тек бағдар сілтер жалғыз жанашыр сол жұлдыздар.

Тағы бір үміт, әйтеуір бір аралға бұлар тап болар. Онда жөн-жобаны нобайлау жеңілірек.

Олар сөйтіп жүзе берсін, барар жері белгісіз, тек тұман сүзген бір сүргін.

Соның өзінде де Орган кайықты біраз тәртіпке келтіртті. Аяк асты шылқылдақ болмасқа, кайықтың түбін судан әбден тазалады. Киriskінің үсті-басы тез құрғап, жылынсын деп, өз жанына отырғызды. Ауыз суды бәріне тепе-тең бөліп берді. Ә дегенде бәріне де дәсері шөміштен құйды. Сұрапыл түннен соң тым құрыса бір рет қанып ішсін байғұстар деді. Бірақ енді ескертіп қойды: ендігі жерде тек Орган өзі қалаған мезгілде ғана, тек Орган белгілеген мөлшерде ғана су беріледі. Бұл мәселенің басын ашып алу мақсатымен ол кеспекті шайқап-шайқап қойды, су орталап қалған екен.

Күтпеген жерден қуаныш оты жарқ ете қалғандай болды: кеспекті алып, су құйып жатқанда, оның ар жағынан, кайықтың артындағы орындықтың астындағы түкпірден нерпа терісінен тігілген дорба көріне кетті. Ішінде тұздалған балық бар екен. Ішіне тамақ салынған үлкен дорба түнде басқа заттармен бірге суға лақтырылған, ал жолға Мылгунның катыны дайындаған мына дорба Киrisk жанталаса сақтаған кеспектің ар жағында байқаусыз қалып қалған екен. Рас, онсыз да тұздалған балық теңіздің тұзды суына әбден бөгіп, ауызға алғысыз болып қалыпты. Жұтқан жұтамас, бірақ бұ да тамақ. Егерім, ауыз су тапшы демесен, ас болуға балық та жарап жатыр.

Бірақ шөлден қорқып, әләзір тұзды балыққа ешкім тиіскен жоқ...

Бәрінің зарыға күткені — тұманның сейілуі...

Тілсіз, кимылсыз тұман ішінде тек ескектердің ұнғысы ғана аянышты үнмен сықырлайды. Мына ұлы тыныштық арасынан шыққан сол сықыр айतेңізде адасқан адамның зары мен өлімші жалынышына ұқсайды: мен қайдамын, мен қайдамын? Қайда бара жатырмын, қайда бара жатырмын? — деген зардай естіледі.

Бәрінің үзіле күткені — тұманның селдіреуі...

* * *

Алайда, тұман сейілмеді, сейілетін түрі жоқ. Тырп етпей тұр. Ыбылжыған дымкыл демді, өзге бір бөтен ғарыштан келген беймағлұм сүп-сүр жалмауыз бүкіл жарық әлемді — Жерді де, Аспанды да, Теңізді де жұтып жіберген сияқты...

Тұман құрсағында тағы да түн түсті. Оны қара түнектің тым

калындап кеткенінен байқауға болар еді. Жұлдыз да жоқ, аспан да көрінбейді.

Әйтеуір бейбағыт, бет алды жүзе берудің енді түкке керегі жоқ.

Жалғыз үміт, жалғыз тілек — аспандағы жұлдыз ғана. Соны зарыға күтулі. Сағат сайын тосқандары сол. Мына нәлет жауғыр жауыз тұманды тоз-тоз етіп қуалап әкететін желді күтулі. Қайықтағылар ұйықтаған жоқ. Көктің жүзін аша гөр, деп Төнірге табынады, жел тұрғыза гөр, деп Жел піріне жалынады.

Бірақ бәрі тас керек. Бұлардың арызын ешкім естімеді, тұман ашылмады.

Жұлдызды Кириск те зарыға күтті. Әдетте аспанға іліп қойған жалтырауық ойыншық сияқты көрінетін сол шіркіндердің қадірін бала енді білді. Кеше кештен бері көрген сұмдық батаның жан-дүниесін астан-кестен етіп, үрей туғызды. Бұдан соң сәби жаны жаншылып, қайтып оналмастай күйреп кетуі оп-оңай ғой. Ал, ана үлкендердің осыншама қиямет-қайымға шыдас беріп, енді ешбір амал қалмаған халдің өзінде, ақыл-естен адаспай арпалысып баққаны бала бойына қуат күйғандай, осы бір тажал тырнағынан әйтеуір бір құтылармыз-ау деген сенім сәулесін себелегендей болды. Тек аспаннан жұлдыз көрінсе болды, азаптан азат боламыз деген сенім баланың көкірегіне қатты ұялап қалды.

Тұман тұтқынынан құтылар сағат тезірек соқса екен, тезірек кері қайтып, құрлыққа, Тарғыл төбетке тезірек жетсек екен деген тілек бала кеудесін кернейді. Қарын аш, шөл шыдатпас, адам төзгісіз аштық пен шөл ақылдан адастыра жаздайды. Тезірек, тезірек жерге, үйге, шешесіне, туыскандарына, көк түтіні шұбатылған туған ауылға, көк бұлақ, жасыл шөпке тезірек жетсе екен...

Тұман тұтқынындағылар түні бойы үміт отын тамызықтап шықты. Бірақ бәрі баз-баяғы: тұман тырп еткен жоқ, жұлдыз да көрінбеді, теңіз де түнек құндағында жатыр.

Қайықтағылар түні бойы шөлдеп шықты. Дымқыл суықтан тонып та барады. Бірақ бәрінен де шөл қиын еді. Кириск шөл қысқан жалғыз мен-ау десе, сөйтсе басқалар да тілі ауыздарына сыймай азап шегіп отыр екен. Әйткенмен, шөлден аса ауыр азап шеккен Кириск еді. Басқалардан гөрі өзінің шыдамы таусылып бара жатқаны баланың жанына қатты батты.

Ақырында төзбестен, бала бір жұтым су сұрап еді, Орган ақсақал бермей қойды.

— Жоқ, — деді ол қатаң үнмен, — әзір болмайды. Шыда.

Әлгінде Эмрайин, Мылгун, Кириск үшеуі аштан өліп бара жатқан соң тұзға бөккен балықты жеп, қауыздан еді, енді сол өртеп әкетіп барады. Мына Орган сол азапты білсе ғой. Тұзды балықтан соң бір-бір жұтым су ішкендері рас, бірақ сәлден кейін шөл өрши түскен. Ал Орган қарт балықтан ауыз тиген де жоқ;

өрі бір жұтым су да татқан жоқ. Шыдап бакты, бір қасық болса да ауыз суды үнемдемек. Органнан басқалары күні бойы — азан-да бір, кешке бір су ішкен. Рас, кештегісі бір-ақ жұтым еді. Ал, кеспектегі су бірте-бірте азайып барады, азайып барады.

Шөл қысып, шөл өртеп бара жатқанда, тұманның түрілуін күту жүз есе ақикөз азапка айналды.

Түні бойы азап құрсағында құрсауланған... Сірескен тұман түні бойы селт етпеген. Теніз де тырп етпеді-ау...

* * *

Таң атқанда да ешбір өзгеріс болмады. Тек сұрқайбурыл тұманның жалмауыз құрсауы сәл-сәл бозарып, көз көрім жер сәл-пәл кеңейгендей еді. Адамдар бір-бірінің жүзін көре алғандай жарық түсті. Қайықтың айналасы бірер аршын ағарандап, теңіз суы катып қалған сынаптай сіресіп жатты. Бұлайша сіресіп тұрып қалған суды Киrisk бұрын көрген емес.

Лүп еткен леп жоқ, бәрі бәз-баяғы.

Сол бір таңда Киrisk өсіресе үлкендердің ұсқынын көріп шошып кетті. Жактары суалып, сакал-мұрты өсіп, өлім ноктасы түскендей, көздерінің айналасы көгерістеніп, жанарлары өлегізіп қалған екен. Ең күшті, ең сенімді деген әкесінің өзі де адам танымастай өзгерген. Тек қауқиып сакалы ғана қалыпты. Тістелей берген еріні қанталап, қарауытып кетіпті. Үндеместен, ләм деместен Киrisk бір аянышты көзбен қарайды дейсін. Өсіресе, Орган қарт ойсырап, омырылып қалған екен. Сакал-шашы бұрынғыдан бетер аппақ қудай болып, жұтқыншағы шығып тұратын мойны әлдеқайда сарайып, көзі жасаурап, бүкшиіпті де қалыпты. Тек көз жанары ғана таймаған. Ауыл ақсакалының өзіне ғана тән, сиқыры өзіне ғана мәлім ақылды да катал көзқарасы әлі де әлдебір аскақтықты байкатқандай.

Келесі күн бір жұтым суды бөлісудің азабымен басталды. Суды Орган кұйды. Кеспекті қолтығына қысып алып, суды шөмішке сыздыктатып кұйғанда қолының қалтырағанын айтсаншы. Бірінші шөмішті Киriskе ұсынды. Киrisk те өлдім-талдым дегенде жетті-ау әйтеуір, шөміштің ернеуіне тісі сақылдап тиіп, суды жұтып салғанда, сәл сәтке ғана тамағы жібіп, ішіндегі алау басылғандай болды, сол бақыттан басы айналып қалды. Бірақ шөмішті Органға қайтара бергені де сол, іштегі ыстық алау ашуланған албастыдай қайтадан бас көтеріп, бұрынғыдан бетер құтырынып шыға келді. Содан соң суды Мылгун, одан кейін Эмрайин жұтты. Олардың су ішкенін көрудің өзі қорқынышты еді. Қалтыраған қолдарымен шөмішті қауып алып, ыдысты Органның көзіне қарай алмай қайтарады. Судың мұншама тапшылығына дәл бір Орган кінәлідей. Өзінің кезегі келгенде Орган өзіне бір тамшы кұйған

жок. Үндеместен кеспектің тығынын жауып қойды. Киrisk бұған қайран қалды. Кеспек өз қолында болса Киrisk өзіне шөмішті толтыра-толтыра құйып, суды әбден есі қатқанша, танғанша сіміре берер еді, сіміре берер еді. Одан кейін не болса, ол болсын, әйтеуір бір рет тойып ішсе... Ал Орган карт тіпті өзіне тиесі суды да татпады ғой. Кеспектің түбінде қалған бір тамшы суға да тиген жок.

— Оның қалай, ата? Өзіне де күй! — деп Эмрайин шыдай алмай қыр-қыр етті. — Кеше де ішкен жоқсың, өлсек, бәріміз бірге өлейік.

— Мен шыдаймын ғой! — деп Орган сыр бермеді.

— Жок, мұның дұрыс емес! — деп Эмрайин ашуланып, дауыс көтере бастады. — Олай болса, мен де ішпеймін!

— Енді ішетін дөнене қалған жок қой. Не айтып отырсың өзін? — Орган мырс етіп, қандай ақымақсындар, дегендей басын шайқап қойды. Кеспектің тығынын қайта суырып алып, бір қасық суды шөмішке сарқып құйып:

— Мен үшін Киrisk ішсін, — деді.

Бала сасып қалды, басқаларда үн жок. Орган оған шөмішті ұсынып:

— Іше ғой, Киrisk. Ештеңені ойлама, — деді.

Киrisk тіл қатпады.

— Іш, — деді оған Мылгун.

— Іш, — деді оған Эмрайин.

— Іш, — деді оған Орган.

Киrisk әрі-сәрі. Шөлден өліп бара жатқан бала шөмішті жұлып алып, бір жұтым суды қылқыта салғысы келіп бір тұрды да, ақыры батпады.

— Жок, — деді ол іштегі жалмауыз шөлден өліп бара жатса да. — Жок, ата, өзін іш. — Осыны айтып басы айналып кеткендей болды.

Мына сөзден кейін Органның қолы дір-дір етіп, қатты күрсініп салды. Баланы риза пейілімен аймалап, көзінен бір мейірім ұшқыны шашырады.

— Мен өз ғұмырымда суды соншама ішкенімді білесің бе сен? Ал сенің өмірің әлі алда, қайда... — деп Орган сөзін аяқтай алмай қалды. — Менің айтқанымды түсіндің бе, Киrisk? Іше ғой, сенін ішкенің керек, ішуге тиіссің де. Маған қарап аландама. Мә!

Бала суды жұта беріп, тағы да бір сәтке ғана тамағы жібіп, іштегі алауы басылғандай болды да, сәл ғана тыныстан соң, шөл лезде қайта қыса бастады. Бұл жолы ол саси бастаған судың дәмін сезді. Бірақ сол да сөз болып па, әйтеуір ауыз су болса, соған шүкіршілік еді-ау. Сол сасыған судың өзі де бірте-бірте азайып барады.

— Ал, енді қандай әрекет бар, не істейміз? — деді Орган туысқандарына қарап. — Жүземіз бе, қайтеміз?

Көпке дейін ешкім тіл қатқан жоқ. Бәрі де жан-жағына қарайды. Қайықтан екі аршын жер әрідегі тұтасқан тұманнан басқа ештеңе көрінбейді.

— Жүзгенде қайда барамыз? — деп Эмрайн күрсініп салды.

— Қайдан не сенің? — деп, неге екені белгісіз, кенет Мылгун тарс кетті. — Жүземіз, бір жерде тұрып, арам өлгенше, жүзген артық!

— Жүзгенде не, жүзбегенде не? — деп Эмрайн жекіп тастады. — Мына тұманда өйтеуір беталды жүзе бергеннен не пайда?

— Тұманынның тұмсығын ұрдым мен сенің! — деп Мылгун бұрынғыдан бетер көтеріліп кетті. — Тұманынды ұрайын! Білдің бе? Жүземіз! Әйтпесе мына нәлет жауғыр қайықты мен қазір төңкере саламын да бәріміз балыққа жем боламыз! Білдің бе, қауға сақал Эмрайн, жүземіз! Түсіндің бе өзін?..

Киристің құты қашты. Мылгун-ағаның мына қылығына бола өзі ұялды. Оныкі өте оғаш болды, қанша айтқанмен ол Эмрайиннен кіші ғой. Демек, Мылгунның жүйкесі жүдеп, ақылдан адаса бастаған болар. Әлде мына қайықтағы төрт нивхының түгелдігі түтілейін дегені ме? Бәрі қайықтан күйреп, еңселері езіліп, үнсіз қалды. Мылгун да енгіге дем алып, үні өшті. Эмрайиннің басы салбырап кетті. Орган болса, әлпеті мына қалың тұмандай қаруытып, тастай қатып, әлдеқайда тесіле қарап қалыпты.

— Сабыр ет, Мылгун, — деді ақырында Эмрайн. — Мен әшейін айта салып едім. Әлбетте бір жерде тұра бергеннен гөрі, жүзген жақсы. Сенікі жөн. Көне, кеттік.

Қайық қозғалып берді. Ұңғылар қайтадан сықырлап, ескектер қайтадан бір көтеріліп, бір түсіп, қайық қарға жарған тымық су тағы да жапырылып барып, қайықтың соңынан қайтадан қауышып жатты. Сөйтсе де, қайық қозғалмастан бір орында тұрған сияқты. Олар қанша жүзгенмен, тұман міз бақпайды, қайық бір жерде шыр айналып жүргендей көрінді. Сірә, содан да Мылгун тағы да екіленіп, өзін-өзі ұстай алмай қалса керек.

— Тұманынның тұмсығын ұрайын, естимісің, қаба сақал Эмрайн, — деді ол қалшылдап. — Мен тезірек жүзуді қалаймын! Жылдамдат, Қаба сақал, бас ескекті! Естимісің ей, қалғымай отыр! Тұманынның тұмсығын ұрайын мен сенің!

Соны айтып, Мылгун ескекке барын салып бакты.

— Жылдам! Жылдам, бас! — деп Эмрайинді қыстады.

Эмрайн оның жынына тигісі келмей, үндеген жоқ, бірақ іштей ыза болып, ол да мына құтырынды ойынға бой алдырып, ескекті барынша сілтей бастады.

Қайық барған сайын бауырын жаза түсті. Тұманды қарға

қарғи түсіп, әйтеуір бет алды заулап барады. Мылгун мен Эмрайн болса, мына шексіз тұманның шетіне атылып шыкқысы келгендей, бір-бірінен қалыспай, қаһарлана жұлқынып, есуаста-на елірісіп, ерегісе жанталаса жапырып келеді. Су сапырған ескектердің қалақшаларына көз ілесер емес; ескекке барын салып, біресе енкейіп, біресе шалқайып, егескен ескекшілердің қара тер саулаған, әлем-тапырық бет-әлпеті бір жоғары, бір төмен өткеншек тепкендей тенселіп тұр...

Демдері ыңк-ыңк етіп, тау бұзып, тас жарғандай естіледі...

Алды-артын — тұман, айнала қаптаған қалын тұман.

— Хана, хана!* — деп Мылгун аласұрып, қақырық түкіргендей қыр-қыр етіп, Эмрайинді қамшылай түседі.

Ә дегенде Киrisk мына қарқынға қуанып, үміттеніп қалып еді, кейін мұның арам тер, бос қимыл екеніне көзі жетіп қорқа бастады. Мына құтырынды жарысты тоқтатар деген үмітпен бала Органға үрейлене қарап еді, қарт бейне бір бөтен дүниеде отырғандай, мұңды көзін әлдеқайда қадап бейтарап халде қалған сияқты екен. Қайран қарт әлде «жылаған ба, әлде көзінің үйреншікті жасаурауы ма — әйтеуір бет-аузы су-су екен. Қайықтың үстіндегі әлем-тапырық әрекеттен бейхабар адамдай қалшып қалыпты.

Қайық болса қара тұманды қак жарып, қайда барары белгісіз, салып ұрып қарыштап барады...

— Хана, хана! — деген дауыс тұманда тұншыға шығады. — Хана, хана!

Осы бір оспадарсыз сүргін көпке созылды. Әйтсе де ескекшілер бірте-бірте дінкелеп, жүріс шабандай берді, әрі-беріден соң екеуі де демі бітіп, ыңк-ыңк етіп, ескектерді тастай-тастай салды. Мылгунде бас көтерер бет жоқ.

Олар есін енді жиып, болымсыз істің қасіретін анық сезгендей еді. Тұман тұтқынынан олар шыға алмады, түнектің шеті көрінбей: тылсым түнек те, қимылсыз өлі су да, болжаусыз болашақ та — бәрі-бәрі баз қалпында қалды. Тек қайық қана әлгі қарқынның екпінімен біразға дейін өз бетінше қалқып, бұлтындап бара жатты...

Әлгі сүргін неге керек болды? Не мақсат? Ал, бір орында отыра бергенде не ұтар еді? О да бұл жағдай.

Әркім, сірә, қазір осы бір ойда қалса керек. Сонда Орган сөйледі:

— Маған құлақ салындар, — деді ол әр сөзін салмақтап. Екі күн нәр татпай, су ішпей қалжыраған қарт мүмкін, әл-қуатын үнемдеген шығар, әйтеуір өте баяу сөйлейді, — мына тұман өлі көп күн тұруы да ықтимал. Сондай бір жылдар болады. Мұндай

*Хана, хана — көне, көне.

жағдай ұшырап тұрады. Өздерін де білесіндер. Қалың тұман, мерзімі бітпейінше кетпейтін індет ауру сияқты, теңіз үстінде жеті, сегіз, тіпті, он күнге дейін жатып алатын болады. Ал, мына тұманның қанша тұрарын ешкім де білмейді. Егерім, бұл әлгі ұзақ тұман болса, біздің тағдырымыз тайқиған заман. Тұздалған балық та аз қалды, тұшы сусыз оның пайдасы да шамалы. Ал, ауыз су болса мынау-ақ! — қарт кеспекті шайқап-шайқап қойды. Су оның түбінде ғана шалп-шалп етіп шайқалды.

Ешкім үндемеді. Қарт та үнсіз қалды. Оның не айтпақ болғанын бәрі де анық түсінген: суды енді күніне бір-ақ рет бір қасықтан ғана ішу керек. Албастыдай тұман арылғанға дейін шыдап бағарға суды үнемдеу қажет. Теңіз жүзі ашылып, жұлдыз яки күн көрінер заман туса, бір мәні бола жатар бәлкім, сәтіне салса, жағалауға да жетіп қалар.

Иә, хал-ахуал осылай болды. Басқа айла-амал жоқ. Шыдау керек деп айту онай-ау, ал ақыл-ойың жеткен жерге, адамның шыдамы жете берер ме, оған тәні түскір көнер ме. Мына ындыны кепкен сусамырлар дәл қазір кеспек түбіндегі бір тамшы суды ғана емес, бір көлдің суын бір-ақ ішіп қойғысы келіп обынып отыр.

Жағдайдың шарасыз екенін Орган түсінеді де, соның азабын өте-мөте тартады-ау. Көз алдында көпе-көрінеу семіп барады өзі. Іштен жеген жегіден азап шегіп, әжімі айғыз-айғыз қара кошқыл бет-әлпеті сағат сайын қарауытып, қасаңданып барады. Мына қасіретке қарсы тұру қартына онай соқпас: жасаураған жанарында алас-калас жанжалды жалқын пайда болды. Десе де, ол әзірше дәтке қуат беріп, түрегеп тұрып қурайтын бәйтеректей, міз бақпайды-ау. Бірақ қашанғы төзер дейсін. Әләзір әл-қуаттың барында мына отырған пақырларға білген ақылын айтып қалғысы келді.

— Маған бір ой келді, — деді ол сөзін сабақтап. — Ылғи аспанға қарап, құлақ түріп отыру лазым: бәлкім агукук* ұшып өтер. Жылдың бұл мезгілінде теңіздің үстімен тек ақ үкі ғана ұшады. Егерім біз әлдебір арал мен құрлықтың арасында тұрған болсақ, ақ үкі бізге жол көрсетер еді. Ашық теңіз үстінде құс баласы тек тура жолмен ғана ұшады. Ешқайда бұрылмайды. Ақ үкі де...

— Ал біз арал мен құрлықтың арасында болмасақ ше? — деп мырс ете қалды Мылгун басын көтермей түнерген күйі.

— Онда ақ үкіні көре алмаспыз, — деді Орган аспай-саспай.

— Ақ үкі теңіз үстімен не себепті, нендей мұқтажбен ұшады, — деп Киrisk тәптіштеп сұрап алмақшы еді, оның алдын Мылгун орап кетті.

— Ақ үкі дәл біздің үстімізден ұшарын қайдан білдің, а, ата? —

*Агукук — поляр үкісі, ақ үкі.

деді Мылгун ызғарлы мысқылмен. — Ол басқа жакпен, сонау алыстан ұшып өтсе не болмақ?

— Онда ақ үкіні көре алмаспыз, — деді Орган аспай-саспай.

— Демек көре алмаспыз, — деп Мылгунның жыны коза түсті. — Демек, былай да, былай да үкіні көре алмайды екенбіз ғой. Онда несіне омалып отырмыз? — Мылгун бірте-бірте қойкаптағысы коза түсті де, қаркылдап тұрып күліп жіберіп, кілт үні өшті. Отырғандардың аза бойы, каза тұрды. Не істерін білмей, бәрі де үнсіз қалды.

Сол екі арада Мылгун бір бәлені бастамакка бел байлады. Жалпак алаканымен бір ұрып, ескекті ұнғысынан шығарып алды. Содан соң неге екені белгісіз, кайықтың тұмсығына шығып алып, теңселіп, құлап кетпес үшін ескекті көлденең ұстады. Оған оның қалай деген ешкім болмады. Мылгун да ешкімге назар салмады.

— Е-ей, қаншық! — деп ол ашумен айқай салды. — Е-ей, желдің пірі! — Мылгун ескекті серт ұстап, тұманды түнекті бопсалай айқайлады. — Егер сен иттің өлігі емес, желдің пірі екенің рас болса, желін қайда? Әлде сен апаныңда арам катып қалдың ба, қаншық? Әлде сені бүкіл әлемнің төбеттері қамап алып, соның қайсысына бөксенді бұрарынды білмей тұрсың ба? Әлде сен қаншық солардың бәрімен кезек-кезек ұйлығысып, жел тұрғызуға қолың тимей жатырсың ба? Әлде сен қаншық мына біздің тажал тұман ішінде зындаңда қалғандай болып отырғанымызды ұмытып кеттің бе? Әлде сен біздің арамызда жас бала барын білмейсің бе, бұл қалай? Ол шөлдеп отыр, су сұрайды! Түсінемісін, су сұрайды! Мен саған айтып тұрмын ғой, арамызда бала бар деп! Бұл оның теңізге тұнғыш рет шығуы. Ал, сенің мына иттігіне жол болсын?! Осы да әділеттік пе? Егер сен нерпаның сасық боғы емес, желдің пірі екенің рас болса, айтшы көне! Жібер желінді! Естимісін-ей, қаншық? Мына тұманыңды жиып ал да, күйрығыңның астына қыстырып қой. Естіп тұрсың ба? Дауыл жібер бізге, иттен жаралған! Ең сұрапыл дауылыңды жібер! Тланги-ла жібер, қаншық! Дауылыңды соғып, бізді суға батыр, сүмелек қаншық. Естимісін-ей? Естіп тұрсың ба сен мені?! Шаптырдым мен сенің түк басқан тұмсығына, түкірдім мен сенің тұмсығына! Желдің пірі екенің рас болса, жібер бізге дауылды, батыр бізді теңізге!! Өйтпейді екенсің салдақы қаншық, мына мен де төбетпін! Бірақ саған жанаспаймын, мә-мә! Мә-мә, саған! Жепсін, жепсін сен қаншық!

Мылгун сөйтіп желдің пірін барынша балағаттап-ақ бақты. Бірақ сол пірдің қайда екені де, желдің бәрін қайда тығып қойғаны да беймәлім. Мылгун оны көпке дейін, әбден қалжырап, естүсінан айырылып үні шықпай қырылдап қалғанша қорлап, балағаттап, әрі десе жел сұрап, сілесі қатқанша сілтеді.

Ақыры қолындағы ескекті теңізге бар пәрменімен лақтырып кеп жіберді де, өзінің орнына барып отыра кетіп, екі қолымен бетін басып, кенет жан ұшыра бакырып жылады дейсін... Басқаларда ләм деуге дәрмен жоқ. Мылгун болса, кішкентай сәбилерінің атын айқайлап шақырып, солқылдап жылай берді, жылай берді. Бұған дейін ешқашан еркектің жылағанын көрмеген Кириск тұла бойы қалшылдап қорқып кетті де, өзінің де көзінен жасы шығып, Орган қартқа:

— Ата! Ата! Ол неге үйтеді? Неге жылайды? — деді.

— Қорықпа, — деп қарт баланың қолын қысты. — Қазір ол жылағанын қояды. Оған алаң болмай-ақ қой. Онда шаруаң болмасын. Қазір қояды.

Мылгун шынында да бірте-бірте тыныштала бастады. Бірақ қолын бетінен алмай, иығы дір-дір етіп, әлі солқылдап отыр. Эмрайин қайықты баяу бұрып, суда қалқып жүрген ескекке жақындатты. Ескекті көтеріп алып, қайтадан ұңғысына қондырып қойды.

— Сабыр ет, Мылгун, — деп Эмрайин інісін жұбатқан болды. — Сенікі жөн: тұманда тұншығып отырғаннан гөрі, дауылға тап болғанның өзі артық. Тағы да сәл шыдай тұрайық, қапелімде теңіз де ашылып қалар. Амал не...

Мылгун үндеген жоқ. Оның басы бірте-бірте салбырап, ақылы ауысқан адамдай алдына қарауға қорқып, бүк түсіп қалды.

Тұман болса сол баяғы қалпы, мұхитты қымтай түсіп, қыбыр етпей, дүниені жалмап қойғандай сіресіп жатыр. Лүп еткен жел жоқ, өзгеріссіз әлі дүние. Мылгун қанша балағаттап, жержебіріне жетсе де, желдің пірі тырс етпеді. Тіпті намысы жоқ неме ме, ашу шақырып, бұлқан-талқан бола қоймады, дауыл сапырмады...

Эмрайин әйтеуір бір жерде омалып отыра бермейік деп, ескекті сылбыр салып, қайықты су бетімен ілбітіп келеді. Орган сол ой тұңғығына кетсе керек. Бәлкім тағы да, бәлкім бұл ғұмырда ақтық рет өзінің Балық-әйелін ойлап отырған шығар.

Қарттың қайғылы ойын Кириск бөліп жіберді.

— Ата, ата, ақ үкінің аралға қарай ұшатыны несі? — деп сыбырлап қана сұрады.

— Е, мен саған оны айтуды ұмытып кетіпмін ғой. Мұндай ұлы тұманда теңіздің үстімен тек ақ үкі ғана ұшады. Ақ үкі аралға жем іздеп барады, кейде нерпаның баласын іліп әкетеді. Ақ үкінің көзі мынадай, оған тұманың да, түнін де сөз емес, күндізгідей көре береді. Үкінің аты — үкі. Үкілердің ішіндегі ең ірі, ең күштісі — ақ үкі.

— Әттен, менің көзім ақ үкінің көзіндей болар ма еді, — деп сыбырлады Кириск кезерген ерні жыбырлап. — Сонда қалай

карай жүзу керек екенін көріп, құрлыққа тезірек жүзіп жетіп, суды іше берер едік, іше берер едік. Менің көзім ақ үкінін көзіндей болар ма еді, өттен...

— Е-е, — деп құрсінді Орган. — Әркімге өзіне бұйырғаны ғана болады.

Бәрі үнсіз. Тек әлден уақыттан кейін Орган әлгі сөздің жібін жалғап, баланың бетіне карап тұрып:

— Сен қатты киналдың-ау, ә? Сен шыда. Осыдан осы сынға төтеп берсен, сен ұлы аншы боласың. Шыдай тұр, бауырым, суды ойлама, басқа бірдене туралы ойла. Суды есіне алма.

Киrisk карттын айтқанын істеп, су хақында ойламайын-ақ деп еді, бірақ онысынан ештеңе шықпады. Суды ұмытамын деген сайын шөл қыса түсті. Оның үстіне шұрқырап қарны ашып, тіпті аштықтан көзі қарауытып, басы айнала бастады. Осыдан барып Мылгун құсап, әлемнің жүзіне бакырып айкай салғысы келді.

Осылайша бұл күн де тауыс-тәмам болып бара жатты. Әнеміне алыстан толқын шуы естілер, самал соғып тұманды басқа жаққа айдап әкетіп, біз тажал тұзағынан құтылармыз деген үміт бір де бір үзілмеген. Бірақ теңіздің үсті құлаққа ұрған танадай тып-тыныш. Осы бір өлі тыныштықтан құлақ шуылдап, шеке солқылдайды. Оның үстіне шөл шіркін өзекті өртеп, тәнді тулақтай құрғатып, әлем-жәлем әкетіп барады. Шексіз судың ортасында тұрып, су сұрап, шөлден өлуден өткен сұмдық бар ма екен...

Кешке қарай Мылгун талыкси бастады. Көзі өлегізіп, тілауыздан қалды. Өнешін жібітсін деп бір жұтым су беруге тура келді. Ол әлгі суды обып жатқанда Киriskтің құлкын қаққанын көріп, Орган шыдай алмай, оған да, одан соң Эмрайинге де бір-бір тамшы су берді. Ал, бірақ, өзі бір татып алмады-ау, сабаз. Кеспекті орындықтың астына қайта тығып қойды. Содан соң ешбір азап шекпеген адамдай, сірә шөл дертін тартпағандай, ақыл-естен адаспай, аспай-саспай, сақа қалпында, өзге бір өрелі ойлардың өрінде жүзіп, өзімен-өзі болып ұзақ отырып қалды. Қияда жалғыз отырған қыран тәрізді бұл отырысы. Ол өзінің тағдыры шешіліп қойғанын әбден біліп, бұл фәнидің соңғы сәтінде әлдәрменін уыстап ұстап, рухын берік сақтады. Мұндай сәтте трубкасы болса, шіркін-ай. Ақтық рет өзінің Балык-әйелін ойлап отырып, бір шылым шекпегені-ай, қу жалған...

Қайда жүзіп жүрсін сен, Балык-әйел?

Ахирет табалдырығын аттар алдында әл-куаты мен адамгершілік қасиеті енді қанша мерзімге шыдарын Орган өзі де біліп отыр. Әлденеге белді бекем бұған сынайы бар. Соған тәуе-

кел дейін десе, Киriskiнi қимай отыр. Мына тозақ күндерде бала байғұс бұған паналап, жылу іздеп бүйіріне тығылып, әбден бауыр басып қалып еді. Баланы қимайды-ақ. Бірақ сол балаға бола, соның қамы үшін Орган әлгі тәуекелге бел байламақ...

Орган ақсақалдың сөрі қалың, созылаң соңғы күні осылайша тәмәт-тәмам бола берді.

Кеш батып, тағы бір түн түсті.

Бұл түнде де ауа райы өзгерместен, бәз қалпында қалған. Теңіздегі тұман сол баяғы қарысқан қалпынан айыққан жоқ. Тас қаранғы түн-түнек тағы да қамалап келеді, адам төзгісіз азапты, түгесілмес түрпі түн тағы түсті. Апырай, осы түн ішінде кенет жел тұрып, кенет дауыл соғып, әлемнің астан-кестені шықса да, аспан ашылып, жұлдыз көрінсе екен! Бірақ бұл түн де түсін жылтпады, желдің нышаны білінбейді, толқыннан хабар жоқ, бәрі де шексіз тылсым тыныштыққа бөленіп, тырс етпейді. Үстінде шөл мен аштықтан арып-ашып, аруақ болған адамдары бар жалғыз қайық түнекті түртінектеп, айтенізде адасып, бет алды белгісіз өм шарасыз халде ілбіп жүзіп келеді.

Киrisk кашан ұйықтап кеткені есінде жоқ. Жан шыдамас шөлден сансырап, талықсып, көпке дейін күйзеліп барып ұйықтады. Шыбындай жаныңды тірідей шырылдатқан мына тозақ мәңгі бақи толастамас сияқты. Тек қана су керек! Судан басқаның атасына нәлет! Аштықтың азабы бойға сіңген үйреншікті аурудай сыздап барып, бірте-бірте білінбей де кетті. Ал, шөл деген нәлет өршеленген үстіне өршеленіп, өрттей лаулап барады. Оны басар айла-амал жоқ.

Бұдан да жасырақ нәресте кезінде Киrisk бір рет мұрттай ұшып ауырып, төсек тартып қалғанда ыстық терге малынып жатып, осылай бір шөл қысып, күйіп-жанғаны бар. Шешесі байғұс қасынан бір елі кетпей, әлдене деп күбірлеп дұға айтып жүріп, көзінің жасын көрсетпей сүртіп, баланың алаулап жанған маңдайына су шүберекті баса беріп еді. Май шамның селдір сәулесі шалықтаған ала көлеңкеде шешесі мұның бетіне абыржи да, қобалжып қайта-қайта үніледі. Әкесі үйде жоқ еді, теңізде ан аулап жүрген. Сонда шөл қысып, су сұрайды және әкесін асыға күтеді. Бірақ о тілегі де, бұ тілегі де орындалмайды. Әкесі болса алыста, ал шешесі су бермейді. Суды аузына татып алуға болмайды дейді шешесі. Баланың кеберсіген ернін шешесі қайта-қайта су шүберекпен сүртеді, бірақ бұл бір сәтке ғана дәт. Қайтадан шөл қысып, қайтадан жан киналады.

Су іше көрме, қарғам, шыда, шыдасаң жазыласың деп шешесі жалынып, жалбарынып, баланы иландырып бағалды.

— Шыдашы, жарығым, — дейді шешесі. — Танертен жазылып кетесің. «Көк тышқан, су берші» деп ішіннен қайталай бер, қал-

кам. Көр де тұр, сонда жазылып кетесің. Көк тышқаннан су сұрашы, жаным. Жүгіріп келіп, саған су әкеліп берсін. Тек шын пейілінмен сұра...

Сол түні ол алаулап күйіп жатып, көк тышқан шыннан су әкелер деп сеніп, шешесі үйреткен тілекті ішінен қайталай берді: «Көк тышқан, су берші! Көк тышқан, су берші!» — деп жалынды. Содан сон күйіп-жанып сандырақтай бастады. Сонда да: «Көк тышқан, су берші» — деп аласұрып жатты. Көк тышқаны түскір көпке дейін келе қоймады. Бала байғұс жалбарына жылап, күбірлеп, сыбырлап: «Көк тышқан-ау, су берші!» — деп тынбады. Ақыры келді-ау, әйтеуір. Көк тышқан — шанқай түстегі орманның қайнар-бұлағынан ескен жібек самалдай сап-салқын екен. Қимылы көз ілеспес, көгілдір түстес, көк көбелектей ұшып жүрген ұлпілдек екен. Әлгі тышқан ұшып жүріп, ұлпілдек жүнімен баланың бетін, мойнын, тұла бойын сипап өтіп, самал сокқандай әсер етіп, наукастың қасіретін жеңілдетті. Тышқан оған сонда су берген сияқты: әйтеуір шөлі қанбай іше берген, іше берген сияқты, ал су болса тасқындап, арқырап оны басына дейін көміп кеткен тәрізді...

Таңертең бала жаны жадырап, қалжырап қалса да, дертінен құлантаза айығып, құлыншақтай ойнақтап түрегелді. Содан кейін көпке дейін әлгі су тасығыш көк тышқан баланың көкейінен кетпей қойды.

Енді міне, қайық үстінде шөлден өртеніп, қураған көңдей кеуіп жатып Киrisk сол көк тышқанды есіне алды. Әй, сол көк тышқан тағы да келер ме еді, шіркін? Бала сонда шешесін ойлап, жүрегі сыздап, іші-бауыры елжіреп сала берді. Көк тышқан арқылы өмірден күдер үзбеуді үйреткен сол өзінің анасы еді ғой. Өзі ауырып, шөл қысып жатқанда шешесі жанынан бір елі кетпей, бет-жүзіне үңілгенін көз алдына көңілі босай отырып елестетті. Шешесінің сонда шыбын жаны шырқырап, баласының жолында құрбандығы бола жаздап, құдайдан медел тілеп, қайғылы жүзі қасіреттен қиналғанын көрсен. Ендігі халі қандай-ды бишара ананың? Көз жасы көл болып, теңіз жағалап, бұлардың жолын тосар-ау... Мылқау теңіз оған тұқ айтпас. Мынадай сұмдықта оның қайғы-қасіретіне ешкім араша түсе алмас. Тек әйелдер мен балалар ғана Тарғыл төбет тауының қияларына алау салып, от жағып, ана байғұстың үмітін қаузар, сірө. Теңізде жоғалған бейбақтар кенет бастарына бақ қонып, жағалауға жақындап келіп қалар деген үміт отын өшірмес олар.

Ал, бұлар болса тастай қараңғы өлі кеуекте түнгі тұманның тұтқынында, енді құтыламыз-ау деген үміттері бірте-бірте үзіліп, су бетінде баяу ғана құлази қалқып жүре берді. Алапат жаумен

алысарға дәрмен жок, мәңгі түнек дүние-әлемге күн пайда болғанға дейін бар болатын. Сол тылсым түнекке мына калтылдак кайықтағы төрт пенде төтеп бере алар ма, сірә... Әрі десе ішетін суы жок, талмайтын тамағы жок, не аспанда жол танытар жұлдыз да жок...

Кириск бұрын ешқашан мұндай обыр кара түнекті көрмеп еді, өзінің аз ғана жасының ішінде сусамыр шөл азабы мұншама қатыбас болар деп ойламап еді. Өзін-өзі алдандыру ниетімен Кириск көк тышқан туралы ойлауға тырысты. Бір кезде аурудан айықтырып, шөлін кандырған көк тышқан... «Көк тышқан-ау, су берші!» — өзінің анасы үйреткен ғажап дұға бұл: «Көк тышқан-ау, су берші! Көк тышқан-ау, су берші!» ғайыптан әлгі тышқан келе қалмаса да, Кириск бұл тілекті жан-тәнімен күбірлеп, қайталай берді, қайталай берді. Енді бұл жалбарыныс оның үмітінің ұшығына шөлге қарсы қаруына айналды...

Көк тышқан-ау, су берші!

Осылайша күбірлеп, өзін-өзі алдандырып отырып, бала кейде қалғып та кетеді, кейде ұйқы арасында Орган мен Эмрайин әңгімесіне еріксіз құлақ түріп, үзік-үзік сөздерін естіп қалады. Әлгі екеуі әлдене туралы сыбырласып, көп сөйлесті. Бұл өзі жұмбағы, емеуріні көп, арасын анда-санда үнсіздік жайлаған, бейтаныс әңгіме еді. Қарт тамағы қырылдап-сырылдап әрең-әрең сөйлесе де, Кириск оның бүйіріне тығылып отырып, оның сөздерін анық естіді. Ал, әкесі әріректе отырғандықтан оның үнін шала-пұла ұқты.

— Саған ақыл айтатын мен емес, сонда да ойланшы, ата, — деп Эмрайин оны әлдекім естіп қоятындай-ақ ысылдай сыбырлады. — Сен ақылды едің ғой, ата.

— Ойландым, көп ойландым. Жөні солай, — деді Орган, сірә, бұрынғы райынан қайтпастан.

Екеуі бірауық үнсіз қалған соң, Эмрайин:

— Бәріміз бір кайықтамыз. Не көрсек те бірге көреміз, тағдырымыз бір, — деді.

— Тағдыр, тағдыр, — деп қарт күңірене күбірледі, — тағдырдан қашып құтылмассың, ол рас. — Органның тамағы сыр-сыр етеді. — Тағдыр солай: қалайсың ба — мойын ұсын, қаламасаң — қарсы тұр. Ақыры көрер сәулен, татар дәм-тұзын таусылған екен, басқалар күн көре тұру үшін, өз тағдырыңды қамшылап асықтырған да дұрыс. Өзін ойлашы, мүмкін, жол ашылып, құрлық та көрініп қалар. Ақтық әліңді жинап, жағаға жақын қалғанда, нәйеті біреер тамшы ауыз суға бола, бәріміз құрығанымыз жөн бе, жок бір-ақ адамның құрбан болғаны жөн бе?

Эмраинн бірдене-бірдене деп мінгірледі де, екеуі де үнсіз қалды.

Киrisk ұйықтап кетуге тырысып, ұдайы көк тышқанды шақырумен болды. Ұйықтап кетсе, көк тышқан келетіндей көрінеді. Бірақ көзі іліне қоймады.

Көк тышқан-ау, су берші!

- Мылгун қалай? — деп сұрады Орган.
- Бұрынғысынша. Жатыр әлі, — деді Эмраинн.
- Жатыр деймісін? — Сәл кідіріп, қарт өз өтінішін қайталады.
- Ол есін жиған соң, менің аманатымды айт.
- Айтамын, ата, — деп Эмраинннің даусы дірілдеп шықты. Өрең жөткірініп алды: — Айтқанынның бәрін жеткізем.
- Сен оған айт: мен оны құрметтеуші едім. Мылгун мықты аншы. Адамгершілігі де бар. Мен оны әрдайым сыйлаушы едім. Екеуі тағы да үндемей қалды.

Көк тышқан-ау, су берші!

Эмраинн тағы бірдене айтып еді, Киrisk оны жөнді ести алмады. Орган айтты:

– Жок, күте алмаймын, — деді. — Өзің де көріп отырсың ғой, әл-дәрмен жок. Жаксы ит өлігін көрсетпейді. Өзім-ак аттанайын. Мен ұлы адам едім! Оны өзім де білемін. Менің түсіме ылғи да Балық-әйел енуші еді. Оны сен түсінбейсің... Мен соған жол тарттым...

Екеуі тағы бірденелерді айтып отырды, Киrisk көк тышқанды шақыра-шақыра, көзі ілініп бара жатты.

Көк тышқан-ау, су берші!

Бала талыкси ұйықтап бара жатып, әкесінің Органға таяна түсіп, айтқан сөзін еміс-еміс естігендей болды.

– Есінде ме, ата. Біздің ауылға ана бір жылы бұғы жеккен саудагер келіп еді ғой. Балта, оны-мұны айырбастап алғаны қәне. Иә, сол. Иә, жирен сакал еді ғой. Сол айтып еді ғой: бір елде ұлы адам болған, ол теңіздің үстімен жаяу жүре береді екен деп. Сондай адамдар болған-ау, сірә...

– Демек, ол адам ұлылардың ішіндегі ұлысы, — деді Орган. — Біздің ең ұлы құдіреттіміз — Балық-әйел.

Киrisk ұйықтап жатса да, кейбір сөздер құлағына алыстан талып жеткендей естіледі.

– Токтай тұршы, ата. Ойланшы.

– Төмам. Менің тұзым таусылды. Ұстама мені... Енді шыдауға дәрмен жок.

- Қап-қаранғы ғой...
- Бәрібір емес пе...
- Менің саған айтайын деген сөзім бар әлі...
- Сөз таусылмас. Біз өлген соң да сөз таусылмайды.
- Қап-қаранғы ғой.
- Ұстама мені. Әл-дәрменім бітіп барады. Мен өзім түсейін...
- Қап-қаранғы ғой...
- Сендер шыдай тұрындар. Әлі бірер жұтым су бар...

Баланың басын әлдекімнің жап-жалпақ, қатқыл алақаны абайлап қана аймалағандай болды. Ол ұйықтап жатып, әлгі Органның қолы екенін сезді. Әлгі жып-жылы, ауыр алақан баланың басын мәңгі еске сақтап қалғысы келгендей, бала байғұсты қорғағысы келгендей біразға дейін табы білініп тұрды.

* * *

Кириск түсінде теңіз бетімен жаяу жүріп барады екен. Құрлыққа тезірек жетіп, су ішкісі келеді. Суға батып та кетпейді, құлап та қалмайды. Айнала аса бір таңғажайып көрініс. Көз жетер жердің бәрі айнадай жарқыраған шалқар теңіз. Теңізден, теңіз суынан басқа бүкіл әлемде ештеңе жоқ. Тек телегей теңіз, шалқыған су. Теңіз үстімен бала қара жер үстімен жүргендей жүріп келеді. Айнала түгел тербетілген телегей толқын. Толқындардың қайдан шығып, қайда барары беймәлім.

Теңіз бетінде бала жападан-жалғыз. Әуелі ол Орган, Эмрайин және Мылгунның алдына түсіп, озып кетіп, жағаға тезірек жетіп, су тауып, әлгілерді сол суға шақырмақ болып жүгіре жөнелген сияқты еді. Ал, кейіннен байқаса — теңіз бетінде жалғыз өзі. Ол айқай салып, серіктерін шақырады. Бірақ ешкім жауап бермейді. Қыбыр еткен тірі жан, тырс еткен дыбыс жоқ... Олардың қайда құрып кеткенін білмей бала сарсаң. Үрейі ұшып, шошып кетеді. Айқайлайды — ешкім естімейді. Қарайған жер және көрінбейді. Алқынып, әлі кетіп, теңіз үстімен жүгіріп келеді. бірақ қанша жүгірсе де бір орыннан жылжымайды, кенезесі кеуіп, шөл қысып әкетіп барады. Сол бір кезде ол төбеде ұшып жүрген құсты байқап қалады. Лувр үйрек сол екен. Жарықтық жұмыртқалайтын жер іздеп, теңіз үстінде шарқ ұрып, шаңқылдап жүр екен. Бірақ ол қонатын оймақтай да қара жер жоқ. Айнала шалқып жатқан шалқар су. Лувр үйрек шарқ ұрып, шыр-шыр етеді.

— Ей, Лувр! — деп айқайлайды Кириск. — Жер қай жақта? Мен шөлдедім!

— Әлемде әлі жер пайда болған жоқ! — дейді Лувр үйрек. — Айнала тек толқындар ғана.

— Басқалар қайда кеткен? — деп сұрады бала ғайып болған аламдарды іздеп.

— Олар жоқ, оларды іздемей-ақ қой, ешкайда да жоқ олар, — деп үн қатты Лувр үйрек.

Адам ауызбен айтып жеткізгісіз ауыр қасірет пен жалғыздық сезім баланың жанын күйзелтті. Бас ауған жаққа қарай қаша жөнелгісі келеді, бірақ барар жерін жоқ, айнала шалқыған су мен тулаған толқындар. Лувр үйрек те көз ұшында бұлдырап, жалғыз нокаттай қарайып, алыстап бара жатты.

— Лувр үйрек, мені ала кет, тастама мені! Мен шөлдедім ғой! — деп жалынды бала сонда.

Бірақ та үйрек үн қатпады, сәлден соң көзден таса болды: әлі жарала қоймаған қара жерді іздеп кетті.

Бала көзінің жасы көл болып, өксіп оянды. Көңілінде шарасыз кайғы мен үрейдің ауыр зілі жатыр. Жас аққан көзін жайлап ашып, түс көргенін түсінді. Кайық қалтылдап тұр екен. Бозғылт-тана бастаған тұман түнек төбеден төніп, жан-жақтан қамалап тұр. Бұл атар танның нышаны еді. Бала қозғалақтай бастады.

— Ата, мен шөлдедім ғой, мен түс көрдім, — деп мінгірледі ол қолын Орган картка соза беріп. Бірақ оның қолына ештеңе ілікпеді. Орындықтағы карттың орны бос еді.

— Ата! — деп шақырды Киrisk. Ешкім үн қатпады. Бала басын көтеріп, шошып қалды.

— Ата, ата! Қайдасын, ата!

— Айқайлама! — деп Эмрайин оның қасына жетіп келді. Баласын күшактай, қатты қысып бауырына басты. — Айқайлама, атаң жоқ! Шақырмай-ақ қой оны енді! Ол Балық-әйелге аттанып кетті.

Бірақ бала оны ұққысы келмей:

— Атам қайда? Атам қайда менің? — деп жылап жіберді.

— Тындасаңшы-ей! Жылама! Сабыр ет, Киrisk, атаң жоқ енді, — деп жұбатпақ болды әкесі. — Тек сен жыламашы. Ол саған су бер деп кетті. Әлі аз ғана суымыз бар ғой. Жылағаныңды қойсаң су берем. Тек сен жыламашы. Кешікпей тұман айығарды, көресің содан сон...

Киrisk жұбана қоймай әкесінің қолынан босанбақ болып жұлқына берді. Бұл алыс-тартыстан қайық шайқалып кетті. Эмрайин амалы таусылып, дағдарып қалды.

— Міне, қазір көресің, жүзіп кетеміз! Қазір жүземіз! Ей, Мылгун, тұр! Тұр деймін саған! Ескекті ал қолына!

Мылгун ескекті есе бастады. Қайық су бетімен ілбіп сырғанап берді. Күллі әлемді қымтап алған мына сіреспе бозғылт тұманда қайда, неге жүзіп бара жатқандары белгісіз.

Олар жаңа күнді осылай қарсы алды. Енді қайықта үш-ақ адам қалды.

Көк тышқан-ау, су берші!

Кейінірек Кириск аздап саябырсыды. Эмрайн өз орнына барып отырған соң, төрт есектің екпінімен қайықтың жүзуі жылдамдай түскен. Қайда, не үшін жүзіп бара жатқаны тағы да беймәлім. Органның ұшты-күйлі ғайып болғанына қатты күйзелген Кириск өксігін әлі баса алмай, қайықтың арт жағында жетімсіреп жалғыз отыр. Эмрайн мен Мылгун да ұнжырғалары түсіп, не өздерін, не Кирискті жұбата алмай, бір-біріне дәт-қуат бере алмай қиналған шақ. Бар білгені — есекке жармасу ғана. Әйтеуір қыбырлаудың далбасасы. Ақ тұман арасында бет-әлпеттері қап-қара болып түтігіп көрінеді. Аштық пен шөлдің айықпас аяусыз, ауыр зұлматы төбелерінен төніп-ақ тұр.

Бір-біріне тіл қатпай, жақтары қарысып қалған. Тек әлден уақыттан кейін Мылгун есекті тастай беріп:

— Бөл суды! — деп Эмрайнге түнере тіл қатты.

Эмрайн кеспектен шөміштің түбіне бір-бір жұтым су құйды. Оның өзі борсып кеткен сасық су еді. Сол судың өзі бар болып тұрса көне. Енді бас-басына үш-төрт қасықтан ғана қалды-ау, басқа түк жоқ. Жаңағы жұтқандары жұғын да болған жоқ, шөлдің дертін баса алмады.

«Ауа райы өзгере ме, жоқ па?» — деген сұңғыла сұрақтың сарсан сәті тағы соқты. Үмітсіз сайтан, тұман әлі-ақ ашылар, деп айтуға енді ешқайсысының аузы бармайды. Әл-қуат кетіп қалжыраған жандарды енді еріксіз енжарлық билеп, мына көр тұман тұтқынында қайығы қақпайлаусыз қалтылдап, тағдыр құрығына тырп етпей мойын ұсынған шақ. Содан басқа амал жоқ. Көр тұман адамды езгілей түсіп, еріктен айырып мең-зен халде қалдырған. Тек Мылгун ғана сілейте бір боқтап алып, үні дірілдеп, ашынып тұрып:

— Мына тұман құрыса — мен өлуге дайын! — деді. — Қайықтан өзім-ақ секіріп кетер едім. Әйтеуір жарық дүниенің бір пұшпағын көрсем, өттен...

Эмрайн ләм демеді, тіпті басын да көтерген жоқ. Сөйлегенде — не айтады? Қайықтағы қалғандардың ендігі үлкені сол. Бірақ айтар ақыл қалмаған. Барар жер, басар тау жоқ!

Уақыт өтіп жатты. Есексіз қайық біресе тапжылмай тұрып қалады, біресе қайтадан қалтылдап жылжи жөнеледі.

Шексіз шөл азабына азынаған аштық қосылып, қайықтағылардың халі сағат сайын мүшкілдене берді. Әлсіз тәндегі шыбын жан мұрын ұшына таяна түсті.

Кириск кірпігі ғана қимылдап, қайықтың артында жатыр. Шойындай болып зіл тартқан басы айнала береді, тынысы тарылып, октын-октын аш қарын азынап, ішін бұрап-бұрап әкетеді. Сусамыр дерті бір толастамайды, шөл қысып барады.

Көк тышқан-ау, су берші!

Шөл қандырғыш көк тышқанға жалынып жатып, бала енді төркі тіршілікті ұмытуға тырысты. Енді ол сонау Тарғыл төбет баурайында қалған ертегідей қол жетпес жұмақ дүниені еске түсіріп, сол ойдан пана іздегендей еді.

Ерні жыбырлап: «Көк тышқан-ау, су берші!» — дейді бала. Қазір басы айналып жатқанда оның есіне сонау Тарғыл төбеттің бөктерінен төмен қарай домалап ойнайтын сәттері түсе кетті. О, ол бір тамаша ойын еді ғой. Бұл ойынның шебері осы Киrisk болатын. Бөктердің қабағына жүгіріп шығып, төбеден төмен қарай бөренеше домалап түсер еді. Екі қолынды екі қапталына қысып алып, өзінді-өзін домалатып жібересін. Бір-екі аунап түскен соң, өзінді-өзін тоқтата алмай зымырап бара жатасын. Рахаттан сықылықтап күлесін кеп. Аспан аударылып-төңкеріліп бара жатады, бұлттар аунақшып, ағаштар өткеншек ойнап, бар әлем асты-үстіне шыққандай болады. Аспанда күн ішек-сілесі ката күлгендей боп көрінеді. Айнала айқай-шу, балалар мәз-мейрам! Бірте-бірте құлдырап домалап келе жатасын, домалап келе жатасын, көзіннің алды бұлдырап, әлдекімнің беті сопайып, әлдекімнің аяғы қисайып, қылт-қылт етіп қалып жатады. Ақыры сайдың табанына жетіп тоқтайсын. Құлағын шуылдайды. Ең қызығы енді басталады. Балалар: бір, екі, үш! — деп санағанда басынның айналғанына карамай орнынан атып тұруын шарт. Әдетте балалардың бәрі де бірден тұра алмай, құлап қалып жатады. Ой, сондағы қыран күлкі-ай! Өзгелер де күледі, өзін де күлесін! Құламай тұрғың келеді, ал аяқ асты шайқалып, теңселіп бара жатады. Сондайда Киrisk құламаушы еді. Құламауға барынша тырысып бағатын. Өйткені жанында Музлук бар ғой. Оның көзінше әлдекім құсап құлап жату ұят қой.

Өйтсе де ең қызығы, ең күлкілісі кабактан. Музлук екеуі қатар түсіп жарыса домалаған кездер еді. Қаласа, қыздар да домалай алады. Бірақ олар қорқақ келеді, әрі десе бұрымдары әлденеге ілініп қалады. Бірақ оны қойшы. Мұндай-мұндай қызық ойындарда жаракат болмай тұрмайды.

Музлук екеуі қатар домалаған кезде Киrisk одан озып кетпейін деп ешкімге білдірместен әдейі шынтағымен жер тіреп бара жатады. Екеуі сай табанға бірдей домалап түсіп, айқай-күлкі аралас кикү кезінде «үш!» дегенге дейін орындарынан ұшып тұра келер еді де, Киrisk Музлук құлап қалмасын деп сүйей берер еді. Сол сәттің ол үшін ең ләззат шағы екенін ешкім байқамаушы еді-ау. Екеуі бірін-бірі сүйеген болып, еріксіз құшақтасар еді. Музлуктің еріндері жүрегінді жұлып алардай дірілдеп, сықылықтай күліп, өтіріктен құлап бара жатқан болады да, Киrisk оны сүйей берген болып, екеуі құшақтасып қалады. Сол кезде бұл екеуінің ағыл-тегіл бакыт құшағында тұрып, үркек, бала махаб-

баттың буына мас болғанын басқалар байқамас еді. Жұқа көйлектің астынан қыз шіркіннің жүрегі тарсылдай соғатын. Екеуінің денесі бір-біріне жуысып кеткенде, Киристің қолы абайсызда қыздың жанадан түйін тастаған топ-томпақ төсіне тиіп кетер еді де, қыз баланың денесі дір-дір ете қалып, Кириске жабыса түсер еді. О шіркін, сол кездегі оның шала мастықтан жайнаң қакқан сиқырлы көз қарасын айтсайшы! Сол сәтте күллі әлем: жер де, аспан да күлкі мен бақыт құшағында күйкылжи шыр айналып, шаттыққа кенелер еді. Мұның аты таңғажайып бақыт екенін сонда балалар білген бе, сірә...

Тек бірде бір жамағайынның Киристен үлкенірек жексұрындау баласы сезіп қалыпты: содан ол да басы айналып құлап бара жатқан болып, есалаң адамша Музлукка асыла кеткені бар. Музлук шегініп қалып, каша жөнеліп еді, анау басы айналып тәлтіректеген болып, Музлукка тағы да жармаса бастағаны. Сонда Кириск әлгімен бір төбелесті дейсін. Әлгі нокай үлкендігін істеп, Киристі бірнеше рет шалып жықты. Бірақ Кириск те беріспеді-ау. Ақыры итжығыспен тынды.

Әбден сілесі қатқанша ойнап-ойнап, еңтіккен тершен балалар су ішпек болып бұлаққа қарай тұра жүгірер еді. О, сол бір қуанышты кездер-ай!

Көк тышқан-ау, су берші!
Ау, көк тышқан, су берші...

Бұлақ жақын болатын. Орманнан басталған бастау осы балалар ойнайтын жерден келіп шығатын. Бұлақ түбінде малта тастар жатар еді, көусар су сап-салқын-ау, шіркін Жағалай белуардан түрлі шөптер өсіп, суды қаумалап, қалкалап тұрар еді. Дәл суағарда өскен шөптер ағынмен алысып, сықылықтаған сумен бірге сыландап жатады. Ерке бұлақ біресе күн сәулесіне шағылысып, жарқ ете қалып, біресе түксиген жаркабактың астына сүңгіп кетіп, кейде ну жыныс шөптің арасына жасырынып қалып, теңіз жакқа қарай жөңкіліп жататын.

Балалар осы бұлаққа атойлап келіп, жағадағы шөпті қолдарымен ысыра-мысыра, суға бас қоятын. Қол жуып, суды алақанмен алып ұрттау деген жоқ, бұғыша басты суға көміп жібергенде, былдыр бұлақ олардың бет-аузын аймалай қытықтайды келіп. О, ол бір рахат дүниесі еді ғой!

Көк тышқан-ау, су берші!
Көк тышқан-ау, су берші!
Ау, көк тышқан, су берші...

Балақайлар суға бастарын тығып қаз-қатар жатар еді. Иықтары тиісіп, суға сүкқан қолдары бір адамның қолындай бірігіп

кететін. Олар суды еріндерімен кармап, демалып-демалып, қайта-қайта жұта береді. Жұтқан сайын рахаттанып, енді еріккеннен суды былдырлата үрлеп ойнайды. Олар бұлақ басынан кеткісі келмейді, күмістей ағыннан бастарын алғысы келмейді. Айнадай ағын судан өздерінің кисық-кисық суреттерін көріп, соған мәз-мейрам болып, біріне-бірі қарап күліседі-ай келіп.

Көк тышқан-ау, су берші!
Көк тышқан-ау, су берші!
Көк тышқан-ау, су берші!
Ау, көк тышқан, су берші...

Музлук сонда судан басын алмай, көзінің киығымен ғана Киriskе кулана күлімдеп қарап қояды. Киrisk те оған көзінің күйрығымен кулана күлімдеп жауап катқандай болады. Кыз бала орын жетпегендей Киriskті иығымен итеріп-итеріп қояды. Ки-risk шегіне қоймайды. Сонда кыз аузына су толтырып алып, оның бетіне бүркіп кеп жібереді. Ки-risk суды ұртына толғанша ұрттап алып, кыздың бетіне сыздыктата бүркіп-бүркіп жібереді. Ал көне, алқын-жұлқын айкас басталсын да кетсін. Екеуі де бұлақты шалпылдатып, бір-біріне суды аямай шаша береді, шаша береді. Үсті-бастары малмандай болып, шыңғыра айқайлап, бұлақ бойымен бірін-бірі қуалап асыр салады...

Көк тышқан-ау, су берші!

Енді қайтып сол қызықтың ешкашан қайтып келмейтінін ойлағанда Киriskтің жүрегі сыздап сала берді. Тынысы тарылып, іші-бауыры бұрап әкетіп барады. Сол ауруға шыдай алмай, бүк түсіп, әлгі бір көк тышқанға мінәжат айтып, ақырын ғана жылап жатты.

Көк тышқан-ау, су берші!

Бала өткен қызықтан медет іздеп, жанталасып жата берді. Жағдай сол бәз-баяғы. Ақ кебіндей қымтаған қалың тұман әлі камалап тұр. Қайықтағылар өз-өз орындарында талықсып жатыр. Алда не күтіп тұрғаны әлі белгісіз. Тек бір кезде қайық қатты қалтаң ете қалды. Бала әкесінің шошынған даусын естіп қалды:

— Мылгун! Мылгун! Оның қалай! Қой, қазір!

Ки-risk басын көтеріп қарап еді: шошып кетті. Мылгун қайықтың ернеуінен еңкейіп, ожаумен теңіз суын көсіп алып, ішіп жатыр екен.

— Қой, қазір! — деп Эмрайин оның қолындағы ожауды тартып алмақ болып тұра ұмтылды.

Бірақ Мылгун қаһарлана қарсы тұрды:

— Жакындама маған, Кабасакал! Өлтірс-емін! Ауызға алып болмайтын ап-ашы тұзды суды Мылгун аузынан ағыза, үсті-басына төге-мөге, өзің-өзі зорлап, обып-обып жұтқанда ожау тұтқан қолы қалш-қалш етеді. Түрінен адам шошырлық, жабайы аң сияқты еді.

Одан соң ол ожауды қайықтың түбіне лақтырып тастап, тынысы бітіп қыр-қыр етіп, шалкасынан құлай кетті. Оны азаптан құтқаруға дәрімен жоқ. Кириск қорыққанынан бір уыс болып бүкшіне түсті, іші-бауыры бұрынғыдан бетер бұрал-бұрал ауырды, шөл дегенің шыдатпай қысып әкетіп барады. Эмрайин бұрынғыдан бетер жүнжіп, басы салбырап, қайықты ескекпен жайлап жылжытып, белгісіз тұманды түрткілей жүзіп жүре берді. Одан басқа оның қолынан не келсін...

Мылгун бір сәт тыншиды да, қайтадан шөл шабуылына шыдай алмай, қыр-қыр етіп, тұла бойы қалшылдап, жанталасып жатады. Сәлден соң ол ақыры басын көтерді:

— Өртеніп барады, ішім өртеніп барады! — деп үстіндегі киімінің омырауын айырып-айырып тастады.

— Айтсаншы енді, не істейін? Қайтсем жеңілдетем сенін азабынды? Анадан бір жұтым... — деп Эмрайин кеспекті нұсқады.

— Кішкене құяйын ба?

— Жоқ. — деп бас тартты Мылгун. — Енді керегі жоқ. Марқұм Орган атай құсап түн түскенше шыдай тұрам ғой деп едім, болмады. Мейлі. Әйтпесе іс насырға шабар. Судың бәрін ішіп қоярмын. Енді біттім, мен жоқпын. Менің талқаным таусылды... Мен өзім-ақ... Өзім, әлі күшім жетеді.

Мына құлазыған қу тұманның ішінде ақырғы демі таусылып бара жатқан адамның сөзін естуден артық азап бар ма екен! Эмрайин өзінің жан жолдасы әрі бауыры Мылгунның көңілін аулап көрмек еді, бірақ Мылгун оны тыңдағысы да келмеді. Ол жанталасып, бар азаптан бір-ақ құтылуға белді бекем байлаған екен.

— Енді маған сөз сөйлеме! — деп ақиланды Мылгун. — Ендігі бос сөз. Мен өзім-ақ... өзім-ақ кетемін. Ал, әкелі-балалы екеуің өздерің біліңдер. Осы дұрыс. Менің мұнымды кешіріңдер, бауырларым. Сендер әкелі-балалы екеуің қалыңдар, әлі аздаған су бар ғой... Ал, мен қазір аттанамын. — Осыны айтып Мылгун тырмысып жатып қайықтың ернеуіне асылды. Өлдім-талдым дегенде орнынан өрен көтеріліп алып, Эмрайинге түнере қарап тұрып:

— Сен маған кесір болма. Кабасакал! — деді. — Осы жөн. Маған бөгет болма. Қош болыңдар! Мүмкін, көретін жарық сәулелерің бар шығар... Мен қазір... міне... сен тез-тез жүзіп кет. Қайықты тез әкет. Күтпе мені... Егер маған жақындасан, қайықты төңкеріп тастаймын. Ал, сілте ескекті, Кабасакал, қаттырақ ес! Естимісін-ей, әйтпесе аударып тастаймын...

Мылгунның тілегі мен бұйрығын орындамасқа лаж қалмады. Қайық тілсіз тұман мен тілсіз теңізді қажарып, зымырап тура тартты. Кириск үні дірілдеп жылап жіберді:

— Ақи-Мылгун! Мылгун-аға! Қойыңыз!

Дәл сол сәтте Мылгун ай-шайға қарамай қайықтан аунап түсті. Қайық бір жағына қарай құлдырай қисайып барып, қайта түзелді.

— Ары кет! Ары кет жылдам! — деп айқай салды мұздай суға қолы ербендеп батып бара жатқан Мылгун.

Қалың тұман оны көзден лезде таса қылды. Айнала тып-тыныш, кенет сол өлі тыныштықты Мылгунның ақырғы айқайы селт еткізді де, қайтадан тына қалды. Сонда Эмрайн бауыры шыдай алмай:

— Мылгун! Мылгун! — деп өкіре жылап, қайықты тез қайта бұрды.

Қайықты ағызып қайтып келгенде, Мылгун көрінбей кетіп еді. Судың беті сып-сылаң, тып-тыныш. Ештеңе болмағандай, ешкім батпағандай, із-түз жоқ. Әлгіде ғана тірі адамның дәл қай жерге батып кеткені де белгісіз.

Әкелі-балалы екеуі енді әбден қараңғы түскенше сол жерді айналып жүрді де қойды. Қайықтан қан жұтып, екеуі де еніреп тұрып, көп жылады. Әкесінің жылағанын Кириск өмірінде тұңғыш рет сонда көрді. Оған дейін оның жылағанын бала көрген де емес, білген де емес.

— Енді біз жалғыз қалдық, — деп мінгірледі Эмрайн сакалына саулаған жасты сүртіп. — Мылгуым, қайран менің Мылгуным! — деп күбірлеп өксігенін еш баса алмайды.

Ал, күн болса батып бара жатты. Сірә, батып бара жатқан болар. Егер бұл әлемде күн әлі бар болса, егер ол әлі аспан астында, теңіздердің тұмандардың үстімен айналып жүрген болса, онда ол қазір аспай-саспай ұясына қонған шығар. Ал, мұнда інірдің қара бояуына қана түскен қалың тұман арасында, шексіз теңіз үстінде аласқан жалғыз қайық сандалып жүр. Оның ішінде енді екі-ақ адам қалды. Әкелі-балалы екеуі-ақ.

Ақырдың ақырында Эмрайн су ішпесек болмас деп түйді. Кирисктің осы сәтті зарыға күтіп жатқанын ол біледі, әрине. Баласының қыңқыл-сынқылсыз аштықпен, шөлмен қасарыса арпалысып жатқанын және біледі. Мылгунның өлімі көпке дейін су туралы ойды көмескілендіріп жіберген-ақ сияқты еді. Бірақ сұм шөл өсте-өсте қайтадан белен алып, әлгі бір азап сәттерін аз уақыт тыйғаны үшін өш алғандай енді еселеп қыса түсті.

Жерге тамызып алмайын деп аса бір сактықпен борсыған судан әуелі Кириске аздап ағызды. Кириск әкесінің қолынан шөмішті жұлып алып, аркасы ұстаған баксыдай обынып, әлгі тамшыны жұтып салды. Эмрайн енді суды өзіне құйып көріп еді,

кеспектің түбінде тұлдыр ғана қалғандай болды. Әкесінің қолындағы кеспектің төңкерілуіне қарап, енді судың мүлде аз қалғанын бала да байқады. Осылай боларын күн ілгері білсе де, мына тапшылықты көзімен көріп Эмрайин мүлде шошып кетті. Ожаудағы суды ішуге асыққан жоқ. Ожауды қолына ұстап отырып, шөл азабынан мың есе ауыр азаптың төніп келе жатқанын енді аңғарып, дағдарды да қалды.

— Мә, ұстай тұр, — деп ожауды баласына ұсынды. Ішінде суы бар ожауды тұтып отыру баласына зор азап екенін және де сезді. Қолында су бола тұрып, іше алмау деген неткен қиямет! Эмрайин қолы ожаудан босаған соң кеспектің тығынын мықтап ұрды да, ағаш бөшкені өз орнына қойды.

— Іш, — деді ол ұлына.

— Өзің ше? — деп баласы аң-таң.

— Мен кейін ішем. Қиналма, іше ғой, — деді әкесі сабыр сақтап.

Киrisk сасыған суды лезде жұтып салды. Шөлі әрине, қанбады, десе де іштегі алау аздап болса да басылғандай болды.

— Қалай? — деді әкесі.

— Аздап тәуір, — деп тіл қатты бала риза пейілмен.

— Сен қорықпа. Тіпті бір тамшы су татпағанның өзінде адам екі-үш күнге шыдайды. Осы есінде болсын. Не бөле келсе де тек қорқушы болма.

— Сен сондықтан ішпедің бе? — деп қалды Киrisk. Тосын сұрақтан Эмрайин тосылып қалды. Ақыры ойланып отырып:

— Иә, — деді.

— Ал тамақсыз қанша уақыт шыдауға болады? Біз дәм татпағалы талай күн өтті ғой.

— Су болса болды. Сен оны ойлай берме. Кел, одан да біраз жүзіп алайық. Саған айтар сөзім бар.

Жүзе сөйлеспесе болмайтындай, Эмрайин ескектерін шикылдатып, қайықты баяу қалықтатып, қалың тұман арасында бағыт-бағдарсыз кете барды. Дәтке қуат қылмаса, сөз бастау қиын еді. Осылай ілбіп бара жатқанда айтар сөздің жүйесін табу онайлайтын сияқты көрінді Эмрайинге. Оның айтайын деген ойын айтпақ тұрмақ, ойлаудың өзі әзірейілдей қаһарлы еді. Ескекті өзі есіп қана қоймай, баласын да жұмысқа салды. Балаға ескек естіріп те, тіпті жүзіп те қажеті жоқ еді. Бала Мылгун ағасының ауыр ескектерін әрен қозғалтып келеді. Жалғыз ескек болса бірсәрі, қос ескекке мұның шамасы әлі келінкіремейді екен. Оның үстіне Киrisk әбден әлсіреген ғой. Ол тұрмақ Эмрайиннің өзі де сағат сайын әл-дәрмені сарқылып барады. Әкесі сол себепті де сөз бастауға асығады. Уақыт шіркін өтіп барады, соңғы сағат соғуға жақын. Өлшеулі мезгіл өткелі тұр.

Киrisk артына бұрылмастан, тіл катпастан ауыр ескектерді әрең толғап отыр. Эмрайинді кинаған бұл жайт та емес. Баласына желкесінен карап отырып, оның әлі бұғанасы катпаған қорғансыз нәресте екенін енді аңғарып, жан-дүниесі елжіреп, жаралы жүрегі кан жылап, мына тасырандаған тағдырдың соншалықты катыбас болғанына азаланып, өттеген-ай, ернін бір тістеледі дейсін. Мына жалғыз жәдігерге айтайын деген ойын айта алмайды, айтпаска тағы болмайды...

Бірте-бірте тұманның түсі түнере түсті, жан-жактан қорқау қараңғылық камалады. Эмрайин болса ауыр ойдың зілі басып, әлі жүзіп келеді, енді уақыт шын такалған сияқты. Табиғатынан канша берік болғанмен, өзін-өзі канша қайрағанмен, аштық пен шөл оның әл-қуатын жылдам жалмап, жанын алқымға такаған сияқты еді. Алда тұрған апатқа баланың бойын да, ойын да үйретіп, ажал мен азаптын бет-жүзіне тура карауды аманат етіп айтып қалуға асықпаса болмады. Әзірше әл-дәрмені барда айтып үлгермесе — өкініші өтелмес.

Орган мен Мылгунның соңынан өзі де аттанбаска амал жоқ екенін Эмрайин пайымдап болған. Баланың өмірін сақтап қалудың, тым болмаса ана бірер тамшы сасық су таусылғанша оның жанын қаузап тұрудың бірден-бір жолы осы ғана. Мына тұйық тұман бүгін түнде ашыла ма, жоқ ертең күндіз ашыла ма, әлде мүлде ашылмай ма, әйтеуір бір айыға қалған күнде орасан теңіздің ортасында жападан-жалғыз бала қалай, қайтіп күн көріп, қалай жол таба алар — бұған Эмрайиннің ақылы жетпес, бұл сұрақтың түйіні шешусіз. Өлімсіреп жылт-жылт еткен жалғыз үміт бар: егер теңіз тұманнан ашыла қалса, ақ адамдардың үлкен кемесі кездесіп, баланы құтқарып қалар. Әлбетте бұл, әйтеуір, дүдәмал да болса, жорамал тек. Жұрттың айтуынша, ақ адамдардың үлкен кемесі мұхит кезіп, кей-кейде осы жакка да жақындап келетін көрінеді. Адам естімеген алыс жактардан шығып, алыс елдерге аттанады-мыс. Эмрайин ондай кемені өмірінде көрген емес, ас кезбе саудагерлердің айтуынша, ақ адамдар таудай-таудай қайықтарға мініп жүретін көрінеді, әлгі саудагерлер сол кемеге мінгенбіз деп те айтады. Саудагер халықтың жер бетінде білмейтіні жоқ, тегі сондай қайықтардың бары рас та шығар. Ауа райы ашылып, әлгі ақ адамдардың осы жакка жолы түсіп, жалғыз жәдігердің қалтылдақ қайығын байқап қалса, кім біледі, құтқарып та алар. Бұл, әйтеуір үмітсіз шайтанның кебі, әйтпесе бәрі неғайбыл, бәрі тек киырсыз киял.

Ақырғы сапарға аттанар алдында әкесі баласына осы жайды айтпақшы еді. Тағы да бір айтатын аманат бар. Бала жалғыз қалғанда, ажал ақымақ оған да құрық салар болса, ақырғы тамшы су таусылып, шөлден демі таусылар болса, баланың қайық үстінде

өлгені жақсы. Орган мен Мылгун құсап, енді сәлден соң ақырғы жайға аттанатын Эмрайин құсап суға секіріп өлмеу керек. Әбден есінен айырылып, көзі жұмылғанша бала қайықта жатсын, қозғалмасын. Осыны айтпасқа амал жоқ, тағдыр басқа салды екен көну керек... Ал енді бір сәт баланың жападан-жалғыз жапан теңіздің ортасында қалып, аштық пен шөлден талмаусырап, өліп бара жатқанын көз алдына елестетуі мүл екен, Эмрайин тұла бойы түршігіп, шыбын жаны шырқырап шошып кетті. Мұндай сұмдыққа жан баласы шыдап болмас, бұған төзу мүмкін емес. Бала байғұсты бұлай жалғыз тастауға болмас, одан да екеуі бірге өлгені жақсы.

Сәлден соң теңіз үстінде көзге түртсе көргісіз, түпсіз түнек түн басты. Тұман тұтқынында күндіз жүзудің өзі далбаса, ал мына көрдей қараңғы түнде жүзу мүлде ақылға сыйымсыз. Қайық бір орында баяу шайқалып тұр. Ауа райы өзгеретін түрі жоқ, тіптен белгі жоқ. Өлі теңіз тырп етпейді.

Әке мен бала қайық түбінде бір-біріне тығылып қатар жатыр. Екеуі де көз ілген жоқ. Аштық арытқан, шөл сансыратқан сорлылар ендігі күннің не боларын ойлап, азап шегулі...

Әкесімен қатар жатып, бала оның қу сүйегі қалғанын сезді, алпамсадай денесі де кішірейіп, мүлде шөгіп қалыпты. Тек сақалы ғана бұрынғысынша қайратты, қап-қатты екен. Әкесін аяп бала ішінен жылап, көздің жасын жұтып жатты. Қазір ол бұған дейін белгісіз болып келген сезімдерді бастан кешті. Әке мен баланың арасындағы ұлы махаббат сырын енді сезді. Бұл сезімді ол сөзбен айтып жеткізе алмас, өйткені ол сезім баланың қаны мен жанында, жүрегінің лүпілінде жасырынып жатқан тұңғық дүние бұрын ол әкесіне тартып туғанын мақтан етер еді, соған еліктеп, әкесіндей болып өсуді армандайтын, енді ол әкесі мен екеуі бір адам екенін түсінді, әкесі баласының басталуы да, бала — әкенің жалғасы екен. Сондықтан да әкесін аяп, жаны күйзелгені, өзін-өзі аяп, тебіренгені екен. Енді ол көк тышқанға шын ықыласымен жалбарынып, әкесі мен екеуіне су әкеліп беруді тіледі:

Көк тышқан-ау, бізге су бер!

Көк тышқан-ау, бізге су бер!

Әкесі сағат сайын сусамыр дерттен өзегі өртеніп, өлім халіне жетіп қалса да, енді өзі үшін суды ансап ойын сарсытпады. Ішек-қарны қаңсып, темір бұрау салып бұрағандай алаулай түсті. Басы шыңылдап, құрсау салғандай сынып бара жатты. Мылгунның соңғы минуттардағы шеккен азабын ол енді түсінді. Эмрайин енді бұл азапты да ойлап жатпалы. Енді су туралы, шөл қандыруды ойлап жатудың түкке қерегі жоқ еді. Егер де бала болмаса, бауырына балапандай тығылып отырған бишара ұлы болмаса, ол бұл

азапты шеккенше, тезірек жанын жай таптырар еді. Бала тірі қалар деген үміт жоққа тән, сөйте тұра оның өмірін сәл сәтке болса да ұзарта алсам деген жанталас арман — қазіргі бар максаты, бар тілегі сол ғана: бала сәл сәтке болса да үзіліп кеткен тірі бола тұрса екен. Сол себепті де ол өзін өлімге қиюы керек. Бала үшін. Бірақ баланы жападан-жалғыз, екі көзін жәудіретіп, мына жапан теңізде панасыз қалдырып кетуге тағы дәрмен жоқ. Өлім өзі келгенше шыдай тұрайын десе баланың бір қасық несібесіне, оның өмірін бірер сағатқа болса да сактай алатын бір жұтым суына ортақ болады, сол сұмдық болмас үшін сұм өмірмен дәл қазір қоштасайын десе, баланы тағы қимайды. Шын қиыны осы еді. Бірақ енді шегеріліп, енді әрекет жасамаса, ақыл-есі дұрыста аттанбаса, тағы қатер...

Әкенің соңғы сағаты соккан сияқты...

Мұның бәрін мына ұлына қалай ғана, қандай сөзбен айтып түсіндірмек? Саған бола сені қиып тастап барамын деп қалай ғана айта алады?..

Әкенің соңғы сағаты соккан сияқты...

Әкесінің осы ойын сезіп қалғандай, Кириск:

— Әке! — деп сыбырлады да оның бауырына тығыла түсіп, көк тышқанға тағы жалынды:

Көк тышқан-ау, бізге су бер!

Көк тышқан-ау, бізге су бер!

Эмрайин кара қайғыдан қан жылап, баласына ештеңе айта алмады. Ол ұлымен ойша, іштен қоштасты. Қоштасқан сайын, арыздасқан сайын, ақырғы сапарға аттану сәті қиындай түсті. Сол сәтте ол өзінің бүкіл ғұмыры дәл осы түнгі өмірдің бастауы ғана екенін ұқты. Мына ұлға өзін жалғастыру үшін, өз өмірін мына ұлмен ұзарту үшін Эмрайин дүниеге келген екен де, сол үшін енді өлмек екен. Баласымен үнсіз қоштасып отырып ол қазір осыны ойлады. Шейіт кетер керемет сәтте Эмрайин ұлы жаналық ашты: өзінің тууы, есейіп, ер жетіп өмір сүруі, мына қазір ақырғы сәтке дейін жанталасуы — бәрі, бәрі өзінің ендігі ғұмырын мына ұлмен ұзарту үшін ғана екен. Бұл ұлы шындықты ол бұған дейін ойламаған болса, ол бейкам тіршіліктің арқасы еді.

Рас, мұндай ой бұрын да бір рет найзағайдай жарк етіп өткені бар. Қазір сол есіне түсті. Марқұм Мылгун және басқа ағайындары бәрі орманнан ағаш кескен бір кез көз алдына келді. Адамдар кескен ұлы бәйтерек құлай бастаған сәт еді. Дәл сол шақта Эмрайин әлгі алып ағаштың құлар жағында тұрып қалыпты. Зау терек ауаны қақ жарып, жолындағының бәрін қақыратып құлап бара жатқанда адамдар Эмрайинге:

— Қаш! — деп айкай салды.

Эмрайнн қапыда калшыып қатты да қалды. Ендігі әрекет бәрібір кеш еді: аспанды қақыратып, жан-жағын жапырып, бәйте-рек төбеден төне құлап келе жатты. Сол қас қағым сәтте оның ойына Кириск қана түсті. Ол кезде Кириск мүлде кішкентай еді. Қарындасы Псулк әлі дүниеге келмеген кез. Сол сұрапыл сәтте Эмрайннің есіне Кирисктен басқа ешкім де, ештеңе де түспеді, артымда Кириск бар дегеннен басқа ештеңе де ойлап үлгірмеді. Бұтақтары суылдап, жердің шанын бүрк еткізіп, ағаш тура жанынан сұлап түсті. Жұрт жадырай шу етті. Эмрайн аман-есен, сау қалды.

Осы оқиға ойына оралып, Эмрайн өзінің бар өмірінің мағынасы мына Кириске байланысты екенін, өмірінде әкелік сезімнен артық, одан күдіретті сезім болмағанын қазір түсінді. Бұл үшін өзінің балаларына, әсіресе Кириске риза еді. Қазір Кириске осы жайды айтқысы келді де, бірақ мазасын алмайын деді. Баланың халі онсыз да мүшкіл еді..

Әкенің соңғы сағаты соққан сияқты...

Көк тышқан-ау, бізге су бер!

Көк тышқан-ау, бізге су бер!

Әкенің соңғы сағаты соққан сияқты...

Оның тағы да бір-екі кимас естелігі бар еді, олармен киысу-дың өзі киын-ды. Уақыт мұрша бермесе де ол әлгі киыспас естеліктерін еске түсірмей бұл дүниеден аттанғысы келмеді. Кешікпей актық сапарға аттанатынын бір елі естен шығармай, енді ол өзінің естеліктерімен қоштасты.

Әйелін ол ө дегеннен сүйіп, жақсы көрген. Бір ғажабы, теңіз үстінде сапарда жүріп, үйде отырған әйелі не ойласа, бір мезгілде ол да соны ойлайды екен. Әу бастан-ақ солай болды. Әйелі де күйеуінің алыста жүріп не ойлағанын сезеді екен... Алыстан бірін-бірі сезіп-білулері екеуіне ғана аян құпия сыр еді, басқа жанға белгісіз бұл бақыт екеуінің соншалықты жақындығының белгісі еді

Әйелінің бойына Кириск біткен кезде, ұл екені, яки қыз екені әлі белгісіз шақта, жолдан оралған бойы Эмрайн әйеліне:

— Осы сен ұл табасың-ау? — деді.

— Тыйыш, жын-пері естіл қоймасын! — деп әйелі шошып кетті де, артынша екі көзі жайнаңдап шыға келді. — Оны сен қайдан білесің?

— Ұл табатыныңды сен бүгін ойладың ғой. Сен ұл тапқын-ақ келеді.

— Сен ше? Сен не қалайсың?

— Сенің не ойлайтыныңды менің сезетінімді сен білесің ғой. Сен не ойласаң, мен де соны ойладым.

— Мен де сенің тілегінді сезіп, осы ұл тапқым-ақ келеді...

Ақыры айтқандары келді. Сезім алдамапты. Әйелі ай-күніне жетіп, босанатын кез таянды. Жүкті әйел осы кезде күйеуінің жамау-жасқау тері шалбарын киіп жүрді. Мұның қалай дегенде, сен алыста жүргенде еркектің киесі бойымда жүрсін дедім, әйтпесе бала шынжау болып қалады, деп түсіндірді. Сол шақта ол қырық құрау тері шалбар кесе де ең сұлу да, ең сүйкімді әйел заты еді-ау!

Кім туар екен деп көңіл кобалжыған, қуанышты да, шуакты күндер еді сол...

Сөйтсе ол күткендері осы Киrisk екен...

Енді сол Киriskтен мәңгі-баки айырылысар шак туды.

Киrisk сәл өсіңкіреген кезде, шешесі әлдекалай ашуланып, осы сен жоқта жаным тыныш еді, деп қалды.

Бала қатты өкпелеп:

— Мен жоқ кезде мен қайда болыппын? — деп қалалып қоймай қойды, әкесі теңізден қайтқан сапарында.

Ал кеп күл дейсің... Әйелі екеуі үнсіз жымындасалды. Күйеуінің балаға не айтарын білмей қиналғанына әйелі мәз болады.

Енді ғой әкесі баласына: сен әлі дүниеге келмеген кезде менің белімде болатынсың, менің белімнен шешеннің бәденіне түсіп пайда болдың. Сен менің тәнімнен жаралғансың, демек сен менің жалғасымсың, сенің балаларың, олардың балалары осылай-осылай жалғасып кете береді... — деп айтар еді.

Иә, ол осылай деп айтар еді, өлерінің алдында осылайша айтып кетсе — бақытты болар еді, бірақ енді талқаны таусылды. Оның тұқымы үзілетін болды. Үрім-бұтақсыз қалатын болды. Киrisk енді әрі кеткенде бір-екі-ақ күн өмір сүреді, одан арыға шыдамайды. Мұны әке сорлы біледі. Балаға бола өзі өлетіні қинамайды. Балаға бола өзі өлетіні қинамайды әсте, оның өзегін өртеп, жанын жеп бара жатқан жай — жанағы тұқым-түкияны құрып кету қаупі.

Баласына ең ақтық айтайын дегені: ендігі қалған өмірінде Орган-атаң мен Мылгун-ағанды ризашылықпен есіңе ал, демекші еді. Олар енді бұл дүниеде жоқ, оларды тірілер есіңе ала ма, жоқ па — оларға бәрібір, бірақ өлгендерді еске алу тірілердің өз тіршілігі үшін қажет. Қас қағым өмірін қалғанда да осындай ой өзің үшін керек-дүр. Өлер шағында жақсы адамдар туралы риза пейілде болсаң — сауап-дүр.

Бірақ әке балаға мұны айтап жатпады. Киrisk өзі де білетін шығар, деп шамалады ..

Киrisk оянып кетті де, өткен түндерге қарағанда бүгін жылырақ ұйықтағанына қайран қалды. Сөйтсе мұның үстіне әкесі

өзінің тонын жауып қойған екен. Бала көзін ашып, басын көтеріп еді — қайықта әкесі жоқ. Ол орнынан ұшып тұрып, қайықтың ішін қолымен сипалап тінтіп, жан шошырлық дауыспен айқайлап жылап жіберді. Бұл зарлы үн тұманды теңіздің меніреу тыныштығын бұзып, қайғыға толы қалпында айлалада көпке дейін шырылдап тұрып алды. Жан даусы шыға жылаған бала ақыры талықсып барып құлады да, үні қыр-қыр етіп, басымен қайықтың түбін сокқылап, нәресте жүректің күйігін баса алмай жатты. Бұл оның әкелер алдындағы борышын өтеп, оларға деген махаббатын әм қайғысын білдіріп, соларды жоқтауы еді...

Бала бас көтермей, көзін ашпай сол қалпында жата берді. Көзін ашқанда — кімге қарайды, басын көтергенде — қайда барады? Айнала сол баяғы сұм тұман, тек теңіз бұл ретте сәл тыпыршып, қайықты жаймен ғана тербетіп қояды. Сірә, баланы жұбатқаны болар.

Кириск өзін-өзі кінәлап, түнде сілесі қатып ұйықтап қалғанына өкініп, өксіп-өксіп жылайды. Егер ұйқы дұшпан болмаса, ол әкесін өлсе жіберер ме еді? Оны қайықтан қарғытпай, тістей қатып, тіріде жібермес еді ғой. Бүйтіп жападан-жалғыз сорлап қалғанша, әкесі екеуі мына қайықтың үстінде шөл мен аштықтан бірге өлсе еді. Түнде ұйықтап жатып ол қайықтың қатты солкете калғанын сезіп еді-ау: сонда орнынан қарғып тұрып, айқай салсашы! Әй, әттегене-ай! Сонда әкесін аман сақтап қалар еді ғой! Әйтпесе, әкесімен бірге түпсіз түңғиыққа өзі де бірге кетер еді де!

Бала тұла бойы қалшылдап жылап жатып, бірте-бірте есінен танып ұйықтап кетті. Шөл деген азап әлгіде азынаған қайғыға шыдай алмай қашып кеткен сияқты еді, енді соның есесін қайтарғысы келгендей қаһарланып қайта соқты. Бала ұйқының өзінде ішінің алаулап, өрт алып бара жатқанын анық сезді. Өрт жалыны ішін жалап, тынысын бітеп, түншықтырып бара жатқан соң бала түртінектеп жылжып барып, кеспекке қол созды. Әке байғұс әдейілеп оның тығынын босатынқырап, дәл жанына ожауды да қойып кеткен екен. Талықсыған бала тез тауып алсын деген болар.

Бала ожауға су тамызып, бір-екі жұтып, кеуіп қалған тамағын жібітті. Тағы бір құйып, тағы ішпекші еді, тез есі кіріп, өзін-өзі тежеп қалды. Енді бірер жұтым су қалды...

Сонан соң басы салбырап, әкесін ойлап отырды-ай. Әкесі бұған ештеңе айтпай кеткені несі? Әкесімен бірге батып кеткені жақсы еді ғой. Енді қорқыныштан қол-аяғы да ырыққа көнбейді, қайықтан енді қалай қарғып түседі? Сәл-пәл күш жинап алайын, содан кейін болсын, — деді бала...

Мезгіл түс әлеті болған сияқты, а бәлкім түс ауған да шығар.

Тұманның реңі ашанданғанына карап, Киrisk солай ойлады. Сірә, күн төбеде тұрған болар. Бірақ оның сәулесі әләзір мына ұлы тұманның тұтасқан туырлығынан өте алмай жатқан сияқты. Дегенмен, тұманы түскір ку ағаштың түтініндей көгілдір тартып, бірте-бірте сейіле бастаған тәрізді. Бірақ бәрібір жиырма-отыз адымнан әрі түңғиық түнжыр судан басқа ештеңе көрінбейді.

Жүзгенде — барар жер жоқ, әрі десе баланың ескекке шамасы да келмейді. Әкесі мен Мылгунның ескектері тап-тұйнақтай болып, ұңғыларында тұр. Бала оларға қамыға карап-карап қояды. Қайық болса белгісіз бағытқа өзінен-өзі жылжып барады. Айна-ланьның бәрі жау, аза бойды қаза кылған жалғыздықтың азабынан үрейлі корқыныш үдей түседі.

Соңыра, кешке жақын іші-бауыры тағы өртеніп, өзегі күйіп бара жатты. Аштықтан, әлсіздіктен басы айналып, көзі бұлдырай бастады. Қыбыр етіп қозғалғысы да келмейді, олай-бұлай карағысы да келмейді. Карағанда — қайда карайсың?

Кеспекке жылжып жетудің өзі мұн болып калды. Тізерлеп жылжып корді де, дәрмені кетіп тоқтады. Ол енді сәлден сон мүлде жылжудан калатынына көзі жетті. Колын бетіне тигізіп көріп еді, жүрегі су ете түсті: колы шидей болып жіңішкеріп, көңдей болып қатып қалыпты.

Бұл жолы ол әдеттегіден суды көбірек жұтып жіберді. Енді бір-ақ қасық су калды. Сонымен тақыр-тәмам. Бір тамшы да су жоқ.

Бірақ оған бала қайғырмады. Енді оған бәрібір, құла дала ен-жарлык жанын жайлап алды. Ал, шөл деген ит сонда да азынап, аранын ашып жанды кинады. Ол енді аштықты сезуден калды, тек ішінде зілдей ауыр бір түйір тынымсыз сыздап, бебеуледі де тұрды.

Бала әлденеше рет есінен танып, талыксып кетіп, қайта-қайта тірілді. Қайық болса өз бетінше қаңғып жүр. Тұман әлі айыккан жоқ, тек толқындар тіріле бастаған сияқты.

Бір замат бала қайықтан шын құлағысы келді. Бірақ күш-куаты жетпеді. Тізерлеп барып, қайықтың ернеуіне жармасып еді, бірақ әрі аунап түсуге өз денесін өзі көтере алмай, салбырап калды. Содан діңкесі құрығаны сонша, кеспектегі калған қасық суды ішуге де зауқы сокпады.

Қайықтың түбінде құлап жатып, көзінен саран жас сор болып ағып, сыбырлап қана тек тышканды шақыра берді.

Көк тышкан-ау, су берші!

Көк тышканы түскір келе коймады, шөл деген ит өршелене түсті. Өзі тыр жаланапш бұлақ суына шомылған соңуу бір жаз көз алдына келді. Сонда оның жасы жетіде еді-ау, иә жеті...

Сол бір жаз ыстық болды. Орманның пұшпағында күн қайнап тұратын. Ауыл адамдары сол арадан жидек теруші еді, суға шомылушы еді. Кирисктің шешесі мен нағашы әпкесі де суға түсетін. Жас баладан олар онша қымсынбастан шомыла беретін. Тұлдырсыз шешініп тастап, мықындары ағарандап, қолдарымен кеуделерін қымтай түсіп, суға бірден түсе алмай қорқақтап тұратын. Ал, суға енген соң шынғыра айқайлап, суды шалпылдатып, асыр салатын.

Кириск жағада жүгіріп жүріп жарлауыттан төменге қарғыған кезде апалы-сінлілі екеуі оған қарап жат та кеп күлетін. Әсіресе шешесі «ананы кара, ананы кара, — деуші еді сінлісіне, — аумаған әкесі, ұksamасаң тумағыр!» Екеуі бір-біріне бірдене-бірдене деп сыбырлап алып, тағы да жат та кеп күледі дейсін бір... Су шіркін сонда ағыл-тегіл ағып жатады, қанша ішсең де мейлін, қанша шомылсаң да мейлін...

Көк тышқан-ау, су берші!

Балаға бір елес келді. Тағы да сол бұлақтың басында екен. Тағы да ыстық жаздың күнінде тыр жаланап суға шомылып жүр екен. Міне, ол бұлақ бойлап жүгіріп келе жатып, жағалаудан суға қойып кеп кетеді, бірақ денесі судың салқынын сезбейді. Бұнысы бір салқыны жоқ, тұман сияқты өлі кеуек, әсерсіз, жансыз су. Су емес, тұман ішінде шомылып жүрген сияқты. Тұла бойы түршігер әлгі судан. Шешесі бұл жолы бұрынғыдай күлмейді, тек жылайды. «Ананы кара, ананы кара аумаған әкесі» — дейді ол әлдекімге. Сөйтеді де жылайды, зарыға, зарлана жылайды... Көзінен аққан сора жас бетін жуып барады...

Түн ішінде Кириск қайыққа сокқылаған толқын шуынан оянып кетті. Бала әлсіз дауыспен шынғырып жіберді: аспанда жұлдыздар жарқырап тұр екен! Қаншама түн жоғалып кеткен жұлдыздар. Олар тым биікте, қап-қаранғы аспанның төсінен жарқырап көрінеді, аспанда жөнкіліп бара жатқан бұлттардың жыртығынан жарқ-жүрк ете қалады. Бұлт арасынан қайқандап қалқып шығып, бірнеше рет ай да көрініп қалды.

Бала байғұс аң-тан: жұлдыздар бар, ай бар, жел есіп тұр, толқындар тулап жатыр. Мынау деген қым-қиғаш қыбырлаған тіршілік қой!

Әйтсе де тұман деген залым әр-әр жерден түйдек-түйдек тұтып қалады. Қайық сол тұманға енген кезде, дүн-дүниені қайтадан түнек тұтады. Бірақ бұл тұтқын көпке ұзамайды. Тұралап қалған ұлы тұман қозғалыпты орнынан: жел мен толқын тырқыратып, тоз-тозын шығарып айдап барады оны.

Көзінен жас парлап тұрып, бала жұлдыздарға жәудірей қарайды. Ескек есуге дәрмені жоқ, жұлдыздарға қарап қалай жол та-

буды да білмейді, қалай қарай жүзерін, алда оны енді нелер күтіп тұрғанын да білмейді.

Сонда да мейлі, енді ол толқындардың шуын естігеніне, желдің лебін сезгеніне, қайықтың толқыннан толқын секіріп бара жатқанына қуанды.

Әлемнің жүзі ашылғанына, теңіз толқып тірілгеніне карап, өттен дүние, аз ғана су мен тамақ болса, бұл өмірді кимас едімау, деген тебіреністен, қайғы аралас қуаныштан бала солкылдап жылай берді. Енді орнынан тұра алмасына, көрер жарық сәулесі таусылып бара жатқанына, енді көп кешікпей шөлден қансып өлеріне баланың көзі жеткен...

Қайық болса бірте-бірте қарқын алып, қайқандап сырғып барады. Рульсіз әм ескексіз, ағыстың айдауымен жөнкіле берді.

Теңіз үстінен қараң-құран көкжиек көрінердей, түнгі әлем өне-өне ағара бастағандай, енді тұман түйдектері де сирей бастапты. Ауық-ауық кездескен тұманның қараңғылығы да бұрынғыдай еңсе езерлік, тығырық емес. Ендігі тұман теңіз үстінде безіп жүрген қияли-құбыжықтар сияқты. Олар аннан-мұннан пайда бола қалады да, лезде жел жұлмалап, өзінен-өзі ғайып болады.

Бұлт арасынан ай шыға келсе болды, теңіз үсті жыбырлап, жалтырай жайнап, лезде түнеріп, қайтадан жанданады. Бала үнсіз жарқыраған жұлдыздарға карап жатып: «Бұлардың қайсысы менің ием? Бұлардың қайсысы Орган атаның жұлдызы? Мылгун-ағаныкі қайда? Менің әкем Эмраинның жұлдызы қайсы?» — деп ойлады. «Обалды білмес осы бір күндері сендер жоқ болдыңдар, жұлдыздар. Тұманның арасынан бізді көре алмай қалдыңдар. Енді мен жалғыз қалдым, қайда барарымды, қалай жүзерімді білмеймін. Әйтеуір енді қорқынышым жоқ, аспаннан сендердің бәріңді де көріп жатырмын. Бірақ қайсың кімнің жұлдызы екенінді білмеймін. Біздің мұндай күйге ұшырағанымызға сендер кінәлі емессіңдер, жұлдыздар. Сендер бізді көре алмай қалдыңдар ғой. Бізді ұлы тұман қымтап алды ғой. Енді мен жалғыз қалдым. Ана үшеуі болса аттанып кетті, алысқа, қайтпас сапарға кетті. Олар сендерді жақсы көруші еді, жұлдыздар. Олар сендерді бір көрсем деп зарыға күтті, елге қайтар жол көрсетер деп көп үміт етті. Орган-атам айтушы еді, жұлдыздар алдамайды деп. Ол мені жұлдыз тануға үйретпекші еді... Кайтейік, бұл жайға сендер кінәлі емессіңдер, жұлдыздар. Көп ұзамай мен де өлемін. Суым таусылды, әл-дәрменім бітті, қалай қарай жүзуді де білмеймін... Бір қасық су қалып еді, оны қазір ішіп аламын, бұдан әрі төзуге халім жоқ. Бүгін мен балықтан босаған тері дорбанын бір шетін тістелеп жеген болдым. Енді қайтып аузыма алмаспын, жесем болды — іші-бауырым ақтарылып құскым келеді... Енді мен ақырғы бір жұтым суды ішіп аламын. Енді қайтып, сірә, біз

көріспеспіз, жұлдыздар. Ақырғы айтайын дегенім: Орган-атам, Мылгун-ағам, Эмрайин-әкем сендерді жанындай жақсы көруші еді, жұлдыздар... Егер таң атқанша тірі болсам, актық рет кошта-сармын...»

Сәлден сон кайық тағы да калың тұманның арасына кіріп кетті. Дүние тағы да тарс жабылып, төніректі түнек тұтып алды. Ал жел айдаған кайық бұрынғы қарқынмен зымырап барады.

Кириске енді бәрібір еді. Әбден борсып біткен соңғы қасық суды жұтып алды да, бұрын Орган қарт отыратын жерге, бос кеспектің жанында тырп етпестен жатып қалды. Ол енді ақ ажалды күтіп алуға дайындалды, ендігі тұман оған қорқынышты емес еді. Тек бір өкініші, жұлдыздар көрінбей кетті де, енді олармен, сірә, коштаса алмайтын болдым-ау, деп қапаланды.

Бала бірте-бірте сөніп бара жатты.

Ол осылайша өң мен түстің арасында сандырақтап қанша уақыт жатқанын бір құдайдың өзі біледі. Әлде түннің жарымы, әлде таң қаранғысы. Қай мезгіл екенін шамалап болмас. Теніз үстіндегі буалдыр — желді күнгі түтіндей жер бауырлап жатыр.

Тағдыр бар да, тағдыр бар. Бала естуі де мүмкін, естімеуі де мүмкін еді. Бірақ естіді. Кенет ол төбеден суылдаған канаттын, теңіз бауырлап ұшқан әлдененің қаранғыда кайық үстімен калықтап ұшып өткенін байқап қалды. Бала дүр сілкініп, әлгі жакқа көз тігіп еді, қайратты канаттарын құлаштай қағып ұшып бара жатқан дәу құсты көрді.

— Ақ үкі, — деп айқай салды бала. — Ақ үкі! — Содан ол поляр үкісінің бет алысын және желдің бағытын байқап қалды. Жел терістіктен, дәл желке тұстан ағып түр екен!

— Ақ үкі! — деп бала құстың сонынан тағы бір айқайлады да, Органның руліне жармасып, кайықтың бетін құс кеткен жакқа қарай бұрды.

Киrisk енді бойындағы бар әл-дәрменін жиып, руль ескекке жабысып қатты да қалды. Ендігі жерде ол желдің бағыты мен құстың бет алысынан басқа ештеңе де ойламады.

Ақ үкінің қайдан ұшып, қайда бара жатқаны да белгісіз. Аралдан шығып құрлыққа ұшып бара ма, жоқ болмаса құрлықтан шығып әлдебір аралға ұшып бара ма — бір құдайдың өзі біледі.

Бірақ Орган қарттың айтқаны Киriskтің есінде еді: бұл құс теңіз үстімен ешқайда бұрылмай тіп-тіке ұшады. Бұл дегенің не түн демей, не тұман демей ұша беретін ең күшті құс. Бала енді сол үкі кеткен жактан көз жазбады.

Кайық болса толқыннан толқынға қарғып қақшаңдап келеді. Жел ауытқыған жоқ. Түн түнегі сұйылып, аспанның пұшпақтары ағарандай бастады.

Дәл маңдай алдында, ал кара көк аспанның төсінде бір жұлдыз

шақшия жарқырап, жападан-жалғыз жайнап тұр. Кириск кайықтың тұмсығы тура сол жұлдызға қарай тірелгенін аңғарды. Енді қайтсе де сол жұлдыздан көз жазбай, осы бағыттан айырылмай тура тарту керек екенін түсінді. Ақ үкі де осылай қарай кетті ғой. Маңдай алдындағы қандай жұлдыз екенін бала біле алмады, бірақ содан көз айырмады, желкесімен желдің бағытын, оның шама-шарқын, лебін сезіп отыр.

«Сен, жел енді тынып қалмай, есе бер. Мен сенің есіміңді білмеймін. Орган атам болса, айтар еді. Мейлі, кім болсан да, менің бауырым бол. Басқа жакқа бұрыла көрме, бағытыңды өзгертпе, жел. Қанша соғам десен де, сенің өз еркің өзінде ғой. Менің жолымды лекерлей гөр, кетпе, жел. Сенің есіміңді әлі-ақ біліп алармын да, сені өз атыңмен атармын. Ал, егер де қаласаң, мен сені Орган-жел деп атайын, жарайма, жел? Орган атамның есімімен атайын сені. Әрдайым сені Орган-жел деп атайын. Ал сен мені білерсің әлі...»

Желге ол осылай деп жалбарынып, қуат бер, жігер бер. деп тіледі. Әрі десе маңдай алдындағы жарық жұлдыздан көз алған жоқ.

«Мен сені сүйемін, жұлдызым менің! — деді ол шағырмаққа. — Сен заң биікте әм алыста тұрсын. Сен жұлдыз біткеннің ең сұлуы, ең үлкенісін, өтінемін, кете көрме, сөне көрме, сол орнында жарқыра да тұр. Мен саған жүзіп барамын. Ақ үкі сен жакқа қарай ұшып кетті. Оның аралға, яки құрлыққа ұшқанын мен білмеймін. Арал болса — бола берсін. Аралға барып-ақ өлермін. Кетпе, сөнбе жарық жұлдыз. Сен маған ашуланба, сенің есіміңді мен білмеймін. Орган атам болса, айтар еді, амал не... Сенің есіміңді маған Эмрайин әкем де айтар еді. Қаласаң мен сені әкемнің атымен атайын. Эмрайин-жұлдыз деп атайын. Сөйтіп сен аспан төрінен көрінген сайын, мен саған сәлемдесіп, атыңды сыбырлап айтып жүрейін. Ал енді сен маған жар бола гөр, Эмрайин-жұлдыз. Күні бұрын кетіп қалма, сөне көрме, бұлт тасасына тығыла көрме...»

Ол өзінің жарық жұлдызына осылайша жалбарынды. Бала сонда толқындарға да жалынды дейсің: «Толқындар, сендер менің кайығымды айдап келесіңдер. Сендер жаксысыңдар, толқындар. Мен сендерді Мылгун-толқын деп атайын. Сендер Ақ үкі кеткен жакқа қарай жөнкіліп жатырсыңдар. Сендер қалаған жакқа қанша толқимын десендер де толқи аласыңдар ғой. Кетіп қалмаңдар, Мылгун-толқындар, жолдан адаса көрмендер. Мен ескекпен-ақ жүзер едім, әлім жоқ. Көріп тұрсыңдар ғой, мен сендерді ықтап жүзіп келемін. Егерде тірі қалсам, есімде болсын: сендер Орган-желмен Эмрайин-жұлдызға қарай толқисыңдар. Және де өле-өлгенше: «Мылгун-толқындар жаксылықтың нышаны» деп

айта жүремін. Маған жар болып, жебеп жүре көріндер, айналайын Мылғун-толқындар! Мені тастап кете көрмендер...»

Аспандағы жұлдыз біткеннің ішіндегі бәрінен де ұзақ жарқырайтыны Эмрайн-жұлдыз еді. Таң алдында бүкіл аспан әлемінде жападан-жалғыз осы жұлдыз ғана қалады. Таң ата бере сол жұлдыз бір жайнаң қағып, жақұттай жарқырайды дейсін бір. Содан таң қылаң бере бірте-бірте сөне бастайды да көпке дейін аяулы ақ нүкте болып, үлпілдеп тұрып алады.

Осылайша таң атты. Сонынан теңіз үстіне күн көтерілді. Кириск қуанып кетті де, артынша қорқып қалды. Күнді көріп қуанса, шексіз теңізді көріп қорқып кетті. Күн сәулесімен көгілдір тартып, құлпырған теңіз киырсыз құлазып, қара барқынданып жатыр екен.

Бала руль-ескекке тырмыса жармасып, желдің бағытынан адасып қалмауға тырысып, тұспалдай жүзіп келеді. Бұл әрекет оны қатты қажытып тастады....

Ол басы айналып бара жатқанын ғана біледі, одан кейін көзінің алды бұлдырап, есінен танып кетті...

Кайық енді өз бетінше жүзе берді...

* * *

Бала есін жиған кезде, күн бесінге ауып еді. Қалтырауық қолын қайықтың түбіне тіреп, тырбанып жатып бойын әрең жиып алды да, басымның айналғаны басылсын деп, көзін жұмған күйі тырп етпей бірауық отырды. Сонан соң барып көзін ашты. Қайық толқын толқынмен қалқып барады екен. Теңіз беті бұрынғыша көз жетер жердің бәрі жыбырлақ ойнап, мың құбылып, күн сәулесімен құлпыра түсіп жатыр.

Кириск қарсы алдына көзін уқалап-уқалап жіберіп, қайта ашты да, тіл-ауыздан айырылып қалшиды да қалды. Теңіздің қара көк өркешінің ар жағынан Тарғыл төбет түп-тура балаға қарап жүгіріп келе жатқандай болды. Қайран Тарғыл төбет! Қасиет-киеннен айналайын, Тарғыл төбет!

Теңіздің жиегінен қыраттанып ашанкөк жаға да көрінді. Ал, ақ құлақ, ала бөксе Тарғыл төбет өзге қыраттардан оқшауланып, асқақтап тұр екен. Оның іргесіне соғып жатқан мәңгі толастамас толқындардың ақшулан көбігі де айқын көріне бастады. Жағалауда ұшып жүретін шағала даусы да келді құлаққа. Баланы бірінші болып сол шағалалар байқап қалды. Ал, биік жартастың қиясында жаңа-жаңа сөне бастаған белгі-алаудың көк түтіні тау үстінде шудаланып тұр екен...

Теңіз жағалай жүгірген Тарғыл төбет,
Мен саған жалғыз оралдым

Орган-ата жок енді,
Эмрайин әкем жок енді,
Мылгун-аға жок енді.
Олардын кайда екенін менен сұра,
Әуелі маған су берші...

Кириск сонда бұл өзінің төл жырының басы екенін, ендігі калған ғұмырда өле-өлгенше осы жыр өзімен бірге боларын түсінді.

* * *

Жартаска арқырай соғылып, кынсылай құлап, қаранғы түнде тынымсыз күніреніп те ыңыранып жатты теңіз. Теңіздің соққысын тойтарып тастап, тастай катты кара жер ентіге уһілейді. Дүние-әлем жаралғалы, күн-күн болып, түн-түн болып жаратылғалы бері бір толастамаған бұл айкас енді бұдан былай да, күндіз де, түнде де, шексіз уақыт күрсағында заман акыр, тауыс-төмам болғанша созыла бермек...

Күндіз де, түнде де мәңгі-баки...

* * *

... Тағы бір түн таусылған...

Теңіз бетінде Орган-жел шулап, Мылгун-толқындар тулайды. Ал, құланиек уыз аспан аясында Эмрайин-жұлдыз жарқырайды.

... Тағы бір таң атып келеді.

Орысшадан аударған Шерхан Мұртаза

«Қош бол, Гүлсары!» повесі тұңғыш рет орыс тілінде 1966 жылы «Новый мир» (№3) журналында жарық көрді. Қырғыз тілінде 1968 жылы «Жануарым, Гүлсарым» деп аталып, «Советтік Қырғызстан» (22 маусым) басылымында үзіндісі, қазақ тілінде 1973 жылы «Ақ кеме» жинағында жарияланды.

«Ақ кеме» (Ертектен соң) повесі тұңғыш рет орыс тілінде 1970 жылы «Новый мир» (№1) журналында жарық көрді. Қазақ тілінде 1973 жылы «Ақ кеме» жинағында жарияланды.

«Теңіз жағалай жүзгірген тарғыл төбет» повесі тұңғыш рет орыс тілінде 1977 жылы «Знамя» (№4) журналында жарық көрді. Қазақ тілінде 1979 жылы жеке кітап ретінде шықты.

МАЗМУНЫ

Қош бол, Гүлсары! <i>Повесть</i>	5
Ақ кеме. <i>Повесть</i>	163
Теңіз жағалай жүтірген тарғыл төбет. <i>Повесть</i>	292

Художественное издание

Чингиз Айтматов

БЕЛЫЙ ПАРОХОД

Повести

(на казахском языке)

Бас редакторы Ә. Пірманов

Редакторы А. Дәдебаев

Суретшісі А. Ысқақов

Көркемдеуші редакторы Е. Тұмабеков

Техникалық редакторы Ұ. Рысалиева

Корректоры Ә. Кенжалина

Компьютерде беттеген Д. Тойкина

ИБ №216

Теруге 23.12.2004 жіберілді Басуға 19.01.2005 қол қойылды Пішімі 84x108^{1/32}
Шартты баспа табағы 19,32. Есептік баспа табағы 23,59. Таралымы 5000 дана
Тапсырыс № 1534.

«Атамұра» баспасы, 480091, Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы, 75.

Қазақстан Республикасы «Атамұра» корпорациясының Полиграфия комбинаты,
480002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41.